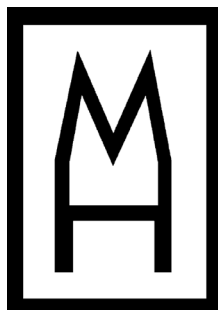

MARGINALIA HISTORICA

Časopis pro dějiny vzdělanosti a kultury

Univerzita Karlova v Praze – Pedagogická fakulta

Katedra dějin a didaktiky dějepisu

2/2012

Praha 2012

MARGINALIA HISTORICA

Ročník 3, číslo 2/2012

Odborný recenzovaný časopis, který se věnuje široce pojímaným dějinám vzdělanosti (včetně školství i osvěty) a komplementárně chápané kultury. Původní vědecké studie, materiálové příspěvky, recenze a zprávy se zaměřují na problematiku českých zemí nahlíženou v středoevropském a evropském kontextu. Vychází dvakrát ročně. Redakční uzávěrka 31. března a 30. září.

Webová stránka: <http://kdddweb.pedf.cuni.cz>

Peer-reviewed academic journal focused on widely defined history of education (including schooling and adult education) as complementary to culture history. It presents original research, materials, review articles and reports reflecting Czech lands in Central European and wider European context. The journal is issued twice a year and deadlines for accepting papers are 31st March and 30th September.

Web page: <http://kdddweb.pedf.cuni.cz>

Vydává/Published by

Univerzita Karlova v Praze, Pedagogická fakulta, katedra dějin a didaktiky dějepisu, M. D. Rettigové 4, 116 39 Praha 1

Mezinárodní redakční rada/International Editorial Board

Christoph Boyer (Salzburg), Lukáš Fasora (Brno), Kateřina Charvátová (Praha), Jiří Knapík (Opava), Tomáš Knoz (Brno), Jiří Křesťan (Praha), Robert Luft (Mnichov), Elena Mannová (Bratislava), Antoine Marès (Paříž), Robert Novotný (Praha), Tomáš Pavlíček (Praha), Stanisław Pijaj (Krakov), Jiří Pokorný (Praha), Martina Šmejkalová (Praha), Vít Vlnas (Praha), Ewa Wólkiewicz (Varšava)

Předseda redakční rady/Editor-in-chief

Ivana Čornejová

Zástupce předsedy redakční rady/Deputy Editor-in-chief

Jiří Hnilica

Výkonná redakce/Executive editors

Jan Šindelář (vedoucí redaktor), Tamara Nováková, Milan Ducháček, Jitka Bílková
Korespondenci (příspěvky) adresujte prosím k rukám vedoucího redaktora na adresu vydavatele či na elektronickou adresu marginalia@seznam.cz. Jednotlivé příspěvky jsou recenzovány anonymně ve spolupráci redakční rady s okruhem odborníků.

Vychází v rámci studentského vysokoškolského projektu č. 265 401 (*Učitel a národní vzdělanost*), hlavní řešitel prof. PhDr. Jiří Pokorný, CSc.

ISSN: 1804-5367

Evidenční číslo MK ČR: E 19664

Obsah

Úvodem	6
Pracovní prostředí, životní sféra, mocenské struktury v průmyslu. <i>Peter HEUMOS</i>	7
ŠKOLSTVÍ, KULTURA A SPORT	
Konec spolkového života v Jičíně po roce 1948 <i>Jitka BÍLKOVÁ</i>	16
Myšlení Roberta Kalivody v kontextu šedesátých let <i>Vojtěch ČURDA</i>	26
Socialismus a budování politické školy (1945–1969) <i>Markéta DEVÁTÁ</i>	32
Budování „socialistické“ školy a „imperialistické“ jazyky <i>Jiří HNILICA</i>	39
„Byli to fašističtí vrazi podporovaní mezinárodním kapitalismem!“ Proměny interpretace lidické tragédie po Únoru 1948 a její využití v komunistické propagandě <i>Petr KOURA</i>	49
Dětská kniha a „výchova nového člověka“ <i>Pavčina KOUROVÁ</i>	59
„Pište nám!“, Dopisy diváků a posluchačů Československé televizi a rozhlasu <i>Stefan LEHR</i>	71
Zdeněk Nejedlý a léta šedesátá. Proměny vnímání osobnosti v kontextu doby <i>Václav NÁJEMNÍK</i>	83
BEZPEČNOSTNÍ SLOŽKY, JUSTICE A ARMÁDA	
Antipatie projevené vůči milicionářům <i>Jiří BAŠTA</i>	89

„Život na úkor společnosti“: „Příživnictví“ jako nástroj disciplinace mládeže v socialistickém Československu sedmdesátých a osmdesátých let <i>Christiane BRENNER</i>	96
Legalizace umělých potratů v roce 1957 <i>Radim CIGÁNEK</i>	105
Ústav zahraničního studia Vysoké školy Sboru národní bezpečnosti a jeho role ve vzdělávacím systému ministerstva vnitra <i>Petr DVOŘÁČEK</i>	114
Případ „Karel Strmiska a spol.“ – příspěvek k dějinám protikomunistického odboje <i>Petr SVOBODA</i>	123
Ing. Jan Dostálek a proces s vedením „ilegální protistátní organizace KDS“ <i>Jan TILSCH</i>	137
Vývoj zaměstnanecké struktury ministerstva vnitra v éře Rudolfa Baráka 1953–1961“ <i>Petr ZEMAN</i>	150
„Deformace právního vědomí“? Úplatkářství jako masový fenomén v ČSSR v sedmdesátých a osmdesátých letech <i>Volker ZIMMERMANN</i>	159
VŠEDNÍ ŽIVOT ZA SOCIALISMU	
Odborové rekreace v padesátých a šedesátých letech <i>Alžběta ČORNEJOVÁ</i>	166
První republika a Tomáš Garrigue Masaryk v režimní propagandě a veřejném mínění po roce 1948 <i>Stanislav HOLUBEC</i>	173
Kulturní dění a životní styl jako cesta k poznání našich soudobých dějin <i>Martin FRANC – Jiří KNAPÍK</i>	183
České veřejné mínění a „případ Slánský“ <i>Kevin McDERMOTT</i>	189

Výrobní kultura – mechanismus státem řízené kampaně ke Stalinovým sedmdesátinám <i>Jan ŠINDELÁŘ</i>	197
--	-----

SOCIALISTICKÉ HOSPODÁŘSTVÍ

Príspevek k problematice zemědělského osídlování Trutnovska po roce 1945 s ohledem na horská pastvinářská družstva <i>Tamara NOVÁKOVÁ</i>	204
--	-----

Rady pracujících v roce 1968 <i>Jiří POKORNÝ</i>	215
---	-----

Odlíšnosti přístupu a jejich dopad na život lidí v zátopě na příkladu stavby Vranovské přehrady a vodního díla Nové Mlýny <i>Eva ŠABATKOVÁ</i>	222
---	-----

Role Ústřední rady družstev při reorganizaci československého spotřebního družstevnictví v letech 1951–1954 <i>Jan SLAVÍČEK</i>	232
--	-----

Už jsme vším – taky ochránci přírody. Vodní hospodářství na Slovensku a ochrana přírody od padesátých do sedmdesátých let v Československu <i>Arnost ŠTANZEL</i>	241
---	-----

CÍRKVE A MUZEA

Internace biskupa Josefa Hloucha <i>František KOLOUCH</i>	248
--	-----

Proměna muzejní sítě v dnešním Moravskoslezském kraji po roce 1945 <i>David VÁHALA</i>	257
---	-----

ABSTRAKTY/ABSTRACTS	269
----------------------------------	-----

Úvodem

Publikace, kterou držíte v rukách, představuje první pokus o monotematické číslo Marginalií. Při hledání vhodného společného tématu jsme brali především v úvahu, že většina doktorandů Katedry dějin a didaktiky dějepisu na Pedagogické fakultě UK, tedy potenciálních autorů, se orientuje právě na poválečné období, na čtyři desítky let mezi Únorem a Listopadem. Samozřejmě jsme si přitom také uvědomovali, jak v poslední době o tuto tematiku vzrostl zájem veřejnosti.

V květnu 2012 jsme proto uspořádali dvoudenní konferenci, jejíž výsledky zde – po náležitém přepracování – otiskujeme. Konference se konala pod záštitou děkanky Pedagogické fakulty, doc. PaedDr. Radky Wildové, CSc. Její název „Už jsme vším“ parafrázoval Internacionálu; především měl vyjadřovat nezměrné sebeuspokojení komunistů, kteří měli po únoru 1948 pocit, že jejich moc nezná hranic. Konference se dělila na několik bloků: *Školství, kultura a sport; Bezpečnostní služby, justice a armáda; Všední život v socialismu; Socialistické hospodářství; Círky a muzea*. Doufáme, že se podařilo ukázat toto složité a nelehké období z různých úhlů pohledu a zároveň – pokud je to možno – objektivně. Dále jsme usilovali o to, aby se na této konferenci sešli lidé z různých generací, začínající i již zkušení, aby se elán snoubil s nadhledem. Podařilo se rovněž splnit další záměr, aby totiž na ní vystoupili i zahraniční hosté z Německa, Francie, Velké Británie a Slovenska. To vše se ukázalo jako velice důležité pro živé debaty probíhající během konference i po ní.

Reakce, které jsme na konferenci dostávali, byly v zásadě kladné, a proto doufáme, že i toto číslo Marginalií bude přijato příznivě. V následujících letech bychom se rádi pokusili o podobně koncipovaná čísla – to ovšem záleží především na rozhodnutí autorů a redakční rady.

Jménem redakční rady
Ivana Čornejová a Jiří Pokorný

Pracovní prostředí, životní sféra, mocenské struktury v průmyslu

Státní socialismus a systémová teorie na příkladu Československa v období 1945–1968

Peter HEUMOS

V kontroverzích na téma, jak lze nejlépe vysvětlit vývoj a zhroucení státního socialismu, mířila kritika doposud především proti konceptu totalitarismu. To platí i pro debaty v České republice.¹ Protože v těchto diskuzích bylo to podstatné už řečeno, chci se na tomto místě kriticky věnovat jinému přístupu, a sice sociálněvědeckému funkcionalismu, lépe známému jako „systémová teorie“.

Výhrady proti systémové teorii nejsou nové, naopak – jsou tak staré jako teorie sama. Chci postupovat tak, že nejprve představím tři komplexy z dějin Československa v letech 1945 až 1968. Z pragmatických důvodů budu vycházet z dějin dělnictva, ve kterých se z vlastního bádání nejlépe vyznám (I.). Na tyto tři komplexy pak aplikuji kategorie systémové teorie, abych si objasnil jejich empirickou závažnost (II.). A na závěr se zamyslím nad tím, které již předem zvolené chápání předurčuje v rámci systémové teorie zjišťování faktů (III.).

I.

a) Protestní akce dělnictva jsou v analyzovaném období popisovány obvykle jako naprosto neúčinné. Je faktem, že nepokoje, revolty a stávkové hnutí zůstaly zpravidla lokálně omezené, ze strachu před represemi mocenských aparátů byly často podporovány jenom částí zaměstnanců jedné továrny a byly vždy regulovány jenom na lokální úrovni. Proto by mohl vzniknout dojem, že protestní hnutí českého dělnictva bylo opravdu jenom několik bezmocně zoufalých odbojových akcí, které nezpůsobily ani trhlinku v mocenských strukturách komunistické strany.²

Je však očividné, že se ze stávkového a protestního chování dělníků nedá v žádném případě vyvozovat zoufalá bezmocnost.³ Protestní akce byly

1 Shrnutí těchto debat viz Michal PULLMANN, *Život v komunistické diktatuře. O povaze a proměnách soudobých dějin po roce 1989*, Dějiny a současnost 12, 2011, s. 14–17.

2 Tak argumentuje Karel KAPLAN, *Proměny české společnosti (1948–1960). Část první*. Praha 2007.

3 Následující srov. Peter HEUMOS, *State socialism, egalitarianism, collectivism. On the social context of socialist work movements in Czechoslovak industrial and mining enterprises, 1945–1965*, International Labor and Working-Class History 68, 2005, s. 47–74. TÝŽ, *Zum industriellen Konflikt in der Tschechoslowakei 1945–1968*, in: Arbeiter im Staatssozialismus. Ideologischer Anspruch und soziale Wirklichkeit, Peter

většinou doprovázeny nebo dokonce iniciovány komediantským vtípem a parodistickými nápady, které provokativně zábavným způsobem stavěly hodnotové představy komunistické politiky vzhůru nohama. To platí obzvláště pro celou oblast socialistických pracovních iniciativ (údernictví, stachanovské hnutí, soutěže socialistické práce), jež dělníci svými stále novými nápady vydávali napospas všeobecnému posměchu. V pobočce Škodových závodů v Praze na Smíchově organizovali – jako ostatně i v nesčetných jiných továrnách – socialistickou soutěž o nejlepšího pracovníka závodu takovým způsobem, že každý z nich byl v pevném turnusu vyznamenán a dostal s tím spojenou odměnu. Dělníci pilařských závodů na Moravě přišli v roce 1956 na to, že socialistické soutěže o nejlepšího pracovníka závodu vedou k pěstování kultu osobnosti, a jsou tedy politicky chybné. Závodní rada proto hlasovala velkou většinou proti této soutěži. Ani ze stávkového chování se nedá vyvodit strach před represáliemi. Pro ilustraci alespoň dva příklady: V rozhovoru s odboráři označily dělnice-textilačky ve Frýdku-Místku svoji stávku v srpnu 1948 jako „ohromnou legraci“ a kovodělníci ve Strakonících stávkující v červnu 1953 v souvislosti s měnovou reformou vyžadovali od odborů finanční stávkovou podporu.

Ani další příklady by neukázaly nic jiného než výraznou suverenitu v chování dělníků. Domnívám se, že toto sebevědomí je odrazem zrušení hranic mezi pracovním prostředím a samozřejmostí životní sféry.⁴ Tato ztráta diferenciacie započala v hrubých rysech v pracovním procesu. Problém vážnoucích dodávek surovin a materiálu ve státním socialismu vedl v pracovním procesu ke kolísání, jak je všeobecně známo, mezi fázemi vysoké a nízké pracovní intenzity. Jedním z důsledků byla enormní flexibilizace pracovní doby bez ohledu na veškeré právní předpisy. Pro takové případy měla hospodářská byrokracie připravena „odškodnění“: Neoficiální subkontinent československého průmyslu s jeho pohrdáním vším formálním a jakýmikoliv pravidly, s jeho „familismem“ („rodinkařením“) a jeho bujícím využíváním vlivných styků a výměnných obchodů, je výrazem neoficiálních ústupků, jimiž měly být kompenzovány svízelné pracovní poměry. Tato oboustranná neoficiální úmluva ve smyslu *do ut des* se stala zároveň branou pro příliv motivů z oblasti životní sféry do sféry pracovního prostředí. Komunistická strana Československa (dále jen KSČ) tento proces ještě neúmyslně posílila: Na Kladně je angažovanost pro socialistické soutěžení mizivá, a proto jsou děti ocelářů ve škole

Hübner – Christoph Kleßmann – Klaus Tenfelde (eds.), Köln-Weimar-Wien 2005, s. 473–497. TÝŽ, *Industriearbeiter in der Tschechoslowakei 1945–1968. Ergebnisse eines Forschungsprojekts*, Bohemia 44, 2003, s. 146–171.

4 Peter HEUMOS, „Der Himmel ist hoch, und Prag ist weit!“ *Sekundäre Machtverhältnisse und organisatorische Entdifferenzierung in tschechoslowakischen Industriebetrieben 1945–1968*, in: *Vernetzte Improvisationen. Gesellschaftliche Subsysteme in Ostmitteleuropa und in der DDR*, Annette SCHUHMANN (ed.), Köln-Weimar-Wien 2008, s. 21–47.

vyzvány zeptat se doma otce, proč se ještě nestal vítězem socialistické soutěže. Nakonec se tato strategie strany ukázala být kontraproduktivní, neboť pronikání elementů životní sféry do pracovního prostředí mělo natolik mobilizující efekt, že mohlo vyvolat bezprostřední protestní jednání: Noční směna jedné textilky v Hořicích se „uleje“ z práce a baví se při taneční zábavě na lidové veselici. Příští den ráno stávkuje proti nočním směnám.⁵

Představy o svobodě člověka, které hrají při takovýchto příležitostech roli, nejsou bez poezie: „*V Železárnách V. M. Molotova v Třinci vyslali soudružskou návštěvu za Leo Martínekem z Komorní Lhotky. Soudružská návštěva zjistila, že Martínek není doma, neboť odjel s cirkusem Slavia do jejich další stanice.*“⁶

b) Druhý komplex se týká rovnostářských cílů dělnických mas, jež byly formulovány v roce 1945 pod mottem „*odčinění sociálního bezpráví způsobeného nejslabším dělníkům*“⁷ a staly se nosným elementem ve vývoji dělnictva až do roku 1968. Egalitární programatika neodlišovala dělnictvo zásadně od komunistické strany, která však své představy o společnosti s materiální rovností podřazovala v praktické politice neustále jiným úvahám.

Výše načrtnutá funkční transformace pracovních iniciativ ve prospěch rovnostářské spravedlnosti při vyplácení prémie ukazuje možná nejlépe, nako-lik živý byl požadavek po materiální rovnosti v každodenním životě dělníků. Když měl být roku 1968 mzdový systém reformován ve smyslu silnější diferenciacie, kritizovali to i ti lépe vydělávající jako opatření namířené proti celému dělnictvu.⁸

Zatímco od roku 1948 táhly odbory opětovaně s lomozem do boje proti „maloměšťáckému rovnostářství“ mzdové politiky, držela se KSČ stranou zřejmě kvůli své podpoře v nižších příjmových vrstvách. Teprve reformovaná komunistická strana v době Pražského jara troubila k útoku na egalitarismus (viz níže), aniž by se jí podařilo tento problém alespoň v náznačích vyřešit. Prameny skutečně dokládají, že se v otázce přístupu dělníků k sociální spravedlnosti nejedná o nějaký libovolně zaměnitelný sociální habitus. I když jim bylo v disciplinárních komisích kvůli „rovnostářským“ praktikám vyhrožováno trestem, dovolávali se egalitárních zásad jako pozitivního principu svého sociálního jednání.⁹

5 Peter HEUMOS, *Zum Verhalten von Arbeitern in industriellen Konflikten. Tschechoslowakei und DDR im Vergleich bis 1968*, in: *Kommunismus in der Krise. Die Entstalinisierung 1956 und die Folgen*. Roger Engelmann – Thomas Großbölting – Hermann Wentker (eds.), Göttingen 2008, s. 409–427, (Analysen und Dokumente 32).

6 Všeodborový archiv ČMKOS Praha (dále jen VOA), fond ÚRO-PL, karton 15, inv. č. 43/1, stenografický záznam 5. plenárního zasedání Ústřední rady odborů ze dne 3. 9. 1956.

7 VOA, fond ÚRO-Soc., karton 1, inv. č. 1/6, 1945.

8 VOA, fond ÚRO-Před., karton 84, inv. č. 440/III/1.

9 Archiv Škoda Plzeň, ZVIL 179, osob. 993, záznam zasedání disciplinární komise Škodových závodů Plzeň ze dne 7. 6. 1951 (výpověď Čechura, Pazák, Jelínek).

c) Třetí komplex souvisí těsně s komplexem druhým. Vývoj závodních rad, resp. od roku 1959 závodních výborů Revolučního odborového hnutí (dále jen ROH) byl podrobně popsán již na jiném místě. Zde nás zajímá jenom jeden aspekt tohoto vývoje: role obou odborářských zastupitelských orgánů jako institucionálních nositelů egalitární programatiky.¹⁰

V průběhu rozšiřování svých mocenských pozic sledovaly obě organizace cíl zrušit na závodech tradiční dělení na „vedení a provádění“ a prosadit pro dělníky stejné pravomoci při rozhodování, jaké měl průmyslový management. V první polovině padesátých let závodní rady tento cíl dokonce přestřelili. Tak bylo v roce 1951 ve spádové oblasti krajské odborové rady Praha „všeobecným zjevem“, že závodní rady převzaly vedení závodů, a v roce 1956 konstatovala Krajská odborová rada České Budějovice stejnou situaci pro celý Jihočeský kraj. Vedení jednotných odborů se proti pronikání svých závodních orgánů do vedení závodů příliš nebránilo, stranická špička však neúnavně skandalizovala porušování „demokratického centralismu“ a vyhrožovala „anarchosyndikalistům“ v závodech dalekosáhlými důsledky. Ale i tady to bylo teprve reformované vedení komunistické strany z roku 1968, po jejichž slovech následovaly činy. Zatímco se závodní výbory ROH v reformním hnutí pokusily svoje neoficiální mocenské postavení v závodech legalizovat, podnikla KSČ na počátku hospodářské reformy praktické kroky k obnovení „nedělitelné právní moci“ závodních ředitelů. Aby udělala toto sousto pro dělníky stravitelným, nabídla KSČ v akčním programu z 5. dubna 1968 vytvoření rad pracujících, které měly představovat jakousi formu spolurozhodování v závodech; jejich existence však výslovně závisela na úspěchu hospodářské reformy a navíc rady pracujících nedosáhly v závodech ani takového mocenského postavení, jaké závodní výbory ROH neoficiálně již dávno měly. Tendence rýsující se již roku 1968, že rady pracujících budou vytlačeny do role poradních orgánů, potvrzovala domněnku radikálních skupin dělnictva o „manažerském socialismu“ KSČ.

Druhým pilířem egalitární programatiky závodních rad a jejich nástupných organizací byla mzdová politika. O pohyblivých částech mezd (prémie, mimořádné příplatky, přesčasy), které do poloviny padesátých let stouply asi na polovinu celkové výplaty, rozhodoval zásadně závod. Proniknutím do nižších vedoucích funkcí, které nesly zodpovědnost za organizaci práce a kontrolu pracovní výkonnosti (mistr, dílovedoucí), a pomocí neofi-

10 K následujícímu viz Peter HEUMOS, *Betriebsräte, Betriebsausschüsse der Einheitsgewerkschaft und Werktagenräte. Zur Frage der Partizipation in der tschechoslowakischen Industrie vor und im Jahr 1968*, in: 1968 und die Arbeiter. Studien zum „proletarischen Mai“ in Europa. Bernd GEHRKE – Gerd-Rainer HORN (eds.), Hamburg 2007, s. 131–159. TÝŽ, *Arbeitermacht im Staatssozialismus. Das Beispiel der Tschechoslowakei 1968*, in: Die letzte Chance? 1968 in Osteuropa. Analysen und Berichte über ein Schlüsseljahr. Angelika Ebbinghaus (ed.), Hamburg 2008, s. 51–60, s. 215–220.

ciální spolupráce se mzdovými komisemi závodů získaly závodní rady, resp. závodní výbory ROH rozhodující vliv na tvorbu mezd. Tento vliv spolu s celou řadou opatření využívaly k nivelizaci mezd uvnitř dělnictva, ale i k uzpůsobení mezd dělníků mzdám technickoadministrativního personálu. Komunistické vedení z roku 1968 nenechalo na této egalitární praxi ani nit suchou a od té doby zavání tato praxe čímsi primitivně zaostalým. Reforma mzdového systému ve smyslu silnější diferenciaci prosazovaná komunistickou stranou od roku 1965 paralelně k hospodářské reformě zůstala však bezvýsledná.

Tolik k vylíčení těchto tří komplexů. A jak s nimi zachází systémová teorie?

II.

Všechny tři komplexy ukazují, že kritika určitých poměrů ve státním socialismu může vést i k praktickým důsledkům; směřují k omezení výkonu moci KSČ v průmyslovém sektoru. Jakou váhu toto omezení mělo, je sporné. Nesporné však je, že mělo strukturní charakter. Tím spíše bychom očekávali, že systémové teorii, která vytahuje na světlo boží jednu strukturní slabinu státního socialismu za druhou, poslouží způsoby jednání a chování narýsované v našich třech komplexech jako podpora pro vlastní argumentaci. Tak tomu ovšem není, ani když rozšíříme hledání po srovnatelných obsazích na studie k jiným státněsocialistickým zemím. A to má svůj důvod.

Stabilní společenský vývoj podle systémové teorie předpokládá, že se hodnotové sféry natolik diferencují, až jsou nakonec v autonomních subsystémech (právo, hospodářství, věda etc.) institučně samostatné. Jenom pomocí této funkční diferenciaci lze získat konkurující kritéria racionálnosti pro tvorbu politické vůle. Oproti tomu jsou ve státním socialismu ve prospěch primátu politiky již dříve diferencované hodnotové sféry opět fúzovány; neexistuje žádná společenská oblast, která by nebyla podřízena přímé moci komunistické strany a mohla vyvinout vlastní hodnotové orientace a kritéria racionality. To platí i pro naše tři komplexy. Reprezentují sice moment kritiky státního socialismu, zachovávají z něho ovšem to, co terminologie systémové teorie nazývá „ztráta diferenciaci“, tj. zrušení funkcionální diferenciaci hodnotových sfér: Dělníci smažou hranice mezi pracovním prostředím a životní sférou, prosazují nivelizující mzdovou politiku, odstraňují dělbu práce v závodech. Takovéto amalgámy jsou proto pro koncept systémové teorie z hlediska jeho základních předpokladů nepoužitelné.

Vyloučení takových „smíšených forem“ zužuje spektrum analýzy. K diskusi je vždy předkládán jen „čistý socialismus“, který systémová teorie konfrontuje s protikladným konceptem společnosti, jejíž struktury jsou

v podstatě převzaty z vyvinuté kapitalistické společnosti.¹¹ Natolik ostrý protiklad je však spíše fiktivní, jak ukazuje např. výzkum veřejného mínění v Československu z prosince 1989, podle kterého se vyslovily tři procenta obyvatel pro „kapitalistickou cestu“, více jak polovina tázaných však volila „střední cestu“ mezi kapitalismem a socialismem.¹² K tomuto zjednodušení různorodé skutečnosti dochází zřejmě i proto, že systémová teorie vychází – v návaznosti na kritickou teorii společnosti – z jednoty teorie a praxe,¹³ tj. její kategorie nejsou jenom analytické nástroje, nýbrž mají i preskriptivní charakter, jsou opcemi pro budoucí společenské struktury, jež by měly být teprve uskutečněny. Za těchto okolností kritika systémové teorie na adresu státního socialismu při empirickém prověření ovšem neobstává. K tomu dva příklady:

a) K základním předpokladům systémové teorie patří, že organizační vzor funkcionální diferenciací je eficientní, protože se lépe než jiné organizační vzory přizpůsobuje společenským proměnám. Rovnostářství všeho druhu (v našem případě: egalitární mzdové poměry a egalitární mocenské struktury v závodě) je podle toho neeficientní, jelikož se zakládá na ztrátě diferenciací. Ukázkovým příkladem, který má být toho důkazem, je souvislost mezi mzdovým systémem, resp. rozdělováním příjmů, a pracovní produktivitou v socialistickém Československu. Veškerým výzkumem se až do dnešního dne táhne tvrzení, že nízká úroveň pracovní produktivity v Československu byla zapříčiněna egalitárním mzdovým systémem.¹⁴ Statistiky však ukazují, že Polsko a Sovětský svaz v období šedesátých až osmdesátých let prokazují ze všech zemí Rady vzájemné hospodářské pomoci (dále jen RVHP) nejnižší produktivitu práce, současně však ty nejsilněji diferencované mzdové systémy a tomu odpovídající nejvýraznější nerovnost v rozdělování příjmů. Oproti tomu patřilo Československo a Německá demokratická republika (dále jen NDR) s ohledem na pracovní produktivitu k špičkovým ze-

11 Pojmu „kapitalismus“ se systémově-teoretická bádání buď vyhýbají, nebo ho jako souhrnnou formuli pro analyzované společenské struktury odmítají; příležitostně je tento termín – neboť je považován za neobsažný – používán v ironickém smyslu. Srov. Niklas LUHMANN, *Soziale Systeme. Grundriss einer allgemeinen Theorie*, Frankfurt 1987, s. 530. Kritické systémové teorie jsou naproti tomu toho mínění, že systémově-teoretická bádání se nezabývají ničím jiným než strukturálními problémy kapitalistických společností. Srov. např. Claus OFFE, *Strukturprobleme des kapitalistischen Staates. Aufsätze zur Politischen Soziologie. Veränderte Neuausgabe herausgegeben und eingeleitet von Jens Borchert und Stephan Lessenich. Mit einem Vor- und Nachwort von Claus Offe*, Frankfurt–New York 2006.

12 Miroslav VANĚK, *Veřejné mínění o socialismu před 17. listopadem 1989. Analýza výsledků veřejného mínění prováděných ÚVVM od roku 1972 do roku 1989*, Praha 1994, s. 56.

13 Niklas LUHMANN, *Soziale Systeme*, s. 651n.

14 Ze spousty literatury s touto tezí alespoň Jan ADAM, *The industrialization policy and distribution of income*, in: Die Tschechoslowakei 1945–1970, Nikolaus Lobkowicz – Friedrich Prinz (eds.), München – Wien 1978, s. 127–136. Pavel MACHONIN, *The social structure of Soviet-type societies, its collapse and legacy*, Czech Sociological Review 1, 1993, s. 231–249. *Ten years of rebuilding capitalism. Czech society after 1989*, Jiří Večerník – Petr Matějů (eds.), Praha 1999, s. 115–135.

mím RVHP, jejich mzdové systémy však byly nejméně diferenciovány a rozdělování příjmů prokazovalo v obou zemích tu nejmenší nerovnost.¹⁵

b) Jen stěží lze najít jiný příklad, který sociálně-vědecký funkcionalismus uvádí na důkaz strukturální převahy moderních západních demokracií nad státním socialismem tak triumfálně jako poměr mezi pracovním prostředím a životní sférou. „Přetváření pracovního prostředí motivy životní sféry“ ve státním socialismu vedlo nevyhnutelně ke kolapsu systému už jen proto, že podkopávalo „základní schéma a ctnosti průmyslové kultury“, jichž se moderní průmyslová společnost spočívající ve velkém měřítku na dělbě práce nemůže zříci. Orientace dělníků na závod jako místo sociálních styků, a ne jako místo pracovní činnosti bylo podle systémové teorie příčinou nízké produktivity práce.¹⁶

Co nám systémoví teoretici ale neříkají, je fakt, že už více jak dvě desetiletí i v západních společnostech probíhá proces vzájemného prolínání pracovního prostředí s životní sférou, který začal v informačních technologiích, ale už dávno postihl i sektory jiné. Od zaměstnanců se očekává, že při splňování svých pracovních úkolů nasazují i tak zvané *social skills* (sociální kompetence), které nabyli ve své soukromé životní sféře a které na ni byly dosud omezeny (spontánnost, kreativita, identifikace, emoce apod.). Tradiční dělení na pracovní prostředí a životní sféru ve smyslu sféry výdělečné činnosti a sféry reprodukční se proto stále více místně a věcně rozplývá, jak to můžeme například sledovat u telepráce (práce na dálku z domova).¹⁷ Nenacházíme žádné příznaky pro to, že by ztráta diferenciací v tomto případě vedla ke klesání pracovního výkonu, což se však u socialistického Československa předpokládá jako samozřejmost.

Zdá se, že prolínání pracovního prostředí a životní sféry vychází v jisté míře vstříc především potřebám mladší výdělečné generace. O těchto potřebách se v literatuře diskutuje pod titulkem „subjektivizace práce“,¹⁸ což však není nic jiného než to, co rozuměli tancechtiví textiláci v Hořicích pod „potěšením z práce“, i když měli občas sklon k „potěšení místo práce“.

Všechno, co se dá v dané souvislosti konstatovat, je časový posun, od kdy dochází k prolínání pracovního prostředí a životní sféry v obou společ-

15 André STEINER, *Einkommen in den Ostblockländern. Annäherungen an einen Vergleich*, in: *Arbeiter im Staatssozialismus*, s. 227–247.

16 Ralph JESSEN, *Die Gesellschaft im Staatssozialismus. Probleme einer Sozialgeschichte der DDR*, *Geschichte und Gesellschaft* 21, 1995, s. 96–110.

17 Birgit HUBER, *Entgrenzung von Arbeit und Leben im Postfordismus und (Post-)Sozialismus. Subjektivierung als Ansatz für vergleichende Forschung*, in: *Arbeitswelt – Lebenswelt. Facetten einer spannungsreichen Beziehung im östlichen Europa*, Klaus Roth (ed.), Münster 2006, s. 121–140 (Freiburger Sozialanthropologische Studien 4). Speciálně k oblasti informační technologie viz Frank KLEEMANN, *Die Wirklichkeit der Teleheimarbeit. Eine arbeitssoziologische Untersuchung*, Berlin 2005.

18 Brigit HUBER, in: *Arbeitswelt – Lebenswelt*, s. 134 n.

českých typech: Ve státním socialismu k němu dochází už za doby fordistickeho produkčního modelu, tj. za podmínek tradiční průmyslové společnosti, u druhého společenského typu začíná tento proces teprve v postfordistickém modelu, který je charakterizován vysokou informatizací produkce.¹⁹ Jak při státní, tak i podnikatelské strategii směřovalo, resp. směřuje zrušení hranic mezi životní sférou a pracovním prostředím k intenzivnějšímu využití pracovní síly s tendencí zmocnit se celé osobnosti.

III.

Systémová teorie postupuje empiricky velkoryse – tak by se to dalo také říci. Protože však teorie nezobrazují žádná fakta, musíme si klást otázku, jaké měřítko pro zjišťování fakt je třeba zvolit, aby byla profiltrována fakta pro systémovou teorii „vhodná“. Naše dva příklady ukazují, že zjišťování fakt směřuje k účelově racionálnímu jednání. Jeho měřítkem je v obou případech eficeience jednání, tj. (měřitelná) produktivita práce. Tímto rastrem propadá poznání, že produktivita pracovního chování se dá definovat i přes kulturní hodnotové orientace, které se však nedají shrnout do kategorií účelové racionality. Omezenou explikativní hodnotu kategorií účelové racionality ilustruje například význam stavovské cti jako sociokulturní předpoklad pro sociální uznání pracovních výkonů mezi českými a slovenskými dělníky v padesátých letech.²⁰

Pro mnohé kritické studie k systémové teorii²¹ nejsou rozpory v příkladech a) a b) jenom pouhé nesrovnalosti. Podle těchto studií poukazuje problematika, o kterou zde jde, na meze možností systémové teorie: Doposud se jí nepodařilo najít odpověď na otázku, jaké funkcionální imperativy by měly obrazy světa a kulturní hodnotové orientace v sociálních systémech splňovat. Vzhledem k těmto potížím jsou strategie vyhýbání nasnadě. Pak to není žádná náhoda, že obrazy světa a kulturní hodnotové orientace, které hrají v naší souvislosti roli (egalitární společenské zřízení, stavovská čest), nejsou při vytváření teorie brány v úvahu.

Z němčiny přeložila Jana Heumos

¹⁹ Ke změnám ve fordistickém, resp. tayloristickém produkčním modelu a jeho sociokulturním následkům srov. Frank DEPPE – Klaus DÖRRE, *Klassenbildung und Massenkultur im 20. Jahrhundert*, in: *Arbeiter im 20. Jahrhundert*, Klaus Tenfelde (ed.), Stuttgart 1991, s. 726–771 (*Industrielle Welt* 51).

²⁰ Peter HEUMOS, „Wenn sie sieben Turbinen schaffen, kommt die Musik.“ *Sozialistische Arbeitsinitiativen und egalitaristische Defensivne in tschechoslowakischen Industriebetrieben und Bergwerken 1945–1965*, in: *Sozialgeschichtliche Kommunismusforschung. Tschechoslowakei, Polen, Ungarn und DDR 1948–1968*, Vorträge der Tagung des Collegium Carolinum in Bad Wiessee vom 22. bis 24. November 2002. Christiane Brenner – Peter Heumos (eds.), München 2005, s. 133–177.

²¹ Srov. např. Rainer DÖBERT, *Systemtheorie und die Entwicklung religiöser Deutungsmuster. Zur Logik des sozialwissenschaftlichen Funktionalismus*, Frankfurt am Main 1973.

Hutník (z publikace Jindřicha Štreita *Lidé Třineckých železáren*, Třinec 2000)

Konec spolkového života v Jičíně po roce 1948

Jitka BÍLKOVÁ

Po Únoru 1948 došlo k mnohým zásadním změnám ve společnosti, jednou z nejvýraznějších byla likvidace tradičních spolků. Spolková činnost utvářela od šedesátých let 19. století život v českých městech i vesnicích a hrála důležitou roli při formování českého národa. Význam si tento fenomén udržel také za první republiky a přežil dokonce i období protektorátu. Komunistický režim však v občanské společnosti, kterou nemohl přímo řídit, viděl velkou hrozbu a spolky byly označeny za měšťácký přežitek. Podpoře se těšilo jen několik centrálně řízených organizací, jež byly důsledně kontrolovány a které přímo napomáhaly budování socialismu.

V následujícím textu se pokusím na konkrétním případě východočeského města Jičín zrekonstruovat, jak komunistické orgány v likvidaci spolků postupovaly. V tomto místě fungovalo především na konci 19. století,¹ ale i za první republiky nespočet spolků vzdělávacích, kulturních, profesních, politických, vojenských, sportovních, zájmových, podpůrných, sociálních, dělnických a řemeslnických, náboženských aj.² Například v roce 1925 jich ve městě s necelými jedenácti tisíci obyvateli působilo 155.³

První vlna likvidace spolků

Zásahy do fungování spolků začaly krátce po Vítězném únoru. V březnu 1948 bylo vydáno první nařízení, které se týkalo povinnosti zřídit akční výbor v každém z nich. Ustavení takového akčního výboru muselo být řádně oznámeno okresnímu akčnímu výboru a ten v případě, že volbu schválil, ohlásil změny Ústřednímu akčnímu výboru Národní fronty v Praze. Poté mohl spolek předložit centrálnímu orgánu ke schválení stanovy a v ideálním případě, po vyloučení nežádoucích členů, pokračovat ve své činnosti.

Velký zásah byl v prvních měsících po komunistickém puči proveden na poli tělovýchovy. Všechny sportovní kluby, turistické kroužky a jiné podobné spolky byly vyzvány ke sloučení pod Sokol, případně k začlenění do závodní jednoty nějakého podniku. Oběžník z dubna 1948 nabádal všechny členy nesokolských tělovýchovných spolků k uposlechnutí výzvy těmito slovy: „*Jistě i Vy chcete rozvoj naší vlasti, a ačkoliv členství v Sokole je dobrovolné, proto vstoupíte do So-*

1 Více o fenoménu spolkového života v Jičíně na konci 19. století viz: Jitka ŠOREJSOVÁ, *Dějiny města Jičína v letech 1891–1901*, Diplomová práce, Filozofická fakulta Univerzity Karlovy v Praze 1994, s. 111–138.

2 Jednalo se jak o místní spolky s působností pouze v Jičíně, tak o spolky okresního rozsahu nebo o pobočky spolků celostátních.

3 Státní oblastní archiv v Zámrsku – Státní okresní archiv Jičín (dále jen SOKA Jičín), fond Archiv města Jičín, kn. č. 257, inv. č. 786, Kronika města Jičína 1925, s. 44–46.

*kola, kde budete právě takovým platným členem, jak jste byl v dosavadním slučovaném spolku. – Tento čin bude Vám jistě činem radosti a samozřejmou povinností, která je plněna z dobré vůle a ve snaze prospět sjednocené tělovýchově.*⁴ V Jičíně takto vstoupily do Sokola odbor Klubu českých turistů, Zimní klub, všechny oddíly Čechie a většina oddílů Sportovního klubu, pouze fotbalový oddíl SK přešel pod Rolnické družstevní podniky.

Reorganizace na poli tělovýchovy proběhla v následujících letech ještě několikrát a nikdy nepomohla ke zlepšení práce sportovních klubů.⁵ Ke stabilizaci došlo až v červnu roku 1958, kdy zde vznikla z tehdejších oddílů Slávie, Spartaku a Rudé hvězdy jednotná TJ Jičín. Jiné sportovní organizace pak fungovaly jen v rámci Svazarmu a vojenské Dukly.⁶

Jednou z prvních obětí komunistického režimu na poli československých spolků se stal Junák, jenž byl sice formálně rozpuštěn až k 1. lednu 1951, ale jeho činnost byla paralyzována již mnohem dříve. Zkonfiskovaný majetek po skautech převzal i v Jičíně Pionýr.

Velmi brzy, konkrétně k 1. lednu 1949, zanikly také samostatné odbojové spolky (Československá obec legionářská, Svaz osvobozených politických vězňů a Svaz národní revoluce), které se sloučily ve Svaz bojovníků za svobodu, místní jednota Jičín.⁷

Před přijetím nového spolkového zákona

Při přípravě nového spolkového zákona se ministerstvo vnitřních věcí rozhodlo udělat průzkum ohledně počtu a zaměření fungujících spolků. Jičínský okresní národní výbor (dále jen ONV) nahlásil v květnu 1950 na svém území 122 tradičních spolků.⁸

4 Archiv Národního muzea (dále jen ANM), fond Karel Kazbunda, karton 69, i. č. 1407, Jičín. Tělovýchovná jednota „Sokol“ v Jičíně. Akční výbor Tělocvičné jednoty Sokol v Jičíně Karlu Kazbundovi, duben 1948.

5 V květnu 1949 se mimo Sokol ustanovila závodní sokolská jednota v podniku Agrostroj a vojenská sokolská jednota Palcát místní posádky. Oba oddíly se sloučily v únoru 1951. Následující rok však byl zákonem č. 71/1952 Sb., o organizaci tělesné výchovy a sportu, Sokol zrušen a péči o tělovýchovu převzal Státní výbor pro tělesnou výchovu a sport. Do roku 1956 pak existovaly dobrovolné sportovní organizace při podnicích – např. žáci a učitelé jičínských škol se sdružili do Slávie (horolezecký, volejbalový, basketbalový, lyžařský a judistický oddíl), pracovníci Agrostroje sportovali pod hlavičkou Spartaku (oddíl fotbalu, házené, ledního hokeje, kuželek, tenisu a basketbalu), Dynamo (fotbalový klub pracovníků Československé státní automobilové dopravy /ČSAD/a Československé státní dráhy/ČSD/), Slovan (zaměstnanci Okresního národního výboru, zdravotnictví, justice a peněžnictví v klubech odbíjené a tenisu), Slavoj (zaměstnanci prodejen Jednota a Pramen) a Rudá hvězda (příslušníci SNB). Toto rozdělení se však neosvědčilo, a tak se nakonec dobrovolné sportovní organizace spojily v TJ Slávie a od března 1957 fungovaly v rámci Československého svazu tělesné výchovy.

6 Více viz: *Nástin vývoje tělesné výchovy a sportu v Jičíně (1852–2000)*, Jičín 2001; *Královna sportu v Jičíně 1860–1913–1995. Oddíl atletiky TJ Jičín 1994*, Jičín 1994 nebo Jindřich FRANCEK, *Dějiny Jičína*, Praha 2010, s. 485–487.

7 Před sloučením měla Československá obec legionářská – jednota Jičín 130 členů, Svaz osvobozených politických vězňů 145 členů a Svaz národní revoluce 110 členů. Viz: SOKA Jičín, fond Městský národní výbor Jičín (dále jen MNV), Kronika města Jičína rok 1948, s. 127.

8 SOKA Jičín, fond Okresní národní výbor Jičín (dále jen ONV Jičín), karton 239, i. č. 1029, fascikl

Na základě došlých výsledků byla od 1. září 1950 ministerstvem vnitra nařízena celostátní revize spolků s tímto odůvodněním: „*Spolkové poměry neodpovídají dosud změněným podmínkám politickým, hospodářským a sociálním. Stále ještě vyvíjejí činnost nebo aspoň zápisem ve spolkových katastrech trvají spolky, jejichž účel podle stanov nezapadá do budovatelské linie lidově-demokratického státu, ba v některých případech jí dokonce odporuje. Ministerstvo vnitra provádí proto revisi spolků [...] s cílem zjednodušiti spolkové poměry likvidací spolků, které buď čistě buržoazním charakterem nebo nesprávným ideovým podkladem svého účelu roztríšťují spolkový život a jsou brzdou na cestě k socialismu.*“⁹

ONV dostaly za úkol každý měsíc vypracovávat přehledy spolků dle kategorií a zasílat je příslušnému KNV. Z povinných hlášení byly vyňaty pouze nově vzniklé masové organizace.¹⁰

A mračna nad spolky se stahovala dále – dne 16. listopadu 1950 rozeslal ONV Jičín dopis začínající těmito slovy: „*Ve zdejším spolkovém katastru jest zapsán shora uvedený spolek, o němž však není zde známo, zda vůbec vyvíjí nějakou činnost a zda koná své spolkové povinnosti.*“¹¹ Referent poté pokračoval nařízením zaslat do deseti dnů platné stanov, informovat o očiště spolků a jeho aktivitách. Spolkům také bylo uloženo podávat zprávy o každé valné hromadě, vykazovat seznamy členů výboru (i s jejich adresami) atd.

V případě, že by hlášení do 25. listopadu nadřízený orgán neobdržel, byl vedení spolků adresován další dopis: „*Připisem ze dne 16. 11. byl tamní spolek vyzván, aby sem podal nejpozději do 25. 11. 1950 zprávu o spolkové činnosti. Ježto tak nebylo učiněno, má se zato, že spolek žádnou činnost nevyvíjí, a navrhuje se proto podle pokynů ministerstva vnitra jeho likvidace, poněvadž jde o spolek, který již splnil svůj účel, a vyšší formou jsou masové organizace, které poskytují plnou záruku úspěšné činnosti, a dalším trváním by se tyto snahy jen tříštily. O provedené likvidaci sem podejte zprávu nejdéle*

Shromažďovací a spolkové věci, ONV v Jičíně Krajskému národnímu výboru (dále jen KNV) v Hradci Králové, 8. 5. 1950. Do tohoto počtu byly zahrnuty jen tradiční spolky, nezapočítávaly se jednotlivé buňky nových masových organizací jako Československého svazu mládeže či Svazu československo-sovětského přátelství. S pobočkami těchto organizací by se počet vyšplhal na 182. Ministerstvo vnitra požadovalo rozdělení spolků do různých kategorií podle zaměření činnosti. Víme tak, že v jičínském okrese v květnu 1950 fungovalo například 23 hasičských, 17 tělovýchovných, 22 ochotnických či čtenářských, 12 zemědělských a lesnických a 11 dobročinných spolků.

9 KNV v Hradci Králové zaslal dne 19. 9. 1950 všem ONV v kraji výzvu ohledně revize spolků, viz: SOKa Jičín, fond ONV Jičín, karton 239, i. č. 1029, Shromažďovací a spolkové věci.

10 Hlášení jsou dochována in: SOKa Jičín, fond ONV Jičín, karton 239, i. č. 1029, Shromažďovací a spolkové věci. Lze podle nich sledovat i rychlost likvidace spolků, např. dne 3. 11. 1950 psal referent pro věci vnitřní a bezpečnost ONV příslušnému oddělení KNV: „...se vymazávají na základě sloučení v kategorii 11 spolky v počtu 20.“ Dne 14. 11. 1950 je v dalším hlášení uvedeno: „...ze spolkového katastru se vymazává v kategorii 9 jeden spolek, v kategorii 10 čtyři spolky a 4 pob. spolky Sdružení přátel Junáka.“

11 SOKa Jičín, fond ONV Jičín, karton 239, i. č. 1029, Shromažďovací a spolkové věci, referent pro věci vnitřní a bezpečnost ONV spolků Typografická beseda se sídlem v Jičíně 16. 11. 1950.

do 5. 2. 1961 a současně uveďte, jak bylo naloženo s jméním, resp. komu jmění podle stanov připadlo.⁴²

Ze spolkového katastru na jičínském okrese tak od konce roku 1950 začal mizet jeden záznam za druhým – některé spolky nesplnily termín v zaslání hlášení, a byly tak zlikvidovány, jiné raději svolaly valnou hromadu, na níž se dobrovolně rozešly. V některých případech by se však dalo o míře dobrovolnosti pochybovat, jak naznačují například vzpomínky bývalého člena významného studentského spolku Akademická čtenářská jednota: „Z rozkazu tehdejšího ONV bylo Akademické čtenářské jednotě nařízeno svolat valnou hromadu, na které pod hrubým nátlakem a výhrůzkami zástupce ONV za účasti uniformovaného příslušníka VB bylo rozhodnuto o rozpuštění tohoto spolku. [...] Tak byl hrubou policejní mocí násilím rozpuštěn nejstarší studentský spolek v Jičíně. Majetek Akademické čtenářské jednoty byl zabaven, předán tzv. „Svazu mládeže“, který všechnen značný finanční a ostatní majetek v krátké době doslova prohýřil v obskurních radovánkách svých funkcionářů.“⁴³

Poslední možností pro přežití spolků bylo začlenění do masové organizace. Několik kulturních spolků tak třeba přešlo pod křídla závodního klubu největšího jičínského podniku Agrostroj. Jednalo se například o Spolek přátel jičínské městské hudby v Jičíně či Pěvecký spolek Smetana. Stejně se nakonec rozhodl i divadelní spolek J. K. Tyl, z něhož se po začlenění stal Dramatický odbor J. K. Tyl Závodního klubu Revolučního odborového hnutí Agrostroj v Jičíně. Činnost spolku však spíše upadala a splnutí mělo své velké kritiky.¹⁴

V tomto období rovněž zanikla většina podpurných studentských a závkovských spolků a začlenila se do sdružení rodičů a přátel různých škol.

Zákon o dobrovolných organizacích a shromážděních

Dne 1. října 1951 vstoupil v platnost očekávaný zákon č. 68/1951 Sb. z 12. července 1951 o dobrovolných organizacích a shromážděních, v jehož prvním paragrafu je uvedeno: „K uplatnění svých demokratických práv a tím k upevnění lidově demokratického zřízení a k podpoře úsilí o výstavbu socialismu sdružuje se lid v dobrovolných organizacích...“⁴⁵

12 SOkA Jičín, fond ONV Jičín, karton 239, i. č. 1028, fascikl Spolkové věci, seznamy spolků, referent pro věci vnitřní a bezpečnost Čtenářské besedě pro Bystrici a okolí 25. 1. 1951.

13 /Hä/, Na co jsme v Jičíně zapomněli!, Český ráj 36, 6. 9. 1991, s. 5.

14 Výmluvný je dopis učitele Ladislava Vondráčka, v němž zdůvodňuje své vystoupení z dramatického kroužku: „Ani ředitelství závodu, ani závodní rada, či vedení závodního klubu nemají zájem o práci tohoto kroužku, nepodporují jej, nestarají se o členy kroužku – ani o ty ne, kteří pracují přímo na závodě.“ Dále kritizuje chování nadřízeného orgánu závodního klubu – bodovací komise z Hradce Králové, která se podle něho chová arogantně vůči ochotníkům. Viz: SOkA Jičín, fond Spolek divadelních ochotníků J. K. Tyl Jičín, kn. č. 3. Ladislav Vondráček Závodní radě Agrostroje, n. p., 26. 4. 1954.

15 Zákon č. 68/1951 Sb. o dobrovolných organizacích a shromážděních, paragraf 1.

Tento zákon definitivně změnil po 84 letech spolkový život, neboť zrušil zákon č. 134/1867 ř. z., o společném právu, na jehož právním podkladě fungovaly všechny tradiční spolky.

Z jazyka zákona se vytratilo slovo „spolek“, místo něhož je pro nové povolené spolky používáno označení „organizace“, resp. „dobrovolná organizace“. Zákon přímo vyjmenovává následující: Revoluční odborové hnutí, Český a slovenský svaz zemědělců, Československý svaz mládeže, Svaz československo-sovětského přátelství, Československý svaz žen, Sokol a Československý červený kříž.¹⁶ Nadále se také již nemluví o stanovách, ale organizačních řádech. O případných nově přidělených stavech dobrovolných organizací pro další spolky měly rozhodnout příslušné orgány¹⁷ podle vyhlášky ministerstva vnitra č. 320/1951 Úř 1. Požádat o zařazení mezi dobrovolné organizace mohly jak spolky vzniklé před přijetím zákona, tak nové. Podmínkou uznání však bylo doložit, jak spolek přispívá k „budovatelskému úsilí“ a jakou vyvíjí činnost ve shodě se zájmy pracujícího lidu.¹⁸

Zákon znamenal rychlý definitivní konec pro téměř všechny zbylé jičínské spolky. Na počátku roku 1953 provádělo ministerstvo vnitra revizi účinnosti zákona. Každý ONV měl uvést počet nezlikvidovaných spolků, vyjmenovat je a napsat důvod, proč nebyly zrušeny. Místní úřad ve zprávě nahlásil již jen pět samostatných tradičních spolků se sídlem v Jičíně: Spolek chovatelů drobného hospodářského zvířectva v Jičíně; Spolek „Poslední čest“ železničních zaměstnanců pro Jičín a okolí v Jičíně; Muzejní spolek Jičín; Spolek pro udržování Ossaria, pomníků a hrobů na bojišti jičínském z roku 1866 v Jičíně; Česká katolická Charita, okresní odbor Jičín.¹⁹

Na zbylé spolky ONV znovu udeřil, takto konkrétně na Podpůrný spolek Poslední čest železničních zaměstnanců pro Jičín a okolí: „*Ponevadž samotné trvání Vašeho spolku není v dnešní době opodstatněné, sdělte nám, zda jste se rozhodli pro likvidaci spolku či pro zapojení se do ROH. Vzhledem k tomu, že národním pojištěním je o každého občana naší lidově demokratické republiky postaráno, není další Vaše činnost podle směrnic min. vnitra žádoucí.*“²⁰

Skrytým důvodem pro likvidaci spolků bylo samozřejmě získání jejich nashromážděného majetku, dle hlášení místního ONV z počátku

16 Zákon č. 68/1951 Sb., o dobrovolných organizacích a shromážděních, paragraf 5.

17 Podle dosahu působnosti jednotlivých spolků rozhodoval o přidělení buď ONV, KNV nebo ministerstvo vnitra.

18 Více o zákonu viz: Heslo: *Spolkový zákon*, in: Jiří KNAPÍK – Martin FRANC a kol., *Průvodce kulturním děním a životním stylem v českých zemích 1948–1967*, sv. II, Praha 2011, s. 854–855.

19 Na okrese pak ještě působily Podpůrný spolek železničních zaměstnanců v Kopidlně, Muzejní spolek Železnice a některé pobočné spolky (Spolek zahrádkářů v Jičíně, v Libáni, Kopidlně a Rožďalovicích a Spolek „Krematorium“, místní odbor Jičín). Viz: SOKA Jičín, fond ONV Jičín, ONV v Jičíně (referát pro vnitřní věci) KNV v Hradci Králové (III. referát), 18. 3. 1953.

20 SOKA Jičín, fond ONV Jičín, ONV v Jičíně Podpůrnému spolku Poslední čest železničních zaměstnanců pro Jičín a okolí z 16. 4. 1953.

roku 1952 však jičínské spolky obohacení nepřinesly: „*Pokud jde o hodnotu majetku likvidovaných spolků sdělujeme, že tyto spolky většinou zanikly nevyvíjením činnosti, a nezanechaly tudíž žádné jmění anebo nepatrné, které při zániku spolku přešlo podle ustanovení ve stanovách míst. nár. výborům a u různých vzdělávacích, dobročinn. a student. spolků školám. Spolky, které se zapojily do masových, přenesly veškeré své spolkové jmění na svoji novou základnu. Není nám znám ni jeden případ ve zdejších okrese, kde by byl majetek likvidovaného spolku převeden na likvidační fond měnový.*“²¹

Spolek pro udržování ossaria

Nejdéle tlaku komunistických orgánů na likvidaci odolával Spolek pro udržování ossaria, pomníků a hrobů na bojišti jičínském. V regionu zanechala prusko-rakouská válka, resp. bitva svedená 29. června 1866, hlubokou stopu, a tak se není čemu divit, že spolek, jehož posláním byla péče o pomníky a hroby padlých z této války, se mohl od dob svého založení (roku 1889) až do konce činnosti chlubit vysokým počtem členů.²²

Na počátku padesátých let si pracovníci referátu pro vnitřní věci ONV asi nevěděli se zarputilými činovníky rady. Naznačuje to odpověď adresovaná III. referátu KNV na dotaz, proč zůstal v roce 1953 tento spolek mezi pěti posledními samostatnými jičínskými ještě nezlikvidovanými spolky: „*Pokud jde o spolek »Ossarium«, je s odpovědnými funkcionáři těžká práce, poněvadž to jsou přestárlí lidé, 80 i přes 80 roků, kteří na tomto lpí a nechá-pou dobře dnešní spolkovou přeměnu.*“²³

Staří pánové neúnavně hledali různé záminky v platných stanovách a vlastnických právech, kterými by spolek zachránili. Chtěli mít hlavně jistotu, že se nějaký orgán (ministerstvo vnitra či ONV) o památky z války 1866 postará. Poukazovali také například na to, že samostatně existuje i Společnost Národního Muzea v Praze či Společnost pro nové vybudování Emauz, i když se o jejich památky stará stát.

Významnou roli jistě sehrála i osobnost předsedy spolku Hugo Kmínka, jenž po čtyřicet let zastával post předsedy. Neúnavně bojoval za práva zachování spolku, do posledních dní vedl ručně psanou kroniku a zemřel roku 1957 – v době, kdy spolek ještě fungoval.²⁴

21 SOkA Jičín, fond ONV Jičín, karton 239, i. č. 1029, fascikl Shromažďovací a spolkové věci. Hlášení ONV v Jičíně KNV v Hradci Králové 14. 1. 1952.

22 Většina informací k historii spolku čerpána z úvodu k inventáři fondu spolku, viz: Jindřich FRANCEK, *Spolek pro udržování ossaria, pomníků a hrobů na bojišti jičínském Jičín (1889–1959)*, inventář k fondu, Jičín 1998. Podobná stať byla již předtím otištěna v Muzejních novinách (Jindřich FRANCEK, *Spolek pro udržování Ossaria, pomníků a hrobů na bojišti jičínském*, Muzejní noviny, 1996, s. 12–14.).

23 SOkA Jičín, fond ONV Jičín, ONV v Jičíně (referát pro vnitřní věci) KNV v Hradci Králové (III. referátu) 18. 3. 1953.

24 Více o životě Hugo Kmínka (1869–1957), výrazné osobnosti spolkového života v Jičíně v první polovině 20. století, viz: Martin DRAPÁK, *Po stopách Hugo Kmínka*, Muzejní noviny, 2003, s. 15–16.

Další předseda, Jaroslav Tulka, však již zániku přihlížet musel. Poslední výborová schůze se konala dne 30. prosince 1958. Činnost definitivně ukončil výměr ONV z 18. července 1959, jímž byl spolek ve smyslu zákona č. 68/1951 Sb. rozpuštěn, protože „nepomáhá výstavbě socialismu.“ Nabyvatelem finančních prostředků, uložených u Státní spořitelny Praha, se stal Místní národní výbor Kbelnice, který získal i vojenský hřbitov a kapli. Ve zdůvodnění výměru se uvádí, že spolek pořádal pouze tradiční bohoslužby, pietní vzpomínky na zemřelé členy a že opomíjel hlavní náplň, tj. péči o pomníky a hroby.

Muzejní spolek

Jedním z nejvýznamnějších jičínských spolků, který se zasloužil především o zachování cenného kulturního bohatství regionu, byl beze sporu Muzejní spolek. Po léta se jeho členové obětavě a nezištně snažili spravovat nejen hmotné, ale i písemné památky Jičínska a v padesátých letech také všemožně odolávali nařízením ohledně rozpuštění spolku.

Hlavní snahou Muzejního spolku od konce druhé světové války bylo získat důstojné prostory, vybudovat expozici a docílit převedení sbírek pod správu města.²⁵ Dlouholetý sen o přemístění z velmi stísněných místností Obecní spořitelny jičínské, kde byly složeny jak sbírky, tak městské i spolkové archiválie, se vyplnil krátce po Únoru 1948. Novým sídlem muzejních sbírek se stal zámek na náměstí, kde muzejníci dne 12. června 1949 otevřeli novou expozici.²⁶

I druhé dlouholeté přání vlastivědných pracovníků se překvapivě splnilo na počátku vlády komunistického režimu – ke dni 1. ledna 1950 převzal veškeré sbírky a péči o ně MNV a bývalé spolkové muzeum se stalo městským. Z personálního hlediska však nový zřizovatel spoléhal i nadále na obětavé pracovníky spolku. Za prvního správce byl vybrán dosavadní kustod sbírek sedmdesátiletý Antonín Houba (1881–1968).²⁷ Ze zdravotních důvodů se

25 Usilovné snahy o důstojnější podmínky pro muzeum začaly krátce po konci války – např. dne 10. 8. 1945 bylo vydáno memorandum adresované městské radě pojednávající o významu muzea pro město i výchovu lidu a přenesající jeho představy o dalším vývoji jakožto krajiněmuzeu. Objevil se i návrh na zřízení ústřední knihovny jičínských institucí, pro kterou by se měla postavit nová budova, nebo alespoň společně pro ni a pro muzejní sbírky vyčlenit nejméně dvacet pokojů a pět místností. SOKA Jičín, fond Muzejní spolek Jičín, karton 1, i. č. 18, Převzetí správy muzea MNV Jičín, Memorandum 1945. Možná i na základě této výzvy získal Muzejní spolek v roce 1945 pro své potřeby dvě místnosti ve druhém patře zámku a jednu v přízemí zadního traktu, všechny okamžitě zaplnil.

26 Více podrobností ke stěhování muzea viz: SOKA Jičín, fond ONV Jičín, karton 133, i. č. 796, Muzea a archivy nebo František ŠALDA, *Krajiněmuzeum v Jičíně*, Beseda 11–12, 1949, s. 172–173.

27 Profesor přírodopisu Antonín Houba se oddal muzejní práci naplno po ukončení své pedagogické praxe na jičínském gymnáziu v roce 1939. Již dříve ale patřil mezi nejvýraznější osobnosti Muzejního spolku (dlouholetý jednatel). Zasloužil se o vytvoření expozice i o vydávání *Ročenky Muzejního spolku v Jičíně* (od roku 1933), později přeměněné na *Sborník Muzejního spolku v Jičíně* (vycházel v letech 1935 až 1941).

však musel funkce po roce vzdát a na jeho místo byl navržen mladý Oldřich Turčín, jenž byl zvolen i novým jednatelem spolku.²⁸

Zdálo by se, že Muzejní spolek převedením sbírek pod město ztratil svou náplň, ale práce v muzeu bylo stále mnoho.²⁹ Mladému správci tak jediné vyhovovalo, že mu na počátku padesátých let chodili každé dopoledne do kanceláře muzea kromě předsedy spolku Stanislava Stuny³⁰ vypomáhat i další členové výboru – bývalý středoškolský profesor Václav Buchar (1887–1965)³¹ a docent Karel Kazbunda (1888–1982),³² občas se objevil i vlastivědný pracovník a písmák, pekař František Filip (1869–1958)³³ nebo kronikář Jaroslav Mencl (1893–1971).³⁴ Právě osobnost poslední jmenovaného možná sehrála důležitou roli pro udržení spolku. Jaroslav Mencl byl několik let i díky stranické knížce jakýmsi prostředníkem mezi Muzejním spolkem a MNV.

Stejným mužům, především dvojici Buchar–Kazbunda, musí být Jičín vděčný za to, že nebyly zničeny důležité písemnosti z dějin města a že je naopak pánové pečlivě utřídili. Na začátku padesátých let se totiž na mnoha místech děla před vznikem sítě státních archivů, anebo bohužel i krátce poté, zvěrstva trahající srdce nejednomu historikovi – leckde se prý tehdy archiváři hodnotili podle váhy papíru předaného ke skartu,³⁵ případně se dokumenty přímo řízeně páliły.³⁶

28 SOkA Jičín, fond MNV Jičín, Kronika města Jičína rok 1951, s. 87.

29 Informace o dění v jičínském muzeu v první polovině padesátých let viz: SOkA Jičín, fond Muzejní spolek Jičín, karton 2, i. č. 22. Vzpomínky Oldřicha Turčina na poslední léta činnosti Muzejního spolku v Jičíně; SOkA Jičín, fond Soudobá dokumentace okresu Jičín, V/6-86. Oldřich TURČÍN, *Vlastní životopis*, strojopis, 1995 nebo Oldřich TURČÍN, *Jičínská léta doc. PhDr. Karla Kazbundy*, rukopis, 2009 (Vzpomínky sepsané pro potřebu autorky, archiv autorky).

30 Bývalý prezident krajského soudu Stanislav Stuna se stal předsedou po Hugo Kmínkovi 15. 9. 1950.

31 Regionální historik Václav Buchar učil v letech 1921–1927 na reálce v Nové Pace a poté na učitelském ústavu v Jičíně (1927–1948, s krátkou přestávkou za protektorátu). Několik let vedl jičínskou kroniku a pomáhal s vytvořením muzejní expozice.

32 Soukromý docent Univerzity Karlovy, historik druhé poloviny 19. století a archivář Karel Kazbunda se po penzionování na Ministerstvu zahraničních věcí vrátil v roce 1948 do svého rodného města Jičína. Komunistickými představiteli města byl ministerský rada ve výslužbě považován za buržoazního úředníka a podle toho s ním také jednali (problémy s bydlením, nízká penze atd.).

33 Amatérský regionální historik František Filip přišel do Jičína roku 1899 jako vyučený pekař se zkušenostmi z různých míst. Založil si na Novém Městě živnost a pod vlivem svého příbuzného, písmáka Václava Janouška, se začal věnovat dějinám Jičína. Napsal mnoho drobných článků, sbíral jakékoli památky, zachránil mnoho archiválií a jeho láska k ochotnickému divadlu ho přiměla k sepsání studie *Dějiny divadla, zpěvu a hudby v Jičíně od roku 1624 do roku 1900*, rukopis, 1944. (Uloženo v knihovně Regionálního muzea a galerie v Jičíně.) Více o jeho životě viz /Lam./, *Osmdesát let jičínského písmáka Fr. Filipa*, Beseda 13–14, 1949, s. 182–183.

34 Jaroslav Mencl byl profesorem jičínského učitelského ústavu a autor mnohých vlastivědných studií. Jeho největším dílem je dvousvazková *Historická topografie města Jičína*. Na přelomu čtyřicátých a padesátých let zastával také funkci archiváře, kronikáře i konzervátora Památkového úřadu (nakonec i ochrany přírody) pro Jičínsko. Více např. viz: Oldřich TURČÍN, *Jaroslav Mencl 1893–1971, Muzejní noviny*, 2004, s. 15–18.

35 Oldřich TURČÍN, *Vznik a vývoj okresních archivů Východočeského kraje*, Sborník prací východočeských archivů 1, 1970, s. 219.

36 ANM, fond Karel Kazbunda, karton 7, i. č. 321, Jan Morávek Karlu Kazbundovi, 27. 5. 1955.

Na konci roku 1950 měl Muzejní spolek 244 přispívající členy a dva zakládající. Kromě výše popsané činnosti pořádal obrazové výstavy, snažil se o získání dalších místností na zámku pro potřeby muzea, rozšiřoval sbírky a usiloval o získávání knihoven rušených škol či spolků. I když obávaný rok 1951 Muzejní spolek přečkal, stahovala se nad ním mračna. Předseda Stanislav Stuna zvolil taktiku nesvolávat valnou hromadu, která by zřejmě rozhodla (nebo byla donucena rozhodnout) o rozpuštění spolku. Dokonce i někteří členové spolku nabývali přesvědčení, že nemá cenu uměle spolek, který už nemůže pracovat podle svých představ, udržovat. Místo něho chtěli založit volný vlastivědný kroužek. Krátce po Stunově smrti byla valná hromada svolána a na ní dne 19. dubna 1957 sám výbor nadnesl návrh na rozpuštění.

Situaci, která následovala, výstižně bilancuje ve svých vzpomínkách Oldřich Turčín, jenž mezitím přešel z pozice správce okresního muzea³⁷ na místo archiváře nově zřízeného druhého oddělení Státního archivu v Kuksu, které do roku 1960 sídlilo v Jičíně.³⁸ „*Vlastivědný kroužek nevznikl a doc. Kazbunda a dr. Buchar chodili na pracoviště Státního archivu [k O. Turčínovi – pozn. autorů], protože v kanceláři muzea by se setkávali s pracovníky Státní bezpečnosti, kteří pravidelně navštěvovali nového správce muzea.*“³⁹ Tím byl bývalý obávaný bezpečnostní referent ONV, důchodce, František Ptáčník.⁴⁰

I přes změnu poměrů pokračovali členové bývalého Muzejního spolku v dobrovolné činnosti pro muzeum, po vzniku okresního archivu (roku 1956) s jedním stálým pracovníkem však přesunuli svůj zájem z archiválií na knihovnu.

Muzejní knihovna byla naposledy důkladně inventarizována roku 1940. Během války, ale i po Únoru 1948 se knihovní sbírky mnohonásobně rozšířily hlavně rušením různých škol či spolků a díky darům jednotlivců (především vdov po významných jičínských osobnostech). Podle odhadů pamětníků čítala nakonec knihovna kolem 60 000 svazků⁴¹ a obsahovala nejen regionální publikace, ale také mnoho svazků staré německé a latinské literatury, učebnic, velkých souborů časopisů od doby národního obrození či cenná jesuitica.⁴²

37 Od Nového roku 1954 se městské muzeum stalo okresním.

38 Druhé oddělení Státního archivu v Kuksu působilo v Jičíně do roku 1960, kdy v rámci reorganizace územní správy došlo k přestěhování archivních fondů místních pracovišť do Státního archivu v Zámruku.

39 SOKA Jičín, fond Muzejní spolek Jičín, karton 2, i. č. 22. Vzpomínky Oldřicha Turčina na poslední léta činnosti Muzejního spolku v Jičíně, s. 7.

40 SOKA Jičín, fond ONV Jičín, karton 245, i. č. 1069. Muzeum. František Ptáčník do funkce nastoupil ale až 1. června 1956, předtím půl roku správa muzea oficiálně vůbec nefungovala, místo nebylo obsazené.

41 SOKA Jičín, fond Muzejní spolek Jičín, karton 2, i. č. 22. Vzpomínky Oldřicha Turčina na poslední léta činnosti Muzejního spolku v Jičíně, s. 6. Karel Kazbunda uvádí počet 50 000 svazků, viz: ANM, fond František Michálek Bartoš, karton 5, i. č. 431, Karel Kazbunda Františku Michálku Bartošovi, 13. 12. 1966.

42 Existují různé soupisy svazků muzejní knihovny, ale většinou nevíme, z kterého roku pocházejí. Jeden z mála datovaných přehledů je z roku 1960, předpokládáme, že se jedná o práci V. Buchara a K. Kazbundy. Podle tohoto seznamu se však stihlo inventarizovat jen malou část knihovny, přes 8000 svazků. SOKA Jičín, fond Muzejní spolek Jičín, karton 9, i. č. 198. Soupisy knih.

Nejvzácnější soubor knih přišel do muzea ze staroslavného gymnázia, které se měnilo na jedenáctiletku a potřebovalo prostory pro nové třídy. Likvidovalo tak nejen obrovské sbírky školních pomůcek, ale také profesorskou knihovnu. Knihy a předměty si rozebraly různé instituce, zbytek, asi 25 000 svazků, byl předán muzeu.⁴³

Závěr

Na otázku, co znamenala pro kulturně bohaté město Jičín likvidace tradičních spolků a převedení jimi nashromážděného kulturního bohatství do nových institucí ovládaných komunistickými orgány, odpoví popis tří událostí ze šedesátých let.

O osudu obrovské cenné muzejní knihovny rozhodl téměř ze dne na den ONV, jenž ji nařídil věnovat Státní vědecké knihovně v Hradci Králové. Ve městě zůstala pouze část regionálních tisků, kterou stihli pracovníci muzea zachránit. Ředitel krajské knihovny Jiří Malina se při přebírání netajil tím, že se bude muset duplicitních svazků zbavit – buď do antikvariátů anebo spíše do stoupy.⁴⁴

A stěhovat z města se brzy musely i archiválie, o něž po léta muzejníci pečovali. ONV totiž nařídil vyklizení místností na zámku, které využíval archiv, za účelem umístění skladu civilní obrany. Jak výstižně konstatoval knihovník Miroslav Janovský: „*Zdá se to až neuvěřitelné, že město s tak krásnou a bohatou kulturní tradicí mohlo se bez zardění rozloučit s doklady o své minulosti.*“⁴⁵ Většina sbírek okresního archivu se přestěhovala do pro mnohé nedostupných míst – bývalé školy v malé vesnici Hřmenín, která leží mimo hlavní silniční tahy, později našel archiv sídlo na zámku v Jeřicích na Hořicku.

Poslední rána byla zapáleným muzejníkům zasazena tím, že po dlouhých dvacet let se nikdo nemohl ani podívat na sbírky, které shromáždili. Jako by komunistické úřady chtěly, aby se na nadšené vlastivědné pracovníky úplně zapomnělo, nařídily uzavření muzea z důvodu rekonstrukce. Nová expozice byla slavnostně otevřena až v roce 1989 k 41. výročí Vítězného února.⁴⁶

43 V městské kronice se o tom dočteme následující: „...vzorné uspořádání knihovny je úplně rozrušeno a vyžádá si zbytečně velmi mnoho pořádací nové práce. Pro nedostatek místa byla prozatímně složena větší část knih v zámku na chodbě zemědělského archivu, neladně složena i na podlaze /.../, až archivář s pomocí starého důchodce Krause knihy se země uložil na volné místo ve skříních. Zůstává tu otevřenou otázkou, kam všechny knihy do desítek tisíců jdoucí definitivně uložit; knihovna muzea představuje pro budoucnost neobyčejně cennou část muzea jako podklad studia a bádání.“ SOKA Jičín, fond MNV Jičín, Kronika města Jičína rok 1953, s. 24–25. Údaj o 25 000 knihách jsem získala od bývalého gymnaziálního profesora Vladislava Hrubého. Vladislav HRUBÝ, osobní konzultace, Jičín 9. 3. 2010.

44 Karol BÍLEK, osobní konzultace, Praha 25. 2. 2010.

45 ANM, fond Karel Kazbunda, karton 5, i. č. 191, Miroslav Janovský Karlu Kazbundovi, 7. 3. 1965.

46 Ke znovuootevření muzea v roce 1989 vyšel od inspektorky kultury článek se stručným popisem historie a nové expozice. Milena JAROŠOVÁ, *Okresní muzeum opět otevřeno veřejnosti*, Předvoj 11, 17. 3. 1989, s. 3.

Myšlení Roberta Kalivody v kontextu šedesátých let

Vojtěch ČURDA

Filosof, estetik a historik Robert Kalivoda (1923–1989) dnes neprávem patří mezi autory spíše opomíjené. Jeho osobnosti a myšlení také dosud nebyla věnována žádná významnější monografická studie. Od jeho smrti nás dělí více než dvacet let a kontury jeho filosofického díla se nám tak poněkud ztrácejí v mlze. Problémem se stává i samotný způsob, jakým se přiblížit Kalivodovu myšlení a začlenit jej do kontextu české i evropské filosofické tradice. Jeho dílo však může být inspirativní dnes, kdy podobně jako on žijeme v době bouřlivých politických a ekonomických turbulencí.

Robert Kalivoda patřil do generace dospívající za okupace, generace, která se v poválečných letech ztotožnila se stalinistickou formou socialismu, v šedesátých letech se účastnila reformního procesu a v některých případech se pak od svých původních názorů zcela vzdálila. V tomto ohledu se Kalivoda od většiny svých intelektuálních vrstevníků výrazně odlišoval, neboť stalinistickým obdobím nikdy neprošel a marxismus jen z povrchních brožurek nepoznával.

Kalivodův rod měl československé kořeny na Hodonínsku, samotný Robert pocházel ze středostavovské, intelektuální rodiny ministerského úředníka. V jeho osobním vývoji hrál silnou a výraznou úlohu surrealismus, on sám byl v době čtyřicátých let členem surrealistické spořilovské skupiny, soustředěné kolem Zbyňka Havlíčka. Tady se také nejspíš seznámil s marxismem (studoval především *Ekonomicko-filosofické rukopisy a Kapitál*) a jak vyplývá ze svědectví lidí z jeho blízkého okolí, marxismu zůstal věrný doslova do posledních chvil. Stejně jako surrealisté meziválečného období, tak také Kalivoda se velmi silně zabýval psychoanalýzou a snahami o syntézu marxismu a psychoanalýzy jako směrů vedoucích k individuálnímu i společenskému osvobození člověka. Podobně se Kalivoda zajímal o soudobé fenomény – západní marxistickou levici (především o dílo Marcuseho a Fromma), v západních zemích rezonující trockistické směry i kulturu amerických hippies (rozhodně však nebyl pacifistou). Především jej však zajímal a inspiroval politicko-ekonomický model i určitá pragmatičnost zahraniční politiky Titovy Jugoslávie, kterou stavěl do kontrastu k zahraniční politice americké i sovětské. Můžeme jej snad označit za myslitele dobového konceptu „třetí cesty“, která se vyznačovala vymezováním proti bipolárnímu světu a hledáním nových forem socialismu.

Kalivodův přístup ke studiu historie a historických epoch můžeme označit jako „filosofii dějin“, nebo spíše jako filosofickou reflexi historických

epoch. Na jednu stranu byl bezpochyby dobrým znalcem medievistiky a jejích problémů a všechny své koncepce vyvozoval z pečlivého studia pramenů, z druhé strany však nezůstával na úrovni pouhé popisné faktografie. Zabýval se nejrůznějšími filosofickými a ideovými dějinnými koncepty, zároveň se však jeho myšlení lišilo od kalistovské „duchovnědné orientace“, vysvětlující historické skutečnosti na základě duchovního klimatu doby nebo diltheyovského intuicionismu, stavějícímu na pronikání do historie prostřednictvím psychologické introspekce. Jeho pojmání ideových konfliktů naopak vycházelo z marxistické filosofie dějin, kdy byla hybnou silou dějin dialektika střídání společensko-ekonomických formací. Stejně tak vysvětluje evropské heretické proudy, konflikty a rozpory husitské epochy i polipanského vývoje českých zemí. Česká historie však pro něj měla specifický význam v rámci dějin evropské kultury. Husitská revoluce mu byla symptomem všeobecné krize feudalismu a první v linii evropských buržoazních revolucí. V díle J. A. Komenského se podle něho otevírá cesta k novověkému modernímu myšlení, jak dokazuje Kalivodova posmrtně vydaná *Husitská epocha a J. A. Komenský*.¹

Pro Kalivodu jako filosofa dějin je tedy podstatné hledání jejich smyslu a významu. Ten pak pro něj není nějakou abstraktní či metafyzickou kategorií, ale naopak záležitostí konkrétního dějinného procesu. Z marxismu si Kalivoda osvojil dialektickou metodu, kterou posléze aplikuje na danou látku. V mnohém se jeho dílo odlišovalo jak od soudobé historiografické produkce, tak od schémat oficiální podoby marxismu. Kulturní oblast nevnímal jako mechanický odraz společensko-ekonomických vztahů, nýbrž poukazoval na nejrůznější formy vzájemného zprostředkování mezi světem přírodním, světem práce a kulturní sférou. Marxistická filosofie však pro něj byla vždycky základním a určujícím východiskem při pohledu na dějiny a historický vývoj. Zajímavé jsou především politické konotace, které byly s jeho historickou prací vždy spojeny. Historik Josef Válka například tvrdí, že Kalivoda koncipoval svoje studie o nonkonformních myšlenkových prouděch 15. století, napadajících strukturu středověké společnosti, jako kritiku mocenského establishmentu.² Z blízkého Kalivodova okolí však zaznívají i názory, že takové „prvoplánovství“ bylo Kalivodovi zcela cizí a že jeho husitologické dílo, na němž pracoval od padesátých let, bylo důsledkem jeho zájmu o husitské období a především o radikální směry adamitství a pikartství.

Kalivoda po válce vystudoval historii na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy a v padesátých letech se mu zde otevírala i možnost akademické

1 Robert KALIVODA, *Husitská epocha a J. A. Komenský*, Praha 1992. (Edičně připravil, latinské a německé texty přeložil, úvod a komentář napsal Jan Kalivoda, doslov Josef Zúmr.)

2 *Historicko-filozofické dílo Roberta Kalivody*, Kabinet pro studium dějin filosofie a renesance, Centrum aletti Olomouc, Centrum medievistických studií Praha, Olomouc 2000, s. 11: „Z rozhovorů s Kalivodou vím, že jeho práce o disidentech 15. století (radikálních husitech) a Kosikova práce o radikálních demokratech 19. století byly metaforickou kritikou stranického establishmentu a jeho konzervatismu.“

kariéry. Zůstal však věrný původnímu netotalitnímu marxistickému přesvědčení, a proto raději narukoval na dva roky na vojnu na Slovensko, kde působil jako velitel roty. Tehdy prý jako potomek buržoazní rodiny poprvé v životě viděl živého dělníka, setkal se s lidmi téměř bez vzdělání, nakonec si však získal značnou oblibu. Po dvou letech se vrátil do Prahy a stal se pracovníkem Filosofického ústavu Akademie věd. V roce 1961 vyšla v Československé akademii věd *Husitská ideologie*,³ jejíž přijetí podle Františka Šmahela oscillovalo mezi zavržením a státní cenou. Kalivoda prý dokonce musel vysvětlovat svojí koncepci na koberečku před Zdeňkem Nejedlým. V osmašedesátém roce pak vydal tři vzájemně propojené studie s názvem *Moderní duchovní skutečnost a marxismus*,⁴ kam se mu podařilo zakomponovat i výsledky svého husitologického bádání.

Toto dílo se objevilo ve zjitřené atmosféře pražského jara, jehož dění se Kalivoda účastnil jako funkcionář pražského městského výboru. Tehdy se také pokusil o tvorbu nového programu radikální demokracie, která by zahrnovala svobodu slova, aktivní úlohu odborů a především výrazný podíl zaměstnaneckých rad na samosprávě podniků. Byl také aktivním delegátem XIV. sjezdu KSČ ve Vysočanech. Jeho činnost v období šedesátých let pak měla své důsledky v období normalizace... Horečnatá pracovní činnost v této době (pracoval prý až 18 hodin denně) a události osmašedesátého roku u něj vedly k psychickému i fyzickému vyčerpání a problémům s vysokým krevním tlakem, tedy arteriální hypertenzi. V devětašedesátém roce tak stál poprvé na pokraji smrti, podařilo se jej však zachránit díky zákroku lékaře, který použil na tuto nemoc prototyp látek testovaných v té době ve Spojených státech amerických. V roce 1970 byl ze svého místa vědeckého pracovníka Filozofického ústavu ČSAV převeden do Pedagogického ústavu. Roku 1974 byl potom předčasně penzionován a zůstal odkázán pouze na invalidní důchod. Zemřel krátce po listopadovém převratu v prosinci 1989.⁵ Listopadové události prý Kalivoda uvítal, ve studentském hnutí devětaosmdesátého viděl emancipující se složku společnosti, stojící proti mocenskému establishmentu, podobně jako radikální husitská hnutí nebo studentská hnutí šedesátých let.

V následujícím textu se zaměřím především na jeho knihu *Moderní duchovní skutečnost a marxismus*, především na studie *Marx a Freud* a *Marxismus a libertinismus*. Toto dílo se pokusím konfrontovat i s jinými pokusy o novou interpretaci základních marxistických pojmů.

Ve studii *Marx a Freud* se Kalivoda velmi otevřeně zmiňuje o své surrealistické inspiraci, jmenuje zde řadu mnoho let proskribovaných autorů (Bo-

3 Robert KALIVODA, *Husitská ideologie*, Praha 1961.

4 Robert KALIVODA, *Moderní duchovní skutečnost a marxismus*, Praha 1968.

5 Heslo *Robert Kalivoda*, in: Jiří GABRIEL a kol., *Slovník českých filosofů*, Brno 1998, s. 252.

huslava Brouka a Karla Teigeho) a uvádí dokonce i Závaše Kalandru (o tom, že existovala širší snaha rehabilitovat Kalandru, svědčí Procházkovy aktivity už před sjezdem spisovatelů). Hlavním účelem Kalivodova propojení Freudovy psychoanalýzy a Marxova učení byl především dobový koncept „totálního člověka“, tedy člověka „rozvinutého ve všech formách a způsobech existence“. Kalivoda se jednoznačně ohradil především proti jednostrannému pojmání člověka jako bytosti společenské a na základě Marxovy interpretace jej akcentoval také jako bytost přírodní, biologickou nebo lépe řečeno přirozenou. Právě v zachycení této, jak říká on sám, „biopsychické podstaty“, viděl Kalivoda příležitost obohatit Marxe Freudem. Kalivoda se tak vymezil jak vůči klasickému osvícenskému materialismu, vnímajícímu myšlení a duševní život jako produkt neurofyziologických procesů hmoty, tak na druhé straně proti jednostranné determinaci člověka společensko-ekonomickými vztahy, kterou předpokládal oficiální marxismus. Jestliže hlavními pudy biopsychické konstanty člověka je hlad a sexuální energie, tak lze počátek vývoje společensko-ekonomických vztahů připsat uspokojování pudu prvního. Při uspokojování svých potřeb je pak člověk závislý jak na přírodě, kterou přetváří, tak na struktuře ekonomicko-společenské formace.⁶ V oblasti materiálních vztahů pak podle Kalivody podobně jako ve Freudově psychoanalýze dochází ke střetu principu slasti a principu reality (zde lze hledat návaznost na Bretona a Kalandru). Kalivoda však zároveň marxisticky reinterpretuje Freudovu teorii. Zatímco u Freuda stojí sféra Nadjá (sféra lidské kultury a civilizace) jako utlačovatel sféry pudové, u Kalivody naopak tato sféra ve svých historických proměnách představuje rozvinutí a obohacení lidské podstaty a vede tedy k rozvoji oné úplné existence takzvaného totálního člověka.⁷

Značně neortodoxní přístup k marxismu v dějinách lze také sledovat v jeho třetí studii *Marxismus a libertinismus*. Zatímco mnoha svými interprety je marxismus považován za jeden z výhonků osvícenského myšlení, Kalivoda stopuje jeho kořeny v různých formách evropského romantismu. Lze to vnímat i jako vymezení vůči vlivnému marxistickému maďarskému intelektuálovi György Lukácsovi, který se obdobně jako Kalivoda zabýval estetikou a snažil se své názory vtělit do politické praxe.⁸ Zatímco Lukácsova teorie spojovala romantismus bezprostředně s politickou reakcí a viděla v něm iluzorní odklon od reality třídních a společenských rozporů, Kalivoda vyzdvihuje romantický utopismus, vedoucí podle něho k ideji revoluční emancipace člo-

6 Robert KALIVODA, *Moderní duchovní skutečnost a marxismus*, s. 59–62.

7 *Tamtéž*, s. 68–69.

8 György LUKÁCS (1885–1971) byl maďarský myslitel, filozof a literární kritik. Je pokládán za jednoho ze zakladatelů západní marxistické tradice. Jeho biografii podal např. Arpad KADARKAY, *Life, Thought and Politics*, Oxford 1991.

věka.⁹ Marxismus je pro něj přímo prototypem tohoto revolučně-romantického myšlení, které však sahá do dob dávno před vznikem kapitalismu. Jeho počátky lze podle Kalivody spatřovat už v raných formách křesťanství, kdy se, jak píše, „*představa prvotního dávno ztraceného ráje promítá do budoucnosti a proměňuje se ve futurologický ideál.*“¹⁰ Právě na půdě středověkého chiliasmu pak Kalivoda vidí vytvoření triadického modelu vývoje společnosti, kdy původní stav rovnosti a svobody vystřídal systém panství a útlatku, který musí být odstraněn v epoše třetí. Tato třetí epocha je pak pro Kalivodu výsledkem revoluční činnosti, vedoucí útok na vládnoucí a privilegované třídy. Ideologie revolučního romantismu se tak projevuje především v radikálních husitských směrech a v reformační době v ideologii Tomáše Müntzera, vůdčí osobnosti německé selské války. Na tuto emancipační ideu pak podle Kalivody navazuje Marx s koncepcí komunismu, kde je zrušení soukromého vlastnictví předpokladem zrušení lidského odcizení své vlastní podstatě. Samotný komunismus je tedy žádoucím stavem společensko-ekonomického uspořádání, sám o sobě však ještě není oním kýženým cílem, nýbrž předpokladem a podmínkou k dosažení plné lidské emancipace.¹¹

Jak bylo řečeno, Kalivoda pokládal sám sebe za marxistu a celé jeho originální dílo je mimo jiné objevováním některých zasunutých a pozapomenutých Marxových podnětů. Tady je zajímavé srovnat jej se soudobými autory, kteří rovněž vzešli z marxistického kořene, v průběhu času ovšem své myšlení významně modifikovali. Je potřeba říct, že s řadou svých kolegů – například s Milanem Machovcem či Karlem Kosíkem měl spíše vlažné nebo napjaté vztahy. Oběma prý Kalivoda vytýkal konjunkturální myšlení, Machovec navíc negativně recenzoval *Husitskou ideologii*. Přesto, pokud chceme číst Kalivodovy texty paralelně s jinými významnými soudobými pracemi, nabízí se zde především paralela s hojně diskutovanou a překládanou Kosíkovou *Dialektikou konkrétního*.¹²

Kosík se tady podobně jako Kalivoda zabývá dějinami a dějinností, které jsou pro něj významnou konstantou lidské existence. Je zjevné, že v některých úvahách se Kosík inspiroval spíše než marxismem dobově hojně diskutovanými existencialistickými texty a především Martinem Heideggerem, což bylo pro Roberta Kalivodu zcela nepřijatelné. Kosík staví dějiny a dějinnou existenci do protikladu ke světu každodennosti jakožto světu obeznámenosti, důvěrnosti a všedních činů. Tato každodennost je pro člověka na jedné straně

9 Kalivoda se pravděpodobně vymezuje vůči Lukácsovým literárně-estetickým esejům *Historický román a Realismus v rovnováze*, k nimž staví do protikladu *Jarmark umění* Karla Teigeho (1. vyd. Praha 1932).

10 Robert KALIVODA, *Moderní duchovní skutečnost a marxismus*, s. 109.

11 *Tamtéž*, s. 116–117.

12 Karel KOSÍK, *Dialektika konkrétního: Studie o problematice člověka a světa*, Praha 1962.

světem blízkým a známým, na straně druhé je však také světem odcizení, manipulace, banality a anonymity. Člověk je z tohoto světa vyrušen právě tehdy, když do něj vstupují Dějiny, jevící se jako něco vnějšího fatálního a osudového, vykoledujícího právě onu každodennost.

Nakonec se však Kosík znovu zmocňuje teorie dějin a začleňuje je do své koncepce „konkrétní totality“, kterou snad můžeme chápat jako metaforu onoho „totálního člověka“. Karel Kosík se v zásadě staví proti jakékoli prozřetelnosti dějin s velkým D, ať už jsou nesené konceptem osvícenského Rozumu, hegelovského Ducha či neviditelné ruky trhu. Dějiny však pro něj existují pouze jako konkrétní praktická činnost lidstva a zatímco individuální existence je vždy pomíjivá, přetrvává určitá kontinuální a objektivizovaná praxe lidstva. Člověk může svým jednáním vytvářet a měnit poměry uvnitř stávajících společenských struktur. Jak píše Kosík, svoboda není stav, ale historická aktivita vytvářející odpovídající formy lidského soužití, tj. sociálního prostoru. Tady stojí Kosík velmi blízko tomu, co v konturách konkrétních historických událostí popisuje Kalivoda. Celé Kalivodovo historické dílo přímo naléhavě vyzývá k aktivnímu dialogu a polemice. V jeho pojetí dějin není nic „nutného“ a mechanického. Souhlasím zde s názorem historika Martin Kučery, že „*Kalivoda nezkoumá dějiny jako fatalitu, nýbrž jako samopohyb společensky-živého, aby sám zakládal složitě propojené, polydimenzionální, mnoho-
vrstevnaté vztahy a vazby.*“¹³

Robert Kalivoda propojoval vždy svou vědeckou historicko-filosofickou práci velmi úzce s činností politickou. Proto mělo za normalizace jeho jméno zapadnout stejně jako jméno Závěše Kalandry, jiného reprezentanta „podzemního“ proudu českého myšlení. Po Listopadu už Kalivoda publikovat nestačil, ale nám se nyní otevírá široký prostor ke zhodnocení jeho zajímavého díla, které může oslovit i naše současníky.¹⁴

13 *Historicko-filozofické dílo Roberta Kalivody*, s. 130.

14 Tato studie vznikla s podporou Grantové agentury Univerzity Karlovy v Praze (projekt 633312).

Socialismus a budování politické školy (1945–1969)¹

Markéta DEVÁTÁ

V poválečném diskurzu byla většinově sdílena představa, že intelektuálové musí odvrhnout pozici nestranného a nezaujatého činitele promyšlejšího a analyzujícího společenské dění a zapojit se, angažovat se a sloužit společnosti, stát se „*pracující inteligenci*“, nedílnou budující silou nového počátku.² V prostředí kulturní obce bylo budování socialismu spojováno s „*novou kulturou*“, jíž je třeba vychovávat „*nového člověka*“.³ Akcentováním nového, jednotného, národního a pokrokového se utvářela a prohlubovala představa o diskontinuitním vývoji poválečného období a rozrušovaly se ideové základy, na nichž byla zformována předválečná liberální a multikulturní společnost. Všechny tyto tendence ovlivňovaly přirozeně i školské prostředí.

Prioritou revolučního Studentského národního výboru byl požadavek očisty vysokých škol jako podmínky nastoupení „*cesty pokroku*“, jíž je „*výchova budoucí inteligence v demokratickém duchu programu nové vlády*“. Tzv. studentský akční program z května 1945 žádal „*zásadní změnu nazírání na studentské otázky*“ a do zásad péče o studenty začlenil požadavky státem poskytovaných studentských platů, bezplatného zdravotního pojištění a státem regulované počty studentů na jednotlivé obory podle potřeb národního hospodářství a veřejné správy.⁴ Prioritou Zdeňka Nejedlého v jeho prvním funkčním období se stal program jednotné školy, znamenající mj. zrušení soukromých a především církevních škol a jednotného vzdělávání učitelů na pedagogických fakultách, jež byl Komunistickou stranou Československa (dále jen KSČ) chápán jako součást budování „*nové*“, „*socialistické*“ a „*politické*“ školy.⁵ Do programu nově zřízené Vysoké školy politické a sociální byl vložen požadavek „*vyvolávat jednotu mezi jednotlivci a zájmovými skupinami, společenskými třídami a politickými stranami*“ a stát se „*pilířem mostu lidové demokracie*“.⁶ Na této škole koncipované podle politického klíče Národní fronty byly po-

1 Tato studie vznikla s podporou Grantové agentury České republiky (projekt GAP410/10/2060).

2 Srov. např. Jan BĚLEHRÁDEK, *Novým dechem*, Praha 1946.

3 Milan DRÁPALA, *Spisovatelé na rozcestí. Na okraj prvního sjezdu českých spisovatelů*, Soudobé dějiny 4–5, 1994, s. 450–462. Srov. *Účtování a výhledy – sjezd a jeho ohlasy*, in: *Z dějin českého myšlení o literatuře 1 (1945–1948)*, Michal Příbání (ed.), Praha 2001, s. 87–216.

4 Národní archiv v Praze (dále jen NA), fond Ústřední kulturně propagační komise a kulturně propagační oddělení ÚV KSČ, 1945–1955, arch. j. 338, sign. 2–5.

5 Digitální parlamentní knihovna: Prozatímní Národní shromáždění Republiky československé 1945–1946, 45. schůze, 9. dubna 1946, <http://www.psp.cz/eknih/1945pns/stenprot/045schuz/s045002.htm>.

6 František ROUČEK, *Studium na vysoké škole politické a sociální*, Praha 1947, s. 19 a 23.

prvé programově vyučovány marxistické společenské vědy, vedle univerzitních stolic sovětského práva a ekonomie, filozofie a literatury, jejichž zřízení bylo deklarováno Košickým vládním programem. Škola také vycházela vstříc zájemcům o vysokoškolské studium bez ukončeného středoškolského vzdělání; přijímala posluchače na základě psychotechnických zkoušek.

Zakládání nových vysokých škol a fakult a enormní zájem o studium záhy rozvířily diskusi o možné nadprodukci budoucí inteligence a o nutnosti regulace přístupu k vysokoškolskému vzdělání. Omezení v tomto smyslu obsahoval návrh zákona o přijímání posluchačů na vysoké školy, který v roce 1947 předložilo několik nekomunistických poslanců (mj. rektor Bělehrádek, profesor Krajina či publicista Bohdan Chudoba). Vycházel přitom ze statistik, jež dokumentovaly více než dvojnásobný nárůst počtu vysokoškolských posluchačů (přes 50 tisíc) oproti předválečnému stavu (kolem 20 tisíc), a předpokládal existenci směrných čísel pro jednotlivé studijní obory na základě doporučení státního plánovacího úřadu.⁷ Václav Kopecký pak v prosinci téhož roku připustil, že komunistická strana udělala „velikou chybu“, když zmínovaný návrh nepodpořila, resp. když dopustila, že na vysoké školy pustila „všechny“. Kopecký konstatoval, že cílem KSČ je znovu získat ministerstvo školství do své gesce a dosáhnout toho, aby „*duch dialektického materialismu zaujal na vysokých školách přední vůdčí místo*“, a tím rozhodnout i „o *duchu na vysokých školách*“.⁸ Poodhalil tím pravou podstatu komunistického programu demokratizace školství, jenž neměl být prostým rozšířením přístupu ke vzdělání, ale nástrojem nové sociální a politické struktury budoucí inteligence. Tato skutečnost se stala zcela zjevnou po Únoru 1948, po provedené „očistě“ akčními výbory a tzv. studijními prověrkami, a není bez zajímavosti, že tato opatření byla částečně reflektována jako integrální součást a dovršení změn nastoupených v roce 1945.⁹ Jak se z dobových dokumentů ukazuje, velký prostor provést stěžejní „revoluční“ opatření byl přitom ponechán studentským vůdcům z okruhu pražského vysokoškolského výboru KSČ.¹⁰

Definitivní opuštění tzv. specifických cest k socialismu a definitivní nástup studené války proměnily charakter školské transformace. Prioritou vysokoškolské výuky se stalo politické vzdělávání. Nový rektor Masarykovy univerzity František Trávníček například požadoval v duchu této koncepce odbou-

7 Digitální parlamentní knihovna, Ústavodárné Národní shromáždění 1946–1948, tisk 466.

8 Úryvky z Kopeckého projevu proneseného na Vysoké škole politické a sociální přineslo *Národní osvobození*, 5. 12. 1947, na s. 2. Srov. Zdeněk POUŠTA, *Univerzita Karlova v letech 1947–1953*, in: *Dějiny Univerzity Karlovy 1918–1990*, sv. 4, Praha 1998, s. 267.

9 Srov. přípis ministerstva školství ustaveným ústředním akčním výborům vysokých škol v Praze a Brně z 9. března 1948. Viz Pavel URBÁŠEK – Jiří PULEC a kol., *Kapitoly z dějin univerzitního školství na Moravě v letech 1945–1990*, Olomouc 2003, s. 15–17.

10 Více viz Markéta DEVÁTÁ – Doubravka OLŠÁKOVÁ, *Ideologizace vědy a školství, 1945–1960*, in: *Vědní koncepce KSČ a její institucionalizace po roce 1948*, Antonín Kostlán (ed.), Praha 2010, s. 9–98.

rat 50 % specializovaného učiva, aby byl politické výchově otevřen dostatečný prostor.¹¹ Politická výchova byla na vysokých školách zavedena od letního semestru 1948/1949 jako povinný předmět a absolvováním zkoušky na konci semestru byl podmíněn postup do dalšího ročníku.¹² Zkouška ze společenských nauk, resp. základů marxismu-leninismu, se stala také nástrojem korekce právě ukončovaných „studijních“ prověrek: V individuálních případech měla sloužit jako překážka dalšího studia pro politicky nespolehlivé posluchače, kteří nebyli ze studia vyloučeni ze „studijních důvodů“.¹³ Osnovy a personální zajištění výuky nového předmětu, jež spadaly do gesce ministerstva školství, ve skutečnosti realizovalo kulturně propagační oddělení ÚV KSČ, které přednášející vybíralo z okruhu jednotlivých krajských stranických sekretariátů. Zavedení politické výchovy bylo prvním konkrétním krokem reformy vysokých škol, resp. její obsahové části. Na jejím základě vznikly na vysokých školách ústavy (později katedry) základů marxismu-leninismu a rozvinul se koncept „společenského základu“, v jehož rámci byli studenti seznamováni s jednotlivými součástmi marxisticko-leninského učení.¹⁴ Nejvýznamnější formální změnu přineslo zavedení přijímacího řízení a nové metodické postupy při kontrole studia nových tzv. reformovaných ročníků (od akademického roku 1948/1949). Program výchovy socialistické inteligence, tak jak jej vytyčil IX. sjezd KSČ a tak jak již v základních obrysech fungoval od zasedání pléna ÚV KSČ v listopadu 1948, přinášel do prostředí vysokých škol nový prvek: studium dělníků z továren. V lednu 1949 byl zahájen první kurz tzv. dělnických přípravků, resp. Státních kurzů pro přípravu pracujících na vysoké školy, jejichž první absolventi, tzv. ADKáři, nastoupili vysokoškolské studium po letních prázdninách.

Model převrácené předurčenosti ke vzdělání spočívající v tom, že nyní budou studovat děti z dělnických a rolnických rodin, zatímco děti z takto neprivilegovaného prostředí nastoupí do manuálních profesí, aby se tam „sžily“ s pracující třídou, byl jedním z dokladů nastoupení cesty přímé sovětizace (z hlediska rozhodovacích mechanismů však spíše sebe-sovětizace). V roce 1950 měli být na vysoké školy přijati všichni ADKáři, kteří byli ostatně vyňati z přijímacího řízení, dvě třetiny absolventů středních odborných škol, zatímco z gymnázií, kde studovalo nejméně dětí dělníků či rolníků, jen každý druhý.¹⁵ Pokus o majorizaci studentů středních a vysokých škol s dělnickým či rol-

11 Pavel URBÁŠEK – Jiří PULEC a kol., *Kapitoly*, s. 52.

12 Výnos MŠANO z 20. 1. 1949 o politické výchově na českých vysokých školách.

13 Vladimíra HRADECKÁ, *KSČ a tzv. studijní prověrky na pražských vysokých školách*, in: Věda v Československu v letech 1945–1953, Blanka ZILYNSKÁ – Petr SVOBODNÝ (eds.), Praha 1999, s. 285.

14 NA, fond Politický sekretariát ÚV KSČ 1951–1954, sv. 4, arch. j. 47, bod 13, návrh na úpravu studia společenských věd na vysokých školách z roku 1951.

15 NA, fond Ústřední kulturně propagační komise a kulturně propagační oddělení ÚV KSČ, 1945–1955, arch. j. 309.

nickým původem však kolidoval s jen omezeným zájmem tohoto prostředí.¹⁶ Ani směrná čísla stanovená pro Vysokou školu politických a hospodářských věd, jež byla komunistickým projektem mimo stávající strukturu vysokých škol, se nedařila naplnovat.¹⁷ Studovalo na ní (v roce 1953) 52 % posluchačů dělnického původu (z toho 80 %, tj. přes tisíc, tzv. ADKářů) a jen 26 % studentů z prostředí „pracující inteligence“ (podíl osob rolnického původu byl zcela zanedbatelný)¹⁸ a také politický profil posluchačů byl uspokojivý: více než dvě třetiny byly organizovány v KSČ.¹⁹ Tuto statistiku však nelze v žádném případě považovat za obecně relevantní, ale lze si na této pilotní či projektové škole KSČ učinit představu o tom, jak vypadala modelová výchova socialistické inteligence: studium klasiků marxismu-leninismu a sovětské odborné společenskovední literatury, kolektivní studium ve studijních skupinách, případně v iniciativně vytvořených „úderkách“, vzájemné patronáty mezi maturanty a ADKáři, v nichž maturanti měli dělníkům pomáhat s učivem a dělníci zvyšovat politickou uvědomělost maturantů.²⁰ V roce 1953 byla tato škola reorganizována – patrně předčasně z hlediska jejích cílů –, ale primárně o osud této konkrétní školy nešlo, šlo o univerzální využití jejích absolventů, tzv. *propagandistů* marxismu-leninismu na „ideologické frontě“. V květnu 1953 byl rovněž utlumen projekt dělnického vzdělávání: Byl vyhlášen poslední ročník dělnických kurzů²¹ s předpokladem, že v následujícím období se budou na vysoké školy hlásit již středoškoláci z „jednotné školy“.²²

Události roku 1956 na vysokých školách byly pro ideologické vedení KSČ překvapivé a příčiny lze hledat pravděpodobně ve skutečnosti, že KSČ neměla dostatečný přehled o vysokých školách jako celku, neboť se soustředila na kontrolu „svého“ projektu, tj. výuku marxisticko-leninského základu, kde byla situace – měřeno angažovaným záparem aktérů – celkem příznivá. Studentské rezoluce a majáles kriticky tematizovaly právě to, co strana považovala za základní kameny „ideového přerodu“: neúměrně vysokou dotaci

16 John CONNELLY, *Ztročená univerzita. Sovětizace vysokého školství ve východním Německu, v českých zemích a v Polsku v letech 1945–1956*, Praha 2008, s. 443n.

17 Více viz Markéta DEVÁTÁ – Doubravka OLŠÁKOVÁ, *Vysoká škola politických a hospodářských věd, 1949–1953. Počátky marxistického vysokého školství*, in: *Vědní koncepce*, s. 159–212.

18 Archiv Univerzity Karlovy (dále jen A UK), fond Filozofická fakulta (dále jen FF), karton 771, Zpráva o činnosti VŠPHV v r. 1952/53, s. 16.

19 A UK, fond FF, karton 771, Zpráva komise zástupců fakultních výborů KSČ na VŠPHV v roce 1953, s. 17.

20 Srov. Markéta DEVÁTÁ – Doubravka OLŠÁKOVÁ, *Vysoká škola*, kapitola *Vyprávěné dějiny VŠPHV*, s. 197n.

21 Více viz Jiří MAŇÁK, *Orientace KSČ na vytvoření socialistické inteligence*, in: *Bolševismus, komunismus a radikální socialismus v Československu*, sv. 2, Zdeněk KÁRNÍK – Michal KOPEČEK (eds.), Praha 2004, s. 132an.

22 Nový školský zákon z roku 1953 však znovu reformoval a částečně destrukoval (Nejedlého) reformu jednotné školy z roku 1948.

na předměty základů marxismu-leninismu a ruského jazyka (na úkor předmětů odborných a dalších jazyků), povinnou docházku (na úkor možnosti individuálního studia), mechanické přejímání sovětských zkušeností a „povinnou“ lásku k Sovětskému svazu, informační bariéry vůči západním sdělovacím prostředkům a odborné a indexové literatuře. Snadným terčem se přirozeně staly permanentní školské reformy.²³ Na některých fakultách studenti bojkotovali výuku marxisticko-leninského základu s odůvodněním, že nejde o žádnou vědu, ale propagandu. Vážné zkoušky komunistického přesvědčení ovšem nedostali ani vysokoškolští učitelé, z nichž mnozí sdíleli skepsi, že by ideologické předměty mohly mít stejnou vážnost jako odborné, a za největší prohřešek stranické disciplíny byly považovány pokusy revidovat pojetí výuky stranických dějin, ačkoli tzv. ideologické katedry stály před vážným dilematem, co vlastně po „odhalení“ XX. sjezdu Komunistické strany Sovětského svazu dále učit.²⁴ Společenské uvolnění vyvolalo to, co bylo označeno za „hledání ztraceného smyslu revoluce“. Návrat k „tvůrčímu“ marxismu, resp. marxistický revizionismus, jež mnozí pokládali za přirozený důsledek stávající situace, se ovšem v oficiální linii stal prioritní hrozbou, větší než důsledky nutné destalinizace.²⁵ Tato linie přitom vážně ohrožovala ideový konsenzus studentské generace, která za stranou věrně stála v roce 1948, získala vzdělání ve zmiňovaných stranických (a dělnických) projektech a stala se zakládající generací české marxistické vědy.

Stabilizační opatření, ke kterým bylo přistoupeno na vysokých školách, nemohla zamezit stále se zvětšujícímu odcizení většiny vysokoškolských posluchačů vůči formám ideologické indoktrinace. Opatření se přitom spolehnala na obdobné nástroje, jichž bylo použito při pounorové transformaci, ačkoli doba mladých nadšených a obětavých budovatelů komunismu už byla minulostí, což zřetelně naznačoval charakter veřejných studentských vystoupení roku 1956, stejně jako apriorní předpoklad ideové a politické spolehlivosti dětí z dělnických rodin ve světle událostí roku 1953. Několik desítek studentů bylo vyloučeno (především za poslušání západního rozhlasu). Obnovil se důraz na důsledný třídně-politický výběr uchazečů o vysokoškolské studium a posluchačům z dělnických, rolnických a komunistických rodin byla věnována přednostní péče, aby se nepříznivé třídní složení vysokoškolských studentů ještě dále nezhoršovalo (včetně kampaně mezi dělníky a rolníky, aby posílali

23 Více viz John P. C. MATTHEUS, *Majáles 1956. Nevydařená revolta československých studentů*, Praha–Brno 2000.

24 A UK, fond FF, karton 751. Zpráva o celkové činnosti filozoficko-historické fakulty UK v roce 1955/56.

25 Michal KOPEČEK, *Hledání ztraceného smyslu revoluce. Počátky marxistického revizionismu ve střední Evropě 1953–1960*, Praha 2008.

své děti studovat).²⁶ V rámci výuky marxismu-leninismu byl zaveden vědecký komunismus, předmět, jenž měl „získávat studenty pro politiku KSČ a dávat jim návod k jednání při výstavbě socialismu a komunismu.“ Vysoké školy však po roce 1956 opustila generace, jež měla vazby na revoluční studenty a aktéry tzv. studentokracie, a nově přijímaní posluchači, kteří únor 1948 zažili ještě jako žáci prvního stupně základní školy, nebyli již s touto historickou vazbou k režimu spojeni. Generační výměnu provázal prudký pokles podílu studentů-komunistů na vysokých školách: na pražské univerzitě např. poklesla 8% organizovanost studentů v KSČ z roku 1957 na 3,7 % o dva roky později, což bylo údajně pod úroveň podpory KSČ mezi pražskými univerzitními studenty za první republiky.²⁷ Ztráta prestiže ideologických oborů také negativně ovlivňovala stav výuky základů marxismu-leninismu v šedesátých letech. Na katedry zajišťující výuku společenského základu se nepodařilo přivést mladší vědecké pracovníky, tj. absolventy, kteří zakončovali svá studia po roce 1956.²⁸ Navíc vleklá kádrová prověřování ve společenskovědních oborech na vysokoškolských katedrách a akademických pracovištích v letech 1956–1963 v rámci protirevizionistického tažení dále oslabovala ideový konsensus tzv. zakladatelské marxistické generace, pro niž byla odhalení XX. sjezdu vážným zpochybněním víry ve správnost její dosavadní angažovanosti v komunistickém programu politického vzdělávání a vědomého podřizování vědy ideologii.

Z tohoto pohledu se tedy rok 1956 jeví jako výrazný mezník i ve vývoji vysokých škol, od něž vede víceméně přímá linie až k roku 1968,²⁹ a ideologické vedení KSČ svými direktivami tento vývoj nepřímou ovlivňovalo. V roce 1958 byl Československý svaz mládeže jako platforma, kde vznikaly studentské rezoluce, přímo podřízen příslušným orgánům aparátu komunistické strany. V následujícím roce, v době vrcholícího konzervativního obratu, kdy stranické vedení vyzvalo inteligenci k odpovědnosti za dovršení cílů „socialistické kulturní revoluce“, byl na vysokých školách stanoven úkol dosáhnout 20% organizovanosti posluchačů v KSČ, jež měla odpovídat podílu studentů dělnického původu.³⁰ Na podporu soustředěné ideologické práce s budoucí inteligencí byly v roce 1963 ustaveny, resp. obnoveny vysokoškolské výbory KSČ (a zřízeny vysokoškolské výbory ČSM). Ovšem realita se s plány a výzvami stranického vedení rozcházel: Od poloviny šedesátých let bylo na pražských

26 A UK, fond Celozávodní výbor (dále jen CZV) KSČ, karton 5, teze zprávy o činnosti stranické organizace na UK 1958/59.

27 A UK, fond CZV KSČ, karton 1 a 14, zpráva celozávodního výboru KSČ na UK o kádrovém stavu univerzity v roce 1957 a návrh referátu pro aktiv funkcionářů KSČ z roku 1959.

28 NA, fond Ideologická komise ÚV KSČ 1958–1968, sv. 3, arch. j. 14, bod 1, stav a další úkoly ve výuce marxismu-leninismu na vysokých školách z roku 1964.

29 Srov. Vladimír V. KUSIN, *The Intellectual Origins of the Prague Spring. The Development of Reformist Ideas in Czechoslovakia 1956–1967*, London 1971.

30 A UK, fond CZV KSČ, karton 5, teze zprávy o činnosti stranické organizace na UK 1958/59.

vysokých školách – po přechodném nárůstu – organizováno v KSČ víceméně konstantně pouze 5 % posluchačů,³¹ Československý svaz mládeže opustilo v letech 1960–1967 milion, tj. polovina členů, a vysokoškolské výbory obou organizací se staly součástí postupně se aktivizujícího a autonomizujícího studentského hnutí.³² Všechny tyto jevy a studentská vystoupení – od prvomájového setkání na Petříně v roce 1962, přes slavný majáles 1965 až po strahovské události roku 1967 – dokládaly, že vztah strany a mladé inteligence, resp. vztah inteligence k ideologické a politické praxi oficiální stranické linie se nacházely ve vleklé krizi. Důvody naznačuje průzkum uskutečněný na matematicko-fyzikální fakultě v roce 1967, který konstatoval, že „záporný postoj ke vstupu do KSČ je v naprosté většině formulován vážnými výhradami k politice strany,“ zejména k pojetí stranické disciplíny a vnitrostranické demokracie. Postoj ke KSČ ovlivňoval také psychologický faktor – většina respondentů uváděla, že oni či osoby jim blízké byli v minulosti stranou poškozeni. Zájem o politické dění a případné politické angažmá nespojovali s KSČ a vyslovovali se pro existenci další politické strany „rovnocenné KSČ“.³³ Vysokoškolští studenti si ve vztahu k socialismu přáli změny, které vyjadřovala většina společnosti, tj. reformovat a demokratizovat strnulý předlednový režim.

Na podzim roku 1969 musel ústřední výbor KSČ přiznat selhání hlavních nástrojů celého projektu politického vzdělávání: Zrušil vysokoškolské stranické výbory a všechny vysokoškolské katedry marxismu-leninismu jako ideová centra „pravicového oportunistu“, zatímco Československý svaz mládeže byl „zrušen“ posluchači vysokých škol, kteří si v období pražského jara za svou stavovskou platformu zvolili Svaz vysokoškolského studentstva (zakázán rovněž v tomto období). Nutným důsledkem zmíněných rozhodnutí bylo dočasné přerušování výuky marxismu-leninismu s cílem jejího obnovení v dalším akademickém roce v rámci celkové „konsolidace“ vysokých škol. Selhání „lidského faktoru“ v projektu politického vzdělávání bylo vedením strany pocitováno jako nejtěživější: „Nejtristnějším zjevem na vysokých školách je skutečnost, že profesionální učitelé společenských věd – kateder marxismu-leninismu – s nad z 90 % zradili principy marxismu-leninismu a proletářského internacionalismu.“³⁴ Přitom také oni přirozeně stáli na pozicích socialismu, ale to nyní režim, jehož další existence byla založena na pražskojarní lži o kontrarevoluci a demontáži socialismu v Československu, nemohl přiznat.

31 Archiv hlavního města Prahy (dále jen AHMP), fond Vysokoškolský výbor (dále jen VV) KSČ Praha, karton 4, inv. č. 36; karton 15, inv. č. 281.

32 Jaroslav PAŽOUT, *Mocným navzdory. Studentské hnutí v šedesátých letech 20. století*, Praha 2008, s. 78n.

33 AHMP, fond VV KSČ Praha, karton 24, inv. č. 391. Zprávy a rezoluce základní organizace KSČ na MFF UK.

34 NA, fond Předsednictvo ÚV KSČ 1966–1971, sv. 111, arch. j. 182, bod 5, kontrolní zpráva o opatřeních k zabezpečení podmínek pro úspěšnou práci škol ve školním roce 1969/1970.

Budování „socialistické“ školy a „imperialistické“ jazyky¹

Jiří HNILICA

Škola bezpochyby tvoří jedno ze zásadních témat kulturních dějin. Povinná školní docházka je společným prožitkem každé generace, formuje kolektivní paměť. Škola je však také prostředím, kde se jednotlivé politické režimy pomocí zásahů do obsahu a metod výuky snaží působit na celou společnost. Formativním způsobem se tento prostor snažila obsáhnout každá doba; druhá polovina 20. století, charakterizovaná prosazením silného státu a opakovanou chutí tvořit „novou“, společnost však v tomto směru nabídl nečekané možnosti.²

Z širokého spektra otázek, které je možno ve vztahu státu a školy pokládat, se na tomto místě zaměříme na problematiku postavení výuky cizích jazyků na českých školách v průběhu první dekády po roce 1945. Otázka je to o to zajímavější, neboť ve střední Evropě – díky nesouladu mezi státními a národnostními hranicemi – bylo téma, kterému jazyku se bude ve škole vyučovat (i otázka jakým jazykem se bude vyučovat) vždy velmi silně komentovaným politikem. Je potřeba připomenout, že boj o českou školu byl jedním z hlavních požadavků na cestě kulturní a politické emancipace českého národního hnutí v rámci Rakousko-Uherska (a to školství na všech úrovních od obecného, přes školství střední i vysoké), naopak s vývojem meziválečného Československa byla velmi úzce spjata problematika tzv. menšinového školství.³

Vedle školské politiky, na kterou se zaměříme vzápětí, zdůrazněme, že pokud jde o výuku jazykům, je zapotřebí všimnout si i dlouhodobějších společenských trendů. Cizí řeči v sobě skrývaly jistou symbolickou hodnotu, těšily se prestiži či naopak byly považovány za zbytečné, přičemž některé tyto pohledy přetrvávají, jiné jsou naopak dobově zakotveny. Meziválečné reklamní slogany jazykových škol tak například zdůrazňovaly, že jazyk Francie je jazykem diplomacie a kultury, angličtina je jazykem celosvětovým, jazykem obchodu, její význam byl především praktický, němčina byla jazykem souseda, její zna-

1 „Socialistický“ v titulu příspěvku odkazuje na politickou situaci po roce 1948. „Imperialistický“ či další termín „buržoazní“ jsou přídavky, které byly dobově spjaty bez další specifikace s cizími „západními“ jazyky a to především s angličtinou a francouzštinou.

2 Velmi dobře bylo toto téma rozvedeno na Ústředním výboru Komunistické strany Československa: *„Význam školy a školní výuky pro výstavbu socialismu v naší vlasti je nesmírný. Škola má svěsti zápas o duši nejmladší generace národu Československa, má tuto generaci vychovat jako generaci socialistickou, generaci nových společenských vztahů, generaci nové kultury, nové morálky.“* (Zvýraznil autor). *Usnesení předsednictva ústředního výboru KSČ o učebnicích pro národní a střední školy*, Praha 1951, s. 3.

3 Podle oficiálních statistických údajů ministerstva školství studovalo v roce 1921 69 000 středoškoláků ve vyučovacím jazyce českém (slovenském), 24 000 v němčině, 5000 v maďarštině, 1000 v rusínštině, 500 v polštině.

lost pak samozřejmostí.⁴ Výuka cizích jazyků však otevírá i jiná témata. Dobrá znalost řeči zpřístupňuje literární a kulturní produkci, zjednodušuje obchodní styk. Zdůrazněme, že v českém prostředí souvisí volba prostředků komunikace s cizinou se snahou o vymanění se z německého jazykově-kulturního objetí.

Nicméně volbu vyučovaného jazyka ve škole ovlivňuje stát. Na okraj uvedme, že čeština se stala povinnou i na jinojazyčných školách v českých zemích na základě zákona 137/1923 Sb., ve stejné chvíli byla němčina ustanovena obligátní na školách s českým vyučovacím jazykem. Výuku se však dařilo zajišťovat postupně nebo i vůbec ne. Francouzština byla povinnou na českých středních školách (reálných, reformních reálných gymnáziích a reálkách) ještě před rokem 1918 a naopak angličtina se za první republiky prosazovala vůči francouzštině jen nesmírně obtížně.⁵ Období protektorátu s výrazným průlomem německého vlivu a zavedením výuky v němčině na středních školách bylo do jisté míry vyvrcholením česko-německého sporu o vliv na školu v českých zemích.⁶ Byť není bez zajímavosti, že ani v těchto překotných dobách nezmizel z výukové nabídky v Čechách a na Moravě jazyk anglický a francouzský. Není divu, že na tyto radikální germanizační snahy reagoval vývoj po květnu 1945. Ne náhodou jeden z prvních výnosů ministerstva školství a osvěty zněl, že „na obecných a měšťanských školách se samozřejmě zastavuje vyučování němčině a veškeré německé vyučovací hodiny s okamžitou platností.“⁷ Německé školy byly nakonec v Československu zrušeny v úplnosti, na několik let zmizela z nabídky českých vysokých škol i výuka němčiny. Zkrátka, výběr jazyka nebyl nikdy otázkou neutrální a skrýval v sobě rozměr silně symbolický, proto na něj stát vždy dohlížel. Rok 1945 byl pak velmi vhodný pro ražení nových cest.

Konec války a prosazení ruštiny

Mezinárodní postavení Československa po skončení druhého světového konfliktu bývá charakterizováno snahou o vyklenutí mostu mezi východem a západem. Benešovou koncepcí, výrazně ovlivněnou spojeneckou smlouvou se

4 „Němčina je samozřejmá. Francouzština je řečí nejkulturnějšího národa a světové diplomacie. Angličtinu ovládá sta milionů lidí.“ Světozor 43, 26. 10. 1933, reklamní strana nečíslována.

5 Angličtině bylo vyučováno jako povinnému předmětu v posledních dvou třídách reformních reálných gymnázií (či bylo místo ní možno volit jiný slovanský jazyk, případně italštinu). Rudolf NEUHOFER, *Nepovinné předměty a moderní jazyky na našich středních školách*, Věstník pedagogický 7, 1928, s. 254–255. Na konci dvacátých let silily hlasy prosazující na vybraných reformních reálných gymnáziích angličtinu místo povinné francouzštiny. Tyto snahy nedoznaly přílišné podpory ze strany ministerstva školství, angličtina však nahrazovala francouzštinu na některých německých středních školách.

6 K této otázce více viz Jiří DOLEŽAL, *Česká kultura za protektorátu: školství, písemnictví, kinematografie*, Praha 1996 či velmi přehledová František MORKES, *Československé školy v letech 2. světové války*, Praha 2005.

7 *K zahájení vyučování na českých školách v osvobozené Československé republice (výnos MŠO z 21. V. 1945, č. 26.225-I)*, Věstník ministerstva školství a osvěty 2, 7. 6. 1945, s. 9.

Sovětským svazem z 12. prosince 1943 a lekcí z mezinárodních vztahů v roce 1938, bylo vyvážit programovou orientaci na východní velmoc snahou o úzkou spolupráci se západními spojenci. Obrazy mostu, spojené s tázáním se po nové kulturní orientaci národa silně rezonovaly ve společnosti. České intelektuální prostředí bylo vířeno diskuzí o postavení národní kultury mezi východem a západem. Nejznámější je asi srážka Václava Černého, který na stránkách svého *Kritického měsíčníku* odmítal striktní rozhodnutí pro Západ či Východ a hájil nutnost české kultury vstřebávat z obou směrů; vůči němu se ostře vymezovali komunisté jako Ladislav Štoll či Gustav Bareš, kteří argumentovali „slovanským“ charakterem české a slovenské kultury a kteří pro „nové“ Československo hledali místo pouze v náručí mocného spojence na Východě. Budování zmiňovaného mostu se však netýkalo pouze mezinárodních vazeb, jak dobře ukázala Christiane Brenner, debata se vztahovala i k otázkám vnitřní politiky, pozice státní moci nebo nového uspořádání sociálních vztahů.⁸

Jedním ze základních dokumentů, na kterých je možno sledovat pozice, jež zaujalo „nové“ Československo, zůstává Košický vládní program z 5. dubna 1945. Šestnáct článků textu je stále ještě kompromisem mezi třemi rozdílnými tendencemi, které se konstituovaly v průběhu války: exilová vláda v Londýně, komunistická strana v Moskvě a Národní rada Slovenska. V kontextu dubna posledního válečného roku i z hlediska deklarativního charakteru dokumentu nepřekvapí, že zásadní místo zde patří zdůraznění nekonečné vděčnosti za osvobození a podtržení budoucí vojenské, politické a hospodářské orientace osvobozeného státu na Sovětský svaz. Vládní program se však zastavuje i u „ideologické revize“ národního kulturního programu. Na prvním místě má být uskutečněna „důsledná demokratizace“, „zlidovění samého systému výchovy i povahy kultury“, na druhém místě přehodnocen vztah s kulturou německou a maďarskou díky „odhalování jejich reakčních prvků“ a národní kultura od nich má být napříště očištěna. Za třetí má být zdůrazněn slovanský charakter československé kulturní politiky.

Pro naše téma je však důležitější následující pasus: „*K tomuto cíli nejen bude z našich učebnic odstraněno vše, co tam bylo antisovětské, mládež bude i náležitě poučována o SSSR. Ruský jazyk bude proto v novém učebním plánu cizích jazyků na prvním místě. A bude postaráno i o to, aby naše mládež nabyla potřebných vědomostí o vzniku, zřízení, vývoji, ekonomii a kultuře SSSR.*“⁹ Je možno podtrhnout, že deklarace podobného typu, jež by explicitně hovořila o jedinečné kulturní orientaci státu, nebyla v Československu nikdy předtím oficiálně vyslovena. V textu je navíc zdůrazněna důležitost cizího jazyka,

⁸ Christiane BRENNER, *Zwischen Ost und West. Tschechische politische Diskurse 1945–1948*, Mnichov 2009.

⁹ *Program československé vlády národní fronty Čechů a Slováků přijatý na první schůzi vlády dne 5. dubna 1945 v Košicích*, Praha 1945, s. 27–28.

„přesná znalost“ spojení (včetně odstranění jeho možné kritiky), kterou měla dětem a mládeži poskytnout škola.

V načrtnutém kontextu není překvapující pozorovat dynamiku, s jakou se výuka ruštiny začala prosazovat v českých zemích. Tato poptávka po znalosti jazyka – ne nepodobná honbě za francouzštinou po roce 1918 a angličtinou po roce 1989 – však v rámci školní praxe narážela na značné obtíže. *Nová škola* v roce 1945 dobře vykreslila kontrast mezi požadavkem a skutečností: „Začali jsme bez učebnic, bez pomůcek, vyučující jen málokde ovládají ruský jazyk, a z těch, kdo jej ovládají, je málo odborníků v jazykovém vyučování. [...] Učitelé zdůrazňují, že je třeba přihlížeti k tomu, že se s novým předmětem seznamují i žáci i učitelé. Proto musí být postup pomalý a nic se nesmí předpokládat. Je třeba předejít pocitu nespokojenosti, který u učitelů vzniká proto, že jejich práce a výsledky nejsou takové, jak by si přáli. Na venkově má učitel málo příležitostí k tomu, aby se naučil rusky, a učitelé vůbec nemají ani dosti hmotných prostředků, ani dosti času ke studiu. Ti, kteří se učí, pracovali dosud jako samouci, což bylo velmi těžké, protože knihy, které vyšly, nejsou psány pro samouky. Když učitel vypracovává cvičení, neví, zda je vypracoval správně, nemá si kde zkontrolovat výslovnost, nemá ani slovník, aby si našel význam slova – a také je mu velmi zatěžko pracovat i podle časopisů, protože jistotu nemá ani zde.“¹⁰ Výzkumný ústav pedagogický rozeslal na 720 dotazníků, na základě nichž zjišťoval skutečný stav výuky ruštiny na československých školách. Stížnosti se podle výsledků daly shrnout do třech bodů. Příliš obsáhlé osnovy vyžadující rychlý postup a tím znervózněný učitel, absence jednotné učebnice, nedostatečnost časopisů a didaktického materiálu. Požadavek vytvoření nových kvalitních učebnic se stal vlastně politickou objednávkou.¹¹ Ruku v ruce s tím šla masová podpora stipendijních pobytů v Sovětském svazu. Konečně jako poněkud obskurní zajímavost pro podporu výuky ruštiny zmiňme ustanovení Vysoké školy ruského jazyka a literatury v Praze v roce 1952.¹²

Široká podpora výuky ruštiny však nebyla pouze politickým rozhodnutím. Po suchopáru válečných let byl masivní zájem o východního souseda (včetně jeho jazyka) jednou z českých společenských mód. Alexandr Ort se ve svých *Střípcích vzpomínek* upamatovává na hojně navštěvované vysokoškolské kurzy, kde se učilo rusky či anglicky za tři měsíce.¹³ O nepopiratelné popularitě svědčí četné programy pravidelných rozhlasových kurzů, specializované časopisy, rubriky jazykových lekcí v denním tisku. Velmi populární byly i lidové kurzy ruštiny. Vyrojilo se velké množství publikací nabízejících rychlé osvojení

10 O stavu vyučování ruštině na školách, *Nová škola* 9-10, 1945, s. 152–153.

11 Usnesení předsednictva Ústředního výboru Komunistické strany Československa o učebnicích pro národní a střední školy, Praha 1951.

12 Vládní nařízení 1952/63 Sb. z 4. 11. 1952.

13 Alexandr ORT, *Střípky vzpomínek jednoho Čecha na složité 20. století*, Plzeň 2006.

tohoto slovanského jazyka bez přílišné námahy. Uvedme jeden titul za všechny. Vladimír Gruzín vydal učebnici s názvem: *Každý Čech umí rusky, avšak není si toho vědom a my mu to povíme*.¹⁴

Již Ortovo svědectví upozorňuje na skutečnost, že obrovskému zájmu veřejnosti se kromě ruštiny těšila i angličtina. K evokování dobové atmosféry připomeňme školní divadelní scénu konfrontace rudého partyzána a amerického vojáka ve filmu *Obecná škola*. Tuto poválečnou skutečnost však máme doloženu i v jiných pramenech. Situaci dobře shrnul francouzský pozorovatel, který s neskryvaným povzdychem v roce 1945 napsal: „*Vášně propukají dokonce ve školách, kde nejen mladí lidé, ale i děti se rozdělují na dva klany, ty, kteří drží se Sověty, a ty, kteří jsou pro Angličany a Američany. První se učí rusky, druzí anglicky. Na francouzštinu zůstává tak málo zájemců.*“¹⁵ Ruská a anglosaská kultura (a zájem o ně) byly všude na vzestupu. Na ostatní zbývala místa v pozadí. Francouzská kulturní diplomacie se soustředila dle slov svých představitelů na „obranu pozic“ dobytých před válkou, z nichž zbyly po roce 1945 trosky, ale přesto vcelku monumentální. Kulturní strategie usilovala navázat na předválečné spojenecké tradice se snahou upozorňovat na „progresivní“ prvky nové Francie.¹⁶ O změně česko-francouzských bilaterálních vztahů ale jasně hovoří požadavek striktní „reciprocity“ vzájemných relací.

Školské zákony a cizí jazyky

Do vývoje jazykové politiky však výraznou měrou zasáhla – ostatně obdobně jak tomu bylo u všech otázek školy – nová legislativa. První z úprav je známý zákon o jednotné škole z 21. dubna 1948. Poslanec Ladislav Koubek tehdy projednávání nového zákona obhajoval plamennými slovy o kapitalistickém státě, který nechával rodiče a děti hladovět, přičemž „*hladové dítě špatně chápe*“. Nový zákon však před dětmi otevírá „*radostnou školu a šťastné dětství*“.¹⁷ Vlastní zákonné nařízení pak nově a přesně specifikovalo, že „*školy pečují o rozumový, citový, mravní a tělesný rozvoj žactva. [...] Vychovávají národně a politicky uvědomělé občany lidové demokratického státu, statečné obránce vlasti a oddané zastávce pracujícího lidu*

14 Vladimír GRUZÍN, *Každý Čech umí rusky, avšak není si toho vědom a my mu to povíme. Kniha pro ty, kdož dovedou dobře česky*, Praha 1947. Druhá polovina čtyřicátých let a první polovina let padesátých je všeobecně charakterizována obrovskou produkcí učebnic a ruských jazykových příruček. Mezi lety 1948–1950 vycházel také specializovaný časopis *Ruština ve škole*.

15 Centrum diplomatických archivů v Nantes, fond Archives repatriées, Praha, kulturní servis, doplňky 28, nedatovaná poznámka pro *Alliance française*.

16 Generál Leclerc po své červencové návštěvě Prahy shrnoval do Paříže, že Československo sice přísluší mezi slovanské orbity, ale nezdá se být zcela obráceno pouze k východu. Na co nejšířší navázání na tradice spolupráce je dokonce připraveno. Archiv francouzského ministerstva zahraničních věcí (dále jen AMAE), Europe 1944–49, Tchecoslovaquie, kardon 68, raport generála Leclerca z 17. 7. 1945.

17 Viz digitální knihovnu Poslanecké sněmovny Parlamentu České republiky (www.psp.cz), 106. schůze Ústavního Národního shromáždění republiky Československé ze dne 21. 4. 1948 [citováno dne: 2. 3. 2012].

a socialismu.¹⁸ Z pohledu výuky cizích jazyků však zatím nedošlo k zásadnější změně. Pravdou je, že na základní škole – v průběhu prvních devíti let – byla ruština zavedena jako povinný jazyk od čtvrté třídy. Potvrdilo se, že vlastně nahradila dřívější výuku němčiny. Na středním stupni však zůstával vztah ruštiny a dalších cizích jazyků zachován v rámci hodinové dotace 13:11. Druhý jazyk se stal volitelným, francouzština stála na stejné úrovni jako angličtina (či polština, italština, španělština a srbochorvatština). Angličtina však byla jednoznačně nejčastěji vybíraným volitelným jazykem. Nicméně z dlouhodobého hlediska byla tendence jasná. A i v důsledku těchto změn se zcela vytratil zájem o studium francouzštiny na vysokých školách. V Praze na filozofické fakultě se v roce 1949 zapsalo na tento předmět pouze pět studentů.¹⁹

Pro výuku cizích jazyků měla na československé školství zásadnější dopad další zákonná úprava z 24. dubna 1953, kdy se rozdíl mezi ruštinou a jinými jazyky stal ještě markantnější.²⁰ Zatímco počty hodin prvního z předmětů byly na prvním stupni navýšeny z 7,4 % na 10,1 %, rozsah vyučování ostatních jazyků byl snížen z 3 % na 2 % proti předchozímu stavu.²¹ Francouzštině či angličtině bylo možné se učit pouze v posledních třech letech „jedenáctiletky“, v rozsahu dvou hodin týdně. Od roku 1953 také stát prosadil monopol na jakoukoli alternativní jazykovou výuku. Kurzy mohly být napříště organizovány pouze ve státních jazykových školách, soukromé hodiny byly dokonce na podzim téhož roku zakázány.²² Za této situace je možno jednoznačně říci, že případná volba francouzštiny (či angličtiny) závisela pouze na osobní volbě, ovlivněné – jak ukazují vzpomínky či různá korespondence – rodinnou tradicí, zaměřením některých institucí, individuálním výběrem profesní specializace. Rozhodnout o výběru ale mohla i náhoda.

Dominance ruštiny (a omezení výuky cizích jazyků) však počala postupně budit zájem specialistů. Od roku 1957 začal vycházet časopis *Cizí jazyky ve škole*. Již v prvním ročníku bylo upozorňováno na potřebu znalosti jazyků pro studium na vysokých školách. Autor článku, anglista a jazykovědec, také ostře kritizoval přejíhavý renomé, kterým byly „imperialistické“ jazyky obklopeny na tehdejších školách. Předeslal: „Není možné pomlčet o tom, že se v zavětrí

18 Školský zákon, Praha 1948, s. 9–10.

19 AMAE, Direction générale des relations culturelles, karton 328, Analýza úpravy vyučování francouzštině. Hlavní představitelé románských studií J. O. Fischer a V. Brett jsou zde charakterizováni jako: „Dva mladí fanatičtí a omezení židé, komunisté, kteří právě dokončili studia a kteří znají francouzsky velmi špatně, z čehož vyplývá jejich pocit méněcennosti, který je činí ještě omezenějšími.“

20 Zákon ze dne 24. 4. 1953, č. 31/1953 Sb., o školské soustavě a vzdělávání učitelů, v §1 přesně definoval cíl výchovy: „Pro socialistickou společnost, kterou budujeme, musí naše škola vychovávat všestranně rozvinuté a dokonale připravené nové socialistické občany – dělníky, rolníky a inteligenci.“

21 Georges PISTORIUS, *Destin de la culture française dans une démocratie populaire. La présence française en Tchécoslovaquie*, Paris 1957, s. 93–94.

22 AMAE, Direction générale des relations culturelles, karton 329, d'Harcourt Bidaultovi, 9. 10. 1953.

mnohé ředitelny a úřadovny dosud drží primitivní názor na reakční, kapitalistický nebo aspoň třídní charakter angličtiny, francouzštiny a španělštiny.“ A zdůraznil potřebu dalšího směřování: „Jazyk národa, vědecké a odborné poznatky učiněné jeho příslušníky a kulturní dědictví odkázané jeho velikány nejsou a ani nemohou být třídní, tím méně pak reakční. Právě k jazykům těchto národů, k vědeckým a odborným poznatkům v takových jazycích předkládaným a ke kulturnímu dědictví v nich přímo odevzdávanému chceme své střední kádry s všeobecným vzděláním vést. Primitivní názor na tak zvané ‚západní‘ jazyky je nepochybně tlící zbytek buržoasního nazírání.“²³ O několik měsíců dříve týž Ivan Poldauf z Vysoké školy pedagogické v Olomouci předložil na základě dat Kabinetu pro moderní filologii přesný přehled tendencí ve výuce druhému živému jazyku na příkladu tří moravských krajů.²⁴ Shromážděné údaje by jistě stály za podrobnou analýzu i v rámci jiných regionů tehdejšího Československa, speciální pozornost by navíc zasloužila Praha (případně Brno, Bratislava), doosidlované pohraniční regiony, ale i přesto je možno pozorovat, že v drtivé většině byla prvním vybíraným jazykem mimo povinnou ruštinu němčina, za ní následovala angličtina a s velkým odstupem francouzština.²⁵ Obnovený zájem o němčinu jistě překvapí. Argumenty pro její výběr měly být následující. Rodiče ji u svých dětí podpořovali, protože ji považovali za „snadnou“ a její znalost „praktickou“. Orientace na pouhé dva cizí jazyky (ruštinu a němčinu) byla však podle Poldaufa chybná, proto nakonec řečnický varoval: „I když jsme si vědomi významnosti našeho sousedství s Německou demokratickou republikou, s neutrálním Rakouskem i hroživou Německou spolkovou republikou, neměli bychom si při tak vážné věci, jakou je úměrné jazykové vzdělání našich vyšších středních a s nimi i vyšších kádrů, jak říká náš prostý člověk, »lhát do kapsy«.“²⁶

Likvidace francouzského a anglického reálného gymnázia

Posledním tématem, jež se dotýká otázky výuky cizích jazyků v poválečném Československu a na kterém je možno sledovat současně jejich postavení v „socialistické“ škole, jsou několikaleté peripetie francouzského a anglického lycea v Praze.²⁷ Pro celkový směr vývoje, je možné konstatovat, že po 8. květnu 1945

23 Ivan POLDAUF, *Zastoupení jednotlivých cizích jazyků na školách ve světle potřeby cizích jazyků na školách vysokých*, Cizí jazyky ve škole 9, 1957, s. 388.

24 Ivan POLDAUF, *Vyučování druhému cizímu živému jazyku na JŠS a HŠ tří moravských krajů*, Cizí jazyky ve škole 5, 1957, s. 207–213.

25 Poměrově je vztah vyjádřen následovně: na jednotných středních školách – němčina 74 %, angličtina 22 %, francouzština 4%. Na hospodářských školách byl poměr poněkud vyváženější: němčina 48 %, angličtina 38 %, francouzština 13%. *Tamtéž*, s. 207.

26 *Tamtéž*, s. 208.

27 Srovnání s vývojem obdobných institucí nejen v Brně, Bratislavě, ale i v okolních středoevropských zemích v dnešní době stále ještě chybí. Studie by dobře ukázala na odlišné tradice frankofonie či anglofonie v jednotlivých zemích i na odlišné strategie nových režimů k získání kontroly nad vzděláváním.

byly v Československu zrušeny všechny školy s němčinou jako vyučovacím jazykem. Jediným vyučovacím jazykem v Čechách a na Moravě tak byl jazyk český a v několika případech jazyk „slovanský“. Těmito výjimkami byla Sovětská střední škola v Praze XIV, Státní reálné gymnázium s polským vyučovacím jazykem v Orlové, polské pobočky na střední škole v Českém Těšíně a Staškovo spolkové lužickosrbské reálné gymnázium Ústřední matice školské ve Varnsdorfu. Ke školnímu roku 1945/1946 byly pak obnoveny v Praze Státní francouzské reálné gymnázium v Praze XIX a Státní anglické reálné gymnázium v Praze II.²⁸ V obou případech se jednalo o navázání na předválečné tradice; francouzská a anglická střední škola byly otevřeny v roce 1922 a 1927 a za války autoritativně uzavřeny.

Již při svém otevření však měly školy jisté obtíže. Ty shrnul francouzský chargé d'affaires Keller do Paříže: „Bohužel, pro každého studenta, který navštěvoval naši školu, existuje prázdná šesti let studia ve francouzštině. Prázdná, které se bude těžce zaplňovat. Ačkoli mnozí pokračovali ve francouzštině s prostředky, které měli k dispozici, velké množství bude těch, kteří se představí na začátku školního roku s minimálním jazykovým vybavením. Museli jsme tudíž přistoupit k úpravě vzdělávacích plánů. [...] Drtivá většina školního osazenstva musí být české děti, gymnázium jim chce nabídnout na prvním místě úplné středoškolské vzdělání, jaké by získaly na jakémkoliv jiné československé střední škole, ale k tomu i pevný základ francouzského jazyka a myšlení francouzské kultury.“²⁹

Obě instituce byly vnímány jako státní československé ústavy se speciální jazykovou přípravou.³⁰ V porovnání s předválečnou dobou tudíž ubylo francouzských vyučujících, ti zbývající byli pověřeni především výukou jazyka. Ke změně docházelo postupně, od školního roku 1947/1948 se francouzsky počala vyučovat latina, filosofie, zeměpis, obecné dějiny. V každém případě si školy udržely přitažlivost, konečný zápis studentů dokonce přesáhl očekávání. V případě francouzského lycea v prvních třech poválečných letech počet frekventantů osciloval kolem čtyř set. Následně je možno pozorovat významný propad: 1948/1949 – 232, 1949/1950 – 187, 1950/1951 – 142, 1951/1952 – 131. Důvodem úbytku studentů byla na prvním místě aplikace školských zákonů, škola se proměnila z osmiletého na čtyřleté gymnázium. Navíc je v případě francouzského gymnázia v průběhu roku 1948 možné stále jasněji pozorovat pronásledování pražskými školskými úřady; cizím státním příslušníkům (tzn. i vyučujícím) byla postupně ztížena možnost získat pobytová víza. V téměř

28 František STÝBLO, *Přehled organizace školství a středoškolské administrativy ke zkouškám a pro školskou praxi*, Praha 1947, s. CXIII–CXIV.

29 AMAE, Direction générale des relations culturelles, 94, Keller Laugierovi, 8. 8. 1945.

30 Archivní materiály k dějinám obou institucí jsou uloženy v Archivu hlavního města Prahy (dále jen AHMP). Oba fondy jsou neuspořádané, za jejich zpřístupnění autor upřímně děkuje pracovníkům archivu. Díky povaze pramenů je však možné mnohem lépe rekonstruovat situaci na francouzském lyceu.

roce se k velké nespokojenosti Francouzů muselo lyceum vystěhovat z původních velmi výstavních prostor v Dejvicích do horších podmínek v Truhlářské ulici, následující rok zmizel z názvu školy i odkaz na Francii a stalo se z ní oficiálně jazykové gymnázium bez přesnější specifikace. V březnu 1951 se uvažovalo o tom, že by škola nesla název Gymnasium Maurice Thoréze odkazující na významného představitele komunistické strany Francie a to z důvodu, aby již jméno instituce vyjadřovalo charakter školy „*podporující snahy francouzského lidu v boji proti imperialismu*“. Návrh se však nerealizoval.³¹ Vcelku obdobný osud čekal i gymnázium anglické. Zachovaný materiál ukazuje, že v září roku 1949 byla většina učitelského sboru rozptýlena do jiných středních škol a instituce ve své kontinuální tradici přestala existovat.³²

Velmi jasný je pak komentář francouzského diplomata Clauda Boissangera. Ve školním roce 1954 studovalo na torzu bývalého francouzského lycea pouze čtyřicet žáků, poměry byly zcela neuspokojivé: „*Jazykové gymnázium [...] působí jako obětovaná škola a velice obtížně nabírá nové studenty. Rodiče váhají, zda mají přihlásit své děti do ústavu, jehož dřívější reputace byla spojena se ‚západnictvím‘ a škola byla podezřelá z ‚reakčnosti‘; v souvislosti s diskriminací, která dopadá na bývalé buržoazní vrstvy, bylo mnoho rodin, které tvořily tradiční klientelu gymnázia, odloučeno od Prahy a jejich děti od středoškolského studia. Výsledkem je, že školské úřady někdy přiřadily do ‚jazykového gymnázia‘ žáky, kteří se nevešli do žádné jiné školy nebo tam byli shledáni nevyhovujícími (například jedno dítě postižené nenapravitelným koktáním), aniž by tito žáci jevíli jakékoli nadání či chuť do studia francouzštiny.*“³³

Nálepku reakčnosti škola získala ihned po roce 1948, rodiče žáků a vyučující si toho byli patrně dobře vědomi, protože archivní materiály ukazují na několik pokusů o rozptýlení obav a hledání kompromisních řešení, případně snah o záchranu školy. Dne 28. února 1948 vytvořili rodiče na francouzské škole akční výbor, později škola požádala Západočeské papírny o převzetí protektorátu z důvodu „sblížení studentů a dělníků“. Jedna poznámka z dubna 1949 zdůrazňuje, že z 21 členů profesorského sboru jich má jedenáct stranickou knížku (včetně ředitele Jiřího Tenory), pouze dva studenti kvůli politickým změnám emigrovali.³⁴ Vedení školy se také snažilo otupit výtky o nevyváženém sociálním původu studujících, byly vypracovány velmi pečlivé statistiky, jež zdůrazňovaly neburžoazní charakter žáků i prostředí, ze kterého se rekrutují.

31 AHMP, fond Francouzské reálné gymnázium (neutříděno), návrh z 21. 3. 1951.

32 AHMP, fond Anglické reálné gymnázium (neutříděno).

33 AMAE, Direction générale des relations culturelles, karton 327, Boissanger Mendès-Franceovi, 26. 10. 1954.

34 AHMP, fond Francouzské reálné gymnázium (neutříděno).

Likvidace obou školních zařízení v souladu s politikou kontroly všech kontaktů se zahraničím byla neúspěšná. Je nicméně zajímavé i v tomto případě konstatovat, že „imperialistické“ jazyky byly nakonec „omilostněny“ a nový režim nepřistoupil k úplnému uzavření institucí. V dubnu 1951 ministerský oběžník upozorňoval, že podle vzoru Sovětského svazu je vhodné pokračovat ve výběru pro jazyková gymnázia, protože škola připravuje budoucí překladatele a specialisty zahraničního obchodu a rozhlasu.³⁵ Jazyková příprava však měla být na prvním místě podpořena ideovou výchovou, aby se z těchto specialistů stali přesvědčení propagátoři „naší socialistické reality“.

Můžeme tedy shrnout, že po roce 1945 jsme svědky obrovského nárůstu zájmu o výuku ruštiny na českých školách, v počátečním období chyběli jak učitelé, tak učebnice. To se dařilo postupně napravovat v průběhu raných padesátých let. Velmi vysoké popularitě se však těšila po válce i angličtina, té se ale nedostávalo obdobně silné oficiální podpory, zbývající se navíc definitivně vytratila po roce 1948. Angličtina jako druhý vyučovaný cizí jazyk po povinné ruštině byla nicméně v průběhu padesátých let vytlačena němčinou, která se tak po počátečním odlivu opět navrátila. Francouzština výrazně ztratila ze svých pozic, udržela se pouze v některých regionech či institucích. Ideologizace výuky jazyků na škole, však měla své limity. Budování socialistické společnosti nebylo možné bez znalců „buržoazních“ zemí a mentalit jejich obyvatel. Proto byly nakonec „imperialistické“ jazyky vzaty oficiálně na milost.

---

35 AHMP, fond Francouzské reálné gymnázium (neutříděno), 16. 4. 1951.

„Byli to fašističtí vrazi podporovaní mezinárodním kapitalismem“

Proměny interpretace lidické tragédie po Únoru 1948 a její využití v komunistické propagandě

Petr KOURA

Lidice patří v současné době k nejdůležitějším českým místům paměti, jež jsou spojena s obdobím druhé světové války. V poslední době to prokázaly kupříkladu aktivity německého prezidenta Joachima Gaucka, jež byly českou veřejností nadšeně přijaty. Před pouhými dvěma desetiletími tomu ovšem zdaleka tak nebylo – Lidice byly krátce po sametové revoluci pokládány za prominentní „komunistickou vesnici“ a tamní památník zažíval nejhorší období své historie, neboť v důsledku nízkých finančních příspěvků téměř zanikl. Tuto skutečnost připomněl krátce před svou smrtí generál Tomáš Sedláček, když při pietním aktu u příležitosti sedmdesátého výročí vypálení Ležáků prohlásil, že Lidice kvůli jejich protežování komunistickým režimem „neměl nikdy v lásce“. Proč byly takto Lidice vnímány a jak se oficiální vzpomínková politika ve vztahu k Lidicím proměňovala, se pokusím popsat v tomto textu.

Lidice jako symbol

Jedním z nejčastějších slov, která se v souvislosti s Lidicemi objevují, je vedle termínů „zločin“ či „vražda“ označení „symbol“. V českém, respektive protektorátním prostředí, se toto spojení poprvé objevilo již rok po vypálení Lidic, a to v prohlášení Ústředního vedení ilegální Komunistické strany Československa (dále jen KSČ) k prvnímu výročí jejich vypálení, jež bylo pod názvem *Lidice – symbol i výzva* otištěno v ilegálním *Rudém právu*.¹ V podobném duchu psal i Cyril Merhout, autor jedné z prvních českých poválečných publikací o Lidicích, která je zakončena větou: „*Lidice jsou symbolem české věrnosti k vlasti, její samostatnosti, práva až k smrti!*“² Symbolický význam Lidic byl tedy konstituován již v době druhé světové války, a to celkem ve třech rovinách.

¹ Viz Vladimír KONOPKA, *Zde stávaly Lidice*, Praha 1965, nestránkovaná obrazová příloha, ilustrace č. 58.

² Cyril MERHOUT, *Lidice*, Praha 1945, s. 27.

První z nich představovalo ztotožnění Lidic s nevinnou obětí, což byla poměrně logická reakce na zprávu Německé zpravodajské kanceláře o vypálení Lidic a zastřelení jejich mužských obyvatel. Označení Lidic za nevinnou oběť zaznělo v rozhlasovém projevu Edvarda Beneše, který byl vysílán na vlnách BBC již pouhé tři dny po tragických událostech v Lidicích, tedy 13. června 1942: „*A dne 10. června, dne, který bude snad jednou na věčné časy prohlášen dnem národních českých mučedníků, [okupant – pozn. autora] všecka svá gangsterství dovršil: Jen proto, aby rozséval kol sebe bestiální zkázu a pustou hrůzu, z celé jedné české obce, naprosto nevinné, jako represálie vyvraždil všechny muže, zahnal do martyria koncentračních táborů všechny ženy, a všechny děti z obce pak ještě ukradl rodičům.*“³ V procesu ztotožnění Lidic s étosem nevinné oběti sehrála samozřejmě klíčovou roli mohutná vlna solidarity s vypálenou vesnicí, jejíž součástí se staly i filmy *Hitler's Madman* (1943, režie Douglas Sirk) a *Silent Village* (1943, režie Humphrey Jennings). K principu oběti nacistického běsnění se naopak příliš nehodil osud Ležáků, jejichž zničení oznámili nacisté dva týdny po vypálení Lidic, neboť obyvatelé této vesnice parašutisty aktivně podporovali, byť mezi nimi nebyli přímo organizátoři atentátu na Heydricha. K obyvatelům Ležáků přitom nacistické bezpečnostní složky postupovaly daleko krutěji – 24. června 1942 byli zastřeleni nejen muži, ale i ženy, které v Ležácích pobývaly. Příběh osady Ležáky se ale k označení za nevinnou oběť příliš nehodil, protože její obyvatelé vědomě porušovali nacistická opatření a dobře věděli, že je v případě odhalení čeká smrt.

Druhá symbolická rovina, jež se záhy v souvislosti s Lidicemi objevuje, je s prvním významem zdánlivě v jistém rozporu – vedle spojování s nevinnou obětí a mučednictvím se postupně z Lidic začal vytvářet bojový symbol. A to paradoxně přesto, že jejich obyvatelé neměli s nejnvýznamnější akcí českého odboje, tedy atentátem na Heydricha, nic společného. U kořenů vzniku symbolu „bojujících Lidic“ stála snaha pomstít se za lidický zločin, kterou deklaroval Edvard Beneš v již citovaném projevu z 13. června 1942: „*Britské letectvo brzy bude v tisících denně létat nad všemi německými městy a pomstí strašlivě to, co němečtí sadističtí nacisté udělali našim rolnickým a hornickým rodinám v Lidicích. Než válka skončí, padnou snad ještě celé miliony Němců a hlavní odplatu dostanou ve chvíli vlastního pádu společným*

³ Edvard BENEŠ, *Šest let exilu a druhé světové války. Řeči, projevy a dokumenty z r. 1938–45*, Praha 1946, s. 167.

*příčiněním nás všech, vás i nás.*⁴ Ve světle těchto vyjádření se tudíž nelze divit, že jeden z prvních tanků 1. československého samostatného polního praporu v Sovětském svazu byl pojmenován právě názvem Lidice a že jméno vypálené obce psali českoslovenští letci na bomby určené ke shození nad Německem.⁵ Obdobný postup lze najít i u spojenců, především Američanů. Ti využívali Lidice v propagandě na podporu válečných aktivit USA, jak o tom svědčí plakát *Remember Pearl Harbor and Lidice*, jenž vyzývá k nákupu válečných dluhopisů.⁶ A podobný princip nalezneme i v domácím odbojovém prostředí, jak uvádí Cyril Merhout: „*Symbol Lidic, posila i výstraha, vedl v bojích v květnu 1945 naše muže a ženy na barikády a k bojům kdekoliv na české půdě.*“⁷

Třetí symbolickou rovinu, jež se v souvislosti s Lidicemi objevuje již v období druhé světové války, představuje budoucnost a nový život. Toto symbolické spojení vzniká v reakci na snahu nacistů „vymazat Lidice z mapy“, jak zněl Hitlerův rozkaz a v podobném duchu i úřední zpráva o jeho vykonání. V době, kdy příslušníci jednotek Německé pracovní fronty systematicky ničili vše, co náleželo k Lidicím (a to včetně hřbitova a rybníka), vznikalo na Západě hnutí „Lidice shall live“, v jehož rámci se začaly organizovat finanční sbírky na obnovu zničené vesnice. Právě snaha o překonání nacistického záměru zničit Lidice nejen fyzicky, ale i „historicky“ stála za nápadem pojmenovávat vesnice ve svobodném světě po Lidicích a posléze i dávat toto jméno nově narozeným dívkám. Není bez zajímavosti, že obě tato hnutí našla odezvu především ve Velké Británii a na americkém kontinentě – nepodařilo se mi nikde zaznamenat, že by jméno Lidice přijala také nějaká sovětská vesnice. V téže době lze podobné snahy najít i v protektorátu. Regionální badatel Václav Kočka, věnující se převážně dějinám Rakovnícka, se po vypálení Lidic rozhodl zpracovat historii této obce, ačkoliv si uvědomoval, že i tato „nevinná“ historiografická práce, spočívající ve zkoumání urbářů, zemských desek či gruntovních knih, může být okupačním režimem vnímána jako nepřátelská.⁸ Nacisté skutečně aktivity směřující k obnovení Lidic neviděli rádi. Veřejně to deklaroval kupříkladu Karl Hermann Frank 18. října 1942 v projevu u příležitosti pojmenování části vltavského nábřeží po Reinhardu Heydrichovi, když prohlásil, že v ještě tvrdším přístupu vůči nepřítelům

4 Tamtéž, s. 162.

5 Eduard STEHLÍK, *Lidická vzpomínání*, Praha 2007, s. 114–115.

6 Tento plakát viz např. Eduard STEHLÍK, *Lidice. Příběh české vsi*, Praha 2004, s. 113.

7 Cyril MERHOUT, *Lidice*, Praha 1945, s. 26.

8 Václav KOČKA, *Lidice. Dějiny a poslední dnové vsi*, Ústí nad Labem 1946, s. 5.

říše nezabrání nacistům ani „pravá americká módní hloupost, spočívající v dosahování rekordů v pojmenovávání obcí po Lidicích.“⁹

Období tzv. třetí republiky

Právě obnovení Lidic se stalo předmětem jednání vlády již necelý měsíc po osvobození Československa, tedy v době, kdy rozsah lidického zločinu (a to zejména osud dětí) nebyl ještě znám. Dne 6. června 1945 rozhodla vláda o obnově Lidic a realizací tohoto záměru pověřila ministra vnitra Václava Noska, který s ním o čtyři dny později seznámil účastníky pietního shromáždění u příležitosti třetího výročí vyhlazení Lidic. Jednalo se o patrně nejmohutnější pietní akci v Československu, jež se vztahovala k událostem z doby druhé světové války, neboť se jí údajně zúčastnilo 150 000 lidí.¹⁰

Shromáždění se konalo ve značně emotivní atmosféře. Za přítomné lidické ženy, jež se navrátily z koncentračního tábora Ravensbrück, zde promluvila Anna Hroníková, nechyběl ani sovětský velitel, jehož jednotka toto území osvobodila. Hlavním řečníkem byl prezident Edvard Beneš, který zde obdobně jako ve svých dalších poválečných projevech hovořil o kolektivní odpovědnosti Němců za nacionální socialismus. Radikálněji zde ovšem vystupoval Václav Nosek, který v rámci přísahy k lidickým mužům vyslovil podporu k právě probíhajícím násilnostem na německém obyvatelstvu: „*Lidičtí mučedníci, přísaháme vám, že vaše vrahy spravedlivě, ale tvrdě potrestáme a vyčistíme osvobozenou republiku od Němců a Maďarů, všech přímých i nepřímých spoluviníků lidického zločinu.*“¹¹

Toto shromáždění, oficiálně nazvané *Lidická tryzna*, obsahovalo určité prvky náboženských rituálů, a to nejen proto, že zastřelení lidičtí muži byli uctíváni jako „národní mučedníci“ a nad jejich hromadným hrobem byl vztyčen prostý kříž z neoloupaných kmenů s trnovou korunou z ostatého drátu. Religiozní výrazy a biblické odkazy obsahovaly i pronesené projevy a nejdále v tomto ohledu překvapivě zašel funkcionář KSČ Václav Nosek, který hovořil o „svaté památce lidických mučedníků“, označil vypálenou vesnici za „svaté poutní místo národa“ a pozemek, na němž se tryzna konala, za „místo posvěcené krví“ zavražděných.

V následujícím roce, stejně jako v letech 1947 a 1948, byla pietní shromáždění u příležitosti výročí vyhlazení Lidic označována za „národní pouť do Lidic“. Organizovala je Společnost pro obnovu Lidic a navštěvovalo je stále méně účastníků, přestože na nich i nadále vystupovaly politické špičky tzv. třetí

9 Citováno dle René KÜPPER, *Karl Hermann Frank (1898–1946). Politische Biographie eines sudetendeutschen Nationalsozialisten*, München 2010, s. 280; překlad autor.

10 Eduard STEHLÍK, *Lidice*, s. 116.

11 *Lidická tryzna. Projev učiněný dne 10. června 1945 v Lidicích*, Praha 1945, s. 12.

republiky. Dne 15. června 1947 se tak národní pouti, spojené s položením základního kamene nových Lidic, zúčastnili politici národněsocialistické strany Josef David a Hubert Ripka či komunisté Václav Nosek a Vladimír Clementis. Podle dobových zpráv dosáhla účast na této smuteční akci počtu několika tisíc lidí. Vedle politiků vystupovaly na poutích také samotné oběti, lidické ženy a děti, a taktéž hosté ze zahraničí jako byl britský poslanec Barnett Stross.

Rétorika o jednotě politické reprezentace, jež byla pro politické ovzduší tzv. třetí republiky charakteristická, se promítla i do interpretace Lidic. Je to patrné například ze zákona přijatého 13. září 1946, kterým byla zřízena Společnost pro obnovu Lidic. Tato společnost měla vedle zajištění nového domova pro přeživší oběti lidické a ležácké tragédie „*obnovit Lidice tak, aby se staly trvalým symbolem spojení všech demokratických sil, které spolubudovaly mezinárodní jednotu ke zdoání fašismu.*“¹² Tato deklarovaná „jednota“ však pod povrchem skrývala politické soupeření, které se nevyhnulo ani pietním shromážděním v Lidicích. Na stránkách sociálnědemokratického *Práva lidu* se tak v červnu 1946 objevilo postesknutí, že organizaci nedávné národní pouti v Lidicích ovládli komunisté, neboť čestnou stráž u hrobu lidických mužů drželi výhradně oni.¹³

Od „sudetoněmeckého revanšismu“ k „americkému imperialismu“

Po Únoru 1948 se pietní shromáždění zásadně proměňují. Jejich organizaci přebírá od Společnosti pro obnovu Lidic Svaz protifašistických bojovníků a Československý výbor obránců míru, tedy organizace nejen spjaté s tehdejší vládnoucí stranou, ale i využívané v dobové propagandě. Ačkoliv se tehdy objevil i návrh, aby smuteční shromáždění měla charakter neokázalé vzpomínkové tryzny s bohoslužbou a mírovým projevem, zvítězila nakonec varianta mohutných akcí, nazývaných od této doby „mírové manifestace“.¹⁴ První z nich se uskutečnila 10. června 1950 a předsedkyně Akčního výboru Národní fronty v Lidicích Růžena Petráková na ní přečetla Mírovou výzvu lidických žen, jež vybízela přítomné k aktivní účasti na obraně míru a vyjadřovala podporu tzv. Stockholmské mírové rezoluci z března 1950. Provolání lidických žen dále posouvalo symbolický význam „nových Lidic“, a to k podpoře tehdejšího vládnoucího režimu: „*Nedaleko místa, kde stojí kříž s trnovou korunou, vznikají nové Lidice – symbol života. Nová Československá republika nám pozůstalým a všem občanům dává nový, krásný a plný život. Spojte se ve jménu života a zabraňte novému vraždění!*“¹⁵

12 Zákon 187 ze dne 13. září 1946, kterým se zřizuje Společnost pro obnovu Lidic, in: *Sbírka zákonů a nařízení republiky Československé*, Praha 1946, s. 1187.

13 Pavla ŠTĚPÁNKOVÁ, *Společnost pro obnovu Lidic (1945) 1946–1959*, Diplomová práce, Filozofická fakulta Masarykovy univerzity Brno 2006, s. 66.

14 *Tamtéž*, s. 61.

15 *Mírová výzva lidických žen*, Rudé právo 138, 11. 6. 1950, s. 2.

Co se týče aktérů onoho „nového vraždění“, prohlášení lidických žen bylo poměrně zdrženlivé. Nikoho nejmenovalo ani neútočilo na konkrétní stát, i když mezi řádky bylo možné vyčíst, že je zaměřené proti Spojeným státům americkým: „*Žádáme bezpodmínečný zákaz atomové zbraně, nástroje zastrasování a hromadného vraždění obyvatelstva. [...] Prohlašujeme, že vláda, která první použije proti kterékoli zemi atomové zbraně, dopouští se zločinu proti lidstvu a musí být považována za válečného zločince.*“¹⁶ Je nutné ale konstatovat, že v kontextu doby svého vzniku patří tato rezoluce ještě k relativně umírněným.

To se ovšem záhy změnilo, neboť Lidice a mírové manifestace v nich pořádané začaly být v následujících letech využívány ke konstrukci nepřítel, kterým se namísto dosavadního Německa (respektive „sudetoněmeckého revanšismu“) začaly stávat západní velmoci a jejich „imperialismus“. Tuto proměnu lze vysledovat v projevu, který 8. června 1952 na shromáždění k desátému výročí vypálení Lidic přednesl Václav Nosek. Pouze úvodní část jeho proslovu byla věnována samotné lidické tragédii, v následujících pasážích se pak ministr vnitra pokusil spojit události v Lidicích s aktuální politickou situací: „*Všechna hrůzná zvěrstva a masové vraždy na pokojném obyvatelstvu v Koreji a na jiných místech nejsou náhodnými zločiny. V nich je již sama podstata zvířecí kanibalské ideologie vládnoucí třídy kapitalistických zemí. Kapitalistická Amerika a Velká Británie a v jejich službách buržoazie a zrádná sociální demokracie západních zemí hlásají otevřeně ideologii třetí světové války. [...] Američtí imperialisté pokračují ve svých zločinech i v Evropě, a to zejména nyní v západním Německu a ve Francii.*“¹⁷ Nosek ovšem nezůstal u tehdy obvyklého líčení studenoválečného nepřítel v nejhorších barvách, ale snažil se „proradnost USA“ demonstrovat i na konkrétním případě. Přítomných dvacet tisíc účastníků manifestace seznámil s rozhodnutím vlády převzít výstavbu nových Lidic a odůvodnil to skutečností, že „američtí imperialisté“ se snaží odkazu vypálené obce zneužít. Jelikož jsou jeho slova dosti pozoruhodná, stojí za to je ocitovat ve větším rozsahu: „*Ptám se však, kde zůstaly všechny slibované příspěvky těch, kdož za války za hranicemi ve svých parlamentech, salonech, kostelích a kuloárech ronili krokodýlí slzy nad osudem Lidic? Z jejich sbírek bychom nic nevybudovali. V této souvislosti je třeba odhalit též hanebnou úlohu skupiny amerických kšeftářů, kteří neváhali živého ohlasu lidické tragédie mezi pracujícím lidem Spojených států zneužít pro své osobní obohacení. Tito podnikavci založili v Americe komitét pro postavení pomníku v Lidicích a počali k tomu účelu organizovat finanční sbírky. Lákadlem byl plakát s projektem mamutí katedrály, která měla být udánlivě v Lidicích postavena. Když se ukázala fantas-*

16 Mírová výzva lidických žen, Rudé právo 138, 11. 6. 1950, s. 2.

17 Lidice nás zavazují – držíme ve svých rukou pevně věc míru. Z projevu zástupce vlády ministra vnitra Václava Noska, Rudé právo 167, 9. 6. 1952, s. 1.

tičnost tohoto projektu, přestali mluvit o pomníku a počali se zajímat o zřízení velkostatku amerického typu, kde by bylo zároveň umístěno i generální zastoupení firmy s hospodářskými stroji pro střední a východní Evropu. Návštěvníkům Lidic, kteří by přišli uctít památku lidických mučedníků, měly se tady ukazovat americké obchodní triky. Když byly tyto návrhy odmítnuty a požadováno odezdání sbírky, oznámil předseda komitétu, že peníze nemá, neboť výbor komitétu si je již dávno mezi sebou rozebral.⁴⁸ Pro „dokreslení amerických mravů“ pak ministr Nosek ještě dodal, že tento komitét posléze věnoval pět tisíc dolarů na podporu československé „zrádné emigrace“.

Obdobně protiamerické bylo i prohlášení lidických žen, které přirovnávalo vypálení Lidic k tehdejší politice západních velmocí: „Poznaly jsme již, že obdoba zločinu na Lidicích se stala běžnou činností imperialistů v Koreji i na Filipínách, ve Vietnamu i v Malajska, v Egyptě i v Tunisu a v dalších zemích bojujících za svobodu a nezávislost. Osud našich Lidic byl podobný osudům nesčetných obcí na světě.“⁴⁹ Některé z lidických žen zacházely ovšem ještě dále a „americké imperialisty“ přímo obviňovaly z účasti na lidické tragédii. V tomto duchu hovořila na mezinárodní konferenci na obranu lidských práv ve Vídni v dubnu 1952 tehdejší předsedkyně Místního národního výboru v Lidicích Růžena Petráková. Ve svém projevu, jehož text byl zveřejněn o tři roky později, přičítala demagogicky spoluvinu na vyhlazení Lidic „anglo-americkým imperialistům“, a to za využití obrazu amerického dolaru, jenž patřil k emblematickým symbolům tehdejší protiamerické propagandy: „Západní imperialisté, vydávaní za naše přátele a spojence, když umožnili v Německu Hitlerovi přístup k moci, dávali fašismu do vínku miliardové úvěry pro rozvoj válečného průmyslu. Déšť amerických dolarů stále padal a oplodňoval fašistické továrny smrti, zatím co u nás byla bída, hlad a nezaměstnanost. Ne, nemůžeme a nesmíme zapomenout, že anglo-američtí imperialisté platili výrobu těch zbraní, kterými byli vražděni naši mužové a bratři, těch traskavin, kterými byla obrácena v trosky kvetoucí města a vesnice v Sovětském svazu, kterými byli srovnány se zemí i naše Lidice.“²⁰

Tento případ však nebyl ojedinělý. K obviňování Spojených států z účasti na lidické tragédii bylo využíváno emocí, jež vyvolával zejména krutý osud dětí. Je to patrné z reportáže, jež u příležitosti otevření prvního lidického muzea přineslo 7. června 1952 *Rudé právo*: „Všechny tyto děti na fotografiích chtěly radostně žít...! Oči návštěvníků se zaleskly slzami a hněvem zároveň. Kdo to zavinil? Kdo nechal hladem bezbranné děti, kdo je hnal do plynových komor?“

18 Tamtéž, s. 2.

19 Provolání lidických žen k 10. výročí vyhlazení Lidic, *Rudé právo* 167, 9. 6. 1952, s. 2.

20 Vladimír KONOPKA, *Lidický zločin*, in: Památná místa boje československého lidu proti fašismu, Vojtěch Holeček (ed.), Praha 1955, s. 75.

*Kdo odtáhl do koncentračních táborů 203 lidických žen, z nichž se jich 60 nevrátilo? Kdo? A lidé znají odpověď. Byli to zvrhlí Hitlerovi fašističtí vrazi podporovaní mezinárodním kapitalismem. A jsou to dnes ti samí lotři, jež Američané propouštějí z vězení, oblékají je do nových generálských uniforem a připravují je na novou válku.*²¹ V této souvislosti nelze nezmínit, že v říjnu 1953 omilostnil tajně prezident Antonín Zápotocký jednoho z hlavních aktérů lidické tragédie, velitele služebny Sicherheitsdienstu v Kladně Maxe Rostocka, neboť přistoupil na spolupráci s komunistickou tajnou policií.

Problematičnost konstrukce, jež se snažila hlavní vinu za lidickou tragédii svalit na momentálního nepřítele, ačkoliv byl za druhé světové války součástí spojenecké koalice, byla nejspíše jasná i samotným jejím hlasatelům. Citovaný projev Růženy Petrákové byl publikován v rámci sborníku *Památná místa boje československého lidu proti fašismu*, který v roce 1955 vydal Svaz protifašistických bojovníků a redigoval jej Vojtěch Holeček, někdejší důstojník československých legií v Rusku a bývalý pracovník Památníku odboje. Holeček se spolu s Rudolfem Medkem podílel na vydání rozsáhlé legionářské kroniky *Za svobodu* (1922–1930), v době druhé světové války byl vězněn v koncentračním táboře Buchenwald a po Únoru 1948 působil ve strukturách Svazu protifašistických bojovníků. Když ale v roce 1961 vyšlo pod poněkud pozměněným názvem druhé vydání tohoto sborníku, pasáž s projevem Růženy Petrákové zde již nebyla, ačkoliv text o Lidicích sem napsal tentýž autor, Vladimír Konopka.²²

Tento posun v označování viníka lidické tragédie evidentně souvisel se změnou postoje vůči Německu. Je možné to vysledovat již v samotných projevech Václava Noska. Zatímco během první poválečné tryzny hovořil o „německé zběsilosti“ či „německých barbarech“,²³ o sedm let později, 8. června 1952, použil během své řeči jedinkrát spojení „zločiny německých fašistů“ a častěji mluvil o „fašistických okupantech“.²⁴ Tento posun evidentně korespondoval s vývojem česko-východoněmeckých vztahů a návštěvou Klementa Gottwalda v Německé demokratické republice (dále jen NDR) v březnu 1952, během níž pronesl známý výrok „*Není Němec jako Němec*“. V červnu 1955 pak Lidice navštívila oficiální delegace NDR, kterou tvořilo několik významných politiků a umělců. Členem delegace, která přivezla mimo jiné keře do nově založeného lidického růžového sadu, byl i spisovatel Franz Fühmann. Tento rodák z Rokytnice nad Jizerou, jenž v roce 1938 patřil ke stoupencům

21 *V lidickém museu*, Rudé právo 149, 11. 6. 1952, s. 2.

22 Vladimír KONOPKA, *Lidice*, in: *Památná místa bojů proti fašismu*, Praha 1961, s. 109–135.

23 *Lidická tryzna*, s. 8–9.

24 *Lidice nás zavazují – držíme ve svých rukou pevně věc míru. Z projevu zástupce vlády ministra vnitra Václava Noska*, Rudé právo 167, 9. 6. 1952, s. 1.

Henleinovy Sudetoněmecké strany a později sloužil jako voják wehrmachtu v Sovětském svazu a na Balkáně,²⁵ napsal pod dojmem návštěvy Lidic báseň *Muzeum v Lidicích*, která se stala později v Německu poměrně známou a pod názvem *Lidická kantáta* byla i zhudebněna.²⁶

Československo-východoněmecké přátelství je také opakovaně připomínáno v již zmiňovaném sborníku *Památná místa boje československého lidu proti fašismu*. V pasáži, jež popisuje „mírovou manifestaci“ 8. června 1952, tak najdeme i toto sdělení: „*Hromadný hrob lidických hrdinů pokryly věnce presidenta republiky, Komunistické strany Československa, lidové demokratické vlády, vlády Německé demokratické republiky, diplomatického sboru, ústředního akčního výboru Národní fronty, Národního shromáždění, lidové armády, Svazu protifašistických bojovníků a ostatních masových organizací.*“²⁷ Není bez zajímavosti, že autor zde výslovně zmínil účast zástupců východoněmecké vlády, avšak zapomněl na delegaci sovětskou, což by v těsně poválečných letech (a též v prvních letech po „Vítězném únoru“) nebylo možné. Také tato pasáž byla z následujícího vydání sborníku v roce 1961 vypuštěna.

Mrtví, co stále bojují

Po Únoru 1948 dochází také k zásadní proměně prezentace Lidic jako bojového symbolu. Zatímco v poválečných letech byl na zbytcích jedné ze zdí Horákova statku umístěn nápis „*Tyto kameny jsou svědky tragické smrti 173 lidických hrdinů*“, v padesátých letech byl změněn na větu „*Ač mrtví, stále bojují – v těchto místech bylo zavražděno 173 lidických hrdinů*“. Z popravených mučedníků se během poměrně krátké doby stali bojovníci, přičemž ideje, za které údajně položili své životy, se nezřídka měnily. „*Všem válečným paličům jsou výstrahou kahance lidických havířů Straky, Huříka, Jelínka a ostatních, které visí nad schránkami, kde jsou uloženy jejich havířské oděvy,*“ psalo kupříkladu *Rudé právo* v již zmiňované reportáži o otevření lidického muzea. V témže článku jsou pak mrtví lidičtí muži řazeni do jednoho šiku s tehdejšími budovateli „šťastného věku“: „*Cožpak je možno přejít bez zastavení kolem mnoha fotografií mužů v zaskleném rámu, mladých a starých, kteří nedokončili svoji práci? Kolem těch, kteří by dnes tavili železo a ocel pro mír, pro výstavbu republiky, ale netaví!*“²⁸ Obdobná spojování Lidic s tehdejší studenou válkou přicházela i z „tábora míru a socialismu“. V prohlášení východoněmeckého Svazu pro-

25 Dennis TATE, *Franz Fühmann. Innovation and Authenticity. A study of his prose-writing*, Amsterdam 1995, s. 13–20.

26 Báseň vyšla v českém překladu Vojtěcha Jestřába v *Rudém právu* 10. června 1962. Autor ji věnoval svému příteli, básníku Ludvíku Kunderovi, dedikace zde však nebyla uvedena. Srov. Franz FÜHMANN, *Gedichte und Nachdichtungen*, Rostock 1978, s. 29.

27 Vladimír KONOPKA, *Lidický zločin*, s. 69.

28 *V lidickém museu*, *Rudé právo* 149, 11. 6. 1952, s. 2.

následovaných nacismem k desátému výročí lidické tragédie tak mimo jiné zaznělo, že „zničené a znovu vybudované Lidice jsou neustálou pobídkou k boji proti fašistickému teroru, který je předzvěstí americké války.“²⁹

K jednomu konkrétnímu spojení Lidic s bojem proti „imperialismu“ došlo v dubnu 1959, i když se jednalo o spojení nechtěné. Tehdy příslušníci francouzského námořnictva zadrželi československou loď *Lidice* a donutili ji zastavit v přístavu Oran. Na palubě lodi se nacházely zbraně pro alžírské povstalce, které byly francouzskou armádou zabaveny.³⁰ K jinému spojení Lidic s aktuálním válečným konfliktem došlo v srpnu 1967. Tehdy Lidice navštívila delegace Vietnamské tiskové kanceláře a předsedkyni Místního národního výboru předala neobvyklý dar, určený pro lidické muzeum – úlomky z troské amerického letadla sestřeleného nad Vietnamskou lidovou republikou. Nejednalo se však o trosky „obyčejného“ stroje, ale údajně o dvoutisící americké letadlo sestřelené nad komunistickým Vietnamem.³¹

Lidice tedy byly v padesátých letech v rámci vzpomínkové politiky vládnoucího režimu přeměněny z mírového symbolu a symbolu boje proti nacismu v nástroj boje proti „anglo-americkému imperialismu“. I když později, v liberálnějších šedesátých letech, bylo od tohoto schématu upuštěno, normalizační režim se k němu opět navrátil. Svědčí o tom kupříkladu publikace *Lidice a zločiny imperialismu*, vydaná v roce 1972, na jejíž obálce byl pod fotografií zavražděných lidických mužů umístěn obrázek vietnamské ženy, truchlící nad mrtvým dítětem.³²

29 Provolání německých demokratických organizací k 10. výročí zničení Lidic, Rudé právo 145, 7. 6. 1952, s. 3.

30 Karel SIEBER, Češi v blokádě. Karibskou krizí v říjnu 1962 skončilo „romantické období“ československo-kubánských vztahů, Lidové noviny 246, 20. 10. 2012, s. 19.

31 Mezinárodní styky, Rudé právo 214, 5. 8. 1967, s. 2.

32 Tato studie vznikla v rámci grantového projektu Grantové agentury České republiky č. P410/12/P173 Druhý život protektorátu Čechy a Morava.

Dětská kniha a „výchova nového člověka“

Pavína KOUROVÁ

Poté, co komunisté převzali v únoru 1948 v Československu politickou moc, snažili se dostat pod svoji kontrolu všechny oblasti života společnosti, včetně toho, co lidé budou číst. V několika etapách jsou z veřejných knihoven vyřazovány tituly z hlediska nového režimu „závadné“;¹ dochází k zestátnování jednotlivých nakladatelství a jejich ediční plány procházejí několikastupňovým schvalováním tak, aby byly v souladu s komunistickou ideologií, již vytištěné publikace, které jsou shledány „závadnými“, jsou poslány do stoupy. Řadu spisovatelů postihne publikační zákaz, někteří jsou dokonce uvězněni.

Pod kontrolu se dostává i knižní produkce určená dětským čtenářům. Na základě Výnosu ministerstva školství, věd a umění č. P-5307/49-P/3 vzniká 11. dubna 1949 centralizované nakladatelství zaměřené na nejmladší generaci – Státní nakladatelství dětské knihy (dále jen SNDK), které získává monopol na vydávání dětských knih.² V tomto příspěvku se zaměřím na knihy vydané během prvních pěti let jeho fungování, tedy v období, které zároveň představuje stalinistickou fázi komunistického režimu v Československu. Budu v něm sledovat, jakou měrou byla dětská literatura ideologizována a jaká schémata byla používána.

V letech 1949–1954 vydalo SNDK celkem 601 knih.³ Mezi nimi 146 publikací pro děti předškolního věku – 110 původních a 36 přeložených titulů (32 z ruštiny a po jednom z ukrajinštiny, čínštiny, bulharštiny a němčiny). Pro čtenáře od šesti do jedenácti let bylo vydáno celkem 193 knih, z toho 83 od českých autorů a 110 překladů (devadesát z ruštiny, sedm z polštiny, pět z bulharštiny, tři ze slovenštiny a po jednom z čínštiny, dánštiny, francouzštiny, ukrajinštiny a řečtiny). Třetí skupinu tvořily publikace pro děti starší jedenácti let. Zde vyšlo celkem 255 knih, z toho 124 původních a 131 překladů (108 z nich z ruštiny, sedm z polštiny, po pěti ze slovenštiny a bulharštiny, dva z ukrajinštiny a po jednom z francouzštiny, čínštiny, dánštiny a řečtiny). Byly vydány i čtyři teoretické práce věnované dětské literatuře přeložené z ruštiny⁴

1 K tématu více Petr ŠÁMAL, *Soustružníci lidských duší. Lidové knihovny a jejich cenzura na počátku padesátých let 20. století (s edicí seznamů zakázaných knih)*, Praha 2009.

2 Nové SNDK zabralo v květnu 1949 znárodněný podnik významného nakladatele a účastníka komunistického odboje v době druhé světové války Vladimíra Žikeše, který sídlil v Karlově ul. čp. 2 v Praze (Colloredo-Mansfeldský palác).

3 *Co vydalo Státní nakladatelství dětské knihy v letech 1949–1954*, Praha 1955. Zde se dočteme, že SNDK vydalo v uvedeném období celkem 739 knih. Rozdíl mezi těmito čísly je dán tím, že do druhého údaje jsou zahrnuta i opakovaná vydání stejných titulů.

4 Ljudmila Viktorovna DUBROVINA, *Dětská literatura s hlediska úkolů komunistické výchovy*, Praha

a překlady tří knih českých autorů do řeckého jazyka, jež byly určeny řeckým dětem žijícím v Československu.⁵

Pro SNDK se stává vzorem sovětské nakladatelství dětských knih – Dětgiz (Detskoje gosudarstvennoje izdatelstvo). Jak tomu bylo tehdy i v jiných oborech, taktéž na poli dětské literatury je sovětská literatura nejen protežována, ale přímo dávana za vzor, jak je patrné již z výše uvedeného počtu vydaných titulů. „Sovětská dětská kniha ukazuje cestu našim autorům, vzorem se stává i péče sovětského státního zřízení o dětskou četbu; sovětská literatura pro mládež vítězně soupeří s přežívajícími vlivy literatury buržoasní,“⁶ psalo se v publikaci určené pro učitele a studenty pedagogických škol. Těmto knihám se však věnovat nebudu a zaměřím se pouze na knihy od českých autorů.

Ve zprávě, kterou SNDK zaslalo Ústřednímu výboru Komunistické strany Československa (dále jen ÚV KSČ) v březnu 1951, zdůrazňuje, že chce pomáhat při výchově nových, už socialistických generací, „stavět před ně vzor nového hrdiny, hrdiny typu Fučíkova, odpovídat na naše současné politické a budovatelské úkoly, vytyčené generální linií strany, deseti body soudruha Gottwalda (nábor učňů do klíčových průmyslových odvětví, kolektivizace vesnice, bdělost atd.)“⁷

Ve dnech 22.–24. 11. 1953 se pak konala na Dobříši první plenární schůze věnovaná literatuře pro děti a mládež. Svolal ji Svaz československých spisovatelů a zúčastnili se jí spisovatelé, redaktoři, výtvarníci a učitelé. Již v předvečer tohoto setkání referoval ředitel SNDK Karel Nový Literárních novinách k jakým závěrům shromáždění dojde: „Zvláště dnes, kdy počínáme vytvářet nový společenský řád, je nutné dávat dítěti do rukou knihu takovou, která by uměleckými prostředky mocně působila na jeho charakter i obraznost, aby z něho vyrůstal socialistický člověk, pravý dědic našeho úsilí, příští tvůrce nových hodnot. [...] Musíme se opřít o kulturní dědictví – ať o díla klasická nebo lidové tvořivosti. [...] Zůstává však řada spisovatelských jmen i knih, kde bude zapotřebí důkladně vážít a soudit, mají li se znovu octnout v rukou našich dětských čtenářů.“ A dodal, že je nutné vydávat knihy o životě dětí: doma, ve škole, v pionýrských organizacích, na brigádách i na táborech, poskytnout jim „vzory krásných životů, které pobízejí k napodobení“ a nahradit „starou falešnou a zhoubnou romantiku rodokapsů (jedovaté plody buržoasní pakultury dodnes nahlodávají a otravují mnohé dětské čtenáře) dobrodružnými příběhy ze života.“⁸

1953; Miroslava HOLEJŠOVSKÁ-GENČIOVÁ, *Povídka o škole v sovětské literatuře poválečných let*, Praha 1953; Maxim GORKIJ, *O dětské literatuře. Stati a projevy*, Praha 1953; Dimitrij Dimitrijevič NAGIŠKIN, *O pohádce*, Praha 1953.

5 Jednalo se o knihu Lídy Autratové *Kupředu, hop hej!* a o knihy Ondřeje Sekory *Jak se uhlí pohněvalo a Pohádka o stromech a větru*.

6 Jan ČERVENKA a kol., *Literatura pro mládež. Pomocná kniha pro pedagogické školy*, Praha 1957, s. 33.

7 Národní archiv (dále jen NA), fond 19/7, ÚV KSČ 1945–1989, oddělení kulturně-propagační a ideologické, a. j. 545, l. 15; Předběžný návrh edičního plánu SNDK na rok 1952, 15. 3. 1951.

8 Karel NOVÝ, *K úkolům tvorby pro děti*, Literární noviny 47, 21. 11. 1953, s. 1.

I v souhrnné publikaci *Literatura pro mládež* z roku 1957 se můžeme dočíst, jaké knihy pro děti nebudou mít v socialistickém zřízení místo: „*Dětská kniha byla jako jeden z nejdůležitějších pomocníků při výchově cílevědomě postavena do služeb socialistické výchovy. [...] Stát řídí vydávání knih pro děti, tím jsou dány všechny záruky s hlediska výchovného. [...] V nových kolektivních nakladatelstvích není už místo pro vydávání brakové četby dobrodružné ani sentimentální.*“⁹ A skutečně, po Únoru 1948 bylo postupně zcela zastaveno vydávání skautské literatury, dívčích románek, příběhů s legionářskou tematikou, knih hlásících se ke křesťanství a některých humoristických děl. V produkci SNDK ve sledovaném období tak nenajdeme například ani jednu knihu od dříve oblíbených autorů Jaroslava Foglara, Marie Fischerové-Kvěchové, Felixe Háje, Jaromíry Hüttlové, Jaroslava Žáka nebo Jana Weniga, ale ani *Broučky* Jana Karafiáta.

Než se budu věnovat knihám silně ideologicky ovlivněným, je potřeba uvést, že i v této době vycházely publikace apolitické a nadčasové, z nichž některé jsou pro svoji oblibu vydávány dodnes. Jmenujeme například *O jablonce* Eduarda Petišky, *Kuřátko a obilí*, *Zimní pohádku o Smolíčkovi* a *Palečka* Františka Hrubína, *Radost nad radost* Jana Čarka nebo *Dětem* Františka Halase. Je však nutné připomenout, že někteří z těchto autorů se tvorbě pro děti nevěnovali zcela dobrovolně, ale uchýlili se k ní v důsledku nemožnosti publikovat literaturu pro dospělé. Dětská literatura tak v padesátých letech působí jako určitý azyl pro tvůrce, jež nebyli oficiálně v kurzu.

Tištěna jsou také klasická díla – pohádky Boženy Němcové, Karla Jaromíra Erbena, lidová říkadla nebo *Staré pověsti české* Aloise Jiráka. Vydávají se i knihy, jež byly napsány ještě za první republiky, jako např. *Lovci mamutů* Eduarda Štorcha, *Bubáci a hastrmani* Josefa Lady, *Klapzubova jedenáctka* Eduarda Basse, *Povídejme si, děti* Josefa Čapka nebo *Kubula a Kuba Kubikula* Vladislava Vančury.

Značnou část produkce SNDK ale tvoří i knihy, jež si kladou za cíl přispět k formování „nového socialistického člověka“.¹⁰ Objevují se v nich silně ideologicky exponovaná témata a dětem jsou v nich předkládány nové vzory. Právě těmto schémátům se budu dále věnovat.

Je nutné také připomenout, že ideologická výchova dětí byla centralizována. Již v březnu 1948 bylo rozhodnuto o sjednocení tělovýchovy a byla tak vytvořena jednotná celostátní tělovýchovná organizace, pro niž byl z taktických důvodů převzat název Sokol. O měsíc později byl schválen zákon o jednotné škole a v dubnu 1949 vznikla Pionýrská organizace.

9 Jan ČERVENKA a kol., *Literatura pro mládež. Pomocná kniha pro pedagogické školy*, Praha 1957, s. 33.

10 Ačkoli tyto knihy vycházely v poměrně vysokých nákladech, a často v několika vydáních, v současnosti jsou velmi špatně dostupné, např. v Národní knihovně v Praze je většina z nich k dispozici pouze v tzv. konzervačním fondu.

Obraz komunistických vůdců

Jeden z nejčastějších motivů dětských „pokrokových“ knih představuje oslava vůdců komunistického hnutí. Jedná se především o Vladimira Iljiče Lenina, Jossifa Vissarionoviče Stalina a Klementa Gottwalda, kteří jsou v dětských knihách prezentováni jako moudré a laskavé bytosti, bojující za šťastný život dětí celého světa.¹¹ Vycházejí jejich beletrizované životopisy i básně, které líčí jejich dětství, oslavují jejich činy a vyjadřují vděčnost za to, co pro lidstvo vykonali.¹² Dětská literatura však posunuje jejich obraz dále – stávají se pohádkovými postavami. Adorovaní komunističtí vůdci jsou nejčastěji líčeni jako otcovští starostliví hospodáři bdící nad celou zemí, respektive nad polovinou světa. Jejich obraz tak do určité míry připomíná nadpozemské dobré bytosti.

Pro bližší představu ocituji z jedné z těchto pohádek – *O čtyřech chlapcích a soudruhu Gottwaldovi* od Pavla Kohouta, kde se o titulním hrdinovi píše: „V té době chodil po kraji soudruh Gottwald. Chtěl poznat, zda se lidem dobře pracuje a šťastně žije. Na toho se usmál, tomu zase poradil, jiného se zeptal na zdraví. Pokuřoval si svou zamilovanou dýmku a pozorně se díval kolem sebe, aby mu nic neuniklo. Kudy šel, tudy ho lidé radostně zdravili a ještě horlivěji se dávali do práce, aby měl radost také on. Podél jeho cesty honem honem vyrůstaly nové bílé domy, rychleji jezdily vlaky, naložené nejrůznějšími dobrotami a komíny fabrik prudce zabafaly, protože se nechtěly dát zahanbit jeho dýmku.“¹³ Komunistický prezident je zde líčen v podobném duchu, jako byl v některých lidových písních či pohádkách zobrazován Ježíš Kristus. O Gottwaldových „nadpozemských“ schopnostech svědčí to, že dokáže vyřešit jakýkoliv problém. Když potká plačící vdovu, která se mu svěří, že její čtyři synové odešli z domova s tím, že se chtějí dát k cirkusu, slíbí jí, že jim ukáže „něco daleko lepšího než cirkus“. Chlapce nadchne pro následující profese: zedník, voják-letec, vědec ve šlechtitelské stanici a horník. Při prvomájovém průvodu matka sedí na tribuně a její synové jdou v čele průvodu. „Štíhlý Pavlík byl v letecké uniformě a nesl československou vlajku, červeno-bílou s modrým klínem uprostřed. Po jeho boku pochodoval v hornickém stejno-kroji silný Petr, měl na prsou údernický odznak a v rukou držel sovětskou vlajku, se srpem, kladivem a hvězdou. Vedle něho usměvavý Jeník celý v bílém a nad ním vlála rudá vlajka odborů. Čtvrtý v řadě byl Jiřík. Měl na sobě modrou svazáckou košili a také vlajka v jeho rukou byla modrá, protože to byla vlajka Československého svazu mládeže.“ Šťastnou a hrdou ženu obejmje Klement Gottwald: „Ale že to těm našim chlapcům sluší, vidíte, maminko!“¹⁴

11 Více k tématu Vladimír MACURA, *Šťastný věk*, Praha 2008.

12 Např. Jan Drda: *Dětství soudruha Stalina*, Jan Hostáň: *Pod prapory*, básně *Lenin*, *Učení o Leninovi*, *Lenin a Stalin*, *Pozdrav Stalinovi*, *Vyšlo slunce*. *Naši spisovatelé o Leninovi*, Jan Alda: *Radostně vpřed*, básně *Lenin*, *Vám naše láska a Jméno* věnované J. V. Stalinovi, Jiřina Lišková: *Sašův odkaz*.

13 Pavel KOHOUT, *O černém a bílém*, Praha 1951, s. 126.

14 *Tamtéž*, s. 137.

„Vůdcové světového proletariátu“ jsou v dětských knihách líčeni jako velcí lidumilové, kteří svým chováním dávají příklad. Děti jsou ale vybízeny ještě k něčemu dalšímu nežli k jejich následování – mají se chovat vzorně, aby „soudruhy Gottwalda nebo Stalina“ potěšily. Ti tak získávají rysy vševedoucích bytostí, jež sledují dětské počínání. „*Stalin má rád všechny dobré lidi na světě, ať jsou černí, hnědí, žlutí nebo bílí. Ale musí pracovat. Od zítřka budu mamince víc pomáhat, aby mě měl Stalin také rád,*“ umiňuje si například Frantík Živsa, hlavní postava knihy Jiřiny Liškové *Sašův odkaz*.¹⁵

Nepohněvat uhlí

Vzhledem k poučovací orientaci Československa na těžký průmysl se preferovaným odvětvím stalo hornictví, což se promítlo i do dětské literatury. Dnes to může působit poněkud absurdně, ale jedním z témat dětských knížek, vydávaných v první polovině padesátých let, se stalo uhlí. Jejich autoři se snažili vytvořit u dětí pozitivní vztah k této surovině a propagovat masový nábor mládeže do hornických učilišť (tzv. Lánskou akci) tím, že líčili hornické povolání jako lákavé. Většina příběhů končí podobně – děti se rozhodnou stát se hornickými uční. Jde například o publikaci *Jak se uhlí pohněvalo* od Ondřeje Sekory. Jejimi hrdiny jsou sourozenci Vašek a Máňa, kteří si hrají na sněhu, staví sněhuláka a koulují se, když je osloví kousek uhlí, že by se k nim chtělo připojit. Děti jej odeženou, s tím, že by je umazalo. Uhlí je to líto, urazí se a rozhodne se, že odejde z města zpět pod zem, kde se narodilo. Uhlí nikde není, chod celého města se zastaví, v domovech je zima a tma, továrny nepracují, vlaky nejezdí, obchody mají zavřeno. Děti pochopí důležitost uhlí a rozhodnou se jej najít a odprosit. Dojdou až k dolu. „*Děti se podívaly na rytíře. Ti rytíři, to byli horníci. Stateční horníci, kteří dobývají uhlí pro všechny lidi. Pro celý svět. Zachráníme naše město, řekly si děti. Vrátime mu uhlí. Daly se k horníkům. Dostaly modráky a tvrdé čepice. Dostaly také hornické lampy. Nasedly pak do klece a jely dolů, dolů, dolů.*“ Tam našly schované uhlí a odprosil ho: „*Uhlí, uhlíčko, nezlob se na nás! volaly děti. My už se nebojíme, že jsi celé černé. Nám se tu velice líbí. Víš, čím budeme, až budeme velcí? Budeme hrdiny – horníky. Chceme také dobývat uhlí pro celý svět. – Sláva, zvolalo uhlí. U nás se budete mít dobře. Všechno se vám tu bude líbit.*“¹⁶

Na základě tohoto příběhu vzniklo i loutkové divadelní představení. V úvodu této hry se výslovně dočteme, že Libuše Tittelbachová, která knihu zdramatizovala,¹⁷ tím splnila svůj závazek k Lánské akci ke dni 10. září 1950. Podobnou zápletku má i kniha Jiřího Svetožara Kupky *Jak Honza dobýval slun-*

15 Jiřina LIŠKOVÁ, *Sašův odkaz*, Praha 1952, s. 10.

16 Ondřej SEKORA, *Jak se uhlí pohněvalo*, Praha 1949, nestr.

17 Libuše TITTELBACHOVÁ, *Jak se uhlí pohněvalo. Pohádka pro loutky zdramatisovaná podle knížky O. Sekory*. Praha 1951.

ce.¹⁸ Také zde ve městě zmizí uhlí, což má stejné důsledky jako ve výše zmíněné knížce. Chlapec Honza odjede spolu se svými spolužáky na uhelnou brigádu a zachrání lidi od smrti hladem a zimou. A práce v dolech se jim tak zalíbí, že se rozhodnou stát se hornickými učni. O významu uhlí poučuje děti i pohádka *O vláčku Kolejáčku* od Františka Čečetky.¹⁹ Vláčku Kolejáčku je líto, že se jeho kolegové chlubí, že vozí lidi do práce i na daleké cesty, dokonce i k moři, kdežto on vozí jen uhlí, od kterého je celý umouněný. Tak se rozhodne, že uteče. Lidé na něj čekají, nemají uhlí, všude je zima, v domovech, ve školách, v nemocnicích, v továrnách. Zlobí se na něj, už mu neříkají Kolejáček, ale zlý vlak Koleják. Pak ale i jemu dojde uhlí a zastaví se. A tak se umoudří. Pozná, že sám by toho bez uhlí moc nesvedl, a začne ho zase rozvážet. Lidé se na něj opět usmívají a mávají mu.

Rozhodnutí dětí stát se horníky se objevovalo nejen v próze pro děti a divadelních hrách, ale i v poezii. „*Havíři, havíři, / vy víte, jak na to / z hlubin země vydobývat / pro nás černé zlato. // A to zlato hřeje / doma nám a září. / Blaze je nám, když havíři / v zemi hospodaří. // Jen až vyrosteme, / jak vy, půjdem na to. / Budem s vámi vydobývat / z dolů černé zlato!*“ stojí například v básni Jana Aldy *Havíři* ze sbírky *Radostně vpřed*.²⁰

Kolektiv a údernictví

Dalším velkým tématem dětských knih vydávaných v tomto období je formování vzorného dětského kolektivu, který se zapojuje do budování „nového lepšího světa“. To je například hlavním tématem knihy Jiřiny Liškové *Sašův odkaz*. Její děj se odehrává v nově osidlovaném pohraničí, ve vesnici, z níž bylo odsunuto německé obyvatelstvo. Setkávají se zde děti, které sem přišly z různých koutů republiky a postupně se stávají soudržným uvědomělým kolektivem. Zapojují se do opravy školy, zlepšují si prospěch, pomáhají slabším spolužákům, účastní se brigád a bojují proti šmelinářům a hospodářům, kteří řádně neodvádějí dávky. Vzorem se jim stává sovětský pionýr Pavlík Morozov,²¹ o němž jim vypráví jejich učitelka: „*Buďte jako oni! I u nás žije mnoho zlých lidí, kteří nenávidí pracující lid a komunistickou stranu.*“²² Chlapec Štěpán pak podle jeho vzoru udá hostinského, který šmelí. Učitelka mu děkuje a oznamuje dětem, že „*Sbor národní bezpečnosti zajistil už deset lidí. [...] Vidíte, děti, jak můžete prospět své vlasti v boji proti nepřátelům.*“²³

18 Jiří Svetozar KUPKA, *Jak Honza dobýval slunce*, Praha 1950.

19 František Josef ČEČETKA, *O vláčku Kolejáčku a jiné pohádky*, Praha 1951.

20 Jan ALDA, *Radostně vpřed*, Praha 1952, s. 17.

21 Chlapec, který udal sovětským úřadům svého otce za spolupráci s kulaky a byl za to posléze svými příbuznými zabit. Knihu o něm napsal Vitalij Georgijevič Gubarev, u nás poprvé vyšla pod názvem *Pavlík Morozov* v roce 1950 právě v SNDK.

22 Jiřina LIŠKOVÁ, *Sašův odkaz*, Praha 1952, s. 119.

23 *Tamtéž*, s. 133.

Při výchově nového socialistického člověka se vycházelo především z teorií sovětského pedagoga Antona Semjonoviče Makarenka o významu kolektivu v komunistické výchově dětí. Propagování blahodárného vlivu kolektivu bylo někdy až křečovitě a těžko uvěřitelné. To je případ knihy Sylvy Krejčové *Pionýři*, v níž dva kamarádi Vašek a Karel nechtějí vstoupit do Pionýra a být „hodnými chlapečky“.²⁴ Dělají vylomeniny, kradou hrušky a toulají se po nábřeží. Karel má dokonce partu, která se zaváže, že nikdy do Pionýra nevstoupí. Jenže Vašek se přestěhuje mimo Prahu a v nové škole se setkává s pionýrským kolektivem, který ho přijme mezi sebe. Vaška začnou pionýrské aktivity bavit – chodí na doučovací kroužek ruštiny, pomáhat do výkrmny vepřů, nacvičuje na Soutěž tvořivosti mládeže (jeho oddíl soutěží ve zpěvu a ve sborové i sólové recitaci), zapojuje se také do Soutěže radostné práce – zlepšuje si prospěch, snaží se získat Tyršův odznak zdatnosti, odpracovává brigádnické hodiny. Nakonec se Vašek s Karlem potkává v krajském kole Soutěže tvořivosti mládeže a zjišťuje, že i jeho pražský kamarád se stal pionýrem.

Vzorný dětský kolektiv se zapojoval do nejrůznějších brigád, soutěží, údernického hnutí. Nechybí ovšem i vykreslení těch, kteří snahu kolektivu sabotují, jako je tomu například v knize Františka Omelky *Začalo to v III. A*. V ní se děti dozvídají o Alexeji Grigorjeviči Stachanovovi, „uhlokopovi z Donbasu na Ukrajině“, který „dokázal, co všichni před ním považovali za nemožné.“²⁵ Žáci III. A se rozhodnou, že se také stanou stachanovci-úderníky a založí úderku Zdar. Zavazují se, že nebudou opisovat, vylepší si prospěch a chování: „*Podvádělo se ve všech třídách. Vědomosti pak ovšem vypadají podle toho! A s pořádkem to také není takové, jaké by to mělo být. Třeba dnes. Před školou ležel papír. Chlapci, který šel přede mnou, ani nenapadlo, že by jej mohl zvednout a hodit do koše. Nebo chodby. Jsou teď po vánocích vyleštěny tak, že si je několik žáků spletlo s kluzištěm. Uznáte, že to tak v naší škole jít nemůže, chceme-li se stát budovateli republiky,*“ říká v knize žák-úderník Jenda.²⁶ Na škole vznikají další úderky a ty mezi sebou soutěží – ve sběru železa, papíru, v úklidu kolem školy, v prospěchu. Několik žáků ale založí tajnou „protiúderku“ Zmar, která jejich plány hatí. Postupně v ní však zůstává pouze jeden chlapec – Vašek Severa z „buržoazní“ rodiny. Kvůli němu třída nezvítězí ve sběru: „*A já vám řeknu, ozval se Machoň, že tak to už nechat nemůžeme! Aby si tu dělal, kdo co chce, to zas ne! – Machoň má pravdu! Tady je vyložena sabotáž! Severu bychom měli potrestat. A také potrestáme!*“²⁷ Třída odhlasovala, že s nimi nepojede na prázdniny. Vašek jede sám k strýci-komunistovi do po-

24 Sylva KREJČOVÁ, *Pionýři*, Praha 1950.

25 František OMELKA, *Začalo to v III. A*, Praha 1953, s. 46.

26 *Tamtéž*, s. 60.

27 František OMELKA, *Začalo to v III. A*, Praha 1953, s. 157.

hraničí, tam brigádnicky pracuje v hospodářství, zorganizuje tu kulturní večer pro celou vesnici. Náhodně ho zde potká dívka Helenka, řekne to jeho spolužákům, a ti mu napíší uznalý dopis a přijmou ho mezi sebe.

Údernické hnutí je rovněž tématem knihy Růženy Lukášové *Nová směna*. Její děj se odehrává souběžně v továrně a ve škole. V továrně se stane úderníkem mladý chlapec Jaroslav Osička, pracovník na soustruhu: „*Na tabuli se jednoho dne objevilo oznámení: Já, Jaroslav Osička, jako uvědomělý člen ČSM [Československého svazu mládeže – pozn. autorky], rozhodl jsem se odpracovat údernickou směnu na počest krajské slavnosti. Vyššího výkonu chci dosáhnout zlepšením pracovního výkonu.*“²⁸ Vyzve ostatní k soutěži, ale ostatní se mu posmívají. Pak onemocní a do party soustružníků-revolverářů přijde místo něj Štěpánka Nečasová, předsedkyně ČSM, bývalá příslušnice československé jednotky v Sovětském svazu. Před ní se nechtějí nechat zahanbit a k údernickému hnutí se připojují. Děti mají s úderníky besedu ve škole a třída II. C se jako první rozhodne, že se stane údernickou – bude se vzorně učit a nebude opisovat. Skládá pionýrský slib. Továrna má nad nimi patronát. Společně se sejdou na slavnosti ke vzniku jednotného zemědělského družstva. Mezi úderníky je i uzdravený Jaroslav Osička. Ke všem promluví dělník, tajemník strany a zástupce ředitele továrny: „*Nepřátelé lidu, ti, kteří vlastnili továrny, půdu, doly, kteří žili z naší práce, lid nenávidí. Myslí jen na sebe a pro své zisky chtějí rozpoutat novou válku. Nesmí se jim to podařit; lid celého světa musí říci své rozhodné ne! Musíme však lid jiných zemí přesvědčit, že naše cesta, kterou jsme nastoupili v průmyslu, v zemědělství i v obchodě, je správná; zdar naší práce jej získá; uvěří nám a i v jiných zemích budou mít odvahu postavit se proti svým utlačovatelům.*“²⁹ Pionýři se dozvědí, že prožijí celý měsíc v budovatelském táboře.

Z této skupiny knih je nejméně ideologicky zatížená kniha Olgy Štruncové *Brigáda v mateřské škole*, jistě i proto, že je určena dětem z mateřských škol.³⁰ Namísto oslavy tehdejšího zřízení je zde dětem vštěpován pozitivní vztah k práci. Popisuje, jak si děti v pondělí v mateřské škole vyprávějí, jak ony i jejich rodiče strávili neděli. Jeden chlapeček říká, že jeho tatínek byl v neděli na brigádě v dolech, jiný zase, že se sám zúčastnil s dospělými brigády, hrabal listí, sbíral papíry a vše se pak odváželo nákladním autem. Děti to inspiruje k uspořádání vlastní brigády – vezmou si své kyblíčky, lopatky, motyčky, hrabičky a nákladní autíčka a okopou záhony a uklidí spadané listí ze zahrady, která školku obklopuje. Celé město se přišlo podívat, co malí caparti dokázali. Píší o nich noviny, filmaři o nich natočí film. Horníci jim za práci posí-

28 Růžena LUKÁŠOVÁ, *Nová směna*, Praha 1952, s. 43.

29 *Tamtéž*, s. 182.

30 Olga ŠTRUNCOVÁ, *Brigáda v mateřské škole*, Praha 1951.

lali uhlí na celou zimu, zaměstnanci Bratrství datle a fíky, prodejna Pramene čokoládové bonbony a kakao, dostanou také bednu hraček s nápisem *Naším budoucím pionýrům posíláme nejkrásnější hračky, jaké máme*. Příkladem těchto dětí se inspirují i děti v dalších mateřských školách. Je nutné ovšem dodat, že pamlsky, které děti za brigádu dostaly, byly v tehdejší Československu naprosto nedostatkové.

Dva světy

Dětství dětí žijících v zemích sovětského bloku nemohlo být vylíčeno jinak než jako radostné. Aby mohlo být „správně“ vykresleno, potřebovali spisovatelé kontrast a tím byl popis života na Západě. Dětem, z nichž naprostá většina neměla v první polovině padesátých let možnost vycestovat, a na západ od našich hranic už vůbec ne, byl předkládán černobílý obraz politicky rozděleného světa. V něm na té správné straně žijí mírumilovní lidé, kteří budují spravedlivý svět, děti jsou zde dobře živené a oblečené, nemusí pracovat, ale mohou se učit a hrát si. Na straně druhé, špatné, žijí naopak děti, které mají hlad, jsou otrhané a nucené tvrdě pracovat pro nenasytné kapitalisty, kteří myslí jen na svůj zisk a přejí si válku. Jako ideální země je vykreslován Sovětský svaz, jako je tomu například v básni Jana Hostáně *V Sovětském svazu*: „V Moskvě, tam je/ dobře, braši,/ tam si vaří s medem kaši:/ město řídí/ dělníci,/ chalupníci/ vesnici,/ car už přišel/ o svůj stolec,/ šlechtu zahnal komsomolec/ a do školy všude vnik/ malý žáček – průkopník.“³¹ Pro zajímavost uvedme, že tato báseň měla nahradit říkanku *Vařila myšička kašičku* a při jejím deklamování se mělo podobně ukazovat na dlani a prstech.

Jako zemi, kde spolu šťastně žijí různé národnosti a kde již opravdu nastal komunismus, neboť chléb je pro každého zcela zdarma, líčí Sovětský svaz Pavel Kohout v pohádce *O srdci uralského chlapce*: „Všichni lidé žijící v Sovětském svazu, ať to byli Rusové či Ukrajinci, Tataři, Gruzínci nebo Tadžikové, ať byli bílí, černí, hnědí nebo jinak barevní, nemuseli už pracovat pro někoho cizího, ale jen a jenom pro sebe.“³² Hlavní hrdina, chlapec Ivan, se stane dělníkem-úderníkem a u vysoké pece taví ocel. „A čím víc pluhů a traktorů udělal, tím víc sklídili na polích obilí a nakonec ho bylo tolik, že v celé zemi byl chleba zadarmo. Ležel v obchodech, a kdo chtěl, ten si vzal.“³³ Vzhledem k Stalinově národnostní politice, jeho deportacím celých národů, při nichž zemřely tisíce lidí a k hladomorům, které vypukly v SSSR za jeho vlády, vynívá výše uvedená citace obzvlášť absurdně.

Resumé řady těchto knih – že na světě bude dobře, až všechny země

31 Jan HOSTÁŇ, *Pod prapory*, Praha 1949, s. 33.

32 Pavel KOHOUT, *O černém a bílém*, Praha 1951, s. 105.

33 *Tamtéž*, s. 107.

vykročí po vzoru Sovětského svazu ke komunismu – výstižně shrnul opět Pavel Kohout ve svojí pohádce *O černém a bílém*: „Už nebudou dlouho chodit po světě nešťastné děti, mysleli si. Jednou to bude i v Americe jako v Sovětském svazu a v těch ostatních krásných zemích. Kdyby tam tak věděli, kolik lidí na ně myslí, kolik ubohých posilují! Přijde den a u nás bude taky krásně. Jenom co vyprášíme boháče!“³⁴

Kontrast mezi Západem a Východem je vykreslen například v knize Vlastimila Maršíčka, příznačně nazvané *Dva světy*, která též využívá některých schémat proticírkevní propagandy. Jde o příběhy dvou chlapců – francouzského a českého. Ten první trpí hladem a zimou u lakomého a násilnického sedláka, u něhož dře a k němuž ho společně s dalšími chudými chlapci odvezou necitelné jeptišky: „Obě jeptišky si cestou pochutnávaly na chlebě se slaninou, kterou zapíjely vínem. Na nás si však ani nevzpomněly. Ještě než vlak zastavil, požehnal se křížem, potutelně se zasmály a starší z nich řekla: Teď budeš vystupovat. Připrav se! Kdyby tam na tebe nikdo nečekal, neboj se! Však on si pro tebe někdo už přijde! A bude-li ti někdy něco chybět, pomodli se! Bůh tě opatruj!“³⁵ Kdežto český chlapec z druhé povídky je za odměnu poslán do sovětského pionýrského tábora Artěk: „Letělo nás devatenáct pionýrů a pionýrek z celé republiky. Cestovalo se nám pohodlně. Seděli jsme v měkkých, moderních, polštářovaných křeslech a prohlíželi si okénky, zakrytými ze stran hedvábnými záclonkami, zem pod námi.“³⁶ Pionýři dostanou na palubě letadla skvělé občerstvení, přepychovými autobusy jsou odvezeni do Moskvy. Pak pokračují do Artěku na Krymu. Zde se sluní, dobře jí, malují, pracují v různých kroužcích, tančí v artěckých krojích a navazují přátelství se sovětskými pionýry.

V dětských knihách z první poloviny padesátých let minulého století se objevují i další ideologicky exponovaná témata jako kolektivizace vesnice, válka v Koreji, boj proti „americkému brouku“, podmaňování si přírody a mičurinství, vojáci střežící šťastný život dětí, těžký život v době první republiky v kontrastu se spokojeným životem v současnosti, obraz druhé světové války, kdy je zásluha na porážce nacismu přiznána pouze SSSR a domácím komunistickému odboji.

Zjistit, jakou reakci tyto knihy vyvolávaly u nejmenších čtenářů, je dnes velice obtížné a vyžadovalo by to specifický a náročný výzkum. Bylo by nutné zkoumat nejen recepci ideologické literatury u tehdejších školáků metodou orální historie, ale i výzkum statistiky výpůjček ve veřejných knihovnách, což by umožnilo vysledovat, nakolik měli čtenáři zájem o tento

34 Pavel KOHOUT, *O černém a bílém*, Praha 1951, s. 32.

35 Vlastimil MARŠÍČEK, *Dva světy. Vyprávění o chlapcích ze dvou různých zemí*, Praha 1953, s. 9.

36 *Tamtéž*, s. 36.

druh literatury.³⁷ Dobové údaje o čtenářském zájmu je ale nutné brát s velkou rezervou, na což upozorňují již samotné interní materiály Československého ústředí knižní kultury z druhé poloviny šedesátých let. Podle nich byly tehdy oficiálně publikované údaje ovlivněny nejen požadavky vládnoucího režimu, ale i snahou některých pracovníků, jako byli vychovatelé či knihovníci, o úspěšnou prezentaci výsledků osvětové práce. Do těchto údajů se promítá nejen to, co je očekáváno „shora“, ale i například socialistické závazky knihovníků.³⁸ Taktéž náklady knižních titulů samy o sobě nevypovídají o přijetí těchto děl u čtenářů, zvláště když jejich nakupování mohlo mít povinný charakter.

O tom, zda mohou některé knihy „nové doby“ děti zaujmout, ale měl už v roce 1954 pochybnosti i samotný ÚV KSČ, jak se dozvídáme ze Zprávy o činnosti SNDK, která hodnotí prvních pět let jeho existence. Kritizuje ho, že se mu nepodařilo získat některé vynikající spisovatele a básníky a vydávalo i „*knihy, v nichž byl náš život vykreslen schematicky a lživě, nikoli jako odraz skutečnosti, ale jako literární zpracování zjednodušených a nesprávně pochopených politických thesů a teoretických pouček*.“ Jako odstrašující příklad pak uvádí výše zmíněné Hostáňovy verše, Krejčové knihu *Kluci, dáme se do toho*, Sekorovu *O traktoru, který se splášil*, nebo Čechťokovy *I ten vrabec Umounělec* a *O pánech větrů a mraků*. Vytýká jim, že nevycházejí ze znalosti dětské psychologie a nejsou kvůli své schematicčnosti a frázovostosti „*nijak schopny rozvíjet citový život dítěte, probouzet v něm lásku k pracujícím lidu, k jeho ušlechtilým myšlenkám a činům, k jeho tvořivé budovatelské práci*.“ Navíc že jsou psány „*plochým, jednotvárným a nezajímavým jazykem*“. Jako příklady knih, které se naopak povedly, uvádí například *Juráška* Martina Gazdy (Jury Sosnara), *Pískle* Jana Mareše, *Mladé bojovníky* Jiřího Marka nebo *Na znamení zvonku* Bohumila Říhy. Z poezie pak vyzdvihuje verše Hrubínovy, Branislavovy nebo Aldovy. Závěrem konstatuje, že bylo dosud napsáno a vydáno málo dobrých knížek o dětech samých, o jejich práci ve škole, o vytváření nových vztahů mezi dětmi v pionýrské organizaci, o novému vztahu dětí k práci, k rodičům a učitelům.³⁹

Závěrem bych chtěla poznamenat, že dětskou literaturu první poloviny padesátých let výstižně charakterizují nedávno vydané akademické

37 Z článku J. Keprty *Dětský čtenář*, uveřejněného ve stejném čísle Literárních novin, v jakém vyšel výše citovaný článek Karla Nového, se dozvídáme, že v dětských čítárnách, které byly součástí veřejných knihoven (v Praze jich existovalo 24), byly zavedeny (rok 1953) sešity, do kterých mohly děti psát, jak se jim ta která kniha líbila. Tyto sešity se však s největší pravděpodobností nedochovaly.

38 *Výzkum vztahu knihy a čtenáře v ČSSR*, Československé ústředí knižní kultury, bez data a místa vydání.

39 NA, fond 19/7, ÚV KSČ, oddělení kulturně-propagační a ideologické, arch. j. 545; Zpráva o činnosti SNDK a nakladatelství Mladá fronta a o práci s knihou pro děti a mládež. Zpráva hodnotí období 1949–1953, je nepodepsána, není na ní uvedeno přesné datum, pouze rok 1954 a je označena jako tajná.

Dějiny české literatury: „Přímočarost výchovně-vzdělávacích snah vyústila ve stírání hranice mezi propagandou a literární tvorbou a v nadvládu metody černobílého kontrastu [...] Rezignovala [literatura pro děti a mládež – pozn. autorky] na postižení skutečně dětského vnímání a prožívání světa [...]. Dětská četba tak utvářela svérázný pandán socialistickorealistické literatury budovatelského období pro dospělé. Pokusy oživit a žánrově rozšířit rozmanité podoby beletrie pro děti a mládež se objevily teprve v druhé polovině padesátých let.“⁴⁰

---

40 Pavel JANOUŠEK a kol., *Dějiny české literatury 1945–1989*, díl II. (1948–1958), Praha 2007, s. 429.

„Pište nám!": Dopisy diváků a posluchačů Československé televizi a rozhlasu

Stefan LEHR

„Každý dopis je politickým dokumentem, který nám přináší důležité poznatky o výsledcích naší práce.“¹ Těmito slovy je v řádu vyřizování dopisů diváků Československé televize (dále jen ČST) z roku 1958 zdůrazňován jejich význam. V roce 1967 napsala Eva Kleinová, vedoucí oddělení dopisů, že většina psaní je z politického hlediska zajímavá, protože do jisté míry odráží veřejné mínění o společenských a hospodářských otázkách.²

Občané Československa měli – stejně jako obyvatelé ostatních států východního bloku – od padesátých let 20. století zákonné právo se obracet se stížnostmi na státní a stranické instituce.³ Tradičně se velká část obyvatelstva obracela na prezidenta republiky. Na začátku šedesátých let obdržela jeho kancelář více než 100 000 psaní ročně.⁴ Členové Komunistické strany Československa (dále jen KSČ), ale i nestraníci psali dopisy na různá oddělení komunistické strany a prvnímu tajemníkovi, jemuž byla pravidelně předkládána souhrnná zpráva o korespondenci s návrhy na rozhodnutí.⁵ Také v médiích fungovala oddělení, která zpracovávala listy od čtenářů, posluchačů a diváků. Jak televize, tak rozhlas vysílaly pořad „Nad dopisy diváků“ (resp. posluchačů), jenž se korespondencí zabýval.

Hromadné sdělovací prostředky v těchto případech fungovaly jako komunikační kanál mezi státem a občany, přičemž stát přímo žádal své občany, aby mu psali. V dobovém kontextu, který byl silně ovlivněn sovětským vzorem, se mluvilo o zpětné vazbě médií s obyvateli a o „socialistické demokracii“.⁶

1 Archiv České televize (dále jen Archiv ČT), Inf, karton 176, řád vyřizování dopisů diváků.

2 Tamtéž, zpráva o činnosti oddělení dopisů za rok 1966, 31. 1. 1967.

3 Srov. vládní vyhlášky č. 225/1954 Ú.l., o vyřizování stížností, oznámení a podnětů pracujících u národních výborů a jejich výkonných orgánů a vládní vyhlášky č. 150/1958 Ú.l., o vyřizování stížností, oznámení a podnětů pracujících.

http://ec.europa.eu/internal_market/finances/docs/actionplan/transposition/czech/d15.4-cz.pdf [citováno dne 12. 11. 2012].

4 Archiv ČT, Inf, karton 176, Eva Kleinová, 28. 6. 1965. Kancelář prezidenta republiky vydávala jako důvěrný materiál pro vnitřní potřebu *Bulletin K.PR.*, který shrnul a vyhodnotil obsah dopisů občanů k prezidentu republiky. Tyto bulletiny se mi podařilo najít v Archivu prezidenta republiky doposud pouze pro rok 1951.

5 Srov. např. Národní archiv (dále jen NA), fond Ústřední výbor Komunistické strany Československa (dále jen ÚV KSČ), Antonín Novotný, karton 47.

6 V. V. EGOROV, *Problemy izučeniya auditorii televidenija*, in: TÝŽ, *Teorija i praktika sovsetskogo televidenija*, Moskva 1980, s. 226–246; A. I. VERCHOVSKAJA, *Pis'mo v redakciju i čitatel'*, Moskva 1972; TÁŽ, *Die Rolle der Leser-Korrespondenten*, in: *Massenkommunikation in der UdSSR*. Sowjetische

Můžeme si položit otázku, co psalo československé obyvatelstvo médiím a jak tato komunikace vypadala ve státě s jedinou vládnoucí stranou, která tvrdě pronásledovala opozici a kde média plnila politicky propagandistickou funkci. Dají se z těchto dopisů o mínění a náladách diváků a posluchačů vyvodit obecné závěry? Platí rozdělení mezi silným státem, resp. stranou na jedné straně a bezmocnou společností a opozicí na straně druhé, které do značné míry převládlo v historických pracích po listopadu 1989? Odpovídajícím způsobem se dosavadní výzkum soustředil především na politické dějiny, velké krize (pražské jaro, Listopad 1989), mocenský a represivní aparát a opozici.⁷ Vycházím z toho, že to nebyla ani opozice, ani Státní bezpečnost, která určovala každodenní život velké většiny obyvatelstva Československa.⁸ Poměrně velkou stabilitu a částečný konsenzus mezi občany a státem nemůžeme podle mého vysvětlit pouze na základě represe, nátlaku a pronásledování. I když tyto faktory hrály důležitou roli při ovládnutí společnosti, snažil se režim získat přízeň obyvatelstva i jinými způsoby a přitom přihlížel i k přáním a potřebám obyvatelstva. Právě Československá televize a její vysílání, jejíž sledování se stalo na začátku šedesátých let masovým fenoménem,⁹ je dobrým a zajímavým příkladem, na němž je vidět, že existovaly různé formy ovlivňování občanů.

Používám dopisy jako pramen, který nám podává informaci o mínění diváků a posluchačů a také nám do jisté míry přibližuje všední den občanů. Zároveň se dozvíme o skladbě televizního programu, sledovanosti a oblíbenosti pořadů.¹⁰ I když již vyšla celá řada publikací, které se věnují médiím,¹¹

Beiträge zur empirischen Soziologie der Journalistik, Hansjürgen KOSCHWITZ (ed.), Freiburg 1979, s. 131–147.

7 Milan OTÁHAL, *Normalizace 1969–1989. Příspěvek ke stavu bádání*, Praha 2002; TÝŽ, *Opozice, moc, společnost 1969–1989: Příspěvek k dějinám „normalizace“*, Praha 1994; TÝŽ, *Opoziční proudy v české společnosti 1969–1989*, Praha 2011; Michal PULLMANN, *Sociální dějiny a totalitněhistorické vyprávění*, Soudobé dějiny 3–4, 2008, s. 703–717.

8 Podobně argumentují i následující práce: Michal PULLMANN, *Konec experimentu: přestavba a pád komunismu v Československu*, Praha 2011; Jakub RÁKOSNÍK, *Sovětské sociálního státu. Lidově demokratický režim a sociální práva občanů v Československu 1945–1960*, Praha 2010; *Repression und Wohlstandsversprechen. Zur Stabilisierung von Parteiherrschaft in der DDR und der ČSSR*, Christoph Boyer – Peter Skyba (ed.), Dresden 1999; *Loyalitäten im Staatssozialismus. DDR, Tschechoslowakei, Polen*, Volker Zimmermann – Peter Haslinger – Tomáš Nigrin (eds.), Marburg 2011.

9 Dne 1. září 1961 se přihlásil milióny koncesionář. Martin ŠTOLL, *1. 5. 1953. Zahájení televizního vysílání. Zrození televizního národa*, Praha 2011, s. 178.

10 Od roku 1971 prováděl Pražský odbor výzkumu programu ČST a diváka v ČSR denní kontinuální výzkum, který zaznamenal mimo jiné sledovanost pořadů a index spokojenosti diváků. Zjišťované divácké odezvy na odvysílání program ČST pravidelně shrnoval v roční zprávě. Ústav pro výzkum veřejného mínění (dále jen ÚVVM) realizoval několik výzkumů o tom, jak občané vnímají vysílání rádia a televize a denní tisk (1972: poslech čs. rozhlasu, 1973: rozhlas a televize, 1974: vliv rozhlasu, televize a tisku, 1984: názory občanů na tisk, rozhlas a televizi, 1988: občané ČSR o hromadných sdělovacích prostředcích). Zvláštní výzkumy se zaměřily na „ideologické působení západních rozhlasových a televizních stanic“ (1982, 1985). Srov. Johana CHYLÍKOVÁ, *Výzkumy veřejného mínění v socialistickém Československu na webu*, Soudobé dějiny 1–2, 2011, s. 266–269; Miroslav VANĚK, *Veřejné mínění o socialismu před 17. listopadem 1989. Analýza výsledků výzkumů veřejného mínění prováděných ÚVVM od roku 1972 do roku 1989*, Praha 1994.

11 Se zvláštním důrazem na televizi a rozhlas: *Od mikrofonu k poslouchačům. Z osmi desetiletí českého*

různým filmům a seriálům,¹² ohlasům v dopisech byla zatím věnována jen malá pozornost badatelů.¹³ Proto chci nejdříve podat obecný přehled o těchto pramenech: Jaké byly druhy psaní? Co se s nimi stalo a jaký měly význam pro režim? Jako konkrétní příklad zkoumám, jak vypadala kritika politiky a programu osloveného média v roce 1977 a jaký ohlas měla v dopisech diváků Charta 77 a anticharta.

Počty a druhy dopisů

Celkové množství dopisů diváků a posluchačů značně kolísalo. Zatímco jejich počet do televize více či méně kontinuálně stoupal, což bylo spojeno i se zvyšujícím se počtem televizních koncesí,¹⁴ počet dopisů do rozhlasu dosáhl vrcholu v letech 1967–1969 a poté klesal (viz tab. 1 a 2). Československá televize obdržela v sedmdesátých letech mezi 82 000 a 260 000 dopisů ročně.

rozhlasu, Eva JEŠUTOVÁ (ed.), Praha 2003; *Dějiny českých médií v datech. Rozhlas, televize, mediální právo*, Barbora KÖPPOVÁ (ed.), Praha 2003; *Svědectví o duchovním útlaku 1969/1970. Dokumenty. „Normalizace“ v kultuře, umění, vědě, školství a masových sdělovacích prostředcích*, Milan OTÁHAL, Alena NOSKOVÁ a Karel BOLOMSKÝ (eds), Praha 1993; Eva JEŠUTOVÁ – Jaroslava NOVÁKOVÁ, *Normalizace v Československém rozhlasu*, Praha 1998; TYTĚŽ, *Český rozhlas na cestě k demokracii. Od perestrojky ke svobodným volbám*, Praha 2002; Jarmila CYSAŘOVÁ, *Československá televize v období zániku komunistického režimu a vítězství demokratické revoluce (1985–1990)*, Praha 1999; TÁŽ, *Televize a totalitní moc 1953–1967*, Praha 1998; TÁŽ, *Televize a totalitní moc 1969–1975*, Praha 1998; TÁŽ, *Československá televize a politická moc 1953–1989*, Soudobé dějiny 3–4, 2003, s. 521–537.

12 Paulina BREN, *The Greengrocer and his TV. The Culture of Communism after the 1968 Prague Spring*, Itaca u. London 2010; Helena ŠRUBAR, *Ambivalenzen des Populären. Pan Tau und Co. zwischen Ost und West*, Konstanz 2008; Irena REIFOVÁ, *Kleine Geschichte der Fernsehserie in der Tschechoslowakei und in Tschechien*, in: Kommerz, Kunst, Unterhaltung: die neue Populärkultur in Zentral- und Osteuropa, Ivo Bock – Wolfgang Schlott – Hartmut Trepper (eds.), Bremen 2002, s. 161–189; TÁŽ, *Synové a dcery Jakuba skláře: dominantní a rezistentní významy televizní populární fikce ve druhé polovině 80. let*, Mediální studia 1, 2007, s. 34–67; TÁŽ – Petr BEDNÁŘÍK, *Normalizační televizní seriál: socialistická konstrukce reality*, Sborník Národního muzea v Praze, řada C – Literární historie 1–4, 2008, s. 71–74; Daniel RŮŽIČKA, *Major Zeman. Zákulisí vzniku televizního seriálu. Propaganda nebo krimi?*, Praha 2005; Miloš SMETANA, *Televizní seriál a jeho paradoxy*, Praha 2000; Petr A. BÍLEK, *James Bond a major Zeman. Ideologizující vzorce vyprávění*, Příbram 2007; Petr A. BÍLEK – Blanka ČINÁTLVÁ, *Teslová kavalérie. Popkulturní obrazy normalizace*, Příbram 2007.

13 Výjimkou je příspěvek bývalé pracovnice Československého rozhlasu Jarmily VOTAVOVÉ, *Dopisový ohlas a výzkum v Čs. rozhlasu v letech 1960–1970 (nástin problematiky)*, Rozhlasová práce 3, 1990, s. 31–51. Pro Německou demokratickou republiku (dále jen NDR) viz: „Wir sind doch nicht die Meckerecke der Nation. Briefe an das Fernsehen der DDR“, Ina MERKEL (ed.), Köln 1998; Lieslotte MÜHLBERG, *Hörerforschung des DDR Rundfunks*, in: Mit uns zieht die neue Zeit... 40 Jahre DDR Medien – Eine Ausstellung des Deutschen Rundfunk-Museums 25. August bis 31. Januar 1994, Heide RIEDEL (ed.), Berlin 1993, s. 173–181; Konrad DUSSEL, *Der DDR-Hörfunk und seine Hörer. Ansätze zu einer Rezeptionsgeschichte in Ostdeutschland (1945–1965)*, Rundfunk und Geschichte 24, 1998, s. 122–136; Christa BRAUMANN, *Fernsehforschung zwischen Parteilichkeit und Objektivität. Zur Zuschauerforschung in der ehemaligen DDR*, Rundfunk und Fernsehen 4, 1994, s. 524–541; Christa SEIFERT, *Begehrte Zahlen. Der Beginn der Zuschauerforschung im Deutschen Fernsehfunk*, Unsere Medien – Unsere Republik 2, 1993, s. 25–27; Jörg REQUATE, *Die audiovisuellen Medien der DDR und ihr Publikum. Möglichkeiten und Grenzen eines kommunikativen Austausches*, in: Massenmedien und Zeitgeschichte, Jürgen WILKE (ed.), Konstanz 1999, s. 200–211.

14 V dubnu 1963 byl zaznamenán dvoumiliontý koncesionář, na rozmezí 1978/79 bylo dosaženo třetího milionu. V této době již 96 % domácností vlastnilo televizi. Martin ŠTOLL, *1. 5. 1953. Zahájení televizního vysílání*, s. 185.

V roce 1982 dosáhla svého vrcholu s více než 620 000 dopisů. U rozhlasu se jejich množstvím v sedmdesátých letech pohybovalo kolem 200 000 ročně. To znamená, že například v roce 1970 televize obdržela denně 245 a rozhlas 1 167 dopisů. Velká většina dopisů se ale týkala účasti v soutěžích, resp. obsahovala odpovědi na soutěžní otázky a různé ankety, které se těšily velké oblibě. Jejich podíl vzrostl v sedmdesátých letech na více než 70 %, což reflektuje změnu charakteru vysílání, zaměřujícího se více na zábavu.

Tab. 1: Celkový počet dopisů došlých do Československé televize a podíl odpovědí k soutěžím a anketám¹⁵

rok	dopisy došlé do ČST Praha	z toho k soutěžím	%	rok	dopisy došlé do ČST Praha	z toho k soutěžím	%
1955	6 152			1970	82 290	57 912	70
1956	5 309			1971	99 577	76 267	77
1957	6 401			1972	215 489 *		
1958	19 603	10 650	54	1973	270 825		
1959	24 509	14 339	59	1974	259 583	221 358	85
1960	19 689	10 621	54	1976	129 174	100 426	78
1961	43 977			1977	101 555	73 491	72
1962	54 758 *			1981	201 292	162 934	81
1965	19 994			1982	621 665	561 367	90
1966	51 962	23 750	46	1983	608 707	516 497	85
1967	65 953			1988	593 053		
1968	87 674			1989	560 834 *		
1969	69 927	47 075	67				

*odhad

¹⁵ Jedná se o dopisy, které dostala ČST v Praze, tj. bez Slovenska a poboček v Brně a Ostravě (pobočky v Brně a Ostravě dostaly dohromady v letech 1981: 7 295, 1982: 12 602 a 1983: 3 795 psaní). Údaje byly sestaveny na základě týdenních, dvoutýdenních, měsíčních a ročních zpráv (bulletin z dopisů diváků), které se ale zachovaly nekompletně. Archiv ČT, Inf, karton 113, 117, 118, 119, 122, 123, 131, 160, 186, 195, 205, 207, 211, 243.

Tab. 2: Celkový počet dopisů došlých do Československého rozhlasu a podíl odpovědí k soutěžím a anketám

rok	dopisy došlé do ÚDO* Čs. rozhlasu	z toho k soutěžím	%	rok	dopisy došlé do ÚDO Čs. rozhlasu	z toho k soutěžím	%
1953	68 201						
1954	116 630	28 614	25	1969	273 038	189 169	69
1955	192 392	68 227	35	1970	192 451	115 648	60
1956	135 075	33 726	25	1971	201 406	154 501	77
1957	115 373	19 262	17	1972	221 193	177 695	80
1960	77 708	23 323	30	1973	204 092	164 041	80
1961	104 968	37 810	36	1974	213 758	172 419	81
1962	96 357	20 387	21	1975	188 030	156 594	83
1963	114 568	34 697	30	1976	209 599	66 887**	80
1964	257 678	92 868	36	1977	210 791	168 282	80
1967	432 750	317 081	73	1978	197 439	108 167	55
1968	415 257	312 891	75	1979	***		

* Ústřední dopisové oddělení.

** Jako jiný údaj se uvádí 172 434.

*** V tomto roce se zprávy o ohlasu nezpracovávaly.

Počet individuálních dopisů je tedy podstatně menší. Velká většina diváků a posluchačů se vyjadřovala k obsahu programu. V menší míře se obraceli na média se stížnostmi a kritikou obsahu programu a politických poměrů. Velký počet dopisů způsobil, že oddělení pro styk s diváky je po několika letech po statistickém zpracování skartovalo. Proto najdeme dnes v archívech České televize a Českého rozhlasu téměř výlučně přehledné zprávy o dopisech (tzv. bulletin z dopisů diváků a zprávy o dopisovém ohlasu posluchačů), které zpracovalo korespondenční oddělení pro vnitřní potřebu masmédií a ústřední státní a stranické orgány (Výbor lidové kontroly, Český úřad pro tisk a informace¹⁶ a ÚV KSČ). V nich se odráží stanovisko režimu, z kterého se již často

16 Český úřad pro tisk a informace (dále jen ČÚTI) vypracoval na základě těchto informací

nedá vysledovat narativní argumentační strategie pisatelů, v čemž spočívá problematičnost tohoto druhu pramene. Na příkladě některých anonymních dopisů s politickou kritikou je ale vidět, že pisatelé používali jednoznačně sémantiku režimu, i když někteří tak učinili zřejmě vědomě a ironicky. Dalším problémem, který je spojen s dopisy, je reprezentativnost tohoto druhu pramene. Již v tehdejší době se shodli odborníci na tom, že sociologické výzkumy bezesporu názory diváků a posluchačů zobrazily reprezentativnějším způsobem, Ve vyhodnocování dopisů se přesto i tak nadále pokračovalo.¹⁷ Vzhledem k tomu, že mezi dopisy jsou jak pozitivní, tak kritické a negativní ohlasy, mají svoji výpovědní hodnotu.

K významu a funkci dopisů

Vedení médií a KSČ věnovaly dopisům z rozdílných důvodů poměrně velkou pozornost. Pro rozhlas a televizi měly význam v tom, že sloužily jako informační zdroj o oblíbenosti pořadů. Byly prostředkem pro výzkum diváckých reakcí. Kromě korespondence existovaly ještě další metody, jako dotazy a sociologické průzkumy, které vyhodnotily sledovanost a popularitu pořadů. Toto byla primární funkce dopisů, neboť jak již bylo řečeno – nehledě na soutěžní otázky a ankety – velká většina pisatelů se vyjadřovala k obsahu programu.

Co vyplývá z podepsaných dopisů v bulletinech diváků a posluchačů? Tyto zprávy, jejichž součástí jsou i výtahy z vybraných dopisů, ukazují často souhlas a spokojenost s pořady a také jistou podporu režimu. V takových případech pisatelé chválí vymoženosti režimu v oblastech sociální, zdravotní a vzdělávací politiky. V těchto podepsaných listech se omezuje komunikace o politice na témata určovaná režimem. Kritika KSČ nebo Sovětského svazu zde byla tabu. Poměr mezi politickým a nepolitickým vysíláním působí ambivalentně. Na jedné straně nacházíme souhlas s politickými pořady, na druhé straně byl program do značné míry depolitizován a tím umožnil divákům a posluchačům jakoby ústup do soukromí. Jedná se hlavně o vysílání relací z oblasti sportu, hudby, techniky, literatury, pořadů pro mládež atd. Ačkoliv hlavní rozhlasová redakce armády sledovala jednoznačně ideologické cíle, dostávala kontinuálně nejvíce psaní do pořadu „Polní pošta“, v nichž si rodiče, přátelé, příbuzní a manželé posílali pozdravy.

Kritika politiky a programu

Pro režim sloužily dopisy jako zdroj informací. Dopisové oddělení provádělo analýzu dopisů, které se zabývaly politickými otázkami, dále stížnostmi a ano-

v sedmdesátých letech polo- a čtvrtletní rozborů struktur a četnosti dopisů čtenářů a posluchačů vybraných sdělovacích prostředků v Československu. NA, fond ČÚTI, karton 111.

¹⁷ Na stejný problém v NDR upozornil DUSSEL, *Der DDR-Hörfunk*, s. 122–136, přičemž také dává přednost sociologickým výzkumům.

nymními dopisy. O jejím obsahu informovalo měsíčně oddělení masových sdělovacích prostředků Ústřední výbor KSČ a ročně Výbor lidové kontroly (dále jen VLK). Zde se hlavně prokazuje role médií jako opora státní socialistické diktatury, což je vidět i na propagandistických a politických pořadech.

Kritika politiky a programu, o níž korespondenční oddělení informovalo Ústřední výbor KSČ, je zachycena převážně jen ve statistice. Zatímco počet podepsaných dopisů v období 1970–1974 ve srovnání s rokem 1969 v průměru stoupl o 49 % a počet dopisů korespondenčnímu oddělení stoupl o 35 %, klesal podíl anonymních dopisů ve stejné době z 21 % na 9 %. Také podíl dopisů s politickým obsahem se snížil z 8 % na 1 %. Tato čísla hovoří pro obecnou depolitizaci komunikace v období „normalizace“.

Po potlačení pražského jara trvalo ještě jistou dobu, než se podařilo „normalizovat“ poměry. To potvrzuje i poměrně vysoký počet kritických anonymních dopisů vůči politice KSČ a Sovětského svazu v prvních letech po srpnu 1968. Na druhou stranu se snížil počet těchto dopisů relativně rychle, což může souviset i s tím, že nespokojení neočekávali, že jejich dopisy budou mít nějaký vliv, a proto nepsali a raději ustoupili do soukromí.

Politiku kritizovali otevřeně výlučně anonymové. Kritika se zaměřila hlavně proti politice KSČ, přílišné politizaci programu, proti sovětským, ale také slovenským filmům a pořadům. Přitom u slovenských pořadů vadila českým divákům slovenština. Anonymní kritika programu se podobala kritice politické. Média a ÚV KSČ se z nich dozvídaly, že politické zpravodajství o dění doma a v cizině a sovětské filmy nejsou příliš oblíbené. Tato kritika programu a přání diváků sledovat zábavné a odpočinkové pořady byly také předmětem jednání ideologické komise ÚV KSČ, které se zúčastnil i generální ředitel Československé televize Jan Zelenka. Ten zařadil populární pořady večer po hlavních zprávách, a tím zvýšil sledovanost i pro politické zpravodajství.¹⁸

Dopisový bulletin poukazuje na to, že zábavná část programu byla poměrně rozsáhlá a zároveň oblíbená. Stejně jako v NDR a Polsku očekávali diváci od televize, že jim nabídne zábavu a oddechový program.¹⁹ A vedení televize jim vyšlo vstříc, aniž by ustoupilo od politické indoktrinace. Ale i propagandistické seriály jako *Tricet případů majora Zemana* a *Okres na severu*, které měly jednoznačně politický podtext, byly u diváků v oblíbeně. Důvodem jejich popularity přitom nebyla jejich politizace, ale spíš to, že odrážely všední život, rodinné problémy a mezilidské vztahy, což umožňo-

18 Paulina BREN, *The Greengrocer*, s. 122.

19 Patryk PLESKOT, *Wielki mały ekran. Telewizja a codzienność Polaków w latach sześćdziesiątych*, Warszawa 2007, s. 66–67; Michael MEYEN, *Denver Clan und Neues Deutschland. Mediennutzung in der DDR*, Berlin 2003; TÝŽ, *Einschalten, Umschalten, Ausschalten? Das Fernsehen im DDR-Alltag*, Leipzig 2003; *Deutsches Fernsehen OST*, s. 56, 58.

valo divákům se identifikovat s hrdiny těchto seriálů. Právě těmito pořady se podařilo režimu úspěšněji zprostředkovat socialistické hodnoty než politickým zpravodajstvím.

Tab. 3: Celkový počet anonymních dopisů Československé televizi

rok	anonymní dopisy	z toho politického charakteru	z toho společenského významu	z toho kritika programu
1969	4 764	1 800		
1970	3 515	808		1 157
1972	3 000	200		1 000
1974	2 600*	130		700
1976		255		620
1977	2 541	506		796
1981	3 165	204		967
1988	5 726	505	172	1 260
1989	7 039	1 100	150	1 300

* Jiné údaje pro rok 1974 uvádí zpráva ČÚTI: anonymní dopisy – 2956, z toho politického charakteru – 153, z toho kritika programu – 859.

Tab. 4: Anonymní dopisy s politickou kritikou 1977

	leden	únor	duben	květen	červen
celkem	107	95	33	27	20
obecná kritika politického zpravodajství	13	10			
kritika přemíry politizace programu	13		4	3	
kritika KSČ a stran. funkcionářů	8		3	1	5
kritika Sovětského svazu	9	5	5	1	2
kritika Slováků	6			1	4
lepší životní podmínky na „Západě“	2				
kritika volebního systému			3	1	

Tab. 5: Kritika programu v roce 1977

	únor	duben	květen	červen	červenec	listopad
celkem	90	54	81	49	62	63
málo zábavy	20	13	25	9	21	15
přemíra válečných pořadů	11	4				
nadměrná politizace	3		9			5
kritika politického zpravodajství		25				
přemíra slovenských filmů a pořadů	9	5		5	10	13
přemíra sovětských filmů a pořadů	4	2			6	9
málo českých pořadů	4					
polská a rakouská televize je lepší					2	4
proti cizojazyčným filmům v originálu s titulky	28			13	18	5

Charta 77

Jaká byla reakce na Chartu 77 v dopisech diváků?²⁰ Režim ji tematizoval svou lednovou difamující protikampaní, později neoficiálně nazývanou Anticharta.²¹ Anonymní pisatelé reagovali v lednu a únoru 1977 negativně na štvanci režimu proti chartistům. Ve stejné době najdeme v podepsaných dopisech podporu politiky proti „rozvratníkům, ztroskotancům a samozvancům“, jak tehdejší režim označil chartisty. Vedle 76 a 35 podnikových rezolucí, které mají málo společného se svobodným vyjádřením názoru, napsalo proti chartistům i čtyřicet, resp. dvaatřicet jednotlivců.²² Z měsíčních zpráv vyplývá, že tematika nevyvolala žádný větší ohlas v dalších měsících, což souvisí zřejmě i s tím, že již nebyly vysílány další pořady o této problematice. Na příkladu Charty 77 je vidět, že působila jistou aktivizaci občanů, zároveň je ale třeba si uvědomit, že se to týkalo jen malé části obyvatelstva a že chování drtivé většiny se nezměnilo.²³

20 K ohlasu Charty 77 ve společnosti viz OTÁHAL, *Opoziční proudy*, s. 153–166.

21 Paulina BREN, *The Greengrocer*, s. 104–107.

22 Archiv ČT, Ve 2, karton 120.

23 Milan OTÁHAL, *Opoziční proudy*, s. 166.

Tab. 6: Reakce na Chartu 77 v dopisech diváků ČST

	leden	únor	březen	duben	květen	červen
anonymní dopisy s polit. kritikou	107	95	60	33	27	20
kritika pořadů o Chartě 77	72	46	-	-	-	-
obrana Charty	-	-	-	2	1	2

Stížnosti

Funkce stížností byla nejméně dvojitá: Na jedné straně sloužily režimu jako informační zdroj o problémech a nedostatcích občanů.²⁴ Na druhé straně dávaly občanům možnost vyslovit svou frustraci a nespokojenost, a tím byly jakoby stabilizačním prostředkem režimu.²⁵ VLK měl mimo jiné za úkol kontrolovat stav vyřizování „stížností, podání a oznámení pracujícího lidu“. Ze stížností měl VLK získat poznatky o nedostatcích a závadách, aby je – po přezkoušení – odstranil. K úkolům výboru patřilo také upozorňovat občany na to, aby hlásili závady a nedostatky. Média i jiné státní instituce musely ročně předkládat výboru své statistické přehledy o stížnostech, v nichž byly uvedeny různé druhy stížností a také, kolik jich již bylo vyřízeno. Byly totiž stanoveny lhůty, ve kterých musely být podle zákona vyřešeny. Teoreticky tedy vedení státu nebo KSČ bylo dobře informováno o početných nedostatcích. Velká většina stížností se soustředila na špatné služby, zásobování a kvalitu nebo nedostatek různých výrobků. Novým tématem, které se v sedmdesátých letech objevuje poprvé v diváckých dopisech, ale zde jenom ojedinele, je ochrana životního prostředí, resp. ničení přírody.²⁶ Na příkladu stížností je vidět, že se pisatelé nebáli oznamovat své problémy ohledně zásobování atd. Diváci a posluchači přitom často považovali televizi a rozhlas za vlivnou instituci, která jim v řešení jejich problémů pomáhala lépe než stranické orgány a státní úřady.²⁷ Tím zároveň vyslovili médiím svoji důvěru, i když se jednalo o jejich osobní zájmy.

24 K různým funkcím stížností na příkladě NDR viz: Steffen H. ELSNER, *Flankierende Stabilisierungsmechanismen diktatorischer Herrschaft: Das Eingabewesen in der DDR*, in: *Repression und Wohlstandsversprechen*, Christoph Boyer – Peter Skyba (ed.), Dresden 1999, s. 75–88.

25 Milan OTÁHAL, *Opoziční proudy*, s. 80.

26 O utajování informací týkajících se devastace životního prostředí a postoj oficiálních médií viz Miroslav VANĚK, *Nedalo se tady dýchat. Ekologie v českých zemích v letech 1968 až 1989*, Praha 1996.

27 Někteří stěžovatelé poslali své dopisy na více míst, aby dosáhli svého. V případě televize a rozhlasu jim tato strategie dost často vyšla.

Tab. 7: Stížnosti (ČST) ročně (1967–1983)

rok	stížnosti	rok	stížnosti
1967	948	1976	537
1968	1208	1977	623
1970	565	1978	588
1971	508	1979	652
1973	710*	1980	444
1974	696	1981	466
1975	562	1982	638
		1983	686

* Jiný údaj uvádí 701.

Nad dopisy diváků

V pořadu *Nad dopisy diváků/ poslouchačů* byly z pochopitelných důvodů zaměřeny anonymní dopisy s politickou kritikou. Vysílání se uskutečňovalo často ve formě rozhovoru s redaktorem o jednotlivých problémech a tématech občanů a mělo zábavný charakter. Stejně jako v zábavných pořadech najdeme i zde jistou depolitizaci, neboť se často jednalo o oblasti soukromého každodenního života a trávení volného času. V pořadu *Receptář nejen na neděli* třeba nešlo jen o kuchařské recepty, ale i o soutěže a dopisy diváků, kteří se přihlásili se svými nápady, zkušenostmi a přáními.²⁸

Závěr

Jak rozhlas, tak televize silně propagovaly politické cíle KSČ a je nutno na ně v tomto kontextu pohlížet jednoznačně jako na nástroje režimu. Pohled na dopisy diváků a poslouchačů nám však zprostředkuje jinou perspektivu. Z četby bulletinů totiž vyplývá, že kromě období pražského jara se většina pisatelů zajímala o zábavu a rozptýlení. Redakce, a tudíž i režim se jim snažily v programu vyjít vstříc. Přitom je nutné zdůraznit, že nepolitické dopisy o zábavných, literárních či sportovních pořadech jednoznačně převažují. Odpor – i v té „bezpečné“ formě (anonymní dopisy) – zůstal poměrně omezený a nebudí dojem masové nespokojenosti (kromě krátkého období po pražském jaru). Teprve na konci režimu v letech 1988/1989 opět stoupal počet anonymní kritiky vládní politiky a programu masmédií.

²⁸ Na internetu je přístupná ukázka pořadu *Nad dopisy diváků*, kde je vidět vedoucí dopisového oddělení Československé televize Indra Vostrá v rozhovoru s redaktorem Přemkem Podlahou o pořadu *Receptář nejen na neděli*. Podlaha představoval s humorem některé vynalézavé nápady diváků, jako třeba rafinovanou pastičku na myši, z plastové láhve vyrobené krmítko pro ptáky nebo lékovku. Na jeho pořad se dívalo – jak sám tvrdí – pravidelně pět milionů diváků. Viz: <http://www.youtube.com/watch?v=ac58P9EbTXs> [citováno dne 12. 11. 2012].

Komunikace probíhala převážně shora dolů, přičemž stát, resp. KSČ určovaly témata, která se objevila ve veřejném diskurzu. Režim měl monopol na distribuci informací, a tím i určoval, o čem se mohlo mluvit a psát. Přesto existovaly možnosti, i když velmi omezené, se vyjadřovat i zdola nahoru, formou stížností a dopisů. Vysoký počet dobrovolně psaných dopisů do médií je přitom překvapivý a ukazuje, že občané o tuto možnost vyjádření svého názoru měli zájem. Režim se zajímal o ohlasy diváků a posluchačů. Jinak by nechal zpracovávat a analyzovat obsah dopisů. Zbývá otázka, zda a jak by reagoval, kdyby podstatně více lidí psalo na podporu Charty 77 a proti režimu.

Zdeněk Nejedlý a léta šedesátá

Proměny vnímání osobnosti v kontextu doby

Václav NÁJEMNÍK

V následujícím textu¹ se budeme zabývat proměnami obrazu Zdeňka Nejedlého a jeho díla v atmosféře šedesátých let, přičemž výchozím pramenem je zejména analýza dobového tisku. Než se přímo ponoříme do kulturně velmi progresivní dekády našich novodobých dějin, je nutné vykonat malý exkurz do reality první československé republiky, tj. do časů, kdy byl Nejedlý na vrcholu svých tvůrčích sil. Tento pohled nazpět je důležitý pro lepší ilustraci naší problematiky.

Nejedlého dílo lze rozdělit do několika vývojových fází, z nichž etapa v podstatě konečná je ta, v níž se dosavadní vědec a přísný kritik stává veřejným činitelem s poněkud jinými osobními cíli a projevy. Ačkoli je Nejedlého veřejné angažmá možné, zejména na poli hudby, vysledovat už před první světovou válku, je jeho nynější sebeidentifikace nová a vykazuje zcela charakteristické rysy. Časově tato Nejedlým nedávno osvojená úloha spadá do třicátých let a její ústřední prací je spis věnovaný Leninovi.² V podstatě ještě stále seriózní, byť občas výstřední historik a muzikolog, se stává politikem klidně využívajícím zjednodušujících frází, demagogických hesel a zkreslených fakt. Celý proces je pak dovršen Nejedlého vstupem do Komunistické strany Československa (dále jen KSČ) během druhé světové války³ a jeho aktivním zapojením do politické reality poválečného Československa, kdy zastává až do své smrti ministerské funkce. Už právě Nejedlého *Lenin* je spíše politickou agitkou než historickou knihou. Nejedlý v té době také koná mnohá veřejná vystoupení (často na akcích pořádaných KSČ), v nichž nepokrytě šíří např. mýtus o hospodářské prosperitě Sovětského svazu.⁴ Po válce pak Nejedlého nemohly

1 Následující příspěvek vychází jako součást řešení grantového projektu č. 616712 v rámci Grantové agentury Univerzity Karlovy v Praze.

2 Zdeněk NEJEDLÝ, *Lenin I. Léta 1870–1900*, Praha 1937.

3 Blíže: Jiří KŘEŠTAN, *Kdy vstoupil Zdeněk Nejedlý do Komunistické strany Československa?* in: *Fragmenty dějin. Sborník k šedesátinám Jana Gebharta, Jan Hájek – Jiří Kocian – Milan Zitko* (eds.), Praha 2006, s. 331–340.

4 Např. v rodné Litomyšli vystupoval Nejedlý už v roce 1926, kdy mluvil o politických poměrech v Rusku. V roce 1931 to byl projev s názvem *Rodí se nový svět, který musí být spravedlivější ke všem*, a o rok později zde vyvrcholila jeho neúnavná přednášková činnost řečí *O hospodářských poměrech v Sovětském Rusku a u nás*, v níž Nejedlý mluvil o „vědeckém budování nové společnosti“, o „neschopnosti vývoje soukromokapitalistického řádu“ či o tom, že všichni v Sovětském svazu pracují „ne pro výdělek, ale pro všechny“, a proto je tam život radostnější. Srov. Milan STANĚK, *Kulturně osvětová a politická činnost Zdeňka Nejedlého v Litomyšli v letech 1918–1938*, in: *Litomyšl 981–1981. Sborník statí o dějinách a současnosti českého města k 1000. výročí první zmínky, Jindřich Růžička* (ed.), Litomyšl 1981, s. 68–72.

v mohutném rozletu brzdit ani případné osobní ohledy na některé starší kolegy, jichž si nikdy nepřestal vážit. V této souvislosti jde zejména o Josefa Šustu, který tragicky zemřel v květnu 1945, a o Kamila Kroftu skonavšího v srpnu téhož roku na následky útrap prodělaných v koncentračním táboře. Dodejme, že Josef Pekař, jehož vztahy s Nejedlým byly vždy korektní a plně vzájemného respektu, zemřel již v roce 1937.⁵

Ve dvacátých a třicátých letech je Nejedlého veřejné působení často podrobena kritice a vyhraněně písící autor se stává účastníkem i terčem četných polemik a názorových střetů, což je ostatně pro demokratickou společnost typické. Po druhé světové válce však veškerá kritika až na čestné výjimky umlká a Nejedlého postoje se pomalu ale jistě stávají postoji oficiálními. Neoddiskutovatelnou autoritou na poli vědy a kultury se Nejedlý stává zejména po Únoru 1948. Onou výjimkou potvrzující pravidlo, a v tomto případě spíše hlasem volajícího na poušti, může být vystoupení Jana Slavíka, který díla pozdního Nejedlého odmítl již dříve. Vzpomeňme zejména odsuzující kritiku Nejedlého *Lenina v Národním osvobození* v roce 1937.⁶ V realitě mladé poválečné republiky se pak Slavík snažil zamezit vydání Nejedlého *Dějin českého národa*,⁷ kvůli čemuž dokonce sám navštívil i ministerstvo školství. Nejedlý ale za knihu obdržel státní cenu a Slavík byl umlčen...⁸

Pojímání Nejedlého jako vzoru lze dokumentovat na mnoha případech. Dostatečně známé je akceptování jeho dějinných názorů v rámci pouňorové historiografie. Odkazů na Nejedlého jsou však samozřejmě plná i periodika z jiných oblastí oficiální kultury. Důležitý pramen představují například *Literární noviny*, kde najdeme texty, jejichž výklad může nabízet i alternativní perspektivy. Najdeme je třeba u recenze Adolfa Branalda na vydání Nejedlého hudebních kritik nazvaná *Seminář pro kritiky*.⁹ Autor často upozorňuje na Nejedlého vzdělanost a erudici a mimo jiné také píše: „*Patrně ještě dlouho budeme se učit od Nejedlého obsahové plnosti, poučenosti i stylu. Hlavně však se budeme od něho učit kritizovat p r a k t i c k y* [zvýraznil Adolf Branald – pozn. autora] *umělecké dílo. Neboť i naší literární kritice chybí smysl pro ‚technické stránky‘ spisovatelovy práce a místo soustředěnějšího pohledu do dílny, místo rozboru práce člověka, jehož ve většině případů už známe z jeho díla a snad i z jeho činů, místo odpovědného ohodnocení a pomoci – spokojujeme se ještě dnes paušálním*

5 O vztazích leccos prozrazuje např. korespondence Nejedlého s Gollovými žáky, jejíž vydání bývalý komunistický režim nedovolil plně dokončit: Petr ČORNEJ – Josef HANZAL – Blanka ŠVADBOVÁ (eds.), *Korespondence Zdeňka Nejedlého s historiky Gollovy školy*, Praha 1989.

6 Jan SLAVÍK, *Ruská revoluce a Lenin Z. Nejedlého*, Slovanský přehled 30, 1938, s. 6–18.

7 Zdeněk NEJEDLÝ, *Dějiny českého národa. Díl 1, Starověk*, Praha 1949.

8 K této problematice srov. např. Jaroslav BOUČEK, *Jan Slavík. Příběh zakázaného historika*, Praha 2002, s. 141–142.

9 Adolf BRANALD, *Seminář pro kritiky*, Literární noviny 15, 1955, s. 6.

citátem, odkazem na autority nebo frází. V Nejedlém najdeme málo citátů, ještě méně odkazů a fráze vůbec ne. Proto je již první svazek ‚Kritik‘ praktickým seminářem pro ty, jimž je svěřena péče o dohled nad našimi dílnami, tedy i péče o posilování v boji o poctivé umělecké dílo.¹⁰

Bylo by ovšem zajímavé porovnat, jaký měl Branald pohled na Ladislava Štolla, kterého sám Nejedlý považoval za tvůrce „skutečné“ a socialistické literární kritiky. Štollovy teze měly punc závazné normy, ačkoli jejich autor nijak vzdělán nebyl, zato však, jako ostatně většina oficiálně píšících autorů, uměl obratně zacházet s frázemi. Nic na tom nezměnila ani jeho veskrze politická a všeobecně vysmívaná profesura na Vysoké škole politické a sociální. Ve skutečnosti byl ale vzorem spíše opravdu Nejedlý, jehož vědecká erudice nemohla být zpochybňována. Možná, že ve výběru jeho kritik z doby ještě před první světovou válkou Branald skrytě polemizoval nejen se Štollem, ale i s obnoveným kritickým časopisem Zdeňka Nejedlého *Var*, kde byl vůdčí osobností bývalý venkovský učitel a nyní Nejedlého tajemník Václav Pekárek, který později až do roku 1967 vedl Kabinet Zdeňka Nejedlého. Dodejme, že Pekárek výrazně vystupoval proti modernismu a působil též jako výkonný redaktor a literární kritik.

Následovánímhodným příkladem byl Nejedlý prakticky ve všech záležitostech širokého pole české kultury. Samotnému Nejedlému, patrně i s ješitností stárnoucího muže, náhle nijak nevadilo, že je zcela zastavena nezávislá kritika, za niž se kdysi ve dvacátých letech tak přimlouval, například v době Sukovy aféry.¹¹ Branald tak možná nechává mezi řádky polemizovat i Zdeňka Nejedlého se sebou samým, což se při bližším pohledu na dílo a jeho šíři muselo nabízet. Na obranu Nejedlého lze ale uvést, že jeho myšlenky byly šířeny naprosto masově a živelně a často v Pekárkem či jinými epigony upravených podobách. Ty se nyní stávaly závaznými normami a začaly dráždit zejména mladou generaci, která si své vystoupení schovala na dobu po známém Chruščovově projevu na XX. sjezdu Komunistické strany Sovětského svazu a hlavně na uvolněná šedesátá léta.

Příklad, který může dobře posloužit jako ilustrace obratu ke kritičnosti či odsudku názorů Zdeňka Nejedlého, je pojmání osobnosti a díla Leoše Janáčka. Na emigrovavšího Maxe Broda a již zesnulého muzikologa Ludvíka Kunderu, otce Milana Kundery, navazují v janáčkovském bádání v šedesátých letech mladí třicátníci pocházející z moravského kulturního prostředí. Patří sem zejména rodák ze Šumperka Josef Bek, který se v roce 1964 na půdě časopisu *Dějiny a současnost* prudce ohradil proti „zlobným a suverénně ex ka-

10 *Tamtéž.*

11 K tomu např. Jiří KŘEŠTAN, *Závistivý zeměplaz? Zdeněk Nejedlý, Sukova aféra a případ Talichův*, in: *Hrdinství a zbabělost v české politické kultuře 19. a 20. století*, Jan Randák – Petr Koura (eds.), Praha 2008, s. 316–339.

tedra pronášeným slovům Zdeňka Nejedlého a jeho školy¹². Vedle Beka vstupuje na pole muzikologie i brněnský muzikolog Jiří Fukač, jenž v roce 1965 formuluje dodnes přijímanou tezi, v níž praví, že „podstata skutečné novosti Janáčkova vývoje zůstala [Nejedlému – pozn. autora] skryta, neboť si uzavřel cestu k Janáčkovu tím, že kvalitativně nové rysy vykládal jako pozdní analogii předsmetanovských názorů, zatímco ve skutečnosti šlo již o vývojově nutnou negaci hudby Smetanovy éry, o negaci obsahující arci některé prvky neromantické, ne-li přímo protiromantické povahy.“¹³ V těchto větech je mimo jiné ukryta podstata Nejedlého vztahu k Janáčkovu, který se jevil v šedesátých letech jako neudržitelný (ostatně stejně je tomu i dnes). Věcná Fukačova analýza vyústila v plodný závěr. Jeden z pozdějších nejvlivnějších českých hudebních vědců už tehdy uznával pozitivní Nejedlého úlohu v propagaci Smetany, Fibicha i jiných autorů, ale také odmítl jeho příkrá hodnocení, která Nejedlý formuloval už ve dvacátých letech a jež pramenila z nepochopení nových směrů v důsledku plnění na národním romantismu.

Svůj veskrze pozitivní vztah k Janáčkovu začala v šedesátých letech projevovat celá řada autorů. Skladatel byl jakoby znovu objeven a velmi vyhovoval po moderně prahnoucí době. K výše zmíněným muzikologům Bekovi a Fukačovi můžeme ještě přiřadit například Antonína Sychru, avšak nutné je připomenout jednu z nejviditelnějších osobností tehdejší literatury – Milana Kunderu. Kunderův niterný poměr k velkému skladateli vycházel z otcovské tradice i z obdobného vnímání folkloru jako inspiračního zdroje. Spisovatelovo vyznání Janáčkovu vyšlo mnohem později,¹⁴ ale jeho kořeny lze jistě hledat podstatně dříve.

Vědecké prostředí se s Nejedlého osobností a dílem vyrovnávalo z mnoha důvodů obtížněji. Články Jaroslava Kojzara a především Jaromíra Dvořáka doplňují vznik dosud jediné monografie o Zdeňku Nejedlém, již napsal po důkladném a souvislém studiu František Červinka. Kniha vyšla v nepříznivém období roku 1969 a představuje na jedné straně polemiku s kritiky šedesátých let, jichž se v době uvolnění objevilo poměrně dost, a na druhé straně přináší Červinkovo vlastní kritické hodnocení. V díle je zopakována a doplněna kritika Nejedlého jako muzikologa. Červinka rovněž upozorňuje na okamžiky, kdy se dle něho kritikové dopouštějí zjednodušování či chybných závěrů. I díky obtížím, které měla kniha i její autor v následujícím normalizačním období, je text dodnes ještě poměrně málo znám a Nejedlého osoba stále svádí ke zkratkovitému pojmání a nikoli k červinkovské strážlivosti.

12 Josef BEK, *Leoš Janáček*, Dějiny a současnost 7, 1964, s. 39.

13 Jiří FUKAČ, *Kritický vztah Zdeňka Nejedlého k Leoši Janáčkovu*, in: Václavkova Olomouc 1963. K otázkám pokrokové tradice a revoluce v uměnovědě, Ostrava 1965, s. 243. Viz též Jiří FUKAČ, *Leoš Janáček a Zdeněk Nejedlý*, Sborník prací filosofické fakulty brněnské univerzity 12, Brno 1963, s. 5–29.

14 Milan KUNDERA, *Můj Janáček*, Brno 2004.

V souvislosti s šedesátými léty a kritikou Zdeňka Nejedlého je nutné uvést i aspekty spadající do oblasti velmi tvrdých odsudků až napadení Zdeňka Nejedlého, v nichž geneze jeho obrazu vrcholí. Spadají sem například závažná obvinění z určitého podílu na smrti českého tanečníka, choreografa, režiséra a šéfa baletu Národního divadla Saši Machova, který v tragickém období nejtvrdší perzekuce spáchal sebevraždu poté, co si z úst tehdejšího ministra školství vyslechl zdrcující kritiku. Velmi tvrdý odsudek působení Zdeňka Nejedlého patrně nemohl zaznít nikdy jindy než v okamžiku vrcholícího Pražského jara roku 1968. Dne 8. května 1968 vyšel v *Divadelních novinách* článek tanečnice Olgy Páskové *Musel zemřít Saša Machov?*¹⁵ Text popisuje společné vystoupení českých a sovětských sólistů během tanečního matiné v rámci Pražského jara v roce 1951. Čeští tanečníci tehdy předvedli skvělý výkon a sklídili od publika bujaré ovace, což ale bylo v tehdejší atmosféře kvalifikováno jako provokace. Nejedlý se den po představení osobně dostavil na schůzi baletního souboru a podrobil všechny přítomné zdrcující kritice. Pásková cituje, jak o schůzi referovali někteří její účastníci. Dlouholetá členka baletu Národního divadla Věra Ždichyncová si například pamtovála, že „*Nejedlý přišel velmi rozčilený a obvinil celý soubor z toho, že urazil sovětské hosty a tím i Sovětský svaz...*“ Jiná členka sboru Marie Vinklerová zase popsala napjatou situaci následovně: „*Nejedlý řádl strašně. Hrozným způsobem setřel Machova a Kůru*¹⁶ *jako malé kluky, a prohlásil, že se umělec nesmí chovat na jevišti jako kuň v manéži...*“ Další členka baletu Libuše Stejskalová pak popisovala, jak prý Nejedlý vyhrožoval: „*Nepřišel jsem s vámi diskutovat. Kdybych chtěl, tak mohu vystavit ministerský dekret a mávnutím zrušit balet Národního divadla.*“ Autorka článku Olga Pásková pak popisuje Machovovu smrt i poměrně fantastické obvinění ze strany závodního výboru, konkrétně předsedy odborové rady herce Ladislava Boháče, podle kterého byl šéf baletu francouzským špiónem. Pásková pak konstatuje rychlou změnu ve vnímání kdysi politicky exponovaného umělce: „*Z člověka, vytipovaného pro spolupráci s naší Bezpečností, se téměř přes noc stal imperialistický agent.*“ Autorka tak k případu osobní tragédie Saši Machova bezděky připojuje ještě jeden smutný motiv, ačkoli zmínka o spolupráci se Státní bezpečností měla v květnu roku 1968 spíše působit jako poukaz na nespravedlnost, jíž se jinak uvědomělému straníkovi dostalo. V článku, kde si Pásková vypomáhá citáty svých kolegů, je to jedno z mála jejích vlastních vyjádření. Na závěr se pak autorka ještě znovu ztotožňuje tentokrát s poměrně silným výrokem herce a v letech 1951–1953 šéfa činohry Národního divadla Jaroslava Průchy, který prý v souvislosti

15 Olga PÁSKOVÁ, *Musel zemřít Saša Machov?*, Divadelní noviny 21, 1968, s. 8.

16 Miroslav Kůra měl tehdy sólové vystoupení a v důsledku popsaných událostí a zejména většího úspěchu u diváků, než měli tanečníci sovětští, byl neprodleně přeložen do Košic.

s dobrovolnou Machovovou smrtí prohlásil: „*Ano, je to tragédie, když někteří komunisté zaměňují stranickou práci s gestapáckými metodami.*“

Kromě určité naivity, s níž vnímali komunistickou stranu a její praktiky a ideologii lidé z uměleckého prostředí jak v letech padesátých, tak i o dekádu později, lze článek Olgy Páskové určitě chápat jako pozdní obvinění kdysi všemocného Nejedlého, který měl moc rozhodovat o osudech lidí z umělecké sféry. Tento pohled na někdejšího ministra školství, věd a umění se dodnes v obecné rovině prolíná s karikaturou již sklerotického starce-ministra z filmu Jiřího Menzela *Skřivánci na niti* natočeného v roce 1969. Hrabalovské téma bylo Menzelem bravurně převedeno do ironického podobenství, v němž Nejedlý obdržel svůj dnes asi nejvíce přetrvávající obraz.

Antipatie projevené vůči milicionářům

Jiří BAŠTA

Založení Lidových milic (dále obvykle jen LM) tvořilo nedílnou součást předem připravovaného komunistického převratu. Zrodily se v únoru 1948 a staly se jedním z garantů změny režimu a následného totalitního vývoje. Přestože měly tyto jednotky původně za úkol strážit továrny před tzv. „sabotéry a diverzanty“, případně „udržovat klid a pořádek“, jejich hlavním cílem bylo zabránit návratu předúnorových poměrů. V tom spočíval smysl jejich další existence. Milice představovaly de facto „stranickou armádu“, neboť se jednalo o ozbrojenou složku tvořenou prověřenými členy vládnoucí Komunistické strany Československa (dále jen KSČ). Tyto jednotky složené z dobrovolníků patřily mezi významné preventivně represivní opory režimu.¹

Od svého zrodu v roce 1948 nebyly Lidové milice navzdory svému významu nikdy pevně legislativně ukotveny. Zformovaly se pouze na základě stranického rozhodnutí Ústředního výboru Komunistické strany Československa (dále jen ÚV KSČ). V prvních letech formálně spadaly pod ministerstvo vnitra, resp. ministerstvo národní bezpečnosti, a byly chápány spíše jako pomocný orgán Sboru národní bezpečnosti (dále jen SNB). Od počátku roku 1953, kdy definitivně připadly do kompetence ÚV KSČ, nebyla jejich existence de iure upravena, přestože na ně řada později vzniklých komunistických zákonů odkazovala.

V roce 1950 dosáhl početní stav milicionářů pro národní hospodářství neúnosného čísla 150 000 osob. V mnoha případech se však jednalo pouze o formální členství, kdy příslušníci nevykazovali žádnou činnost. Toto maximum bylo proto rychle zredukováno. Standardní počet příslušníků milic v Československu se pak pohyboval na úrovni 80 000 členů. V prvních letech jejich existence paralyzovala aktivity jednotlivých útvarů vysoká fluktuace na velitelských postech jak v podnicích, tak i na vyšších úrovních řízení.² Od poloviny padesátých let už lze v případě Lidových milic hovořit jako o stabilních jednotkách. Řada nedostatků je ale provázela téměř po celé období prvních dvaceti let, což bylo způsobeno jednak právním neukotvením této složky a jednak permanentními početními podstavami.

¹ K historii LM více: Jiří BAŠTA, *Lidové milice – nelegální armáda KSČ*, in: Paměť a dějiny 2, 2008, s. 99–108.

² Pro přehlednost uvádím chronologický výčet všech náčelníků hlavního štábu, resp. vedoucí oddělení a odboru LM (nikoliv ve smyslu nejvyššího velitele LM, kterým byl od roku 1953 vždy nejvyšší představitel KSČ, tzn. Gottwald, Novotný, Dubček atd.): 1948 Josef Pavel – výkonný velitel (souběžně ve funkci náčelníka štábu působil mjr. SNB Miroslav Duda), 1949–1950 Viktor Linhart (přednosta oddělení BP/9), 1950–1952 Jan Janulík, 1952–1956 Alois Kotva, 1956–1973 Rudolf Horčík, 1973–1989 Miroslav Novák.

Na druhé straně se však z těchto původně dělnických jednotek postupně vyvinuly relativně organizované vyzbrojené síly, které měly plnit úkoly v systému ochrany a obrany komunistického režimu od strážení objektů přes potlačování nepokoju až po možné bojové nasazení za případné války. Milicionáři disponovali jak lehkými osobními zbraněmi, tak i těžkou, protiletadlovou výzbrojí. V případě válečného konfliktu mohla tato „stranická armáda“ plnit řadu bojových úkolů na území státu.

V počátcích existence Lidových milicí, kterým, jak bylo předesláno, chyběl pevný normativní rámec, docházelo k nestandardním událostem a excesům. Z dostupných archivních materiálů, které tyto skutečnosti poměrně podrobně zachycují, si lze udělat představu o spektru problémů, které některé milicionáře při kontaktu s obyvateli Československa postihly. Projevy nesouhlasu s činnostmi těchto nelegálně zformovaných jednotek se odrážely především ve slovních útocích, výjimečně však i ve fyzickém napadení ze strany prostých občanů. Zejména situace ve venkovských oblastech Slovenska pod silným vlivem katolické církve nebyla pro státní orgány a komunistickou stranu, zastoupenou ozbrojenými Lidovými milicemi, nijak příznivá. Pokusím se chronologicky přiblížit několik konkrétních mimořádných případů.

Hospodský spor na Žižkově

K nejčastějším kontroverzím mezi obyčejnými občany a milicionáři docházelo v restauračních zařízeních, kde byly argumenty obou stran notně posíleny alkoholem. Vzhledem k minimálním následkům se však takové incidenty do hlášení zpravidla nedostaly. Výjimku představuje spor, který vyústil v použití střelné zbraně. Odehrál se v září 1949 mezi členem okresního štábu LM z Prahy Michle a pěti mladíky.

Člen štábu František Lipovec seděl 9. září 1949 krátce před půlnocí v restauraci na rohu Biskupcovy a Rečkovy ulice, přičemž mezi ním a pěti čerstvě plnoletými mladíky ve věku osmnáct až devatenáct let došlo při zpěvu písní k hádce. Když Lipovec vycházel o půlnoci z restaurace, mladíci se na něj vrhli a jeden z nich jej udeřil tupým předmětem do hlavy. Lipovec vytáhl pistoli a osmkrát varovně vystřelil. Z mladíků naštěstí nikdo zraněn nebyl. Lipovce ale převezli na chirurgické ošetření, kde mu byla zjištěna tržná rána na horním rtu, oděrky na nose a čele a zhmoždění hlavy za uchem. Lipovec byl po ošetření propuštěn a všichni útočníci zadrženi.³ Jak tento skutek prokurátor v neprospěch mladých mužů kvalifikoval, není známo, stejně jako to, že by nějaký podobný spor s politickým podtextem mezi občanem a milicionářem skončil fatálně.

³ Archiv bezpečnostních složek (dále jen ABS), fond Různé bezpečnostní spisy po roce 1945, 304-227-6, Hlášení Krajského velitelství národní bezpečnosti Praha, 10. 9. 1949.

Revolta v Šuňavě

Další popisovaná antipatie již měla prvky závažného excesu, obzvláště vzhledem k relativně klidným poměrům v českých zemích, kde milicionáři řešili zejména své interní problémy. V polovině června 1950 přišla ze středního Slovenska mimořádná zpráva o hromadném napadení členů Lidových milic během jejich výcviku.⁴

V noci z 10. na 11. června prováděla jednotka z podniku Svit cvičení ve dvanáct kilometrů vzdáleném katastru podtatranských obcí Nižná a Vyšná Šuňava (nyní se jedná o jedinou obec Šuňavu). Okresní velitelství LM v Popradu vybralo jako objekt cvičení osamělou kapličku ležící mezi těmito dvěma obcemi. Při akci použili milicionáři cvičné náboje. Střelbou vzbuzení obyvatelé obou obcí členy LM obklíčili a napadli v domnění, že bezpečnostní orgány přišly zatknout místního kněze. Několik milicionářů bylo zraněno, z toho jeden bodnutím nože do plic. Při tomto útoku se místní občané zmocnili pěti pušek, které vyrvali zraněným milicionářům z rukou. Velitel jednotky musel před rozrušeným davem ozbrojeným noži a sekerami zavelet k ústupu zpět do domovského závodu.

Odveta ze strany komunistických bezpečnostních orgánů přišla vzápětí. Zatýkání aktérů incidentu a vyšetřování celé věci probíhalo za účasti celkem šesti set příslušníků armády, milic, SNB a Státní bezpečnosti (dále jen StB) v ranních hodinách dne 12. června 1950. Místní obyvatelé postavili noční stráž, která při příchodu bezpečnostních orgánů zalarmovala veškeré osazenstvo obou vsí. Před kostelem stál kněz obklopen asi sedmdesáti ženami, na auta příslušníků SNB házeli lidé kameny. I přes silný odpor místních žen zatkly bezpečnostní orgány faráře stejně jako dalších 211 obyvatel. Samotné vyšetřování pak probíhalo ve Svitě. Ve vazbě zůstali 74 vesničané, mezi nimi i členové komunistické strany.

Revolta v obou obcích měla podle souhrnné zprávy hlubší kořeny. Obyvatelstvo v minulosti nepodepsalo kontrakty na odvod zemědělských dávek ani zdravici Josifu Vissarionoviči Stalinovi k jeho sedmdesátinám, před sčítáním lidu v roce 1950 odešlo do hor, shromáždilo se při katolické akci a až na několik jednotlivců odmítlo podepsat mírovou rezoluci. Navíc druhý den po incidentu nechtěli obyvatelé odevzdat mléko pro veřejné zásobování. Tyto skutečnosti dokazovaly, že místní vesničané si s komunistickým režimem dosud nijak nezadali, čímž museli být krajským funkcionářům „trnem v oku“. Podle dobové komunistické terminologie se jednalo o „fanaticky nábožensky založené“ osoby pod vlivem „reakčních elementů“.

Stranický aparát považoval za jednu z příčin tohoto stavu zoufalou sociální situaci šuňavských rodin, kdy např. sedm osob obývalo malou komůrku bez kuchyně. Okresní ani krajský výbor KSČ dosud nevěnoval těmto

⁴ ABS, fond Sekretariát ministra vnitra (A2/1), i. j. 70, Zpráva o prepadnutí ľudovej milície občanmi z Nižnej a Vyšnej Šuňavy, 16. 6. 1950.

v podstatě autonomním obcím pozornost. Naprostý vliv v Šuňavě tak měl farář, což dokládala skutečnost, že nikdo z vesničanů proti němu nechtěl vypovídat ani spolupracovat s bezpečnostními orgány. Naopak všichni obyvatelé faráře vehementně obhajovali. Při domovních prohlídkách se našly pušky ukořistěné milicionářům, k tomu i další lovecké zbraně a větší množství munice. Dále se zjistilo, že místní zatajili existenci deseti krav, osmnácti telat, čtyřiařadvaceti ovcí a šesti jehňat.

Státní úřad pro věci církevní jmenoval do obou obcí nového, tentokrát už „pokrokového“ faráře. Násilným aktem ze strany bezpečnostních složek došlo ve svém důsledku k pacifikaci obou vsí, jejichž obyvatele měly od té doby stranické orgány pod bedlivým dozorem.

Střelba u Prochotě

Zapadlé vsi na Slovensku s relativně slabým vlivem místní komunistické buňky daleko od centra státu představovaly noční můru stranických funkcionářů. Rizikové oblasti to byly i pro milicionáře, jak je patrné z dalšího incidentu s místními obyvateli, který se odehrál opět v odlehlých oblastech středního Slovenska. Rok po událostech v Šuňavě došlo k napadení milicionářů v Banskobystrickém kraji v obci Prochoť, ve vsi proslulé nelegální výrobou a obchodem s pálenkou.

Jednotka Lidových milicí z obce Nováky z nitranského kraje o 58 mužích prováděla ve dnech 14.–15. července 1951 dvoudenní pochodové cvičení se zbraní v terénu, kdy z Novák přecházela přes horu Vtáčnik do obce Prochoť. Když se milicionáři 14. července kolem deváté hodiny večerní dostali do blízkosti Prochotě, zastavovali kolemjdoucí civilisty, legitimovali je a přikazovali jim, aby o jejich přítomnosti nikomu nevyprávěli. Kromě toho příslušníci milic svévolně navštívili několik místních domácností, kde požili menší množství lihovin.

V lese nad ránem zadržela jedna četa místního vesničana – Jána Vincenca, který nesl nádobu s několika litry pálenky. Později bylo zjištěno, že Vincenc už byl v minulosti za pálení kořalky odsouzen na šest měsíců vězení. Protože nechtěl říci, odkud tuto pálenku má, odešli s ním tři milicionáři a provedli u něho domovní prohlídku. Když nic nenašli, vrátili se s ním na kraj lesa. Jelikož se členové LM domnívali, že jim Vincenc o původu pálenky lže, chtěli ho odvést na stanici SNB. On mezitím sebral kámen a chtěl napadnout jednoho z milicionářů. Dotyčný člen jednotky však Vincence střelil automatickým do levé strany plic.

Milicionáři se pak vrátili ke svému praporu. Jejich velitel po zjištění okolností poslal za zraněným Vincencem zdravotníky, kteří však už postřeleného nenašli. Vydali se proto do blízké obce Prochoť, odkud Vincenc pocházel. Jeho bratr mezitím zmobilizoval místních 150 až 180 osob ozbrojených noži, sekerami, vidlemi, železnými tyčemi a motykami. K tomuto agresivnímu davu se odvážili pouze čtyři milicionáři, kteří však byli napadeni a tři z nich dokonce

i odzbrojeni. Vesničané z Prochotě milicionářům nadávali do špinavých komunistů a vyhrožovali, že už si poradili s SNB a poradí si i s milicí. Jednoho člena jednotky, který posléze skončil v nemocnici, místní zadrželi. Ostatním se podařilo utéct do lesa. Oslabená skupina milicionářů z vesnice odešla a už se na místo nevrátila. Ukořistěné zbraně pak občané Prochotě odevzdali na stanici SNB. Následně bylo na sedm obyvatel obce podáno trestní oznámení, z toho dva byli drženi ve vazbě. Obvinění odkazovala na několik trestných činů – násilí proti ozbrojenému sboru a veřejným činitelům, vzbuzený rozruch většího rozsahu a dotčení veřejný zájem.⁵

Souhrnná zpráva o případu uváděla, že velitel praporu Ján Géci se dopustil několika zásadních pochybení. Především nařídil cvičení bez souhlasu krajského velitele a nechal útvar svévolně překročit hranice kraje. Krajské velitelství LM proto navrhlo zbavit velitele praporu funkce a vyloučit ho z LM, stejně jako milicionáře, který použil zbraň proti neozbrojenému občanovi a jednak na oba dva podat trestní oznámení. Za účelem odstranění chyb se svolala schůze okresních velitelů LM, kterým měl tento incident sloužit jako varovný případ.⁶

Jednoznačná reakce tehdejšího celorepublikového velitele milic Jana Janulíka na událost u obce Prochoť spočívala ve vydání rozkazu ze dne 18. července 1951 týkajícího se plánovaných cvičení Lidových milicí. Janulík v rozkazu zdůraznil, že někteří velitelé ve snaze po zdokonalení bojové pohotovosti způsobili cvičnými akcemi mezi občany paniku a rozruch, zejména při nočních cvičení. Aby se tomu předešlo, nařídil okamžitě zákaz používání cvičného střeliva, děl-buchů, kontrolování osob a vozidel z cvičných důvodů a jakékoliv samostatné akce s použitím ostrého střeliva s výjimkou plánované ostré střelby.

Bitka na fotbale v Budkovicích

Jak vidno, téměř bezvýhradně docházelo k výtržnostem většího rázu a ke konfliktům milicionářů s horkokrevným obyvatelstvem na slovenském venkově. Nejinak tomu bylo i v roce 1961, tedy deset let po událostech v obci Prochoť. Na nejvyšší stranické úrovni se po letech opět řešil problém, ke kterému došlo v okrese Michalovce v nejvýchodnějším cípu Slovenska. Zárodky averze však tentokrát měly spíše nacionální než ideově-politický charakter.

V okrese Trebišov se dne 28. května 1961 pod vedením okresního náčelníka konaly ostré střelby 23 příslušníků jednotky LM z obce Kráľovský Chlmec, která byla obývána převážně maďarskou menšinou. Při návratu se ná-

⁵ K případu se vyjádřil i krajský prokurátor, viz: Národní archiv (dále jen NA), fond „Klosův archiv“, balík č. 185, Ludová milícia – použití zbraní, 18. 7. 1951.

⁶ NA, fond archivu ÚV KSČ, fond 100/1, sv. 43, a. j. 328, Nedovolený postup lidové milice v Novákách, 14. 7. 1951. K tomu rovněž zpráva od velitelství StB: ABS, fond Velitelství Státní bezpečnosti, 310-18-13, Shluknutie obyvatelstva v obci Prochoť – šetrenie, 15. 8. 1951.

kladní automobil s milicionáři pod vedením Štefana Margity nejdříve zastavil v obci Malé Ozorovce, kde se šestnáct členů jednotky složilo a v hostinci si dali po pivu a velkém panáku vodky. Na opakovanou žádost členů jednotky nechal velitel zastavit v obci Budkovce na fotbalovém zápase okresní I. třídy právě mezi místním týmem Tělocvičná jednota (dále jen TJ) Družstevníci a mužstvem TJ Družstevníci Královský Chlmec. V obci se ten den kromě fotbalového zápasu konalo i posvícení. Někteří milicionáři zůstali v autě a někteří šli sledovat fotbalový zápas, přičemž předtím se tři z nich včetně velitele v místní krčmě opět posílili alkoholem. Zbraně nechali schované v dodávkovém autě asi dvě stě metrů od hřiště.

Během zápasu došlo k drobné rozepři a vzájemným nadávkám, přičemž člen jednotky Štefan Tóth byl dvakrát udeřen do obličeje místním fanouškem, učitelem z průmyslové školy. Po vypjatém zápase, který skončil remízou a třemi vyloučeními, se hráči začali vzájemně okopávat, což vyvolalo konflikt i mezi příznivci obou týmů. U hřiště mezitím zůstalo jen sedm milicionářů. Velitel Štefan Margita dostal kovovým deštníkem do hlavy, upadl a krvácel. Další člen jednotky Schön byl povalen a kopán. Zbylí milicionáři se začali ohánět opasky, což místní fandý rozzuřilo a začala nerovná bitka. Mláčení členové LM utíkali před přesilou do autobusu fotbalistů a k dodávce, kde měli schované zbraně. Přestože se jednotlivé verze případu liší, patrně čtyři milicionáři vytáhli zbraň z auta a mířili s nimi na obyvatele obce Budkovce. Jeden z vesničanů na oplátku sebral samopal z dodávky a mířil s ním pro změnu na členy milic. Pak s ním odběhl a později jej odevzdal příslušníkovi Veřejné bezpečnosti.

Celý národnostně zabarvený incident s deseti zraněnými, v němž padaly nacionalistické nadávky, hodnotil košický Krajský výbor Komunistické strany Slovenska (dále jen KV KSS) jako vyprovokovaný jednotlivci-civilisty na fotbalovém utkání a přijal jen mírné závěry. Na zásah Ústředního výboru Komunistické strany Slovenska (dále jen ÚV KSS) a ÚV KSČ však svoje usnesení musel přehodnotit. Byro ÚV KSS přijalo dne 19. června 1961 přísná opatření vůči provinilým milicionářům, kteří namísto odjezdu po skončení ostrých střelb domů, navštívili i přes zákaz okresního velitele fotbalový zápas. V důsledku tohoto incidentu došlo ke zrušení jednotky LM v Královském Chlmcu a bylo zavedeno disciplinární řízení proti milicionářům, kteří se ve stejnokroji zúčastnili sledování fotbalového zápasu a následné potyčky.⁷

Jak vidno na několika konkrétních případech veřejně projevených antipatií vůči příslušníkům Lidových milic, nespokojenost občanů s politickými poměry, nenávisť vůči komunistickému režimu a jeho protagonistům, ale třeba

7 ABS, delimitace Úřadu dokumentace a vyšetřování zločinů komunismu (ÚDV), Materiály z bývalého archivu ÚV KSČ shromážděné v roce 1992 poslancem Federálního shromáždění M. Malým. Usnesení byra KV KSS v Košicích ze dne 6. června 1961. Informační zpráva o výsledku šetření celkové situace při fotbalovém zápase v obci Budkovce, okres Michalovce, 3. 6. 1961.

i národnostní třenice podpořené fanouškovskou řevnivostí mohly způsobit, že se ozbrojení milicionáři dostávali do nepříjemných situací, které někdy končily i jejich fyzickým napadením. Přestože tyto drobné konflikty nemají vzhledem k celkovému významu a činnosti Lidových milicí nijak velký dosah, doplňují mozaiku vědomostí, kterou se snažíme k tématu československé společnosti padesátých a šedesátých let dodatečně poskládat.

„Život na úkor společnosti“: „Příživnictví“ jako nástroj disciplinace mládeže v socialistickém Československu sedmdesátých a osmdesátých let

Christiane BRENNER

V prosinci 1970 byl v centru Prahy policií dopaden mladý pár ze Slovenska. Ani jeden z partnerů nebyl schopen doložit ve městě pracovní poměr nebo oficiální bydliště. Žili u jednoho známého z peněz, které mladá žena dostávala za sexuální služby od mužů, se kterými se seznámila v hospodách a na ulici. Právě tato skutečnost policii na mladou ženu upozornila. V následné vyšetřovací vazbě byli oba dva opakovaně podrobena výslechu, dále byly shromážděny výpovědi svědků, stanoviska rodičů, hodnocení bývalých zaměstnavatelů a osob z místa původu a podobně. Rekonstrukce případu rychle ukázala, že mladí lidé byli v roce 1970 celkem asi čtyři měsíce bez stálého zaměstnání a mladá žena po tuto dobu hradila životní náklady obou prostitucí. V polovině března 1971 byl vynesena rozsudek: Mladý muž dostal trest odnětí svobody na jeden rok za „příživnictví“ a „kuplířství“, jeho partnerka trest odnětí svobody na půl roku. Vzhledem k pokročilému těhotenství obžalované jí byl trest podmíněčně odložen. Zkušební doba poté byla stanovena na jeden rok. Soud, který připustil přetrvávání určitých nejasností týkajících se okolností případu, odůvodnil tento tvrdý rozsudek vysokou společenskou nebezpečností, *„která je dána především tou okolností, že v daném případě se jednalo o mladé, zdravé a práce schopné lidi, kteří měli veškeré předpoklady pro to, aby se živilí řádným způsobem a založili si spokojený rodinný život. Na místo toho, však [...] žili na úkor společnosti.“*¹

Případy jako tento nepředstavovaly v socialistickém Československu žádnou výjimku. Nepovolené ne-pracování, které se v podstatě za pojmem „příživnictví“ skrývalo, nicméně nebylo masovým fenoménem. Navzdory obrazu, který zprostředkoval soudobý tisk, ale nešlo pouze o záležitost okrajových vrstev společnosti. Ve věkové skupině patnácti až osmnáctiletých stejně jako u skupiny mladých lidí do dvaceti čtyř let – kam spadali i oba mladí Slovinci – patřilo v sedmdesátých a osmdesátých letech minulého století k nejčastějším zločinům a především přečinům.²

1 Archiv hlavního města Prahy (dále jen AHMP), 1 T 6-17/1971. Vyšetřovací spis č. 711/70, Trestní spis, Pv: 13334/70.

2 *Aktuální otázky boje s kriminalitou mládeže a souvisejícími negativními jevy*. Praha 1983, s. 37; Zdeněk KARABEC – Josef ZAPLETAL, *Struktura pachatelů trestních činů a přečinů v ČSSR podle pohlaví a věku. Analytická studie*, Výzkumný ústav kriminologický při Generální prokuratuře ČSSR, Praha 1977, s. 33, 38.

Na tomto fenoménu byl nápadný především výrazný procentní podíl mladých dívek a žen, které jinak nehrály v kriminálních statistikách téměř žádnou roli. Velké části dívek a žen, které se kvůli příživnictví dostaly do konfliktu se zákonem, byla připsána k tíži prostituce.³

To, co zde v tomto textu chci v několika bodech probrat, je přístup státu k mladistvým osobám obviněným z příživnictví. Představím tedy právní rámec, argumentaci soudů a budu se zabývat expertními debatami o tomto problému stejně jako otázkou jeho prezentace na veřejnosti. Životní realitu nebo pocit mladých lidí, kteří se kvůli příživnictví dostali do konfliktu se zákonem, nemohu na základě pramenů, které mám v současné době k dispozici, rekonstruovat.⁴ Cíl tedy může představovat pouze formulování prvních pracovních tezí k problematice konstruování „normality“ a „deviace“ mladistvých⁵ v pro socialistické společnosti centrální oblasti práce. Přitom má být na jedné straně hledána odpověď na otázku genderově specifických socializačních cílů a sankčních vzorů a na druhé straně zkoumána souvislost mezi represivní politikou mládeže a mocí v pozdním socialismu.

Příživnictví a „normalizace“

Kriminalizace zahálky v žádném případě nebyla logickým, či dokonce nutným důsledkem centrálního významu, jaký socialistická teorie přisuzuje práci. Spíše měla své kořeny v představě charakteristické pro dobu po druhé světové válce, a totiž o sociální spravedlnosti a jistotě ve státě vedeném pracující třídou.⁶ Právo na práci bylo kodifikováno již ústavou z roku 1948⁷ a opětovně jej potvrdila ústava z roku 1960. Závazku státu poskytnout každému občanu práci odpovídala povinnost každého občana pracovat. Ideologicky byla aktivní účast na pracovním životě charakterizována jako služba socialistické společnosti a zároveň jako cesta k rozvoji osobnosti jednotlivce.⁸ Z pragmatického

3 U mladých mužů obžalovaných z příživnictví se nabízí jiný obraz: Většinou se drželi nad vodou pomocí příležitostných prací, byli podporováni rodiči či jinými blízkými osobami. Někteří, kteří se totálně vyčlenili, žili také z žebroty a sběru zbytků.

4 Do svého výzkumu jsem jej doposud zahrnula pouze ve formě memoárů a literárních svědectví (které podávají potud nevyvážený obraz, že k dispozici jsou pouze svědecké výpovědi pro tzv. underground). František STÁREK – Jiří KOSTŮR, *Baráky. Souostroví svobody*, Praha 2010; Petr PLACÁK, *Fízl*, Praha 2007.

5 K pojmu deviace: Bernd DOLLINGER – Jürgen RAITHEL, *Einführung in Theorien abweichenden Verhaltens. Perspektiven, Erklärungen und Interventionen*, Weinheim – Basel 2006, s. 11n., s. 134–138.

6 Lenka KALINOVÁ, *Mythos und Realität des Arbeiterstaates in der Tschechoslowakei*, in: *Arbeiter im Staatssozialismus. Ideologischer Anspruch und soziale Wirklichkeit*. Peter Hübner – Christoph Kleßmann – Claus Tenfelde (eds.), Köln 2005, s. 87–107.

7 Ústavní zákon č. 150/1948 Sb.

8 Ústavní zákon č. 100/1960 Sb.: „Ve společnosti pracujících může jednotlivec dospět k plnému rozvinutí svých schopností a k uplatnění svých oprávněných zájmů jen aktivní účastí na celé společnosti...“. Citováno podle: Michal BOBEK – Pavel MOLEK – Vojtěch ŠIMÍČEK (eds.), *Komunistické právo v Československu. Kapitoly z dějin bezpráví*, Praha 2009, s. 495.

hlediska představovala pracovní povinnost v rané poválečné době především odpověď na vládnoucí nedostatek pracovních sil a poskytovala záminku k mobilizaci rezerv. V pozdějších letech už ale bylo jen stěží možné zakrýt, že požadavek garantovat každému člověku přiměřené pracovní místo se nedá naplnit; nejpозději v osmdesátých letech existovala umělá zaměstnanost, resp. skrytá nezaměstnanost.

Tento vývoj se odrazil i v paragrafu o příživnictví a v jeho užívání. Roku 1956 bylo příživnictví jako podstata trestného činu zahrnuto do zákoníku a definováno jako trestný čin, kterého se dopustil člověk, „*který se živil nekalým způsobem [a] soustavně se vyhýbal poctivé práci,*“⁹ přičemž „nekalý způsob vydělávání“ byl nejprve obecně popsán jako „každý způsob obživy odporující zásadám socialistické morálky“ a teprve roku 1961 konkretizován. Během prvních deseti let své existence nebyl paragraf o příživnictví využíván pouze k prosazení pracovní povinnosti, ale i k dosažení vysoko stanovených cílů plánovaného hospodářství – například to znamenalo donutit lidi v rámci kampaní k určitým pracovním výkonům nebo k přesunu na určitá pracovní místa. Paragraf měl tedy velmi široký výklad a sloužil ke zvyšování produkce ve zpolitizovaném a částečně militarizovaném pracovním světě. Za normalizace již aspekt zvyšování výkonu nehrál žádnou roli; paragraf o příživnictví měl především zajistit, aby si všichni lidé hleděli nějaké řádné činnosti. Primárně je tedy třeba jej vnímat v kontextu všeobjímající sociální kontroly. V jejím rámci byl ale stále více kladen důraz na „juridifikaci“, tedy na to, aby byl povinností, které jsou občanům nařizeny, dán solidní právní základ a aby se působilo proti dojmu státní zvlů. Proto vzniklo diferencované trestněprávní odůvodnění příživnictví.¹⁰ Ve výrazné distanci od praxe padesátých a šedesátých let, kterou právní literatura osmdesátých let odsoudila jako výraz „*nestability právního řádu*“,¹¹ bylo přesně určeno, co lze klasifikovat jako parazitní chování a jaký trest se za to má uložit. Centrální argument představoval společnosti škodlivý způsob života, tedy skutečnost, že obživa není hrazena z příjmů plynoucích z vlastní práce. Z toho byla odvozena také možnost stanovení relativně vysokých trestů.¹²

Tyto snahy o juridifikaci na jedné straně odpovídají přesně tomu, co Mary Fulbrook popisuje pod heslem „normalization of rule“ jako charakteris-

9 §188a podle novely Trestního zákona z roku 1956; § 203 trestního zákona z roku 1961. Občan, který se dopustil příživnictví, mohl být odsouzen k trestu odnětí svobody až na dva roky. Každý způsob obživy odporující zásadám socialistické morálky. Jako nižší stupně parazitismu platila provinění proti socialistickému soužití, která se soudila před místními lidovými soudy.

10 Martin VLČEK, *Příživnictví v československém trestním právu*, Praha 1985.

11 *Tamtéž*, s. 42.

12 V případě nezletilých osob nad patnáct let a do jisté míry i mladých dospělých osob sice v zásadě platilo stejné právo (socialistický stát neznal žádné separátní trestní právo pro mládež) – pouze byly ukládány mírnější tresty. To vysvětluje, proč byli mladí lidé v kategorii méně závažných forem přečinu příživnictví s dvaceti procenty nepoměrně silně zastoupeni.

tický znak pozdního socialismu.¹³ Lidem je signalizována právní jistota v tom smyslu, že přesně vědí, jaké konsekvence ze strany státu určité jednání vyvolá – neboli jinak řečeno: že se nemusejí obávat aktů naprosté státní zvlůle jako v počátečních letech státního socialismu. Skutečně v tom spočívá velký kvalitativní rozdíl vůči padesátým letům – v sedmdesátých a osmdesátých letech tak nikomu nehrozilo, že by kvůli několika hodinám nepřítomnosti na pracovišti byl odsouzen jako „parazit“. Právě paragraf o příživnictví ovšem jasně ukazuje hranice tohoto „juridifikačního procesu“, jeho definice přesto potvrdila značný rozsah možného aplikování. Hodil se jako „Master Label“ na nejrůznější formy sociálně nežádoucího jednání, a to i na takové, které se odehrávaly v rámci osobních vztahů.¹⁴ Přes povinnost doložit pracovní poměr došlo k uskutečnění disciplinace, která mohla být v jádru zaměřena na celou škálu odchylek. Nebo jinak řečeno: Odsouzení způsobů jednání, pro jejichž zákaz nebylo možné tak snadno najít argumenty, se prostřednictvím tématu práce zdánlivě objektivizovalo. Pokud masivní sociální tlak vycházející z paragrafu 203 nepřinesl očekávaný úspěch, hrozily trestněprávní důsledky.

V praxi to znamenalo, že ten, kdo neměl v průkaze razítko dokládající řádný pracovní nebo učební poměr se vystavoval nebezpečí být klasifikován jako kriminálník. Kriminalizaci se tedy člověk mohl vyhnout uzavřením pracovního poměru, ať už reálného, či takového, který sestával jen na papíře. Tuto honbu za razítkem zhusta popisují disidenti a jejich rodinní příslušníci, kteří chtěli pracovat, ale jen těžko nacházeli někoho, kdo byl ochoten je zaměstnat.¹⁵ Ztroskotali na ní ale i jiní lidé, kteří z nejrůznějších důvodů (alespoň dočasně) nemohli či nechtěli odpovídat pravidlům standardní socialistické biografie.

Tak také popisovala mladá žena ze Slovenska, jejíž případ jsem v úvodu představila, ve výslechu svou snahu najít si řádnou práci: V pro ni cizím městě a bez bytu prý dostávala jen pomocné práce a – i ve firmách, kde se byla představit – toliko neslušné návrhy, čímž tedy k prostituci sklouzla více méně automaticky.¹⁶ Bez ohledu na to, jak tuto výpověď hodnotíme, je jasné, že právní rámec přispěl k tomu, že pro mnoho mladistvých a mladých dospělých měla pro tento věk jistě ne netypická fáze nerozhodnosti, dezorientace a provokátérství či zmatenosti za následek nedozírnou eskalaci. Filip Pospíšil ve své knize, popisující pronásledování „vlasatců“, pro období roku 1966 názorně vy-

13 Mary FULBROOK, *Power and Society in the GDR, 1961–1979. The “Normalisation of Rule?”*, Oxford 2009.

14 Maria W. ŁOŚ, *Communist ideology, law and crime. A comparative view of the USSR and Poland*, Basingstoke 1988, s. 252.

15 Marketa SPIRITOVÁ, *Hexenjagd in der Tschechoslowakei. Intellektuelle zwischen Prager Frühling und dem Ende des Kommunismus*, Köln – Weimar – Wien 2010.

16 AHMP, I T 6-17/1971. Vyšetřovací spis č. 711/70, Trestní spis, Pv: 13334/70, s. 92.

kreslil dynamiku společenského vyloučení¹⁷ vyplývající někdy z malých pro-
hřešků proti normě a tvrdé reakci ze strany státu na ně. Radikální odmítnutí
společnosti a jejích pravidel tak mohlo být teprve výsledkem společenského
vyloučení a nemuselo být nutně provázáno kritickou reflexí či dokonce zpochybněním
politických poměrů. O tom svědčí třeba i skutečnost, že román *...a bude hůř*, jehož
hlavní postava a antihrdina Olin nechce od života nic jiného než mít svůj klid,
odpovídal životnímu pocitu části mladé generace osmdesátých let, pro kterou měla
knihy kultovní statut.¹⁸ Jan Pelc sice nechává svého protagonistu odmítajícího
jakoukoliv práci opakovaně nadávat na „systém“, jeho odmítání je však zaměřeno
především proti maloměstským představám o morálce a pořádku a proti tlaku na jejich
naplnění.¹⁹

Je tedy možné říct, že v sedmdesátých a osmdesátých letech sice do-
šlo k výrazné redukci státní zvládnutí při prosazování pracovní povinnosti. Jak ale
ukazuje příklad příživnictví, narazilo zdůrazňované „odpolitizování“ práva
přeci jen na hranice tam, kde rigidní prosazování státně fixovaných norem
rychle hnalo ty, kdo se od normy odkláněli – a to platilo především pro mla-
distvé – do zásadní opozice (o kterou často ani neměli zájem).

Pro mládež, s mládeží nebo proti ní?

Rozpor, který se zde projevoval, odráží napětí spočívající obecně v reálněso-
cialistické politice vůči mládeži. Na jedné straně chápal stát sám sebe jako ob-
hájce mladé generace, na druhé straně přistupoval k mladým lidem se značnou
nedůvěrou. Úkol chránit, vychovávat a vzdělávat mladé lidi a zajistit jim jistý
příjem bral socialistický stát velmi vážně. Tento slib jistoty bezpochyby patřil
k populárním – dalo by se také říct jako samozřejmost braným – nabídkám ze
strany státu. Od úkolu chránit a vychovávat odvozoval ale stát také relativně
dalekosáhlé právo na disciplinaci. Konrad Jarausch razil pro tento druh poli-
tiky termín „pečovatelská diktatura“ (Fürsorgediktatur). Všeobjímající péče
socialistického státu prý byla spojena s „*podtónem přísnosti a paternalismu*“.²⁰

Toto poručníkování a očekávání, která byla mladým lidem ze strany
státu předložena, nutně vedla ke konfliktům. Mládež se nevyvíjela tak, jak
bylo po Vítězném únoru předpovězeno, ani se mladí lidé nezdáli být veskrze
spokojení s nabízenými perspektivami a manévrovacím prostorem. Poněkud
zjednodušeně se dá říct, že na straně státu vládla od poloviny šedesátých let
přípravenost vypořádat se s problémy mládeže a přistoupit k nim jinak než

17 Filip POSPÍŠIL – Petr BLAŽEK, „Vraťte nám vlasy!“ První máničky, vlasatci a hippies v komunistickém Československu. *Studie a edice dokumentů*, Praha 2010, s. 122, 128 n.

18 Jan PELC, *...a bude hůř*, Köln 1985, s. 99 a 113.

19 *Tamtéž*, s. 246 a 443.

20 Konrad H. JARAUSCH, *Realer Sozialismus als Fürsorgediktatur. Zur begrifflichen Einordnung der DDR*, *Aus Politik und Zeitgeschichte* B20, 1998, s. 33–46.

jen prostřednictvím represí.²¹ Po katastrofě této politiky představovanou léty 1968/1969 byly požadavky – jako ten, že by se mladí lidé měli aktivně zapojit do společenského života – výrazně zredukovány. V osmdesátých letech se dokonce projevily tendence integrovat určité kulisy kdysi skandalizované alternativní kultury do kultury oficiální.²² Přesto nebylo možné přehlédnout, že problémů spíše přibývá. Studie z osmdesátých let věnované mládeži dokumentují rostoucí nespokojenost mezi mladými lidmi především v tak centrálních oblastech jako vzdělání a práce stejně jako nárůst potíží při přechodu do pracovního života. Pozoruhodné je, že vysoké náklady investované do výzkumu těchto problémů se nijak neodrazily v praxi. Výzkum příčin a reformní návrhy zúčastněných vědců zacílené na pedagogizaci zacházení s deviantní a delikventní mládeží, zjevně nezanechaly na politice žádné stopy.²³

Právě s mladými lidmi, kteří se vyhnuli pracovní povinnosti, se zacházelo velmi tvrdě. V tomto bodě apelovala státní politika na obecně akceptované společenské normy, k nimž nepochybně patřilo věnovat se „řádné práci“.²⁴ Stát přitom využíval resentmentů vůči rozmazlené, změkčilé mládeži, která nechce pracovat a které prý „všechno spadlo do klína“ a která se nemusí a nechce namáhat.²⁵ Sám sebe prezentoval jako pořádkovou sílu chránící společnost před „nevyspěnou“ částí mládeže a hájící dosažený sociální blahobyt proti příživníkům a vládnoucí pořádek proti neklidu a zpochybňování.²⁶

Podobné populistické argumentační vzory sloužící ke zdůvodnění represivní politiky a ke stabilizaci moci samozřejmě nejsou žádným specifickým socialistických společností. To samé platí i pro patologizaci odlišného chování. Přesto ale tato ukazuje, jak se pozdně socialistický stát nechával vyprovokovat nepracujícími (či nepravidelně pracujícími) mladými lidmi. Těm byla přisuzována nižší inteligence, sociální deficity nebo narušená osobnost a byli podezíráni ze zneužívání drog.²⁷ Důvody nízké pracovní motivace či disciplíny

21 Přehled vývoje sociologie mládeže a veřejných debat o deviantní mládeži nabízí: Wolf OSCHLIES, *Jugend in der Tschechoslowakei. Kurzer Frühling, lange Winter*, Köln – Wien 1985.

22 Filip POSPÍŠIL – Petr BLÁŽEK, „Vraťte nám vlasy!“, s. 116; Michal PULLMANN, *Konec experimentu. Přestavba a pád komunismu v Československu*, Praha 2011, s. 125.

23 Angelika PITSELA – Helena VÁLKOVÁ – Michael WALTER, *Mit und ohne Jugendstrafrecht: Sanktionsunterschiede zwischen der Tschechoslowakei und der Bundesrepublik Deutschland in den achtziger Jahren*, *Auslandsteil der Zeitschrift für die gesamte Strafrechtswissenschaft* 4, 1992, s. 291–360 (s. 865–934).

24 M. Pullmann argumentuje, že v sedmdesátých letech se etabloval sociální konsenzus, jehož jádrem bylo heslo „klid na práci“, a tvrdí, že mládež v době perestrojky již tímto sloganem nebyla sasažena. Michal PULLMANN, *Konec experimentu*, s. 105, 141.

25 Jan PROCHÁZKA, *Aktuální otázky společenské přestavby a mladá generace*, Praha 1983, s. 54n.

26 K souvislosti mezi vyloučením a stabilizací moci na příkladu NDR: Thomas LINDENBERGER, „Asoziale Lebensweise“. *Herrschaftslegitimation, Sozialdisziplinierung und die Konstruktion eines „negativen Milieus“ in der SED-Diktatur*, *Geschichte und Gesellschaft* 2, 2005, s. 227–254.

27 Jaroslav ŠTÍPEK, *Úvod do sociální patologie: skripta pro posluchače Pedagogické fakulty Univerzity Karlovy. Díl I. Kriminalita mládeže*, Praha 1985.

byly navíc hledány ve špatném okolí a v negativních vlivech skupin vrstevníků, politicky nespolehlivých dospělých a z kapitalistické ciziny. Veřejně bylo nepracování prezentováno především jako fenomén okrajových vrstev. Studie věnované mládeži přitom prozrazovaly, že učni a mladí dělníci, kteří na základě ideologie vlastně měli tvořit nosnou vrstvu systému, vykazovali zvláště výrazné mezery ve svých pracovních biografiích a že se celý problém již dávno zakotvil uprostřed společnosti.²⁸

„Lehká děvčata“ a otcovský stát

V diskusi o dívkách a mladých ženách byly akcentovány ještě jiné skutečnosti, protože zde do hry vstupovala sexuální morálka a genderově typické představy o životních rolích.²⁹ V zásadě platí, že dívky a ženy představovaly v debatě kolem deviance a delikvence okrajové téma. V dobových publikacích lze jen zřídka nalézt víc než konstatování, že ženská delikvence je naneštěstí na vzestupu a že tento trend podporuje právě nárůst příživnictví.³⁰

Jednu z mála veřejných diskusí o příživnictví mladých žen nabízí časopis pro mládež *Mladý svět*. Ten přinášel od poloviny osmdesátých let jednou týdně pod titulem „příběh, který se stal“ kriminální případ, do kterého byli zpravidla zapleteni mladí lidé. Publikované příběhy se vyznačovaly kvalitními rešeršemi a přemýšlivým podáním, základní tón reportáží byl relativně liberální. I v případech těžkých přečinů se ukazovala snaha osvětlit pozadí a pochopit biografii pachatele. Případy, kdy se mladé ženy dopustily příživnictví, byly příznačným způsobem velmi nevinné. Byla tu jedna šestnáctiletá ze špatných sociálních poměrů, za kterou muži v hospodě zaplatili účet a která po nějakou dobu u jednoho známého z hospody bydlela.³¹ Jedna sedmnáctiletá, kterou jako dítě velmi rozmazlovali a která, když už rodina nebyla ochotná financovat její bezcílný život, žila na náklady svého přítele.³² A nakonec zde byla reportáž o mladé ženě z venkova, která kvůli dobrodružstvím své party ve městě vždy znovu zapomínala na předsevzetí jít pracovat. Se svými mnohem mazanějšími kamarádkami vytahovala z cizinců něco peněz, při soudním přelíčení se dušovala, že jim sice nabízela sex, ale že to prý nikdy nenechala dojít „až k tomu poslednímu“.³³

28 Dokumentuje to obzvláště výzkum, který byl publikován *Sociologickým časopisem*, jenž věnoval mládeži pravidelně monotematické číslo (např. č. 2 1982 a č. 2 1986).

29 Mirja SILKENBEUMER, *Jugendkriminalität bei Mädchen*, in: Handbuch Jugendkriminalität. Kriminologie und Sozialpädagogik im Dialog. Bernd Dollinger – Henning Schmidt-Semisch (eds.), Wiesbaden 2010, s. 319–331, zde s. 323n. Srov. také kapitulu *K prostituci mládeže*, in: Oldřich SUCHÝ – Zdeněk ŠVANCAR, *Mládež a kriminalita*, Praha 1972, s. 130–142.

30 Antonín KOZON – Lubor ZELENAY, *Osúdek mladistvé dievčatá v nápravno-výchovnom procese*, *Otázky defektologie* 6, 1986–1987, s. 181–195.

31 Roman LIPČÍK, *Případ šestnáctileté*, *Mladý svět* 6, 1985, s. 31.

32 Jiří FRAŇEK, *Pozdní příchod*, *Mladý svět* 24, 1985, s. 31.

33 Jiří FRAŇEK, *Rozhovor se zámlkami*, *Mladý svět* 24, 1984, s. 19.

Jak rozdílné ony tři ženy byly, tak podobně jejich cesty zobrazovaly životní styl platící v socialistickém Československu za „parazitní“. Ve všech třech případech došlo po málo úspěšné školní docházce k propásmutí navazujícího vzdělávání a pracovního procesu, dotčené ženy zbloudily v životě odehrávajícím se převážně po hospodách. Nápadné je, že tato „typicky ženská“ forma kriminálního jednání byla také interpretována z perspektivy „ženských vlastností“. Zdála se být mnohem víc projevem pasivity a slabosti než vědomým rozhodnutím, či dokonce vzpourou, aktem agrese vůči vládnoucím normám a pravidlům, jako tomu bylo v případě mužských delikventů. Příběhy spíš líčí, jak byly všechny tři mladé ženy „udivené“ a zahanbené, že se dostaly do konfliktu se zákonem.

Po odsouzení na základě paragrafu 203 (v jednom případě se k tomu pojily ještě další přečiny) následovalo odeslání do nápravného výchovného ústavu pro mladistvé. Vyslovené byla formulována naděje, že se zde odsouzené naučí správné pracovní morálce a osvojí si ji a že by mohly být položeny základy k vybudování partnerství zaměřeného na rodinu. U mladých mužů stejně jako u mladých žen se o výchově k práci diskutovalo jako o pedagogické korektuře porušené osobnosti.³⁴ V případě obžalovaných žen šlo ovšem s životní rolí spojené očekávání ještě dál, u nich se požadovaný akt adaptace vztahoval i na jejich privátní sociální roli. Promiskuita sice ve většině pramenů nebyla explicitně předmětem jednání, implicitně však hrála rozhodující roli, protože obraz obžalované negativně zabarvovala. Ať už tím, že se předpokládá pohlavní styk s různými partnery, protože obžalovaná byla „romské národnosti“ (což se rovnalo dodatečné diskriminaci),³⁵ či tím – jako v případě v úvodu zmíněné Slovenky, která byla dopadena v Praze, – že předchozí potrat hrál roli při posuzování její osoby.³⁶ Konečně podkladem pro definici prostituce – tedy hranici placeného sexu stanovenou zvnějšku a někdy zjevně i navzdory námitkám postižených – byla také nevyslovená představa o „normální“ ženské sexualitě, která se má odehrávat v rámci dlouhodobě orientovaného monogamního párového vztahu.

Paulina Bren se domnívala, že tradičně maskulinně konotované způsoby jednání jako orientace navenek, konkurenční a výkonnostní myšlení bylo v pozdním socialismu stále více vnímáno jako problematické. Ženy měly naproti tomu z důvodu svého zaměření na rodinu a svého pojetí práce orientovaného na každodenní praxi a určovaného sociálními motivy zosobňovat

34 Luboš CHALOUPKA – Jan TOMAN, *K úloze pracovní výchovy u obtížně vychovatelné mládeže*, *Otázky defektologie* 6, 1985–1986, s. 229–234; Zdeněk CHALOUPKA – Zdeněk MOUCHA, *Nápravná výchova*, Praha 1985.

35 Obvodní soud pro Prahu 3, Centrální spisovna, PV 667/86, 2T 189/86.

36 Charakteristika. Obvodné oddelenie Verejnej bezpečosti Vyšné Raslavice okr. Bardejov, Charakteristika, v. z. AHMP, 1 T 6-17/1971. Výšetřovací spis č. 711/70, Trestní spis, P. v. 13334/70, s. 62.

ideál pozdního československého socialismu.³⁷ Dívky a mladé ženy, které se kvůli příživnictví dostaly před soud, tedy v dvojím ohledu zklamaly očekávání, která na ně byla ve spojení s životní rolí kladena. Nabízelo se jim ovšem také genderově specifické „východisko z krize“, mladé matky byly konec konců ze zákona osvobozeny od všeobecné pracovní povinnosti.³⁸

Závěr

Práce patřila v socialistickém Československu k státem garantovaným základním právům a zároveň k povinnostem každého občana. Její chápání se posunulo od bojovného pojmu práce a produktivismu raných let směrem ke stabilizaci sociálního pořádku. Ideálem už nebyly vzletné výrobní cíle, ale spořádaný život, jehož rámec tvořila „klidná práce“. Mladí lidé, kteří se nechtěli nebo nemohli začlenit do celistvé vzdělávací a pracovní biografie, tento pořádek vědomě či nevědomky provokovali. Paternalisticky starostlivě vystupující pozdně socialistická diktatura reagovala na tuto provokaci vysokou měrou represivity a patologizace mladých lidí, kteří se odklonili od normy. Zatímco u mladých mužů byla deficitní pracovní morálka primárně spojována s drogami a násilím, v případě mladých žen se pohled téměř automaticky zaměřoval na sexuální chování. Představy o „nepodařené mládeži“ byly tedy silně určovány genderově specifickým očekáváním spojeným se životní rolí. Při „výchově“ této mládeže, v jejímž rámci stát výrazně posunul hranici mezi privátním a veřejným směrem k veřejnému, vnímal stát sám sebe jako ochránce hodnot většinové (dospělé) společnosti. V tomto chápání sebe sama je zřejmě třeba hledat důvod, proč relativně široké povědomí o problémech mladistvých – zvlášť také o rostoucí nespokojenosti mladých lidí s pracovním světem – nenašlo cestu do politické praxe. Pro vedení státu a strany spíš bylo lákavější a méně nebezpečné spolupracovat se staršími generacemi než dovolit pohyb v politice mládeže. Trochu přehnaně by se dalo mluvit o pokusu o pakt systému se staršími proti mladým.³⁹

37 Paulina BREN, *The Greengrocer and His TV. The Culture of Communism after the 1968 Prague Spring*, Ithaca – London 2010, s. 166–169.

38 Obvodní soud pro Prahu 3, Centrální spisovna, PV 667/86, 2T 189/86.

39 Právě v oblasti boje s kriminalitou mládeže získal stát neobvykle vysokou míru souhlasu. Srov. Pavel VOJNA, *Poznatky z výzkumu právního vědomí a prevence trestné činnosti*, in: Hlavní problémy prohlubování sociální prevence kriminality v ČSSR. Sborník z konference Výzkumného ústavu kriminologického a Vysoké školy Sboru národní bezpečnosti 26.–27.10. 1984, Praha 1985, s. 56–66; Pavel VOJNA a kol., *Kriminalita – Skutečnost a právní vědomí*, Praha 1984.

Legalizace umělých potratů v roce 1957

Radim CIGÁNEK

Před rokem 1950 byl u nás umělý potrat za jakékoliv situace trestným činem.¹ Změna trestního zákona v roce 1950 přivodila v otázce umělého potratu výrazné zmírnění trestního postihu.² Současně byl umožněn legální umělý potrat ze zdravotnických a eugenických indikací. Tím byl umělý potrat za jasně stanovených podmínek fakticky legalizován. Tento přechodný stav trval až do konce roku 1957, kdy byl schválen a dnem vyhlášení nabyl účinnosti zákon o umělém přerušení těhotenství (č. 68/1957 Sb.).³ Zákon stanovil, že důvodem k vykonání potratu jsou zdravotnické indikace, ale i další důvody hodné zvláštního zřetele, pod které se pak zhusta zařazovaly indikace sociální. O závažnosti důvodů rozhodovaly tzv. interrupční komise. Počet umělých potratů prováděných na základě tohoto zákona se pozvolna, s drobnými výkyvy, zvětšoval. Během roku 1986 byl připraven návrh nového zákona o umělém potratu, který začal platit od 1. 1. 1987.⁴ Tato úprava rušila interrupční komise, a přístup k umělému potratu se tak úplně uvolnil. V důsledku toho došlo k výraznému nárůstu počtu těchto zákroků; počet umělých potratů se však po roce 1990 začal snižovat.

Vývoj v období první Československé republiky

V období první Československé republiky se v souvislosti s novou kodifikací trestního práva objevovaly také pokusy o úpravu paragrafů, které se týkaly „vyhnání plodu“. Ačkoli se někteří poslanci třikrát pokusili zákon o legalizaci umělého potratu prosadit, ke změně právní úpravy nakonec nedošlo. Velmi často se tehdy argumentovalo tím, že dochází k velkému množství kriminálních potratů. Jakkoli demografové i sociologové svorně připomínají, že odhadnout skutečný počet kriminálních potratů bylo a je velmi obtížné, přece bych se zde rád pokusil o malé zamyšlení nad tímto problémem. Například Radim Uzel mluví o cca 100 tisících umělých potratů před rokem 1918,⁵ jiní tipují počty ještě vyšší.⁶ Významný demograf Milan Kučera uvádí ve svém,

1 Jednalo o § 144–148 rakouského trestního zákona 117/1852 Sb.

2 Ženě hrozilo vězení maximálně do jednoho roku, potratáři naopak až pět let.

3 Zákon č. 68/1957 Sb., o umělém přerušení těhotenství, publikován 30. 12. 1957.

4 Jedná se o zákon č. 66/1986 Sb., který je dosud součástí právního řádu České republiky.

5 Radim UZEL, *Czech and Slovak republics*, in: *Abortion in the new Europe. A Comparative Handbook*, Bill Rosoln – Anna Eggert (eds.), London 1994, s. 55.

6 Gabriela NIKŠOVÁ, *Nedovolené prerušenie tehotenstva v československom trestnom práve*, Bratislava 1971.

myslím, serióznějším odhadu, že za první republiky bylo umělých potratů několik desítek tisíc ročně.⁷

Zdá se, že počet kriminálních potratů dosti kolísal. V letech, kdy měli lidé pocit, že bude lépe, i když bezprostředně byla chudoba apod., rodilo se dětí poměrně hodně. Jestliže lidé naopak očekávali bídu, porodnost výrazně klesla. Domnívám se současně, že při naprosto minimálním použití umělé antikoncepce – ať už se k ní stavíme jakkoliv – se nijak zásadně nezmenšil počet otěhotnění, a lze tedy předpokládat, že v těchto obdobích se vzhledem k výraznému poklesu počtu narozených dětí naopak podstatně zvýšil počet umělých potratů. Zdá se pravděpodobné, že právě na tento nárůst reagovaly církevní úřady tím, že biskupové delegovali pravomoc snímat samočinnou exkomunikaci za zločin potratu běžným farářům. Tyto dekrety vyšly v ordinariátním listu pražské arcidiecéze v letech 1920 a 1931, tedy v období, kdy nám statistiky ukazují pokles počtu narozených dětí v bídě po první světové válce a na počátku hospodářské krize. Domnívám se tedy, že za stavu, kdy byly umělé potraty kriminálním činem, docházelo k významnějšímu nárůstu jejich počtu jen v určitých obdobích. Když se však později (v sovětském Rusku či po roce 1955 i ve střední Evropě) stal umělý potrat legálním, začal jejich počet strmě narůstat a ve státech socialistického bloku se z nich stal nástroj regulace porodnosti.

Vývoj v sovětském Rusku

Během ruských revolucí a následné občanské války docházelo mj. k velkému počtu kriminálních potratů, jejichž důsledkem byly případy vážného poškození zdraví žen a často i smrt. Sovětské vedení reagovalo po svém a 18. prosince 1920 legalizovalo umělý potrat. Umělé potraty tedy začaly být prováděny ve zdravotnických zařízeních, byť se tam zpočátku velká část žen bála či styděla chodit a po řadu let mnohé stejně vyhledávaly pokoutné potratáře. Ačkoli se společenská situace v Rusku pomalu stabilizovala, umělých potratů bylo stále mnoho a zdravotnická zařízení nestačila. V roce 1924 došlo k dílčímu zpřísnění, k zavedení poplatků za provedení interrupce i k jakýmsi pokusům zavést interrupční komise. V období Nové ekonomické politiky se umělé potraty začaly provádět také v soukromých ordinacích a klinikách. Řečeno slovy jednoho ruského autora byl to paradoxně právě Sovětský svaz, kde poprvé v dějinách vznikl potratový průmysl.⁸ Po nástupu Josifa Vissarionoviče Stalina k moci došlo v řadě záležitostí ve Svazu sovětských socialistických republik (dále jen SSSR) k výraznému zpřísnování. V létě 1936 byly po krátké veřejné diskusi, což byla v SSSR věc nevídaná, umělé potraty opět zakázány.

⁷ Milan KUČERA, *Populace české republiky 1918–1991*, Praha 1994, s. 25.

⁸ Andrej Andrejevič POPOV, *The USSR*, in: *Abortion in the new Europe. A Comparative Handbook*, Bill Rosoln – Anna Eggert (eds.), London 1994, s. 269.

Teprve po Stalinově smrti, ke konci roku 1955, došlo v SSSR k opětovnému povolení provádět ve zdravotnických zařízeních umělé potraty i ze sociálních indikací. Toto rozhodnutí sovětského vedení mělo zásadní vliv také na ostatní státy východního bloku.

Československo

Poválečné Československo mělo velký zájem na výrazném populačním přírůstku, neboť za války a především po ní, kvůli vyhnání německého obyvatelstva, ubylo ve státě cca 2,5 milionu obyvatel.⁹ V materiálech ministerstva zdravotnictví i vlády jako celku se ještě koncem čtyřicátých let mluví o vytvoření podmínek pro nárůst počtu narozených dětí, a to nejen skrze solidní zdravotní péči o nastávající matky a jejich děti, ale i prostřednictvím tvrdého postupu proti řemeslným potratářům.¹⁰ Počet narozených dětí přesto začal od svého vrcholu v letech 1946 a 1947 klesat, v první polovině padesátých let se porodnost stabilizovala na cca 180 tisících dětí ročně. Nicméně od poloviny padesátých let začal počet novorozenců klesat znovu.¹¹ V této situaci, kdy se začalo výrazně zpomalovat zalidňování pohraničí a populační výhled nebyl nejlepší, došlo po opětovném uvolnění umělých potratů v SSSR a k jejich zavádění v dalších lidově demokratických státech.¹²

Vedení Československa, resp. politické byro Ústředního výboru Komunistické strany Československa (dále jen ÚV KSČ), které stát fakticky řídilo, se ocitlo v obtížném dilematu. Na jedné straně tu byla skutečnost legalizace potratů v SSSR a pravděpodobně tlak, nebo minimálně zájem Moskvy, aby ji její satelity následovaly, na druhé straně stála statistická šetření ukazující, že porodnost v Československé republice (dále jen ČSR) se i bez toho snižuje.

Populační komise

Československé stranické i státní orgány se vskutku ještě v roce 1955 zabývaly tím, jak řešit klesající porodnost.¹³ Bylo kriticky poukazováno na to, že většina

9 Květa JECHOVÁ, *Matky a děti, chtěné i nechtěné. Mateřství v reálném socialismu*, in: Opozice a společnost po roce 1948, Oldřich Tůma – Tomáš Vilímek (eds.), Praha 2009.

10 Národní archiv v Praze (dále jen NA), fond Ministerstvo zdravotnictví (nezpracované), karton MZd 2 LP, Návrh opatření zasláný Lékařskou komorou v roce 1947 k diskusi o novelizaci § 144 tr. zákona o vyhnání plodu.

11 Roku 1952 – cca 180 000; roku 1953 – cca 172 000; roku 1954 – cca 168 000; roku 1955 – cca 165 000 novorozenců. Údaje převzaty z českého statistického úřadu, více viz: <http://czso.cz>.

12 Jako úplně první po SSSR legalizovalo umělé potraty Bulharsko (2. 2. 1956) následované Polskem (16. 5. 1956). Maďarsko povolilo provádění umělých potratů 3. 6. 1956 a zdá se, že jeho úprava byla vzorem pro zákon o potratu v Československu, neboť maďarská právní úprava počítala s interrupčními komisemi. V Rumunsku byly umělé potraty legalizovány 25. 11. 1957, ale v roce 1966 je N. Ceaușescu opět zakázal. V Jugoslávii byly umělé potraty povoleny v roce 1960. V Německé demokratické republice došlo ke zmírnění předpisů o umělých potratech v roce 1965 a zákon o úplné legalizaci umělého potratu byl schválen až 9. 3. 1972.

13 NA, fond Úřad předsednictva vlády – tajná spisovna, 315/2 UPV-T, karton 1625, Zpráva pro předsednictvo vlády a politické byro ÚV KSČ o úbytku sňatečnosti a porodnosti z 5. 5. 1956.

žen má jen dvě děti, což ve svém důsledku vede k poklesu počtu obyvatel.¹⁴ Dne 7. května 1956 se politické byro ÚV KSČ zabývalo touto otázkou a bylo rozhodnuto ustavit populační komisi, která měla do počátku října 1956 navrhnout vládě řešení vedoucí ke zlepšení populačního vývoje.¹⁵

Populační komise fungovala v různém složení řadu let. Jejím prvním předsedou se stal František Fejfar, předseda Státního úřadu statistického. Na prvním zasedání komise 31. srpna 1956 bylo rozhodnuto, kterými otázkami¹⁶ se bude pracovní skupina zabývat. Členové komise¹⁷ brzy nato vytvořili několik subkomisí,¹⁸ které měly za úkol připravit materiály k jednotlivým otázkám. Pro naše téma je zvláště důležitá problematika „zdravotnických opatření zaměřených na ženu a dítě“.

Materiál k této tematice připravovala pracovní skupina ve složení profesor Josef Lukáš – náměstek ministra zdravotnictví, Jan Straka a Miroslav Vojta. Tato trojice se zabývala mj. úpravou směrnic pro umělé ukončení těhotenství a možnostmi, jak jako prevenci potratů rozšířit antikoncepci. Důležitou okolností je, že skupina pracovala za situace, kdy SSSR a některé „bratrské“ státy přístup k umělým potratům již uvolnily. Jak se z dochovaných materiálů zdá, členové komise počítali s tím, že k uvolnění potratů dojde – pravděpodobně vládním nařízením – také v Československu. Skupina pod vedením profesora Lukáše podle všeho zachytila aktuální trend a svou zprávu formulovala na jeho základě. V elaborátu subkomise jsou zmiňována předchozí jednání o budoucím uvolnění potratů konaná na ministerstvu spravedlnosti a na ministerstvu zdravotnictví, jakož i podobné porady v odborných společnostech a ve Výboru žen.

Dokument konstatuje, že velká část kriminálních potratů zůstává neodhalena i při dosti intenzivním boji proti potratářům: „V roce 1955 bylo evido-

14 NA, fond Úřad předsednictva vlády – tajná spisovna, 315/2 UPV-T, karton 1625. Rozbor Ministerstva zdravotnictví o úbytku sňatečnosti a porodnosti v ČSR.

15 *Tamtéž*. Souhrnná informace pro V. Kopeckého nazvaná Opatření k zajištění příznivého populačního vývoje v Československu ze dne 2. 7. 1956.

16 *Tamtéž*. Zápis z prvního zasedání Populační komise z 31. 8. 1956. Předmětem jednání byly „zaměstnanost žen, pracovní příležitost pro ženy, bytová výstavba, rodinné přídávky, **chystané uvolnění potratů**, daň ze mzdy, kolektivní zařízení, úprava národního pojištění, kodex práce“.

17 *Tamtéž*. Návrh složení Populační komise připravený vládním odborem školství, kultury a zdravotnictví na základě usnesení politického byra ÚV KSČ ze 7. 5. 1956. Populační komise fungovala na začátku své činnosti v létě 1956 ve složení: předseda František Fejfar – předseda Státního úřadu statistického, místopředseda Josef Lukáš – náměstek ministra zdravotnictví, Josef Bayer – 1. náměstek ministra pracovních sil, poslankyně Marie Trojanová – tajemnice Ústřední rady odborů, Anna Hrubá – zástupkyně generální sekretářky Výboru československých žen, Jan Svetoň – profesor Vysoké školy ekonomické v Bratislavě, Jan Straka – zástupce ředitele Ústavu hygieny v Bratislavě, Miroslav Vojta – zástupce ředitele Ústavu pro péči o matku a dítě, Bohumil Voborník – zástupce Státního úřadu plánovacího. Později se členové komise měnili.

18 *Tamtéž*. „Bytová výstavba a bytová péče [...]; Profesionální činnost žen; Služby; Opatření zdravotnická; Zařízení pro péči o ženu a dítě [...]; Finanční opatření [...]; Výchova k rodičovství a upevnění manželství; Výzkum a studium populačního vývoje; Populační vývoj na vesnici [...]“.

váno v ČSR 35 087 potratů, z toho bylo lékařsky indikováno 2 133; z ostatních lze podle různých kritérií soudit, že bylo 25 000 uměle indikovaných, tedy kriminálních. Odhad zločinných přerušení, která zůstala utajena, musí počítat s nejméně 15–20 tisíci dalších potratů. Celkový roční odhad všech potratů v ČSR kolísá tudíž mezi 50–60 tisíci.¹⁹ (Včetně spontánních potratů, těch bylo cca 25 tisíc ročně.) Zpráva pokračuje zdůvodněním, proč je nutno umělé potraty v ČSR povolit. Členové komise při tom převzali argumentaci obsaženou v usnesení presidia Nejvyššího soudu z listopadu 1955 o uvolnění potratů. Klíčovým argumentem je skutečnost, že při kriminálních potratech je poškozováno zdraví žen.

Zpráva dále zmiňuje, že oproti situaci za první republiky došlo k výraznému posunu ve struktuře žen podstupujících umělý potrat. V polovině padesátých let se tento jev týkal vesměs vdaných žen (89,5 %) mezi pětadvacátým a pětatřicátým rokem věku, které již obvykle měly dvě děti. Elaborát skupiny profesora Lukáše pokračuje popisem tehdejšího a připomíná, že v první polovině padesátých let se díky spolupráci okresních gynekologů a Veřejné bezpečnosti (dále jen VB) dařilo počet kriminálních potratů výrazně snižovat. V roce 1956 však počet těchto zákroků opět narůstal, zjevně v důsledku fám o brzké legalizaci interrupcí po vzoru SSSR. Ve zprávě se doslova uvádí:

„Dosavadní opatření trestního zákona setkávala se u nás právě tak jako v jiných zemích s neúspěchem. Systematická spolupráce okresních gynekologů s orgány VB vedla po určitou dobu k poklesu počtu potratů. V roce 1956 dochází však podle všech známek k zvýšené potratovosti. [...] K zvýšení došlo také proto, že se řemeslní potratáři přesvědčují o malém riziku spojeném s vykořisťováním žen upadnuvších do tísně. Přichycení potratářů při činu bývá řídkým zjevem. Usvědčení se daří obtížně. Trestní sazby bývají nízké a neodstrašují, protože u odborných pracovníků nebývají spojeny s odebráním diplomu a zákazem práce v povolání. Ceny za potrat se pohybují od 1000 do 2000 Kčs u lékařů a 500 až 800 Kčs u porodních asistentek. Využívání okamžité tísně tímto způsobem je nutno hodnotit jako vykořisťování.“²⁰ (Čistá měsíční mzda tehdy byla cca 1000 Kč.)

Je zajímavé, že ve výše citovaném textu se skupina Josefa Lukáše soustředí na formulování návrhů, jak docílit snížení počtu kriminálních potratů. V dalších materiálech již skupina hovoří spíše o možnostech, jak v Československu realizovat povolení potratů. Závěrečné odstavce autoři věnují tradičním výzvám k osvětě mládeže v otázkách partnerského a intimního života a volají po nasazení umělé antikoncepce jako prevence potratů. V dalších dokumentech se pracovní skupina profesora Lukáše zabývá situací v těch státech východního bloku, které již potraty uvolnily. Pozitivně hodnotí výsledky v SSSR,

19 NA, fond Úřad předsednictva vlády – tajná spisovna, 315/2 UPV-T, karton 1625. Zpráva pro populační komisi předsednictva vlády, ke kapitole III. (Zdravotnická opatření a péče o ženu a dítě).

20 Tamtéž.

kde prý po krátkodobém nárůstu došlo díky sociální pomoci k poklesu počtu interrupcí, sovětské řešení je dáváno Československu za vzor. Naopak velmi ostré kritice podrobili členové komise vývoj v Polsku, kde – jak píše – se z interrupce stal nástroj regulace porodnosti a počet porodů a potratů je v poměru 1:1. Osobně se domnívám, že ostrá kritika Polska byla pro členy komise východiskem z nouze, neboť podobně tristní poměr mezi porody a potraty nastal právě v SSSR, kritizovat „Velkého bratra“ ovšem jistě nebylo žádoucí. Sečteno a podtrženo subkomise profesora Lukáše se postavila za legalizaci umělých potratů. Otázkou je, nakolik se tak stalo z přesvědčení a nakolik z politického oportunismu.

Subkomisi pro otázky populačního vývoje tvořili jen dva členové populační komise, a to její předseda František Fejfar a Jan Svetoň z bratislavské Vysoké školy ekonomické. Hledajíc příčiny klesající porodnosti v ČSR hovoří výsledná zpráva této pracovní skupiny mj. o ekonomických důvodech, ale mimo to připomíná, že důležitou roli hraje také jakýsi psychologický a morální konsenzus. Autoři elaborátu zmiňují také nutnost výchovy k rodičovství a potřebu boje proti sexuálnímu libertinismu.²¹

Výstupy práce populační komise jako celku

Ve své výsledné zprávě pro vládu²² populační komise připomněla, že populační vývoj a situace se zhoršuje zvláště v českých zemích. Uvádí se zde, že počet narozených dětí klesá také proto, že v plodném období jsou slabší populační ročníky narozené za hospodářské krize. Výrazně navíc ubývá rodin, které by měly tři a více dětí. Pak komise přinesla návrhy na zlepšení populačního vývoje, ty shrnula do šesti bodů.²³

Pokud jde o otázku umělého potratu, zaujala komise kompromisní stanovisko. V článku tři o zdravotní péči se k této věci mj. píše:

„Vážné populační důsledky mají kriminální potraty. Podíl potratů na populačních ztrátách je obtížné určovat, protože značná část kriminálních potratů zůstává utajena. R. 1955 bylo evidováno v Československu 35 087 potratů. Odhad zločinných potratů činí 35 až 40 000. Celkový roční odhad všech potratů v našem státě činil asi 70 000. Podle všech známek se potratovost r. 1956 zvýšila.

Škodlivost potratu je zejména v jeho následcích pro ženu [zdravotních] a zejména v ohrožení dalších možností mít nebo donosit dítě. Tato škodlivost jest největší u nelegálních potratů, prováděných často neodborně.

21 NA, fond Úřad předsednictva vlády – tajná spisovna, 315/2 UPV-T, karton 1625. Zpráva pro populační komisi předsednictva vlády, ke kapitole III., (Zdravotnická opatření a péče o ženu a dítě).

22 Tamtéž. Materiál zasláný vládě od populační komise 18. 12. 1956. Materiál je označen jako důvěrný.

23 Tamtéž. „1) Bytová výstavba a hospodaření s byty; 2) Pomoc zaměstnaným ženám; 3) Zdravotní péče; 4) Finanční opatření; 5) Výchova k rodičovství a upevňování manželství; 6) Výzkum a studium populačního vývoje“

*Všechny známky svědčí pro to, že dosavadní zákonná represivní opatření nebyla účinná. Legální možnosti přerušování těhotenství jsou dnes omezeny jen na zdravotnické indikace. V případě novelisace § 218 tr. z. bylo by nutno uznat odůvodněnost i sociální indikace a neomezovat dovolenost umělého potratu jen na indikace lékařské.*²⁴

Mimo výše uvedeného nechala populační komise vypracovat rozsáhlý výzkum reprodukčního chování obyvatelstva. Je velmi zajímavý, zde však na něj není prostor.

Votum separatum Františka Fejfar

Výstupy práce celé komise tedy nebyly jednoznačné, byť v podstatě počítala s uvolněním potratů po vzoru SSSR a tomu se ve svém textu podřídila. Z dalšího zachovaného dokumentu se zdá, že uvnitř komise probíhaly asi poměrně ostré výměny názorů. Jde o materiál nadepsaný *Votum separatum* (vlastní postoj), který vypracoval a nadřízeným orgánům zaslal předseda komise Františka Fejfar. Tento materiál je již ze září 1956 (10. září). Naopak materiál celé komise vznikl během podzimu 1956, závěrečná zpráva nese datum 18. prosince 1956.

Ve svém *Votu separatu* se právník Fejfar poměrně obratně vypořádává s většinou argumentů dodnes používaných v případě obhajoby volného přístupu k umělým potratům. (Text důležitých pasáží z jeho materiálu je v příloze tohoto příspěvku). Na začátku svého textu si Fejfar dokonce dovolil nepřímou kritizovat lidově demokratický stát, neboť slibuje sociální jistoty, ale ženám v tísní nabízí jen umělý potrat.

Také je poměrně zřejmé, že naprostá většina toho, co v tomto textu František Fejfar předvídal, se skutečně stala. Z interrupcí se nejen v Sovětském svazu a v Československu, ale v podstatě v celém východním bloku stal způsob regulace porodnosti a jejich počet pozvolna rostl právě v důsledku legalizace. Z jednání interrupčních komisí se vesměs stala nepřijemná formalita bez dalšího smyslu. Československo na to v roce 1986 zareagovalo změnou zákona a přístup k interrupcím uvolnilo úplně. V této souvislosti je velmi zajímavá diskuse, která na toto téma proběhla uvnitř disentu²⁵ mezi křesťanským, liberálním a marxistickým křídlem Charty 77. Byl to myslím první veřejně reflektovaný spor uvnitř disentu.

Závěr

Zákon č. 68/1957 Sb., o umělém přerušování těhotenství, byl na konci roku 1957 schválen a 30. prosince 1957 vyšel ve sbírce, čímž kromě platnosti nabyl také účinnosti. Samotný zákon platil do konce roku 1986, kdy byl nahrazen dodnes

²⁴ Tamtéž.

²⁵ Květa JECHOVÁ, *Matky a děti*, s. 69.

platnou liberálnější úpravou, naopak prováděcí předpisy se měnily šestkrát.

Hlavní problém legalizace umělého potratu vidím v tom, že se z legální interrupce stal nástroj kontroly porodnosti. V Československu došlo ke stagnaci porodnosti, byť s určitými výkyvy (sedmdesátá léta). Po roce 1990 se počet potratů začal snižovat. Stalo se tak díky masivnímu nasazení účinnějších forem antikoncepce, díky aktivitám hnutí chránících nenarozené děti a také proto, že zájmy mladých lidí se přesunuly i do jiných oblastí než jen k brzkému zahájení partnerského, resp. rodinného života, jak to bylo typické pro reálný socialismus. Jedním z hlavních důvodů je skutečně účinnější, masově nasazená umělá antikoncepce, v níž se lidem dostal do ruky účinný nástroj výrazného snížení porodnosti. V důsledku jejího obecně rozšířeného užívání se rodí velmi málo dětí a při průměrné porodnosti výrazně nižší než dvě (přepočteno na jednu ženu) se počet obyvatel naší země a konec konců velké části Evropy výrazně zmenšuje.²⁶ Důsledkem toho je řada problémů, z nichž zvyšující se deficit důchodového systému tvoří jenom vrchol ledovce. Je tedy otázkou, zda je to takto skutečně správně.

26 Plodnost v Československu/Česku (rok/plodnost): 1950/2,800; 1960/2,114; 1970/1,913; 1980/2,096; 1990/1,893; 1995/1,278; 2000/1,144; 2001/1,146; 2002/1,171; 2003/1,179; 2007/1,4. Dle: <http://cs.wikipedia.org/wiki/Plodnost>

Edice dokumentu:

VOTUM SEPARATUM FRANTIŠKA FEJFARA

„Zavádění svobodného potratu je v rozporu s tím, co se dosud hlásalo o možnostech rozmnožování obyvatelstva v nové sociálně-ekonomické soustavě, je v rozporu s vášnivou kritikou podobných opatření jinde nebo jindy navrhovaných (u nás např. emigrovaným sociologem Machotkou), je v rozporu s představou, že nová společnost a stát dovedou se postarat o těhotnou ženu i její budoucí dítě i v tom případě, není-li pro ženu žádoucí.

[...] Dlužno uvážit, že se chce zavádět svobodný potrat v populační situaci jiné než je v Sovětském svazu, Maďarsku, Polsku a že toto uvolnění potratu by postihovalo u nás už třetí dítě a patrně i dost často dítě druhé. To platí povytce o obyvatelstvu české národnosti [...].

Odůvodňovat chystané opatření heslem „osvobození ženy“ není patrně správné, neboť nelze zrovna jen v této věci hlásat absolutní individualismus a liberalismus.

Připojit k dosavadním indikacím § 218 tr. z. indikaci sociální je v rozporu s naší sociální politikou, připojit indikaci trestně právní (těhotenství vzešlo ze znásilnění) by způsobilo další komplikace, neboť podle platného trestního zákona se může i manžel dopustit znásilnění § 238 tr. z. na vlastní ženě.

Argument svobodné volby početí by snad mohl platit o tom, chce-li či nechce-li žena početí. Tímto argumentem je snad možno odůvodňovat rozšiřování antikoncepčních prostředků, sotva však se dá dnes takto odůvodňovat usmrcování lidského plodu. Bylo by tedy nutno najít odůvodnění solidnější.

Není – zdá se mi – správné tvrzení, že zákaz umělých potratů je na-prosto neúčinný. Naopak se dá tvrdit, že by zavedení svobodné volby působilo jako zdvižení stavidla, které zadržuje vodu, i když voda přes ně přetéká [...].“²⁷

²⁷ NA, fond Úřad předsednictva vlády – tajná spisovna, 315/2 UPV-T, karton 1625. Vlastní poznámka Dr. F. Fejfara k otázce legalizace umělých potratů, zasláno vládě jako příloha souhrnu návrhů od populační komise. Materiál je označen jako důvěrný a je datován 10. 9. 1956.

Ústav zahraničního studia Vysoké školy Sboru národní bezpečnosti a jeho role ve vzdělávacím systému ministerstva vnitra

Petr DVOŘÁČEK

Dne 11. června 1982 uložilo Kolegium ministra vnitra ČSSR náčelníku IX. správy Federálního ministerstva vnitra (dále jen FMV) plukovníku doc. Miloslavu Šantovi a náčelníku Vysoké školy Sboru národní bezpečnosti (dále jen VŠ SNB) generálmajorovi prof. PhDr. Ludvíku Přikrylovi, CSc., úkol „zabezpečit, v souladu se smluvními závazky a upřesněnými požadavky partnerských rezortů, přijetí kursistů a studentů z Mozambiku, Angoly a Jemenské lidově demokratické republiky, v rezortním školském zařízení federálního ministerstva vnitra“.¹ Stalo se tak na základě uzavření série smluvních dohod mezi československou delegací při návštěvě uvedených rozvojových zemí v průběhu května 1982.

Ministr vnitra ČSSR doc. PhDr. Jaromír Obzina, DrSc., coby jeden z členů delegace, uzavřel s ministry vnitra a státní bezpečnosti partnerských států smlouvy,² které se kromě spolupráce v oblasti výměny informací a dodávek zbraní a techniky týkaly též oblasti školení a vzdělávání bezpečnostních expertů pocházejících z daných států v rámci školské soustavy ministerstva vnitra. Institucí, která měla obsah smluv konkrétně naplňovat, se stal Ústav zahraničního studia (dále jen ÚZS) Vysoké školy Sboru národní bezpečnosti.

Vznik ÚZS byl zahrnut do skupiny opatření, která byla součástí koncepce pomoci a spolupráce FMV³ s rozvojovými zeměmi na období let 1981–1985. Vypracováním tohoto plánu byli ministrem vnitra pověřeni členové Kolegia ministra vnitra ČSSR v prosinci 1980.⁴ Definitivní znění koncepce pro léta 1981–1985 bylo schváleno v říjnu 1981.⁵

1 Archiv bezpečnostních složek (dále jen ABS), fond Sekretariát ministerstva vnitra, značka A2/9, inv. j. 455, zpráva o průběhu a výsledcích návštěvy delegace FMV vedené ministrem vnitra J. Obzinou v Mosambické lidové republice, Zambijské republice, Angolské lidové republice a Jemenské lidově demokratické republice ve dnech 10.–21. května 1982.

2 Více Archiv bezpečnostních složek, fond Sekretariát ministerstva vnitra – Odbor mezinárodních styků, Sběrka mezinárodních smluv.

3 V textu je užíván název jak FMV, tak Ministerstvo vnitra ČSSR.

4 ABS, fond Sekretariát ministerstva vnitra, značka A2/9, inv. j. 312, zpráva o plnění úkolů v oblasti rezortních zahraničních vztahů v roce 1980 a návrh orientačního plánu sjednávání mezinárodních smluvních dokumentů v roce 1981.

5 ABS, fond Sekretariát ministerstva vnitra, značka A2/9, inv. j. 386, návrh koncepce pomoci a spolupráce FMV s rozvojovými zeměmi na období 1981–1985.

Ústav zahraničního studia VŠ SNB byl zřízen rozkazem ministra vnitřní věci ČSSR č. 9 ze dne 20. dubna 1982 jako útvar VŠ SNB určený pro přípravu zahraničních studentů ze spřátelených rozvojových a socialistických zemí. Známal byl rovněž pod označením „V. fakulta“.

Činnost ÚZS navázala na vzdělávací aktivity FMV v letech 1976–1982 uskutečňované v ministerských školských zařízeních (škola Slapy – kurzy sledování, VŠ SNB – vysokoškolské a postgraduální studium, šifrové kurzy apod.), kde bylo vyškoleno celkem 195 kurzistů a studentů.⁶ Existence ÚZS měla tento druh vzdělávání zefektivnit a také v důsledku jeho centralizace zlevnit.

Sídlem ÚZS se stal areál pobočky Poddůstojnické školy SNB Brno v Zastávce u Brna. Důvodů pro volbu tohoto místa bylo hned několik. Vedle víceméně kvalitního zázemí školy (moderní učebny s audiovizuální technikou, sportovní areál s hřišti na kopanou, volejbal, košíkovou, překážková dráha, bazén, střelnice atd.) to byla i relativní odlehlost areálu, která umožňovala účinné strážní zabezpečení objektu. Dalším a nejspíše hlavním důvodem byla blízkost Vojenské akademie Antonína Zápotockého v Brně (dále jen VAAZ), konkrétně pak její zahraniční fakulta (někdy též označovaná jako IV. fakulta VAAZ). Ta totiž již od šedesátých let 20. století zajišťovala studium inženýrských a vojenskotechnických oborů pro studenty převážně z rozvojových zemí, a měla tudíž solidně vybudovanou organizaci a personální zabezpečení v oblasti překladatelství a tlumočnictví. Bylo tak nasnadě, že většina učitelského personálu ÚZS byla získána právě na VAAZ. Nezanebatelnou byla také spolupráce lékařů z VAAZ a z Ústavu soudního lékařství brněnské fakultní nemocnice při předcházení a léčbě exotických nemocí a nejrůznějších zranění a parazitů, které si studenti ÚZS často přiváželi ze své domovské země.

Organizační struktura ÚZS byla dána Organizačním řádem ÚZS VŠ SNB a do značné míry kopírovala strukturu celé VŠ SNB, přičemž zde platily stejné předpisy a řády jako na ostatních fakultách a pracovištích VŠ SNB. Ve vedení ústavu stál náčelník a tři zástupci náčelníka, z toho vždy jeden určený pro zajišťování politicko-výchovné práce.⁷ Pod přímé vedení ústavu patřila skupina obrany, plánovací a organizační oddělení, hospodářská skupina a zdravotnická skupina. Obdobně jako na fakultách VŠ SNB byly jed-

6 V roce 1981 studovalo deset studentů z Vietnamské lidové republiky na IV. fakultě VŠ SNB v Bratislavě (fakulta vyšetřování), deset absolventů bezpečnostní vysoké školy Vietnamské lidové republiky studovalo v čtyřletém postgraduálním studiu na VŠ SNB a 40 příslušníků bezpečnostních složek a ochrany státní hranice Irácké republiky v desetiměsíčním kurzu vyšší důstojnické školy, viz: ABS, fond Vysoká škola Sboru národní bezpečnosti (VŠ SNB), karton 150, informace pro I. náměstka FMV ČSSR z prosince 1989.

7 V roce 1986 byl náčelníkem ÚZS plk. doc. JUDr. Bohumil Štěpánek, zástupcem náčelníka pro politicko-výchovnou práci plk. RSDr. Michal Červeňák, zástupci pplk. Ing. Jiří Unzeitig a mjr. JUDr. Pavel Zloch.

notlivé předměty či skupiny podobných předmětů vyučovány v rámci organizačních celků, tzv. sekcí (na fakultách VŠ SNB to byly katedry a ústavy):

Sekce národně osvobozenického hnutí a výstavby bezpečnostních sborů

Sekce marxismu-leninismu

Sekce státu a práva

Sekce státobezpečnostních disciplín

Sekce veřejnobezpečnostních disciplín

Sekce kriminalistiky

Sekce řízení, vojenské a tělesné přípravy

Sekce jazyků

Chod ŮZS zajiřovalo celkem sedmdesát příslušníků SNB. Z toho vždy nejméně polovina byla tvořena pedagogickými pracovníky s odpovídající praxí.⁸ Pedagogové pocházeli především z řad učitelů VAAZ a VŠ SNB, částečně se jednalo o příslušníky I. správy SNB (rozvědka) a II. správy SNB (kontrarozvědka proti vnějšímu nepříteli), kteří zde působili často jako tzv. legalizovaní rezidenti (viz dále Akce Přístav). Jen z menší části byla z důvodu utajení výuka zabezpečována také externisty (zvláště z řad překladatelů a tlumočníků).

ŮZS zabezpečoval přípravu zahraničních studentů dvojí formou. Jednak zde fungovalo řádné denní čtyřleté vysokoškolské studium tzv. „po linii“ Státní bezpečnosti (dále jen StB) a Veřejné bezpečnosti (dále jen VB). Předcházela mu přitom jednoroční jazyková příprava. K mimořádným formám studia patřily specializované kurzy a postgraduální kurzy tzv. zdokonalovacího a rekvalifikačního typu v délce šesti, resp. dvanácti měsíců (dle specifických požadavků smluvních stran).⁹

Výuka probíhala v českém jazyce, avšak v případě některých krátkodobých kurzů bylo využíváno tlumočníků, popř. byla výuka realizována v dohodnutém jazyce, nejčastěji v ruštině. Kromě teoretického studia absolvovali studenti také praktické činnosti, při čemž byla jednak využívána výcviková základna ŮZS, jednak zde probíhala úzká spolupráce s útvary SNB, orgány justice, prokuratury a státní arbitráže. Vyučování bylo zaměřeno především na oblasti vyšetřování, ochrany osob a objektů, kontrarozvědky, šifrování, přípravy spojářů, ochrany státních hranic, služební kynologie, kriminalistiky, profesní pedagogiky, dopravní služby, ale též např. na oblast požární ochrany apod.

Studium i volnočasové aktivity studentů byly podřízeny řádu školy, který byl internátního typu a zahrnoval též prvky vojenské organizace. Vše

⁸ ABS, fond VŠ SNB, karton 150, zpráva o činnosti ŮZS 1982–1986.

⁹ Konkrétní požadavky a parametry vztahující se k průběhu kurzů a studia byly za FMV řešeny Odborem pro mezinárodní styky, který zajiřoval komunikaci s institucemi v domovských zemích a zastupitelskými úřady v Československu.

mělo probíhat podle předem daného harmonogramu a přesně v souladu s rozkazy vedení ÚZS či náčelníků sekcí. Každá studijní skupina měla svého zástupce (náčelníka) a fungovala prakticky jako vojenský útvar. Národnostní složení skupin záviselo vždy na domluvě smluvních stran (ministerstev). Při větším počtu studentů z jedné země vznikaly též skupiny národnostně jednotné.¹⁰

V letech 1984–1989 ukončilo řádné vysokoškolské studium na ÚZS celkem 87 studentů z osmi zemí, zařazených do čtrnácti výukových skupin. Devět skupin ukončilo studium „ve směru“ StB a pět skupin „ve směru“ VB.¹¹ Celkem 37 studentů složilo rigorózní zkoušku a získalo titul JUDr.¹²

Do konce roku 1989 absolvovalo studium v kurzech na ÚZS 1092 studentů v 65 kurzech, kteří pocházeli celkem z patnácti zemí (Afghánistán 397, Angola 57, Etiopie 123, Guinea-Bissau čtyřicet, Guinea-Konakry deset, JLDR 21, Kongo šedesát, Mozambik 51, Palestina (příslušníci Sjedenčené bezpečnostní služby Organizace pro osvobození Palestiny – dále jen OOP) 121, Vietnam 57, Kuba sedmdesát, Seychellová republika pět, KLDR 25, Nikaragua 33, Kambodža 22).¹³

Z hlediska zaměření přípravy původně převažovaly kurzy tzv. „po linii“ StB, celkem 70,5 % ze všech kurzů, zbývající byly tzv. „po linii“ VB. Později se toto procentuální rozložení víceméně obrátilo.

Úroveň přípravy na ÚZS byla hodnocena příslušnými ministerstvy spřátelených zemí velmi pozitivně. Většina absolventů se velmi dobře uplatnila v řídicích i výkonných funkcích bezpečnostních rezortů, v pedagogických funkcích i v diplomatických službách svých zemí.

Pro československou stranu se však provoz ÚZS a plnění smluvních závazků v oblasti vzdělávání zahraničních studentů ukázalo jako vysoce neekonomické. Dokonce již v roce 1979 konstatovala *Zpráva o plnění úkolů v oblasti mezirezortních vztahů v roce 1979* z 21. listopadu 1979 adresovaná Kolegiu ministra vnitra ČSSR: „*Dosavadní trend spolupráce s rozvojovými zeměmi ukazuje, že jde v podstatě o jednosměrnou pomoc ze strany FMV, přičemž četnost a finanční náročnost požadavků neustále stoupají. Tyto okolnosti nepříznivě ovlivňují rozpočet FMV. [...] V souvislosti s uvedeným lze konstatovat, že možnosti FMV [...] jsou prakticky vyčerpány.*“¹⁴

10 Z hlediska zemí původu vysokoškolských studentů se jednalo u směru StB o 5 učebních skupin z VSR (celkem 50 studentů) a 4 skupiny mezinárodní třídy (u směru VB 2 skupiny studentů z VSR a 3 skupiny studentů mezinárodní třídy). V mezinárodních třídách byli zařazeni studenti z Afghánistánu celkem 7, z Angoly 4, Etiopie 1, Guinea Bissau 13, Jemenu (JLDR) 4, Maďarska 4 a Palestiny 4, viz: ABS, fond VŠ SNB, karton 151.

11 Viz přílohu č. 2.

12 ABS, fond VŠ SNB přírůstek č. 525, karton 3.

13 Viz příloha č. 1

14 ABS, fond Sekretariát MV, značka A2/9, inv.j. 216, zpráva o plnění úkolů oblasti zahraničních rezortů

Kupříkladu v roce 1981 činily přímé náklady na vzdělávání deset absolventů Bezpečnostní vysoké školy Vietnamské lidové republiky ve čtyřletém postgraduálním studiu na VŠ SNB celkem 486 400 Kč,¹⁵ nepřímé náklady pak 346 000 Kč.¹⁶ Celkem tedy 832 400 Kčs.

Ke smluvním ujednáním byl pravidelně připojován bod podrobně se věnující vzájemným finančním závazkům ve vztahu k poskytovanému studiu. V drtivé většině případů bylo dohodnuto, že v rámci pomoci rozvojovým zemím uhradí FMV ČSSR veškeré potřebné náklady s výjimkou dopravy studentů do a z místa studia. Každoročně studovalo na ÚZS přibližně 180–250 studentů, což vyžadovalo obrovské finanční prostředky, které mohl rezortní rozpočet jen velmi těžko dlouhodobě vynakládat.

I proto nebyly na základě rozhodnutí MV ČSSR od školního roku 1985/1986 do řádného vysokoškolského denního studia na ÚZS přijímáni noví zahraniční studenti, ačkoli se bezpečnostní rezorty spřátelených zemí i nadále pravidelně obracely na FMV se žádostí o umožnění vysokoškolské přípravy svých bezpečnostních kádrů v ČSSR. Teprve na operativní poradě MV ČSSR dne 14. září 1989 byl však projednán návrh na obnovení vysokoškolské přípravy zahraničních studentů na ÚZS s plánovaným započítáním jazykové přípravy od 1. září 1990 a zahájení řádného studia ve školním roce 1991/1992.¹⁷ Předběžně bylo domluveno přijetí studentů také ze Severní Koreje.

Vedle nesnází finančního rázu musel ÚZS čelit i dalším objektivním potížím souvisejícím se zdravotním stavem přicestovalých studentů. Zdravotnická skupina podávala vedení ÚZS pravidelně zprávy o situaci, přičemž mnohdy bylo třeba řešit skutečně nelehké případy. Zatímco studenti z Vietnamu si do Československa přiváželi nejrůznější formy infekcí, afričtí posluchači trpěli nezdědka různými druhy parazitů, zvláště pak v oblasti trávicího traktu. Speciální skupinu pacientů tvořili studenti z Jemenu a příslušníci Sjedenčené bezpečnostní služby OOP, kteří si do Československa jezdili léčit svá válečná a bojová zranění. Velkým problémem zahraničních studentů pak obecně bylo odlišné vnímání potřeby hygienických návyků.¹⁸

Stejně jako rozmanitost původu studentů přinášela obtíže i různorodost jejich sociálního původu, náboženství i věku. Zatímco například skupina studentů ze Seychellské republiky byla složena ze zkušených policistů s věkovým průměrem kolem 35 let, kteří navíc před rokem 1977 prošli bezpečnost-

v roce 1979 a návrh orientačního sjednávání mezinárodních resortních smluvních dokumentů v roce 1980.

15 Stipendium za čtyři roky 384 000 Kč, stravné za čtyři roky 58 400 Kčs, ošacení za čtyři roky 40 000 Kčs, školní pomůcky 4 000 Kč.

16 Úhrada za práci učitelů 200 000 Kčs, ubytování 146 000 Kč.

17 ABS, Sekretariát MV – Odbor analytiky, informací a plánování. Operativní porada MV ČSSR ze dne 14. 9. 1989.

18 ABS, fond VŠ SNB, karton 150, zpráva o činnosti ÚZS 1982–1986.

ním výcvikem ve Velké Británii, „afghánské“ skupiny byly tvořeny studenty ve věku do 20 let bez jakéhokoliv vzdělání, natož pak „správného světového názoru“ (tj. marxisticko-leninského). Zajímavé jsou též dobové záznamy charakterizující studenty jednotlivých studijních skupin, např. *„Slabá místa vietnamských studentů: Pedagogickými pracovníky musí být stále sledován režim vnitřního života vietnamské skupiny. U některých jedinců se projevuje negativní vztah k fyzické práci, brigádám, falešná kamarádství, snaha zakrývat porušení vnitřního řádu jednotlivci. U všech posluchačů se projevuje snaha v době svého volna navštěvovat i nejvzdálenější místa v republice, kde jsou jejich příbuzní (blízké vztahy) bez ohledu na nesplnění studijních povinností.“*¹⁹

Pracovníci ÚZS museli velmi často řešit různé potyčky a konflikty mezi studenty navzájem, mezi studenty a obyvateli Zastávky a nedalekých Rosic, nedodržování kázně²⁰ a v několika případech i porušení zákona a spáchání trestného činu ze strany studentů.²¹ Poměrně časté byly bitky a konflikty mezi studenty navzájem a mezi studenty a československým obyvatelstvem, které vznikaly nejčastěji z důvodu zájmu o tutéž ženu či dívku. Například bitka mezi afghánskými a nikaragujskými studenty v červenci 1989 a pátrání po příčině jejího vzniku odhalilo vyšetřovatelům skutečnost, že několik žen z Rosic a Brna poskytuje v bytovém domě nedaleko areálu ÚZS studentům za úplatu sexuální služby.²²

Archivní prameny z provenience československých bezpečnostních složek bohužel neobsahují mnoho informací o každodenním soužití studentů ÚZS a československých občanů a vzájemném ovlivňování životů všech dotčených. Dovídáme se pouze o problematických událostech. O tom, že pobyt studentů ÚZS v Československu měl značný vliv na obě výše zmíněné skupiny, však například svědčí zpráva z roku 1985 o operativní situaci v ÚZS: *„Kontakty zahraničních studentů na obyvatelstvo [...] Do současné doby jsou zjištěny 4 případy narození dětí ze vzniklých vztahů mezi čs. ženami a zahraničními studenty.“*²³

Aby nevznikla klamná představa, že ÚZS byl pouze dobročinným podnikem financovaným FMV pro povyražení zahraničních studentů v Česko-

19 Tamtéž.

20 Např. afghánský student Musharef se v roce 1988 odmítal vrátit z vycházky do Brna. Po zadržení hlídkou a při eskortě do objektu ÚZS se choval agresivně a neuctivě. Eskortující důstojník zaznamenal jeho výrok, který může zajímavým způsobem ilustrovat skutečné smýšlení mnoha studentů: *„...stejně půjdu ven, kdy budu chtít, na vaši kázeň a pořádek se mohu vykašlat, nikoho nebudu poslouchat, nejsem komunist a nikdy jím nebudu a za socialismus bojovat nebudu...“* ABS, fond VŠ SNB, karton 195, učební skupina 01 14 Afghánistán, s. 25.

21 Afghánský student Andul Látiif byl dokonce stíhán za napadení veřejného činitele a za pokus o znásilnění, viz ABS, fond VŠ SNB, karton 196, učební skupina 01 15 Afghánistán.

22 ABS, fond VŠ SNB, karton 195, učební skupina 01 14 Afghánistán, s. 45.

23 ABS, fond VŠ SNB, karton 150: Akce Přístav – operativní situace 1985, s. 19.

slovensku, který přinášel pouze provozní a kázeňské problémy, je třeba zmínit zcela zásadní důvod pro vznik této instituce a jasně definovat její účel.

Původním předpokladem bylo, že vznik ÚZS a náplň smluv uzavřených se „spřátelenými“ rozvojovými zeměmi přispějí k obnově či vytvoření nové československé zpravodajské sítě,²⁴ která byla po roce 1968 ochromena (zvláště v oblasti špionážní činnosti) v důsledku četných zběhnutí příslušníků rozvědky a také kádrových čistek.²⁵ Vedení FMV počítalo s tím, že mezi zahraničními studenty získá mnohé spolupracovníky pro Státní bezpečnost. I proto byl v květnu 1982 5. odborem II. správy SNB (problematika afrických a asijských států) založen objektový svazek s názvem „Přístav“.²⁶ Akce „Přístav“ si kladla za cíl tzv. kontrarozvědnou ochranu zahraničních studentů. Pod pojmem kontrarozvědná ochrana se skrývala jak snaha československých zpravodajců získat spolupracovníky, tak (možná především) obava Státní bezpečnosti z infiltrace studentů kontaktovaných či přímo najatých západními rozvědkami.

2. oddělení 5. odboru II. správy SNB ve spolupráci s 1. odborem Krajské správy Státní bezpečnosti Brno (dále jen KS StB) mělo (dle pokynů náčelníka 5. odboru II. správy SNB podplukovníka JUDr. Jiřího Jíry) zajistit tzv. vnější a vnitřní kontrolu objektu.²⁷

„Vnější kontrola“ znamenala zajištění veškerých informací týkajících se obyvatelstva Zastávky a Rosic u Brna, tj. informací o osobách, které „*mají nepřátelský vztah k socialistickému zřízení*“,²⁸ a zprávách o rodinných příslušnících emigrantů a jejich kontaktech se zahraničím. Kontrolován byl také pohyb a průjezd vozidel s diplomatickou a cizí státní značkou v daných lokalitách. Sběr těchto informací měl na starost za 1. odbor KS StB Brno nadporučík František Sobocik a za 2. oddělení 5. odboru II. správy SNB mjr. Dagmar Volná. Díky těmto příslušníkům a jejich zpravodajcům se v objektovém svazku dochovaly záznamy o dobové situaci v Zastávce u Brna a v Rosicích. Při jejich hodnocení je však nutné brát v potaz účel jejich vzniku.

Pod pojmem „vnitřní ochrana“ se skrývala tzv. „legalizace“, tj. působení pracovníků I. správy SNB a II. správy SNB v rámci učitelského sboru a dalších zaměstnanců ÚZS. Tuto činnost měli dle informací ze svazku na starost kpt. Dalibor Botko a později pplk. Zdeněk Palásek. Jejich úkolem bylo shromažďovat zprávy o studentech, získávat od nich informace k vnitropolitickému dění v jejich domovině apod.

24 Myšleny československá rozvědka – I. správa SNB jako součást Státní bezpečnosti a Zpravodajská správa Generálního štábu Československé lidové armády.

25 Blíže k tématu např. Ladislav BITTMAN, *Špionážní oprátky: pohledy do zákulisí československé zpravodajské služby*, Praha 1992; Josef FROLÍK, *Špión vypovídá*, Praha 1990.

26 ABS, fond Objektové svazky, reg. číslo 23550 akce „Přístav“.

27 *Tamtéž*, s. 3–5.

28 *Tamtéž*.

Přes veškerou snahu se však „legalizovaným“ příslušníkům nedařilo dostatečně „verbovat“ spolupracovníky z řad studentů. Jediným dokladem, svědčícím o jejich (alespoň částečné) úspěšnosti, je případ angolského studenta Joana Pinty, s nímž se pracovníkům II. správy SNB podařilo dohodnout se na spolupráci (akce s krycím názvem „Aneta“).²⁹ Ze strany StB bylo přitom použito silného nátlaku v podobě výhrůžek, že budou angloské úřady informovány o jeho výtržnictví a opilství v roce 1987. Joan Pinta si po absolvování ÚZS zajistil pracovní místo na zastupitelském úřadě Angoly v Praze a zmíněné kompromitující informace by mu jistě zkomplikovaly či zcela zmařily jakýkoli kariéerní růst (či by mu dokonce zajistily návrat do občanskou válkou zmiňané rodné země), tudíž se spoluprací nakonec souhlasil. Efektivita jeho součinnosti však patrně příliš valná nebyla, neboť se nedochovaly žádné informace dodané „agentem Anetou“.

Celospolečenské změny z přelomu let 1989 a 1990 znamenaly mj. i konec ÚZS. K poslednímu červnu 1990 byla zrušena VŠ SNB. Ještě před tímto datem byl však ÚZS organizačně převeden pod nově se formující demokratickou kontrarozvědku Úřad na ochranu ústavy a demokracie (ÚOÚD), pozdější Federální bezpečnostní informační službu (FBIS, po roce 1992 BIS). Tato úprava zcela jednoznačně reflektovala změnu politické orientace Československa a jeho spojenců, zvláště pak jejich zpravodajských služeb zejména ve vztahu k monitorování studentů ze Sjediněné bezpečnostní služby OOP.

Nařčení ze strany západních států, že v rámci ÚZS byl prováděn výcvik arabských teroristů, se nikdy nepotvrdila. Existují sice určité indicie, že se někteří z palestinských studentů před svým příjezdem do Československa účastnili nějakých teroristických aktů,³⁰ ovšem jasné prokázání této skutečnosti je i vzhledem k častým změnám jména a vůbec celkové identity bývalých arabských studentů téměř nemožné.

Z pohledu studentů a zainteresovaných úřadů jejich zemí se absolvování kursů a studia na ÚZS jevílo a stále jeví jako velmi přínosné. Mnozí z bývalých studentů dosud působí či donedávna působili ve vysokých pozicích státní správy svých rodných zemí. Jedním z nejoceňovanějších aspektů jimi nabytých znalostí a zkušeností v Československu bylo vzdělávání v oblasti šifrového spojení.

Z československé strany (především z pozice FMV a Státní bezpečnosti) ovšem mnoho pozitiv nenajdeme. Navzdory vynaloženým nezměrným finančním prostředkům se prakticky vůbec nepodařilo dostat (dokonce se mu ani přiblížit) vytčenému cíli. Zajímavým pramenem je jistě 87 dochovaných diplomových prací absolventů vysokoškolského studia na ÚZS, jejichž témata

²⁹ Tamtéž, s. 174–180.

³⁰ Tamtéž, s. 160–166.

se v drtivé většině týkají státněbezpečnostní problematiky a organizace bezpečnostních sborů. Při bližším seznámení s těmito pracemi však lze dojít k názoru, že zde uvedené informace mohla československá rozvědka získat výrazně levněji dokonce i z otevřených zdrojů na Západě (knihovny apod.). Svědčí o tom i skutečnost, že již krátce po zahájení činnosti ÚZS zájem I. správy SNB o zahraniční studenty výrazně opadl.

Hlavní význam zkoumání činnosti a vůbec veškerých aspektů existence ÚZS můžeme dnes nejspíše spatřovat v dokreslení celkové mozaiky pochopení dějin konce studené války a jedné z fází dekolonizace a emancipace států a národů tzv. třetího světa.

Příloha č. 1

Celkový počet absolventů ÚZS³¹

		1982 – 1983	1983 – 1984	1984 – 1985	1985 – 1986	1986 – 1987	1987 – 1988	1988 – 1989	1989 – 1990	Celkem
VŠ	učebních skupin	0	1	1	2	2	5	3	0	14
	počet studentů	0	10	1	10	10	30	26	0	87
kurzy	učebních skupin	7	17	2	7	11	7	9	7	67
	počet studentů	105	275	45	141	179	136	123	110	1114

Příloha č. 2

Celkový počet absolventů vysokoškolského studia ÚZS³²

Země	1984	1985	1986	1987	1988	1989	Celkem
Afghánistán	0	0	0	0	1	6	7
Angola	0	0	0	0	4	0	4
Etiopie	0	0	0	0	0	1	1
Guinea-Bissau	0	1	0	0	6	6	13
Jemen	0	0	0	0	3	1	4
Maďarsko	0	0	0	0	4	0	4
Palestina (OOP)	0	0	0	0	2	2	4
Vietnam	10	0	10	10	10	10	50
Celkem	10	1	10	10	30	26	87

31 ABS, fond VŠ SNB, karton 150, informace pro I. náměstka FMV ČSSR z května 1990.

32 ABS, fond VŠ SNB, karton 150, informace pro I. náměstka FMV ČSSR z prosince 1989.

Případ „Karel Strmiska a spol.“ – příspěvek k dějinám protikomunistického odboje

Petr SVOBODA

V předvánočním prosincovém čase roku 1951 se před porotou Státního soudu v Praze na Pankráci konalo přelíčení s patnácti obžalovanými v čele s bývalým vrchním strážmistrem Sboru národní bezpečnosti (dále jen SNB) Karlem Strmiskou. Vzhledem k tomu, že třináct z obžalovaných bylo donedávna příslušníky SNB v činné službě, probíhalo soudní přelíčení s vyloučením veřejnosti. Rozsahem a závažností se bezesporu jednalo o velký proces, avšak vzhledem k jeho státněbezpečnostní povaze o něm v dobovém tisku nenajdeme ani sebemenší zmínku. Souzena byla nejvýznamnější podskupina odbojové skupiny Za svobodu, v jejímž čele stál bývalý tajemník národně socialistické strany Josef Vlasatý, který v ilegalitě užíval krycího jména „kpt. Hrdý“.¹ Další tři dílčí podskupiny byly souzeny v průběhu února až dubna následujícího roku.

Pro pochopení souvislostí tohoto procesu je třeba alespoň ve stručnosti poukázat na vznik a činnost skupiny Za svobodu. Ta byla součástí akce SKAUT, která je dnes považována za největší provokaci Státní bezpečnosti (dále jen StB) v celém období její existence. Kořeny akce, v níž bylo později zatčeno na sedm set lidí, sahají do poúnorového období roku 1948, kdy byl orgány StB tajně zatčen JUDr. Vlastislav Chalupa, vedoucí útvaru pro vědeckou politiku na ústředí sekretariátu národně socialistické strany. Bezpečnostní orgány u něho předpokládaly pokus o ilegální odchod do zahraničí, čemuž hodlaly za každou cenu zabránit. Oproti okamžitému zatčení, následnému vyšetřování a odsouzení se StB rozhodla využít jeho osoby k rozkrytí a vytvoření rozvětvené struktury ilegálních skupin sestávajících z bývalých funkcionářů a členů nekomunistických stran. Za dosud ne zcela objasněných okolností přistoupil Vlastislav Chalupa krátce po svém zatčení na spolupráci. Bezpečnostními orgány byl postupně „převychován“ na agenta provokatéra, prostřednictvím kterého se StB podařilo úspěšně pronikat do existujících či tvořících se odbojových skupin a vytvořit projekt tzv. Československé strany práce jako integrující platformy, v níž se měli sjednotit národní socialistické a sociální demokraté. Cílem této platformy bylo sjednocení a usměrnění protikomunistického odporu pod řízenou kontrolou StB. Vlastislav Chalupa vy-

1 Ke skupině Josefa Vlasatého srov. Petr SVOBODA, *Činnost odbojové skupiny „Za svobodu“ (1948/49–1951) – odboj pod kontrolou StB*, in: Třetí odboj. Kapitoly z dějin protikomunistické rezistence v Československu v padesátých letech 20. století, Václav Veber – Jan Bureš (eds.), Plzeň – Praha 2010, s. 110–137.

stupoval v odboji jako zástupce tzv. ústředí ilegálních organizací a vznikající Československé strany práce a v ilegalitě byl nejčastěji znám pod krycím jménem „mjr. Král“. Jeho činnost, která se v rámci akce SKAUT uskutečňovala v domácí i zahraniční oblasti, je známa díky studiím Josefa Kalvody, Jiřího Málka a Karla Kaplana.²

Za pomoci Vlastislava Chalupy, který mezi skutečnou ilegalitou požíval naprosté důvěry, bylo provedeno napojení na minimálně sedmnáct ilegálních skupin, přičemž vznik některých sám přímo inicioval.³ Mezi skupinami, které se podařilo StB prostřednictvím „mjr. Krále“ a jeho „ilegálního“ spolupracovníka „Oldřicha Ravena“ (ve skutečnosti příslušníka StB Josefa Damiána) infiltrovat, byla též skupina bývalého tajemníka krajského sekretariátu Československé strany národně socialistické v Praze Josefa Vlasatého.⁴ Aktivně činný byl již v protinacistickém odboji a nedlouho po únoru 1948 vytvořil ilegální skupinu sestávající z několika dílčích podskupin s působností v Praze a v širším okolí.⁵

2 K činnosti JUDr. Vlastislava Chalupy srov. Josef KALVODA, *Z bojů o zítřek II. Dokumentace*, Toronto 1996, s. 249–365; TÝŽ, *Z bojů o zítřek III. Historické eseje*, Kladno 1998, s. 240–250; Jiří MÁLEK, *JUDr. Vlastislav Chalupa, agent StB*, Securitas Imperii, 1994, s. 72–116; Karel KAPLAN, *Největší politický proces. M. Horáková a spol.*, Brno 1996, s. 74–78, 104–111; Zdeněk F. ŠEDIVÝ, *Velká operace. Pokus Státní bezpečnosti o likvidaci třetího odboje*, Vimperk 1996.

3 Archiv bezpečnostních složek Praha (dále jen ABS), fond Hlavní správa rozvědky – Agenturní svazky (dále jen I. S-4), svazek archivní číslo (dále jen a. č.) AS-7464, registrační číslo (dále jen r. č.) 41538/013, s. 85–91, všeobecný přehled (nedatováno); *Tamtéž*, svazek a. č. AS-7464, r. č. 41538/018, s. 97–102, zpráva o akci Skaut ze dne 9. 1. 1952. Dále srov. Jiří MÁLEK, *Metody Státní bezpečnosti na likvidaci třetího odboje v letech 1948–1953*, in: *Za svobodu a demokracii I. Odpor proti komunistické moci*, Jaroslav Cuhra – Václav Veber (eds.), Praha 1999, s. 60–84.

4 Josef Vlasatý (1897–1972) nastoupil v září 1947 místo tajemníka sekretariátu národně socialistické strany na Praze 2, kde jej zastihl komunistický převrat. Po únorových událostech roku 1948, kdy byl krajský aparát likvidován, přešel do ústředního aparátu strany na náměstí Republiky, kde setrval na postu tajemníka pro administrativní záležitosti až do svého propuštění v březnu 1949. Byl jednateltem pořadatelského sboru XI. všesokolského sletu v roce 1948, avšak vzápětí byl ze Sokola vyloučen. V ústředním sekretariátu národně socialistické strany se dostal do kontaktu s tajemníkem osobního oddělení Josefem Damiánem, ve skutečnosti důstojníkem StB, který byl do národně socialistické strany vyslán bezpečnostními orgány jakožto nepřátelského prostředí již v únoru 1947. Během pracovních kontaktů v létě a na podzim 1948 si Damián získal Vlasatého důvěru i respekt, otipoval jeho možnosti a v listopadu téhož roku jej jakožto člena Československé strany práce napojil přímo na JUDr. Vlastislava Chalupu („mjr. Krále“), ve skutečnosti již od dubna 1948 vázaného agenta StB. Po vyslání Chalupy do Francie (počátkem září 1949) zaujal z rozhodnutí StB jeho pozici vedoucího ilegální platformy Československé strany práce „ing. Dub“, což bylo krycí jméno bývalého národně socialistického poslance Josefa Růžhy, tanký agenta StB. Od června 1949 pracoval Vlasatý u firmy Médikovna Rudolf Roubalík v Praze Smíchovské jako administrativní pracovník. Poté, co byla v únoru 1951 firma znárodněna a sloučena s národním podnikem Chirana, byl přesunut jako pracovní síla do vedoucího závodu v Praze Záběhlicích. Od září 1951 byl až do svého zatčení zaměstnán jako dělník v papírenském podniku Pergamentka v Praze Bubenčí, viz ABS, fond Vyšetřovací spisy – Centrála (dále jen fond MV-V), vyšetřovací spis a. č. V-2710 MV, skupinový spis státněbezpečnostního vyšetřování proti Vlasatý Josef a spol., svazek II, osobní spis státněbezpečnostního vyšetřování proti Vlasatý Josef, s. 38–39, životopis Josefa Vlasatého ze dne 20. 11. 1951; Národní archiv (dále jen NA), fond Státní soud Praha – neuspořádáno, spisová značka 5 Ts I 5/52, s. 291–293, dopis Vilmy Vlasaté (manželky) prezidentu republiky ve věci žádosti o milost pro Josefa Vlasatého ze dne 17. 5. 1952; NA, fond Ústřední sekretariát Národně socialistické strany – fond AMV 35, karton 18, signatura (dále jen sign.) 35-1/245/10, s. 15–16, popis činnosti odborářské a politické bratra Josefa Vlasatého.

5 Josef Vlasatý svůj postoj k ilegální činnosti charakterizoval na jaře 1950. V jednom ze svých dopisů

Kromě napojení na bývalé členy národně socialistické strany, Sokola a pracovníky průmyslových závodů navázal Josef Vlasatý v průběhu léta 1951 kontakt a následnou spolupráci s vrchním strážmistrem Karlem Strmiskou z Obvodního velitelství Národní bezpečnosti (dále jen OB-NB) v Praze 9 – Vysočanech.⁶ Karel Strmiska pak spolu s Jaroslavem Sajverou⁷, bývalým starostou vysočanské sokolské jednoty a Michaellem Pappem, úředníkem ČKD Stalingrad, vytvořili vlastní podskupinu složenou z příslušníků SNB v činné službě. Téměř výlučně se jednalo o příslušníky bývalé prvorepublikové policie a četnictva. Další samostatnou podskupinu, napojenou na Josefa Vlasatého, pak vytvořil František Bártl, někdejší funkcionář národně socialistické strany v pražském Hloubětíně. Za aktivní účasti Ferdinanda Třebického, bývalého policejního ředitele, navázal Josef Vlasatý prostřednictvím kanadského vysla-

určených „ústředí odboje“ poznamenal: *„Je pravda, že jsem mnohdy velice otráven poměry a vším jiným, někdy bych od všeho nejraději utekl. Nejsm zbabělcem, ani nemám strach a nečekám nějakou odměnu, jsem jen vlastencem a také jedním z poškozovaných, ale chci poctivě pracovat ve prospěch vlastní a celého národa, ale nevím, jak dlouho to ještě vydržím [...] Bud' budu zavřen, nebo bude ze mě, tak jako z jiných, hromádka kostí [...] Ale to mě neznekličňuje, neboť kdyby se něco stalo, co se stane jinak? Naprosto nic, odešli daleko významnější, a také se nic nemohlo stát. Jeden odejde a deset nových nastoupí...“* ABS, fond Historický fond (dále jen MV-H), skupinový operativní svazek a. č. H-197, s. 188n, dopis „kpt. Hrdého“ pro „ing. Duba“ předaný prostřednictvím schůzky „kpt. Hrdého“ se spojkou „Ravenem“ dne 1. 4. 1950.

6 Karel Strmiska (1910–1952) pocházel z rodiny strojího zámečnicka Dominika Strmisky a Elfrídy, rozené Příbylové. V rodině vyrůstal spolu se třemi sourozenci. Po obecné a měšťanské škole absolvoval dvouletou obchodní školu v Praze. Poté působil jako kancelářský zaměstnanec u několika firem. V roce 1931 nastoupil vojenskou prezenční službu, kterou absolvoval u 28. pěšího pluku v Praze Vršovických a ukončil v hodnosti svobodníka. V roce 1933 byl v Praze přijat do služeb četnictva, kde následně absolvoval školu. Poté nastoupil službu u pohotovostního pluku v Chomutově, kde setrval do roku 1934. Následně vystřídal v důsledku častých převelení několik služebních míst v západních Čechách. Od roku 1947 služebně působil na OV-NB Praha 9 – Vysočany, kde setrval ve funkci velitele sekretariátu až do svého zatčení v září 1951. V roce 1938 uzavřel sňatek s Idou Fromovou. Manželka byla německé národnosti a její rodiče a sourozenci byli v roce 1946 odsunuti do americké okupační zóny v Německu. Z manželství se mu narodila dva synové a jedna dcera. Byl dlouholetým aktivním členem sokolské jednoty v Praze Vysočanech. Během první republiky a okupace nebyl nikde politicky organizován. Po osvobození se stal členem KSČ, avšak členství v roce 1946 pozbyl. Do KSČ vstoupil opětovně v roce 1948 a v roce 1950 byl prověřen jako roční kandidát. V roce 1949 byl povýšen do hodnosti vrchního strážmistra. ABS, fond MV-V, vyšetřovací spis a. č. V-2710 MV, skupinový spis státněbezpečnostního vyšetřování proti Vlasatý Josef a spol., sv. II, osobní spis státněbezpečnostního vyšetřování proti Strmiska Karel, s. 87–88, životopis Karla Strmisky ze dne 21. 11. 1951; ABS, fond Personální spisy příslušníků ministerstva vnitra, personální spis Karla Strmisky, ev. č. 1758/10.

7 Jaroslav Sajvera (1903–1980) byl nejmladší ze čtyř dětí Antonína Sajvery a Aloisie, rozené Skružné. Otec byl mlynářským stárkem. Jeden z jeho starších bratrů padl v první světové válce. Po obecné škole absolvoval čtyři třídy reálky a následně ještě jeden rok obchodní školy. Na vojnu odveden nebyl. Po několikaleté úřednické praxi byl od roku 1922 zaměstnán v Československé obci sokolské ve správě Tyršova domu, kde setrval až do svého propuštění v roce 1943. Následně nastoupil na ústředí ČKD v Praze Karlíně, kde působil jako úředník plánovacího oddělení. Setrval zde až do února 1948, kdy byl rozhodnutím akčního výboru uřazen. Ještě téhož roku nastoupil místo úředníka v národním podniku Elektrosignal, závod Signaltechna v Praze, kde byl v září 1951 v důsledku organizačních změn převeden do výroby. Krátce na to byl zatčen. V roce 1927 se oženil s Marií Dlabalovou, s níž měl jednu dceru. Manželka však v roce 1935 zemřela. V roce 1936 se oženil s Jiřinou Ondráčkovou. Za okupace byl členem Národního souručenství. V roce 1945 vstoupil do národně socialistické strany a stal se starostou Sokola v Praze Vysočanech. Po XI. všesokolském sletu byl v září 1948 ze Sokola vyloučen. ABS, fond MV-V, vyšetřovací spis a. č. V-2710 MV, skupinový spis státněbezpečnostního vyšetřování proti Vlasatý Josef a spol., sv. II, osobní spis státněbezpečnostního vyšetřování proti Sajvera Jaroslav, s. 128–129, životopis Jaroslava Sajvery ze dne 19. 11. 1951.

nectví v Praze spojení s československým exilem orientovaným na národní socialisty (Hubert Ripka, Petr Zenkl) za účelem odesílání a přijímání zpráv. Funkcí spojky s ostatními členy skupiny Vlasatý pověřil Barboru Vondráškovou z pražského Žižkova, která se mimořádně osvědčila a v ilegalitě vystupovala pod krycím jménem „Těžká“ či „Berta“. Na Vlasatého žádost napsala též řadu tematicky zaměřených protirežimních článků.⁸ Odbojová činnost Vlasatého skupiny sestávala z obstarávání zpravodajského materiálu z oblasti politické, hospodářské a díky napojení na odbojovou skupinu příslušníků SNB též z oblasti bezpečnostní. Dále se jednalo o psaní protirežimních textů, rozšiřování ilegálních tiskovin (byť mnohdy vydávaných pod přímou kontrolou StB) a ekonomickou a finanční podporu rodin spoluobčanů postižených komunistickým režimem. Skupina se kromě rozšiřování ilegálních tiskovin a letáků snažila získávat informace z průmyslové výroby, mapovat situaci v závodech ČKD Stalingrad a v neposlední řadě též shromažďovat informace z ministerstva dopravy (zprávy, dálkopisné telegramy aj.). Prostřednictvím Jiřiny Hlavičkové, členky Pappovy podskupiny, která pracovala jako telegrafistka československých drah na ministerstvu dopravy, skupina zjišťovala informace z telegrafní a dálkopisné kanceláře.⁹ Jednalo se o zprávy hospodářského charakteru, informace o pohybech zvláštních vlaků a vlakových souprav, zprávy o dopravních a leteckých nehodách, informace týkající se letecké dopravy, seznamy zaměstnanců telegrafického oddělení ministerstva dopravy aj. Zprávy se prostřednictvím spolehlivých spojek a členů skupiny dostávaly až k vedení organizace kolem Josefa Vlasatého.

V souvislosti s popisovaným příběhem je nutné poukázat na situaci, v jaké se československá společnost tehdy nalézala. Počátkem padesátých let se v souvislosti s narůstající krizí komunistického režimu začínala výrazně měnit nálada ve společnosti. Důvodem byly zejména postupující obtíže komunistického režimu, který se nejpozději v průběhu roku 1951 dostal do hluboké a vleklé krize. Jako zásadní příčinu lze uvést neúspěch hospodářské politiky KSČ a obecný pokles životní úrovně. Ve vztahu ke společnosti sehrálo významnou úlohu též politické odcizení režimu v důsledku silících represí. Strana ztrácí vnitřní jednotu a autoritu v důsledku zahájených čistek ve vlastních řadách. Vrcholí „hon na československého Rajka“ a dosud nepředstavitelným způsobem sílí proces zatýkání členů KSČ.¹⁰ Velký a dosud ne zcela doceněný význam měly též zprávy o aktuálním dění v západním světě, zejména

8 Anna ANDĚLOVÁ, osobní konzultace, 8. 7. 2010. Anna Andělová, roz. Bauerová, byla odsouzena v procesu František Bártl a spol.

9 ABS, fond I.S.-4, svazek a. č. AS-7464, r. č. 41538/018, s. 128–129, zpráva o likvidaci skupin ze dne 8. 3. 1952.

10 Srov. Jiří PERNES, *Krize komunistického režimu v Československu v 50. letech 20. století*, Brno 2008, s. 24.

v USA v souvislosti s právě zahájenou předvolební prezidentskou kampaní. Zprávy o aktuálním dění a vývoji mezinárodní situace se do Československa dostávaly nejrůznějšími cestami, od května 1951 též prostřednictvím právě zahájeného vysílání rozhlasové stanice Svobodná Evropa. Příslib prezidentského kandidáta gen. Eisenhowera a předvolební republikánská hesla o konečném osvobození „ujařmených národů“ střední a východní Evropy aktivizovaly stávající odbojové organizace v očekávání brzkého vypuknutí konfliktu mezi Západem a Východem a následného pádu režimu. Dosavadní snahy Trumanovy administrativy byly označovány jako minimalistické. Tedy nikoli demokratická „doktrína zdržování“, ale republikánská „doktrína osvobození“.¹¹ Na mezinárodní scéně měl pak rozhodující vliv zejména průběh války v Koreji, který každým dnem přibližoval vypuknutí konfliktu mezi Západem a Východem. Nervozita a nejistota režimu, který se tehdy dostával do stále větších problémů, narůstá a úměrně tomu sílí očekávání odbojových skupin ohledně možného brzkého konce.

Právě v atmosféře počínajícího léta roku 1951, kdy se očekával brzký pád komunistického režimu, se skupině Josefa Vlasatého podařilo napojit na vrchního strážmistra Karla Strmisku z OV-NB Praha 9 – Vysočany.¹² Kromě stávajícího obstarávání zpravodajského materiálu z oblasti politické a hospodářské se jí tak otevřel přístup i k důležitým informacím z oblasti bezpečnostní. Karel Strmiska působil ve funkci velitele sekretariátu OV-NB Praha 9, a tudíž měl přístup k řadě informací vysoké zpravodajské hodnoty. Navázání tohoto významného kontaktu bylo uskutečněno pravděpodobně v průběhu června 1951 a ve svém důsledku vedlo k realizaci, tedy zatčení a likvidaci celé široce založené skupiny. Sajvera spolu s Pappem patřili mezi okruh lidí, s nimiž se Strmiska velice dobře znal a stýkal již delší dobu. Všichni patřili k bývalým členům vysočanské sokolské jednoty, v jejímž čele stál právě Jaro-

11 Očekávanou změnu americké zahraniční politiky ve vztahu k evropskému prostoru názorně dokumentují deníkové zápisy brněnského spisovatele Čestmíra Jeřábka, který si v polovině roku 1952, v době vrcholící prezidentské kampaně, zaznamenal: „Republikánský kandidát Eisenhower zvířil hodně prachu svou volební řečí, pronesenou v New Yorku. Za jeden z požadavků budoucí americké zahraniční politiky prohlásil vysvobození evropských a asijských národů ze sovětského područí. Amerika neustane, dokud těmto národům nebude umožněno, aby opět samy svobodně rozhodovaly o svých osudech. [...] Eisenhower promluvil k delegaci amerických Poláků a řekl mj., že věří v brzké vysvobození Polska a ostatních národů za železnou oponou ze sovětské tyranie.“ Čestmír JEŘÁBEK, *V zajetí stalinismu. Z deníků 1948–1958*, Brno 2008, s. 180–181.

12 V jednom z dopisů pro „ústředí“ se Josef Vlasatý v souvislosti se svojí činností vyjádřil: „Mám dosti skupin, které jsou samostatné a počet lidí je dosti značný a na vše odhodlaný. Chlapci říkají, že sami stačí na nějakou větší akci a jsou hodně divočí. Mám co dělat, abych je krotil a to je pro mě ten nejtěžší úkol neb já nejsem o nic lepší [...] snad to ještě několik dní vydržíme, a proto musí páni na západě pospíchat, aby nepřišli pozdě. [...] Mám rozděláno SNB, jsou to také dobří lidé. Nežli jsem po této stránce přijal hlášení, tak jsem celou řadu vyřadil a nyní mám dojem, že to je dobré. V nejbližší době dostanu seznamy z okresů, dle kterých poznáme, jak je který jednotlivec spolehlivý, ale jak mám předem zprávy, je to pro tento režim u nich katastrofální, a tak nevím, na koho již budou spoléhat...“ ABS, fond MV-H, skupinový operativní svazek a. č. H-197, svazek č. 5, s. 699n, dopis „kpt. Hrdého“ pro „ing. Duba“ předaný prostřednictvím spojky „Berty“ dne 20. 6. 1951.

slav Sajvera. Poté, co byl Karel Strmiska obeznámen s existencí, činností a cíli odbojové organizace, začal v letních měsících 1951 na velitelství SNB v Praze 9 organizovat vlastní skupinu z těch příslušníků SNB, které osobně znal a u nichž předpokládal nespokojenost se stávajícími politickými poměry. Úkolem členů organizace bylo dělat informátory a po vypuknutí konfliktu, obecně očekávaného v průběhu následujícího roku 1952, průvodce západních vojsk, která měla obsazovat Československo.¹³ V rozhodném okamžiku měl Karel Strmiska stát v čele zabezpečovací skupiny, jež měla během převratu obsazovat továrny a udržovat bezpečnost v Praze 9 – Vysočanech jakožto strategické průmyslové části hlavního města.¹⁴ Záměrem skupiny bylo vytvářet podobné ilegální organizace z řad stejně smýšlejících příslušníků SNB i na jiných obvodních velitelstvích v Praze a okolí. Za tímto účelem zjistil Strmiska početní stavy příslušníků SNB na jednotlivých pražských obvodních velitelstvích včetně počtu zbraní. Předával průběžně týdenní tajná hesla ke vstupu na letiště v Ruzyni a tajná krycí hesla opravňující ke vstupu do objektů strážných příslušníků SNB (ohlašovací úřady, vysílací stanice, letiště). Dále získal šifrovací a dešifrovací klíč Krajského velitelství národní bezpečnosti v Praze a zajistil tajný plán obvodu OV-NB v Praze 9, na kterém byly vyznačeny všechny významné a strategické objekty jako závody, úřady, trafostanice, obchody a jiné instituce.¹⁵ Zajistil též fotokopii mapy OV-NB Praha 9, kde byly zakresleny obvody podléhající strážení jednotlivých okrsků. Pro potřeby odbojové organizace obstaral materiál nezbytný pro výrobu tiskovin a letáků (blány do rozmnožovacího přístroje, hektografický papír aj.). Spolu s ostatními rozšiřoval protirežimní tiskoviny a letáky. Pomáhal též organizovat sbírky peněz a potravinových lístků pro rodiny příslušníků SNB, kteří byli perzekvováni z politických

13 Josef NERUDA, osobní konzultace, 3. 11. 1999. Josef Neruda byl odsouzen v procesu Karel Strmiska a spol.

14 ABS, fond Velitelství Státní bezpečnosti, a. č. 310-100-7, s. 20, zpráva o stavu šetření případu Vlasatý a spol. ze dne 22. 9. 1951.

15 „Sajvera při rozhovoru, který s ním Eva vedla, sdělil, že šifry předává člen SNB Karel [Strmiska – pozn. autora]. Jmenovanému procházejí všechny šifry pod rukou. S velitelem je ve velmi přátelském vztahu. Poradil prý mu, aby byly staženy všechny automaty a uloženy do skříně. Velitel [...] dokonce předal klíče od skříně Karlovi do opatrování. Karel v případě nějaké akce předá automaty ilegálně. Karel prý má všechno velmi dobře zorganizováno. Ze 70 členů obvodu SNB jde 58 s ilegálními. [...] sloužil již za první republiky u policie. Sloužil i za okupace jako strážmistr u Písku. Po revoluci přišel do Prahy. Je rodák jako Sajvera a Sajvera se s ním velmi dobře zná. Na dotaz Evy, jestli Karel pracuje společně s Michalem [Pappem – pozn. autora], který s ním byl na poslední schůzce, sdělil Sajvera, že Michal s ním v zaměstnání není, že pracuje jinde...“ ABS, fond MV-H, skupinový operativní svazek a. č. H-197, svazek č. 5, s. 794n, zápis ze schůzky „kpt. Hrdý“, Vondrášková, Sajvera, „mjr. Novotný“, „Eva“ ze dne 5. 9. 1951. Když byl v říjnu 1950 Josef Damián v rámci akce SKAUT vyslán StB do Francie za účelem řízení Vlastislava Chalupy, převzal jeho funkci spojky v kontrolovaných stupních, a tedy i ve skupině Josefa Vlasatého, sám por. Václav Vacek (krycí jméno „mjr. Novotný“), důstojník StB a velitel referátu 2025. Od května 1951 byla pod krycím jménem „Eva“ do skupiny operativně nasazena též štržm. Miroslava Doubravová, mladá příslušnice StB na referátu 2025 viz *tamtéž*, svazek č. 2, s. 219n, zápis ze schůzky „mjr. Novotného“, „Ravena“, „kpt. Hrdého“ a Ferdinanda Třebického dne 21. 4. 1950. Dále srov. *tamtéž*, svazek č. 5, s. 656, zápis ze schůzky „mjr. Novotného“, „Evy“ a „Berty“ dne 18. 5. 1951.

důvodů. Tuto činnost lze předpokládat již v době před zapojením do Vlasatého skupiny. V průběhu léta 1951 se účastnil několika ilegálních schůzek s vedoucími jednotlivých podskupin (Vlasatý, Papp, Sajvera, Bártl, Třebický), na nichž byla projednávána činnost, koordinace a nutné úkony v souvislosti s přípravou očekávaného politického zvratu. Za tímto účelem byly též konány porady ohledně obsazení jednotlivých bezpečnostních funkcí v době převratu.¹⁶ Společně s vedením skupin připravoval organizační schůzku příslušníků SNB, na které měl kromě Jaroslava Sajvery hovořit i vedoucí organizace Josef Vlasatý. Schůzka, ke které v důsledku první vlny zatýkání již nedošlo, se měla konat v sobotu 22. září 1951 v pražském Hloubětíně poblíž konečné tramvajové zastávky spoje č. 19.¹⁷

Z obvodního velitelství SNB na Praze 9 se Karlu Strmiskovi postupně podařilo zapojit několik dalších příslušníků. Dle pozdější obžaloby se jednalo o vstržm. Josefa Kmínka, vstržm. Jozefa Maceje, šstržm. Oldřicha Svobodu, šstržm. Václava Frouse, vstržm. Josefa Fitze, šstržm. Jana Vořecha, šstržm. Josefa Kunce, vstržm. Františka Červinku a vstržm. Lubomíra Maryšku. Do skupiny byl též zařazen vstržm. Karel Štolla z OV-NB Praha 7, díky kterému se skupině podařilo zjistit počty příslušníků sedmého pražského obvodu včetně jejich politické spolehlivosti.¹⁸ Prostřednictvím Oldřicha Svobody skupina disponovala též početnými stavy příslušníků SNB na obvodních velitelstvích v Praze Libni, Karlíně a Holešovicích. Až na Josefa Kunce se vesměs jednalo o příslušníky bývalé prvorepublikové policie a četnictva. Z pověření Strmisky vytvořil František Červinka následně samostatnou podskupinu ve Škvorci sestávající z příslušníků SNB na Českobrodsku (šstržm. František Chott z VS-NB Mochov – okres Český Brod, šstržm. Josef Neruda z VS-NB Úvaly). S touto podskupinou spolupracoval a později byl souzen též sedlák Oldřich Holeka z Přišimas u Českého Brodu.

Mezi užšími spolupracovníky Karla Strmisky zaujímali na OV-NB Praha 9 – Vysočany významné místo vstržm. Jozef Macej a vstržm. Josef Kmínek. Jozef Macej zastával na OV-NB Praha 9 funkci zbrojního referenta. Strmiskou, s nímž sdílel společnou kancelář, byl pověřen, aby v příhodném okamžiku (v koordinaci s vypuknutím převratu) zajistit množství automatických zbraní, které měly být následně dány k dispozici spolehlivým osobám během

16 Josef NERUDA, osobní konzultace, 3. 11. 1999.

17 ABS, fond MV-V, vyšetřovací spis a. č. V-2710 MV, skupinový spis státněbezpečnostního vyšetřování proti Vlasatý Josef a spol., operativní podsvazek č. 1, s. 74–75, zpráva o dosavadních výsledcích vyšetřování v akci „Za svobodu“ u jednoho z hlavních členů této skupiny Strmisky Karla ze dne 18. 10. 1951. Dále srov. *Tamtéž*, s. 76–78, plán vyšetřování – Strmiska Karel ze dne 29. 9. 1951.

18 NA, fond Státní prokuratura Praha, neuspořádáno, sp. zn. 4 Spt I 143/51, žaloba státního prokurátora ve věci Karel Strmiska a spol. ze dne 8. 12. 1951.

povstání.¹⁹ V době Strmiskovy nepřítomnosti opakovaně opisoval hesla z tajného protokolu na služebně ve Vysočanech. Hesla byla následně předávána Michaelu Pappovi jakožto členu užšího vedení skupiny. Vstržm. Josef Kmínek, který působil ve funkci velitele hlavní stanice SNB na OV-NB Praha 9, obstaral pro potřeby organizace plán tohoto pražského obvodu se zakreslením všech objektů průmyslové výroby (továrny, sklady, administrativní budovy aj.), pomáhal Strmiskovi se získáním šifrovacího a dešifrovacího klíče Krajského velitelství národní bezpečnosti v Praze a účastnil se spolu s ostatními několika ilegálních schůzek.²⁰

Zjistit skutečný rozsah odbojové činnosti a ilegální práce výše jmenovaných příslušníků SNB je značně problematické.²¹ Na znění vyšetřovacích protokolů, stejně jako na doznání obviněných učiněná v prostředí ruzyňské vyšetřovací vazby, je třeba pohlížet více než kriticky.²² Nutno též připustit, že některé z uvedených osob mohly být do celé záležitosti zapojeny na základě umělého zveličeného konstruktů vyšetřovatelů StB. Zjištění, že do protikomunistického odboje jsou zapojeni aktivní příslušníci SNB, povětšinou členové či kandidáti KSČ, bylo pro orgány StB jistě velkou výzvou a v tomto kontextu lze

19 Jozef Macej (1905–1952) pocházel z chudé východoslovenské rodiny zeměděle Andreje Maceje a Marie, rozené Prokopové. Vyrůstal v početné rodině osmi dětí, vesměs chlapců. Otec odjížděl za prací do USA, odkud se vždy po určité době vracel s vydělkem k rodině na Slovensko. Za prací do USA následovali otce tři z Jozefových starších bratrů. Po vychození obecně a měšťanské školy pomáhal doma se zemědělskými pracemi. V roce 1925 nastoupil vojenskou prezenční službu, kterou absolvoval u 35. pěšího pluku v Plzni a ukončil v hodnosti četaře. V roce 1932 odešel k policejnímu sboru do Prahy, kde absolvoval policejní kurz. Následně byl přeložen na oddělení stráže bezpečnosti v Praze 9, kde sloužil až do roku 1939. Během okupace byl v rámci protektorátní policie přeložen na služebnu v Praze 9 – Vysočanech, kde setrval i po osvobození až do svého zatčení v září 1951. V roce 1933 se oženil s Annou Antošovou, s níž měl dvě děti. Do roku 1943 byl zařazen ve výkonné službě, následně střídavě v kanceláři jako manipulát. V roce 1949 byl povýšen do hodnosti vrchního strážmistra. Na OV-NB Praha 9 – Vysočany zastával funkci zbrojního referenta. Za první republiky nebyl politicky ani spolkově nikde organizován. V období okupace byl členem Národního souručenství. Od roku 1948 byl členem KSČ, viz ABS, fond MV-V, vyšetřovací spis a. č. V-2710 MV, skupinový spis státněbezpečnostního vyšetřování proti Vlasatý Josef a spol., sv. II, osobní spis státněbezpečnostního vyšetřování proti Macej Jozef, s. 229–230, životopis Jozefa Maceje ze dne 19. 11. 1951.

20 Josef Kmínek (1909–1952) pocházel z rodiny deputátního dělníka na velkostatku Josefa Kmínka a Marie, rozené Burešové. Vyrůstal v početné rodině šesti dětí. Dva starší bratři padli v první světové válce. Po obecně a měšťanské škole se vyučil kovářskému řemeslu, kterému se následně věnoval u několika zaměstnavatelů. V roce 1929 nastoupil vojenskou prezenční službu, kterou absolvoval u 5. ženijního pluku v Praze a ukončil v hodnosti svobodníka. V roce 1932 nastoupil k uniformovanému policejnímu sboru v Praze, kde absolvoval policejní kurz. Na velitelství v Praze 9 – Vysočany působil s výjimkou několika dočasných odvelení nepřetržitě až do svého zatčení v září 1951. V roce 1933 se oženil s Josefou Čapkovou, s níž měl jednu dceru. Za první republiky a v období okupace nebyl nikde politicky organizován. Po osvobození v roce 1945 vstoupil do KSČ. Na OV-NB Praha 9 – Vysočany zastával funkci předsedy útvarové organizace KSČ. V roce 1946 byl povýšen do hodnosti vrchního strážmistra, následně absolvoval školu pro velitele stanic a velitele okresu v Praze. Od září 1948 byl jmenován velitelem hlavní stanice SNB při OV-NB Praha 9 – Vysočany viz ABS, fond MV-V, vyšetřovací spis a. č. V-2710 MV, skupinový spis státněbezpečnostního vyšetřování proti Vlasatý Josef a spol., sv. II, osobní spis státněbezpečnostního vyšetřování proti Kmínek Josef, s. 157, životopis Josefa Kmínka ze dne 20. 11. 1951.

21 ABS, fond Velitelství Státní bezpečnosti, a. č. 310-100-4, zpráva o špionážní a nepřátelské činnosti příslušníků SNB zatčených v případě Vlasatý a spol., zpráva ze dne 1. 12. 1951.

22 Srov. Karel KAPLAN, *Nebezpečná bezpečnost*, Brno 1999, s. 137–155.

předpokládat, že na zásah vyšších míst bylo rozhodnuto o přísném a rychlém trestu. Následná příprava, personální obsazení soudního senátu a prokuratury, jakož i samotný průběh vzorového procesu se „zrádnými příslušníky SNB“ by tomu napovídaly. Na základě mnoha agenturních zpráv operativního svazku a prostřednictvím pamětnické výpovědi Josefa Nerudy, jednoho ze spoluodsouzených v procesu Karel Strmiska a spol., je zcela prokazatelné, že vstržm. Karel Strmiska skutečně organizoval spolupracovníky z řad příslušníků SNB a získával zpravodajský materiál, který za aktivní pomoci ostatních členů organizace předával Josefu Vlasatému.²³ Takto získaný materiál měl být ilegálním způsobem následně předáván představitelům československého exilu v Paříži.

Napojení skupiny Za svobodu na velitelství SNB v Praze 9 – Vysočanech bylo zlomem v této StB prováděné provokaci. Pracovníci referátu 2025 se snažili o co nejrychlejší odhalení osoby, která šifrovací a dešifrovací klíč z prostředí SNB vynesla a předala Vlasatému pro potřeby odboje.²⁴ Pro pracovníky StB se na přelomu srpna a září 1951 počaly objevovat další problémy, zejména ohledně řízení a kontroly Vlasatého skupiny. Šstržm. Doubravová („Eva“) přinášela další znepokojivé informace z ilegálních schůzek, na které se stále častěji dostavovali příslušníci SNB. V rámci užšího vedení skupiny Za svobodu bylo z podnětu Michaela Pappa zvažováno provedení sabotážních akcí, ke kterým mělo dojít 28. října 1951, tedy v den výročí vzniku Československa (odstavení elektrického proudu určité části Prahy, vyřazení provozu jedné z elektráren či vykolejení vlakové soupravy).²⁵ Na základě pamětnické výpovědi Jiřího Získala, jednoho z členů Pappovy podskupiny, a dle dostupných materiálů lze však předpokládat, že o těchto záležitostech se mezi členy skupiny pouze hovořilo.²⁶ O konkrétní přípravě, technickém zabezpečení a možném provedení

23 Josef NERUDA, osobní konzultace, 3. 11. 1999. Josef Neruda byl odsouzen v procesu Karel Strmiska a spol. Dále srov. Petr SVOBODA, *Činnost odbojové skupiny „Za svobodu“*, s. 128; ABS, fond MV-H, skupinový operativní svazek a. č. H-197, svazek č. 5, s. 793, agenturní zpráva ze dne 30. 8. 1951; *Tamtéž*, s. 817, agenturní zpráva ze dne 13. 9. 1951.

24 O členech odbojové skupiny z řad bezpečnosti se Josef Vlasatý vyjadřoval velice pochvalně. V jednom ze svých dopisů pro „ústředí“ sděloval, že „hoši jsou kovani, rádi pracují a budou pracovat až do úplného konce, ovšem zatím mně to dá hodně práce ozbrojenou moc v Praze zorganizovat do jednoho našeho celku, ale i to se mně jistě dobře podaří. Začátky jsou skvělé a možnosti u nich také výborné [...] jejich rukama prochází vše a bude záležet na našich venku, jak to budou umět prodat. Ale upozorňuji Tě, hoši jsou již také plni ohně a v jejich řadách až nápadně se rozmáhá nespokojenost. Jsou vybaveni vším do pole, tak nevím, co s nimi dál. Zatím to jde a je to v přípravách, není se třeba obávat ničeho, jsou to hoši, které znám z doby svého tajemníkování. Chodil jsem k nim do schůzí a konečně se mně podařilo dát je zase dohromady. Na poslední schůzi [...] představ si, byli tam hoši na motorkách a v uniformě...“; viz ABS, fond MV-H, skupinový operativní svazek a. č. H-197, svazek č. 5, s. 796, dopis „kpt. Hrdého“ pro „ing. Duba“ předaný Vlasatým na schůzce s „mjr. Novotným“ dne 5. 9. 1951.

25 „...Papp podle kpt. Hrdého by nejraději dělal teroristické akce jako vypnutí proudu určitého úseku v Praze nebo vyhození nějaké elektrárny a podobně. Hrdý mu to musí prý rozmlouvat jako zatím věc málo účelnou...“ *Tamtéž*, s. 794n, zápis ze schůzky „kpt. Hrdý“, Vondrášková, Sajvera, „mjr. Novotný“, „Eva“ dne 5. 9. 1951.

26 Jiří ZÍSKAL, osobní konzultace, 28. 1. 2000. Jiří Získal byl odsouzen v procesu Josef Vlasatý a spol.

některé z výše uvedených akcí však neexistují žádné bližší poznatky. Je však třeba mít stále na paměti, že odboj jakožto přísně konspirační činnost je již ze své podstaty naprosto nevhodný pro zaznamenávání čehokoli, obzvláště pak v případě přípravy takového činu, jakým je sabotážní akce. Je však také možné, že „přípravu diverzních akcí“ lze přičíst následné snaze vyšetřujících referentů StB, aby celá skupina byla před soudem postavena do nejhoršího světla a co možná nejpřísnějším způsobem potrestána. Činnost skupiny se stále výrazněji počínala vymykat kontrole operativců StB. Navíc bylo nutné personálně zajišťovat a řídit další skupiny v rámci široce založené akce SKAUT.

Vrchní strážmistr Karel Strmiska byl odhalen StB prostřednictvím ilegální schůzky konané 29. srpna 1951, které se účastnil spolu se Sajverou a Pappem. Šstržm. Doubravová („Eva“), která byla schůzce též přítomna, jej následně identifikovala pomocí fotografií kádrového oddělení SNB.²⁷ Obdobným způsobem (předáním telefonního čísla) byl následně identifikován i Michael Papp.²⁸ Poté, co byl odhalen kontakt na skupinu příslušníků SNB, se pracovníci referátu 2025 rozhodli dále v celé akci neriskovat a přistoupili k přípravě realizace, tedy k likvidaci celé rozvětvené organizace. Stalo se tak na základě nedatovaného a nesignovaného dokumentu, který je součástí skupinového operativního svazku.²⁹ Zatýkácí akce byla pracovníky referátu 2025 připravena na středu 19. září 1951. Toho dne se ve večerních hodinách v parku na pražské Florenci konala předávací ilegální schůzka obou spojek, tedy Vondráškové („Berta“ či „Těžká“) a šstržm. Doubravové („Eva“). Za tímto účelem pracovníci StB cíleně připravili materiál, který přímo usvědčoval skupinu z protistátní činnosti. Zejména se jednalo o dopis z emigrace od „Oldřicha Ravena“ (ve skutečnosti příslušníka StB Josefa Damiána), zahraniční časopisy (Svobodná země, Tribuna, Hlas), dále opis zprávy Huberta Ripky a dopis pro Josefa Vlasatého od „ing. Duba“, v němž byly záměrně zmiňovány záležitosti, které měly působit v neprospěch celé skupiny a měly ji jednoznačně usvědčit z protistátní činnosti. Např. se zde děkovalo za informace z prostředí SNB (šifrovací klíč, hesla umožňující vstup do objektů aj.), byly zde zmiňovány možnosti použití zbraní a provedení diversních akcí. Záhy po této schůzce, tedy po předání materiálu, došlo k zatčení Barbory Vondráškové, u níž byly zmiňované dokumenty nalezeny. Po zajištění Barbory Vondráškové s „usvědčujícími materiály“ následovala ještě téhož dne první vlna zatýkání (Josef Vlasatý, Michael Papp, Jaroslav Sajvera, Karel Strmiska, František Bártl, Ferdinand Třebický).

27 ABS, fond MV-H, skupinový operativní svazek a. č. H-197, svazek č. 5, s. 793n, zápis ze schůzky „Berta“ (Vondrášková), „Eva“ dne 29. 8. 1951.

28 *Tamtéž*, s. 794n, zápis ze schůzky „kpt. Hrdý“, Vondrášková, Sajvera, „mjr. Novotný“, „Eva“ dne 5. 9. 1951.

29 ABS, fond MV-H, skupinový operativní svazek a. č. H-197, hlavní svazek, s. 58–60, návrh na realizaci skupiny „Za svobodu“ – referát 2025 a jeho účast při zatčení (nedatováno).

Na základě prvních výslechů proběhla v následujících dnech další zatýkání. Celkem bylo zajištěno a posléze odsouzeno 42 osob.³⁰

Při posuzování případu skupiny Josefa Vlasatého byla celá trestní věc státní prokuraturou rozdělena do čtyř skupin – na skupinu složenou z příslušníků SNB v čele s Karlem Strmiskou, k níž byl jako organizátor přiřazen Jaroslav Sajvera, podskupinu Michaela Pappa, do níž byl zařazen Josef Vlasatý a dále podskupinu Františka Bártla. Samostatně byl pak žalován a souzen Ferdinand Třebický. Největší nebezpečnost celé skupiny byla spatřována v napojení na vrchního strážmistra Karla Strmisku. Z tohoto důvodu byla hlavní pozornost věnována skupině „zrádných příslušníků SNB“, na jejíž rychlé a přísné odsouzení byl kladen velký důraz. Skupina „Karel Strmiska a spol.“ měla být odsouzena jako první ze všech podskupin.

Soudnímu přelíčení, které se uskutečnilo ve dnech 19.–22. prosince 1951 před Státním soudem v Praze, předsedal JUDr. Jaroslav Novák.³¹ Tentýž soudce, který se o několik málo měsíců později zhostí obdobné role v procesu s Rudolfem Slánským a spol. Prokuraturu během procesu zastupovali JUDr. Karel Čížek a JUDr. Josef Hulcer. Vlastní přelíčení pak bylo konáno „před organizovanou veřejností z řad příslušníků SNB, přičemž líčení bylo tajné a veřejnost v průběhu líčení byla několikrát varována o nutnosti zachování naprosté mlčenlivosti o okolnostech procesu. Líčení bylo z hlediska vyšetřovacího velmi dobře připraveno, prokurátor a senát byli dokonale informováni v průběhu líčení vyšetřovacími orgány nejenom o stavu vyšetřování, ale i o okamžitém fyzickém a duševním stavu obviněných. Proto výsledky probíhaly hladce a skutkově byla žaloba jak výpověďmi obviněných, tak výpověďmi svědků zcela potvrzena. [...] Po stránce politické líčení vyznělo tak, jak bylo předpokládáno, bylo odsouzením bezpáteří předválečné policajtský a ukázalo nebezpečnost celé skupiny. Přitom se podařilo vést líčení tak, že obvinění vytvořili jednotnou skupinu a o jejich napojení nebylo dál mluveno, takže zpravodajské zájmy, které okolo vedení této skupiny jsou, zůstaly nenarušeny.“³² Výsledkem čtyři dny trvajícího soudního procesu byly tři absolutní tresty (Karel Strmiska, Jozef Ma-

30 Např. Strmiskova skupina byla pozatýkána v následných pěti vlnách.

31 NA, fond Státní prokuratura Praha, neuspořádáno, sp. zn. 4 Spt I 143/51, žaloba státního prokurátora ze dne 8. 12. 1951. V soudním procesu Karel Strmiska a spol. konaném ve dnech 19.–22. 12. 1951 před Státním soudem v Praze bylo odsouzeno celkem 15 osob (Karel Strmiska, Jaroslav Sajvera, Josef Kmínek, Jozef Macej, Oldřich Svoboda, Václav Frous, Karel Štolla, Josef Fitz, Jan Vořech, Josef Kunc, Lubomír Maryška, František Červinka, Josef Neruda, František Chott, Oldřich Holeka). NA, fond Státní soud Praha, neuspořádáno, sp. zn. 6 Ts I 72/51, rozsudek Státního soudu v Praze ze dne 22. 12. 1951. V roce 1965 byl rozhodnutím Vojenského obvodového soudu v Praze rehabilitován František Chott, ostatní odsouzení příslušníci SNB pak v roce 1990 rozhodnutím Vyššího vojenského soudu v Příbrami. Jaroslav Sajvera a Oldřich Holeka byli rehabilitováni v roce 1991 rozhodnutím Krajského soudu v Praze. NA, fond Státní soud Praha, neuspořádáno, sp. zn. 6 Ts I 72/51, opisy rehabilitačních usnesení.

32 NA, fond Klosův archiv, a. č. 184, tzv. další zpráva státního prokurátora JUDr. Karla Čížka ve věci Karel Strmiska a spol. č. 283/51 ze dne 22. 12. 1951.

cej, Josef Kmínek), čtyři doživotní tresty (Jaroslav Sajvera, Oldřich Svoboda, František Červinka, Josef Neruda) a pro ostatní odsouzené (Václav Frous, Karel Štolla, Josef Fitz, Jan Vořech, Josef Kunc, Lubomír Maryška, František Chott, Oldřich Holeka) dlouholeté tresty odnětí svobody v celkovém souhrnu 128 let (v rozpětí od osmi do 25 let) včetně trestů vedlejších. Následné odvolání Karla Strmisky, Jozefa Maceje a Josefa Kmínka Nejvyšší soud v Praze 28. května 1952 zamítl. Vyhověno nebylo ani žádostem o milost prezidenta republiky.³³ Popraveni byli 8. srpna 1952 po páté hodině ranní v Praze Pankráci v pořadí Jozef Macej, Karel Strmiska, Josef Kmínek.³⁴

V únoru 1952 se konalo soudní přelíčení s Ferdinandem Třebickým, který byl za velezradu a vyzvědačství odsouzen k trestu odnětí svobody na doživotí. Zemřel ve výkonu trestu 31. května téhož roku v pankrácké věznici v Praze.³⁵ Následující měsíc proběhl proces, v jehož čele stanuli Josef Vlasatý a Michael Papp. Po odvolání jim absolutní tresty byly zmírněny na tresty odnětí svobody na doživotí v případě Josefa Vlasatého a 25 let v případě Michaela Pappa.³⁶ Jako poslední byla odsouzena v dubnu téhož roku dvacetičlenná podskupina Františka Bártla, který byl odsouzen k trestu odnětí svobody na 23 let.³⁷ Na svobodu se většina odsouzených dostala až na základě amnestie prezidenta republiky v květnu 1960. Jako poslední byli na svobodu propuštěni Michael Papp a Jaro-

33 „Odsouzení se provinili nejzávažnějšími trestnými činy namířenými přímo proti bezpečnosti republiky. Zradili tak podle důvěry dělnické třídy a všech pracujících, jejichž zájmy měli hájit. Jejich trestná činnost byla o to nebezpečnější pro společnost, že šlo o příslušníky národní bezpečnosti, kteří zapojovali do protistátní činnosti celou řadu dalších osob z řad členů NB a kteří dokonce počítali s použitím zbraní k násilnému zvratu lidově demokratického zřízení v případě válečného konfliktu, v němž se chtěli postavit po bok západních imperialistických armád proti vlastnímu národu. Rozsah a nebezpečnost jejich zločinů vede nutně k závěru, že jde o tak zaryté nepřátele lidově demokratického zřízení, u nichž zájem společnosti vyžaduje výkon uloženého trestu...“ Archiv Kanceláře prezidenta republiky v Praze (dále jen AKPR), fond Kancelář prezidenta republiky, a. č. T 6135/51, informace pro pana prezidenta republiky v trestní věci Karla Strmisky, Josefa Kmínka a Jozefa Maceje ze dne 4. 7. 1952.

34 NA, fond Státní soud Praha, neuspořádáno, sp. zn. 6 Ts I 72/51, protokoly o výkonu trestu smrti ze dne 8. 8. 1952.

35 NA, fond Státní prokuratura Praha, neuspořádáno, sp. zn. 4 Spt I 6/52, žaloba státního prokurátora ze dne 30. 1. 1952; dále NA, fond Státní soud Praha, neuspořádáno, sp. zn. 6 Ts I 11/52, rozsudek Státního soudu v Praze ve věci Ferdinand Třebický ze dne 19. 2. 1952.

36 NA, fond Státní prokuratura Praha, neuspořádáno, sp. zn. 4 Spt I 142/51, žaloba státního prokurátora ze dne 8. 1. 1952. V soudním procesu Josef Vlasatý a spol. konaném ve dnech 25.–26. 3. 1952 před Státním soudem v Praze bylo odsouzeno celkem pět osob (Josef Vlasatý, Michael Papp, Jiří Získal, Jiřina Hlavičková, Lydie Pulkrábková). NA, fond Státní soud Praha, neuspořádáno, sp. zn. 5 Ts I 5/52, rozsudek Státního soudu v Praze ze dne 26. 3. 1952.

37 NA, fond Státní prokuratura Praha, neuspořádáno, sp. zn. 4 Spt I 12/52, žaloba státního prokurátora ze dne 11. 3. 1952. V soudním procesu František Bártl a spol. konaném ve dnech 16.–19. 4. 1952 před Státním soudem v Praze bylo odsouzeno celkem dvacet osob (František Bártl, Karel Vodička, Anna Bauerová, Barbora Vondrášková, Jaroslav Pešák, Alois Mrkvička, Hynek Hejna, František Lachout, Jaroslav Jiroutek, Karel Král, Miloš Kadeřábek, Vladislav Gygal, Václav Moravec, Jaroslav Okrouhlý, František Černošský, Alois Faigl, Františka Kryštůfková, Vlasta Smolíková, Vladimír Parobek, Anna Parobková). NA, fond Státní soud Praha, neuspořádáno, sp. zn. 5 Ts I 24/52, rozsudek Státního soudu v Praze ze dne 19. 4. 1952. Původně byla v této skupině žalována i Marie Kučerová, avšak posléze byla z důvodu nemoci (a tedy urychlení soudního řízení) vyloučena k samostatnému soudnímu projednání v červnu téhož roku pod sp. zn. 5 Ts I 35/52.

slav Sajvera. Stalo se tak v listopadu a prosinci 1963, kdy jim byla udělena milost prezidenta republiky.³⁸

Odbojová činnost skupiny Josefa Vlasatého, probíhající v letech 1948–1951, sestávala z organizované přípravy na politický zvrat, který se v Československu očekával v souvislosti s reálnou možností vypuknutí konfliktu mezi oběma velmocemi. Za tímto účelem skupina obstarávala zpravodajský materiál z oblasti politické, hospodářské a díky napojení na odbojovou skupinu příslušníků SNB v čele s vrchním strážmistrem Karlem Strmiskou též z oblasti bezpečnostní. Pro odesílání zpráv do zahraničí využívala od roku 1950 samostatnou cestu prostřednictvím kanadského vyslanectví v Praze. Dále se podílela na psaní protirežimních textů, rozšiřování ilegálních tiskovin (byť mnohdy vydávaných pod přímou kontrolou StB) a finanční podpoře rodin spoluobčanů postižených komunistickým režimem. Činnost skupiny byla evidována bezpečnostními orgány již od léta 1948. Skupina byla postupně rozpracována čtyřmi agenturními pracovníky, přičemž tři z nich byli přímo důstojníky StB vydávajícími se za „ústředí ilegálních organizací“ napojené na exil. Orgánům StB se podařilo v roce 1950 získat důvěru Josefa Vlasatého a proniknout do centra skupiny. Odbojová skupina Za svobodu dokumentuje významný projev statečnosti a občanského vzdoru, ale též v odborné literatuře dosud opomíjený fakt, že se na protikomunistickém odboji v pouňorovém Československu aktivně podíleli též příslušníci ozbrojených sil v činné službě, v tomto případě příslušníci SNB.

Karel Strmiska (zdroj ABS)

Jozef Macej (zdroj ABS)

38 AKPR, fond Kancelář prezidenta republiky, a. č. 0740/63, rozhodnutí o udělení milosti prezidenta republiky pro Michaela Pappa. *Tamtéž*, a. č. 02024/63, rozhodnutí o udělení milosti prezidenta republiky pro Jaroslava Sajvera.

Josef Kmínek (zdroj ABS)

Jaroslav Sajvera (zdroj ABS)

Josef Vlasatý (zdroj ABS)

Michael Papp (zdroj ABS)

Ing. Jan Dostálek a proces s vedením „ilegální protistátní organizace KDS“

Jan TILSCH

Český katolický politik Jan Dostálek (1883–1955),¹ dlouholetý poslanec Národního shromáždění a ministr několika vlád za Československou stranu lidovou (dále jen ČSL) nepochybně nikdy nebude patřit mezi naše politické celebrity, které si běžný člověk automaticky vybaví v souvislosti s dějinami Československé republiky ve 20. století. Hvězda tohoto politika zářila mezi světovými válkami (viz obr. v příloze). Tématem tohoto článku ale není doba, kdy byl Dostálek na politickém výsluní. Klade si naopak za cíl zmapovat poslední a nejsmutnější léta jeho života, tedy období po Vítězném únoru 1948.

Krátce po skončení druhé světové války vstoupil ing. Jan Dostálek do obnovené ČSL a opět plamenně přednášel na jejích shromážděních. I přes počáteční zápal se velký návrat do vysoké politiky nakonec nekonal. ČSL s ním počítala jako s kandidátem za hradecký kraj pro volby do Prozatímního Národního shromáždění v říjnu 1945. Jan Dostálek s omluvou kandidaturu stáhl.² Po volbách v roce 1946, kam již nebyl vedením ČSL nominován, se uchýlil zpět do Kostelce a věnoval se hlavně manželce a rodině.³ I přes odchod z vysoké politiky do ústraní se Dostálek

1 Ing. Jan Dostálek se narodil se v březnu 1883 v severovýchodních Čechách, v malé vesnici Šedivec. Pocházel z české katolické rodiny, byl v tomto duchu i vychován a držel se těchto hodnot po celý život. V roce 1906 vstoupil do politiky na sjezdu nově vytvořené Strany katolického lidu v Čechách a v katolickém politickém hnutí se angažoval až do první světové války. Krátce po jejím skončení se Jan Dostálek snažil opět zapojit do českého katolického politického hnutí a stal se jedním ze zakládajících členů nově vzniklé Československé strany lidové. Byl od počátku aktivním členem a významným rétorem její české zemské organizace. V roce 1919 byl zvolen za ČSL do pražského zastupitelstva a později se stal předsedou stranického klubu. Na sklonku roku 1925 byl zvolen poslancem a krátce nato se stal i místopředsedou sněmovny. Ve svých veřejných prohlášeních často kritizoval komunisty i komunismus jako takový. V roce 1929 obhájil svůj mandát a stal se zároveň ministrem veřejných prací. V této době byl také zvolen místopředsedou české zemské organizace ČSL. V letech 1934–1935 byl ministrem průmyslu, obchodu a živnosti. Po roce 1935 se vrátil zpět na ministerstvo veřejných prací, kde působil až do osudného září 1938. Spolu s ministry Šrámkem a Ježkem nesouhlasil s godesberskými požadavky a 22. září 1938 spolu s vládou odstoupil. V březnu 1939 rezignoval Jan Dostálek i na poslanecký mandát. Odstěhoval se do ústraní do své vily v Kostelci nad Orlicí, kde se věnoval zálibám a rodině. Více viz Michal PEHR a kol., *Cestami křesťanské politiky*, Praha 2007, s. 64–65.

2 Jan TILSCH, *Ing. Jan Dostálek*, Rigorózní práce, Pedagogická fakulta Univerzity Karlovy v Praze 2006, s. 96–102.

3 Jeho posledním veřejným vystoupením byl proslov na pohřbu jeho dlouholetého přítele a Šrámkova oponenta v ČSL – Msgr. Bohumila Staška v roce 1948. *Poslední cesta Msgr. ThDr. h. c. Bohumila Staška*, Lidová demokracie, 13. srpna 1948, s. 2.

stále stýkal se svými přáteli z řad členů ČSL a nepřestával se zajímat o dění v lidové straně.

Pod drobnohledem Státní bezpečnosti

Ještě před Vítězným únorem informovali agenti Státní bezpečnosti (dále jen StB) o častějších Dostálkových stycích s bývalými agrárníky i o poúnorových úvahách o založení jakési „agrární lidové strany“, v níž Jan Dostálek i jeho zeť Rudolf Jukl⁴ měli zastávat významnější funkce.⁵ Také v následujících letech hýřily agenturní zprávy různými informacemi o Dostálkových „nekalých“ aktivitách, například: „*Je zapojen do ilegální skupiny Orla na Hradecku, má spojení s Prahou. Zařizuje přímo u zemědělců podporu zavřených a postižených osob.*“⁶ Jiná zpráva uvádí: „*Jako činovník lidové strany udržoval a dosud udržuje důvěrné styky s duchovenstvem. Pro svůj nepřátelský postoj proti lidově demokratickému zřízení byl zbaven čestného občanství města Kostelce n/Orlicí.*“⁷ Všechny tyto zprávy byly průběžně vyhodnocovány, ale žádná z nich před překvapivě dlouho nevedla k Dostálkovu zatčení ani předvolání.

V druhé polovině roku 1953, v průběhu analýzy poznatků z výpovědí zatčených lidovců i od informátorů, „identifikovala“ StB mezi jinými skupinami Křesťansko-demokratické strany⁸ (dále jen KDS) i tzv. pražskou a posléze hradeckou skupinu.

4 V roce 1950 se do Dostálkovy kostelecké vily přistěhoval z Prahy i jeho nemocný zeť Rudolf Jukl s rodinou. V druhé polovině roku byl však Jukl zatčen a odsouzen na sedm let v procesech souvisejících s vyšší církevní hierarchií. Výchova Juklovy dcery Zdislavy přešla do rukou její matky a také ing. Jana Dostálka. Zdislava KASALOVÁ-JUKLOVÁ, osobní konzultace.

5 Agenturní zprávy StB uváděly v této souvislosti Dostálkovy kontakty s dr. Josefem Černým, kterého znal ještě z dob zakládání Strany národní jednoty. Archiv bezpečnostních složek (dále jen ABS), fond Vyšetřovací spisy, sv. V-612 MV, Podsvazek 10, Dostálek Jan – výpisy, list 85–87.

6 ABS, sv. V-612 MV, Podsvazek 10, Dostálek Jan – výpisy, list 86.

7 ABS, sv. V-612 MV, Podsvazek 10, Zpráva KV StB o Janu Dostálkovi z 21. 12. 1949, list 90.

8 Únor 1948 sebou mimo změny vedení ČSL, reprezentovaného novopečným předsedou Aloisem Petrem a později Josefem Plojharem, přinesl rozsáhlé čistky členské základny. Toto vyloučení postihlo velmi pravděpodobně i samotného Dostálka. Již v prvních měsících po převratu začali někteří zejména bývalí členové lidové strany sprádat plány odporu proti novému režimu. Mezi tyto plány se logicky zařadila na přední místo i myšlenka vzniku nové, komunistů zbavené křesťanské politické platformy – Křesťansko-demokratické strany/hnutí, která by nahradila oslabenou a zdiskreditovanou „obrozenou“ ČSL. Objevovaly se pokusy o kontaktování členů ČSL v exilu i internovaných Jana Šrámka a Františka Hály ve snaze získat jejich podporu v tomto směru. Tyto aktivity byly většinou již od počátku plánovitě monitorovány agenty StB, kteří infiltrovali různé lidovecké skupiny, nebo je hlídali prostřednictvím svých důvěrníků. To byl také jeden z důvodů, proč byla nemalá část těchto skupin již v druhé polovině roku 1948 odhalena. Do roku 1950 proběhlo v různých krajích několik procesů s různě strukturovanými protistátními skupinami, v nichž figurovaly osoby obviněné z organizování KDS. Jedním z nejvýznamnějších byl mediálně prezentovaný proces s Miladou Horákovou a spol., kde KDS „reprezentoval“ zejména bývalý vysoký činitel ústředí ČSL JUDr. Bedřich Hostička a který široké veřejnosti „představil“ myšlenku protistátní organizace KDS. Také v následujících dvou letech pokračovaly s menší intenzitou procesy se skupinami KDS, ale už nikdy nebyly prezentovány v médiích, a také byly zastíněny mocenským bojem uvnitř Komunistické strany Československa (dále jen KSČ), který vyvrcholil především monstrprocesem se skupinou okolo Rudolfa Slánského v listopadu 1952.

Odhalení pražské skupiny přišlo přes letáky,⁹ po zatčení jednoho z šířitelů Jana Blümela.¹⁰ Ten byl už delší dobu sledován agenty StB a nevědomky je přivedl na stopu svého bratra Václava¹¹ a JUDr. Stanislava Suchánka,¹² jehož StB „delegovala“ do role hlavy pražské skupiny KDS. Suchánka zatkli v listopadu 1953¹³ a následně byly na přelomu let 1953–1954 pozatýkány i další osoby, které StB řadila do pražské skupiny.¹⁴

Z jejich výsledků a agenturních zpráv mj. vyplynulo, že vedoucím hradecké skupiny je Jan Dostálek.¹⁵ Jeho spolupracovník z ČSL František Hofman,¹⁶ který měl představovat spojkou mezi pražskou a hradeckou skupinou, přijel o Vánocích 1953 do Kostelce nad Orlicí a informoval Dostálka a MUDr. Františka Pupsu¹⁷ o zatčení bratrů Blümelových a JUDr. Suchánka.¹⁸ Zároveň jim sdělil, že očekává své brzké zatčení a přislíbil oběma mlčenlivost.¹⁹ Krátce nato, 6. ledna 1954, byl František Hofman zatčen přímo v zaměstnání coby další člen protistátní skupiny KDS. Nedlouho poté, 23. ledna 1954, byl

9 Nový ministr národní bezpečnosti Rudolf Barák krátce po svém nástupu v roce 1953 zahájil velké tažení proti hojně se vyskytujícím letákům zahraniční i domácí proveniencí a proti jejich autorům i šířitelům. Tažení sílilo zejména před blížícími se volbami do Národního shromáždění. Mezi lety 1953–1954 zachytily orgány ministerstva vnitra přes milion letáků o 240 variantách obsahu. Karel KAPLÁN – Pavel PALEČEK, *Komunistický režim a politické procesy v Československu*, Praha 2001, s. 162.

10 Jan Blümel, narozen 1910, do roku 1948 člen ČSL a příslušník Orla. Byl zatčen v říjnu 1953. ABS, sv. V-1447 MV, Osobní spis státněbezpečnostního vyšetřování proti (dále jen Osobní spis) – Blümel Jan, list 1–3.

11 Václav Blümel, narozen 1915, pracoval jako tiskař, sazeč v ČAT a později i v Lidové demokracii. Do roku 1948 člen ČSL a příslušník Orla v Praze. Po roce 1948 vyráběl různé letáky a vydával časopis *Pro Boha, církev a pravdu*, které rozšiřoval jeho bratr Jan. ABS, sv. V-392 MV, Osobní spis Blümel Václav, list 253–254.

12 JUDr. Stanislav Suchánek, narozen 1908. Bývalý soudce a člen krajského vedení lidové strany v Praze. Před zatčením pracoval jako dělník. ABS, sv. V-392 MV, Osobní spis Suchánek Stanislav, list 199.

13 O JUDr. Suchánka projevovala StB eminentní zájem a „lákala“ jej do svých řad již roku 1952, protože měl velmi dobré postavení a důvěru pražských lidovců. Tuto spolupráci ale Suchánek striktně odmítl. V druhé polovině roku 1953 se v rámci kontaktů mezi lidovci mj. sešel JUDr. Suchánek také s ing. Janem Dostálkem. ABS, sv. V-392 MV, Operativní podsvazek 3, list 19–21.

14 Jednalo se především o Václava Blümela, Tomáše Vlasáka, JUDr. Jiřího Piesena, Václava Hůlku a o Josefa Pobudu. Současně s nimi bylo plánováno zatčení Františka Hofmana, který byl kontaktní osobou mezi oběma skupinami, což ovšem vyplynulo až následně. ABS, sv. V-392 MV, Operativní podsvazek 3, Dodatek ke zprávě o akci Blümel Václav a spol., list 4–9.

15 ABS, sv. V-392 MV, Operativní podsvazek 3, Agenturní zpráva ze 4. 11. 1953, list 46.

16 František Hofman, narozen 1913. Bývalý funkcionář lidové strany a Dostálkův spolupracovník. Vzněněn bez soudu již na přelomu let 1949–50. ABS, sv. V-612 MV, Osobní spis Hofman František, list 50.

17 MUDr. František Pups, narozen 1898. Bratr JUDr. Josefa Pupsu. Nebyl politicky organizován. Bývalý odborný oční lékař. Léčil již nějakou dobu rodinu Dostálkovu, hlavně Antonii Dostálkovou, ale i Jana Dostálka a jeho dceru Zdislavu. Byl zatčen v Kostelci nad Orlicí. ABS, sv. V-612 MV, Osobní spis Pups František, list 15–17.

18 ABS, sv. V-612 MV, Operativní podsvazek 3, Protokol o výpovědi obviněného Františka Hofmana 23. 4. 1954, list 238.

19 Tu se skutečně snažil dodržet, neboť ještě po více než měsíci se ve zprávě Krajské správy ministerstva vnitra Praha z 23. 2. 1954 uvádí: „O spojení Hofmana s ing. Dostálkem vypovídal již Blümel. Hofman však toto popírá, takže o Hradecku nemáme bližších poznatků.“ ABS, sv. V-612 MV, Operativní podsvazek 5, Zpráva MV Praha z 23. 2. 1954, list 89.

v Praze zatčen také údajný „hlavní organizátor KDS“ a významný předúnorový člen ČSL, bývalý místopředseda Zemského národního výboru Vilém Schaffer²⁰ a jeho příbuzná Ludmila Dvořáková.²¹

V květnu 1954 začalo zatýkání hradecké skupiny. Dne 4. května 1954 informovala III. správa ministerstva vnitra (dále jen MV) Krajskou správu ministerstva vnitra (dále jen KS MV) v Hradci Králové ve věci KDS a vydala rozhodnutí o dalším postupu: „*Na základě prostudování vyšetřovacích materiálů zatčených dr. Suchánka, dr. Piesena a Hofmana, kteří se nachází ve vazbě KS MV Praha, a na základě materiálu zatčeného Vaňka*²² z KS MV Ústí n/L. doporučujeme, abyste k osobám Dostálka, dr. Sakrejdy a dr. Pupsa [MUDr. Františka Pupsa – pozn. aut.] vyhodnotili veškeré poznatky z těchto materiálů a z vašich materiálů na KS MV. Po poradě se soudruhem krajským náčelníkem a vašimi vyšetřujícími orgány navrhněte likvidaci [tj. zatčení – pozn. aut.] osob.“²³

Výpověď zatčeného lidovce Karla Vaňka významně doplňovala mozaiku StB o Dostálkově „protistátní“ činnosti²⁴ na Hradecku a spojovala jej s Vilémem Schafferem. Doslova se v ní uvádí: „*Na jedné ze schůzek v roce 1952 mně [Vaňkovi – pozn. aut.] dal Schaffer najevo, že v kraji Hradec Králové existuje též krajské vedení KDS a že tato protistátní organizace je stejného složení jako naše organizace ústecká. Informoval mě, že jejím vedoucím je Dostálek. [...] Jak mě informoval Schaffer, byly na ústředí v Praze kladeny požadavky, aby se Dostálek stal po provedení zvratu předsedou KDS v Československé republice.*“²⁵

Jako první byl 6. května zatčen JUDr. Josef Pups.²⁶ Na základě výpovědí Suchánka a Hofmana hodlala StB nejprve proniknout prostřednictvím „získaného“ spolupracovníka do Dostálkovy blízkosti za účelem získání co nejpřesvědčivějších informací: „*Bod 2. Bude soustřeďován materiál, a to sou-*

20 Vilém Schaffer, narozen 1899. Bývalý člen poválečného ústředního výkonného výboru lidové strany a ředitel Národní pojišťovny. V letech 1945–1948 byl také místopředsedou Zemského národního výboru za lidovou stranu. V roce 1948 krátce zatčen a vězněn StB. ABS, sv. V-612 MV, Osobní spis Schaffer Vilém, list 147–150.

21 Ludmila Dvořáková, roz. Mazánková, narozena 1914. Bývalá majitelka parfumerie v Karlových Varech. Vzdálená příbuzná Viléma Schaffera. ABS, sv. V-612 MV, Osobní spis Dvořáková Ludmila, list 18–19.

22 Karel Vaněk, narozen 1899. Do roku 1948 ředitelem měšťanky v Ústí n./L. a členem ČSL. Zatčen StB 26. 2. 1954. Souzen v paralelním procesu s KDS 4.–5. 11. 1954 krajským soudem v Ústí n./L. Odsouzen na dvacet let vězení také za velezradu. Amnestován byl v roce 1960. ABS, sv. V-926 MV, Osobní spis Vaněk Karel, list 20–23.

23 ABS, sv. V-612 MV, Operativní podsvazek 10, Zpráva pro KS MV, list 12.

24 Dne 31. května 1954 byl u KS MV Hradec Králové založen spisový svazek „Dostálek“, který obsahoval veškeré informace o jeho dosavadní politické i „protistátní“ činnosti. ABS, sv. V-612 MV, Operativní podsvazek 10, Zpráva o založení spisu, list 89.

25 ABS, sv. V-612 MV, Podsvazek 10, Výpis z protokolu Karla Vaňka ze 7. dubna 1954, list 75.

26 JUDr. Josef Pups, narozen 1908. Bývalý vedoucí podnikového sekretariátu n. p. Vlňarské závody a fežárny ve Strakonících. ABS, sv. V-612 MV, Osobní spis Pups Josef, list 12–15.

běžně jak na JUDr. Sakrejdu,²⁷ tak i na MUDr. Pupsu s cílem, že vhodnější bude zverbován. Bod 3. Bude provedena verbovka jednoho z typů dle bodu 2 a to nejpозději do 1. 7. 1954.²⁸ Získání spolupracovníků mezi Dostálkovými přáteli se nepodařilo a trojice „podezřelých protistátních živlů“ byla zatčena současně v rámci akce „Orlice“ již 2. července 1954.²⁹

Mezi zatčenými figuroval i Josef Dvořák, ale ten se nakonec stal v průběhu vyšetřování hlavním obviněným v paralelním procesu s další skupinou KDS.³⁰ Posledními zatčenými z „hradecké skupiny“ byli PhDr. František Karas³¹ a Schafferova manželka Milada.³²

Dostálkovo zatčení a věznění ve vyšetřovací vazbě

Návrh na Dostálkovo zatčení³³ podala KS MV v Hradci Králové již 29. června 1954 a rozkaz k jeho zatčení byl vydán 1. července 1954.³⁴

Zatýkácký komando Státní bezpečnosti vtrhlo do Dostálkovy vily v Kostelci nad Orlicí 2. července před sedmou hodinou ranní. Zpráva KS MV o jeho zatčení mj. uvádí: „Dostálek klidně a ochotně odpovídal na dotazy orgánů a stále jen tvrdil, že je nevinný apod. Opakoval, že byl tak opatrný, že se s nikým ani nestýkal, že když šel do kostela, dával pozor na to, aby se s nikým nezastavil, aby prý se do ničeho nedostal.“³⁵ Byl odveden do auta a převezen do státní věznice v Hradci Králové. To bylo naposled, co jej někdo z jeho rodiny viděl naživu.³⁶

27 JUDr. Hugo Sakrejda, narozen 1908. Bývalý soudce z povolání. Jeho strýcem byl JUDr. Mořic Hruban, významný lidovecký senátor za první republiky – oba byli přáteli ing. Jana Dostálka. Byl zatčen ve svém bydlišti v Novém Městě nad Metují. ABS, sv. V-612 MV, Osobní spis Sakrejda Hugo, list 21–24.

28 ABS, sv. V-612 MV, Podsvazek 10, Důvodová zpráva, list 10.

29 ABS, sv. V-612 MV, Podsvazek 10, Telegram III. správě MV, list 225.

30 StB občas přesouvala zatčené podezřelé mezi jednotlivými protistátními skupinami, a tak někteří nebyli souzeni s těmi, s nimiž byli zatčeni (např. Vilém Schaffer, František Hofman, Josef Dvořák aj.). Původně skupina „Orlice“ zahrnovala jen Dostálka, Sakrejdu, bratry Pupsy a Karase. ABS, sv. V-612 MV, Podsvazek 10, Vyhodnocení svazku „Orlice“, list 246.

31 PhDr. František Karas, narozen 1902. Bývalý vrchní odborový rada ministerstva informací. Taktéž po roce 1945 členem lidové strany. Byl zadržen příslušníky StB 21. července 1954 v Praze. ABS, sv. V-612 MV, Osobní spis Karas František, list 30–35.

32 Milada Schafferová, roz. Sýkorová, narozena 1904. Řadová členka ČSL od roku 1945. Bývalá úřednice. Zatčena byla v Praze dne 29. září 1954. ABS, sv. V-612 MV, Osobní spis Schafferová Milada, list 12–13.

33 V návrhu se uvádí, že důvodem pro jeho zatčení se stalo prostudování protokolárních výpovědí zatčených Františka Hofmana, Stanislava Suchánka a Viléma Schaffera, zatčených KS MV Praha. To nebyla tak úplně pravda, neboť Schaffer byl zatčen KS MV Praha, ale měl být dodán do věznice KS MV Karlovy Vary, teprve koncem dubna 1954 byl převezen do Prahy. ABS, sv. V-612 MV, Osobní spis Schaffer Vilém, listy 2, 10.

34 ABS, sv. V-612 MV, Osobní spis Dostálek Jan, Rozkaz k zatčení, list 309.

35 ABS, sv. V-612 MV, Operativní podsvazek 5, Dostálek Jan – zatčení a domovní prohlídka, list 210.

36 Teprve oznámení z 8. července 1954 zasláné KS MV z Hradce Králové objasnilo Dostálkově rodině pravý osud zatčeného: „Oznamuji vám, že váš manžel ing. Jan Dostálek se nachází ve vyšetřovací vazbě KS-MV Hradec Králové. Návštěvy a balíčky po dobu vyšetřování nejsou povoleny. Písemný styk je povolen 1x za měsíc.“ Osobní archiv autora, pozůstalost Jana Dostálka, Dopis z KS-MV Hradec Králové.

Po příjezdu do věznice byl Jan Dostálék zaevidován, vyfotografován (viz obr. v příloze), bylo mu přiděleno číslo 403 a byl odveden do cely.³⁷ Následující den započaly první z dlouhé série výslechů a konfrontací, jež měly trvat až do konce listopadu téhož roku.

Dostálék však následkem svého nedobrého zdravotního stavu, daného věkem a usilovnou „pečí“ vyšetřovatelů, strávil část vyšetřovací vazby na nemocniční cele, kde se pravidelně dostával do styku s nastrčenými agenty.³⁸

Dne 30. srpna 1954 byl KS MV v Hradci Králové dán příkaz Krajskému eskortnímu středisku v Hradci Králové k převozu ing. Jana Dostálka do věznice č. 1 Praha-Ruzyně k dalšímu vyšetřování.³⁹ Na celu mu byl nasazen další agent-spolutězeň, který se ve svých hlášeních označuje jako „Václav Zachař“.⁴⁰ První výslech v Praze absolvoval Dostálék již 2. září. „Zachař“ o tom uvedl: „O sobě [Dostálék – pozn. aut.] říká, že byl vyslýchán v Hradci od července a tím, že byl nemocen, byl předán sem a zde jest zřejmě urychleně vyslýchán, aby mohl být co nejdříve postaven před soud, jelikož jeho dni života jsou na krátko, prý tak, aby nepřišla strana komunistická a dnešní systém o monstrosproces. Říká, že někdy je mu to jedno, [...] jestli dostane 5 anebo 20 roků, ale že by už rád měl jednou pokoj. [...] Jeho zeť jest odsouzen k 7mi rokům trestu v Ročově, prý mu také referent říkal zde, že bude záležet jeho propuštění na podmínku na tom, jak on zde bude mluvit a se chovat.“⁴¹

Zajímavou informaci o průběhu konfrontací z října 1954 dostáváme od agenta nasazeného na JUDr. Sakrejdu: „Před konfrontací s ing. Dostálkem učil ho [Sakrejdu – pozn. aut.] referent slovo od slova, říkal mu, co bude vypovídat ing. Dostálék a on musel své výpovědi několikrát opakovat. Konfrontace pak proběhla přesně tak, jak byla naučena, také ing. Dostálék uváděl doslovně to, jak ho předem vyšetřující referent učil.“⁴²

O svém dalším osudu vzhledem ke zdravotním obtížím i „přiznaným zločinům“ rezignovaně napsal rodině: „S advokátem si nedělejte starosti. Ostatní ponechávám osudu. Vzpomínejte na mě.“⁴³ Poslední výslech čekal Jana Dostálka 7. listopadu 1954.

37 ABS, sv. V-612 MV, Osobní spis Dostálék Jan, 2. strana předního obalu spisu.

38 Použití agentů-spolutězňů bylo tehdy běžnou praxí. Tito agenti měli doplňovat „obraz protistátní činnosti“ na základě nevynucených sdělení vyšetřovanců po stresujících výsleších. Také měli přesvědčit své „kolegy na cele“ o marnosti jejich zapírání a nezbytnosti jejich spolupráce.

39 ABS, sv. V-612 MV, Operativní podsvazek 3, Příkaz k eskortě 30. 8. 1954, list 157.

40 „Zachař“ se mu představil jako bývalý sociální demokrat a jako takový se prý nachází v podobné situaci. Ve své zprávě uvádí, že se mu celkem brzy podařilo získat Dostálkovu důvěru. ABS, sv. V-612 MV, Operativní podsvazek 7, Agenturní zpráva – přelom srpna-září 1954, list 197–198.

41 ABS, sv. V-612 MV, Operativní podsvazek 7, Agenturní zpráva – přelom srpna-září 1954, list 197–198.

42 ABS, sv. V-612 MV, Skupinový spis státněbezpečnostního vyšetřování (dále jen Skupinový spis) – Vilém Schaffer a spol., Rozhodnutí Krajského soudu ze dne 18. dubna 1969, list 188, s. 5.

43 Osobní archiv autora, pozůstalost Jana Dostálka, Dopis ing. Jana Dostálka z vězení, 3. 11. 1954.

Dne 26. listopadu 1954 vyšetřovatel uzavřel Dostálkův spis a oba podepsali protokol o skončení vyšetřování. Hlavní žaloba (viz textová příloha) na všechny obviněné byla schválena 29. listopadu 1954.⁴⁴ Soudní proces měl být zahájen 29. března 1955. To měla být pro obviněné dostatečná doba, aby se „přesvědčivě a přesně naučili,“ jak mají vystupovat v jeho průběhu.

Dostálek byl také aktivně připravován na chystaný proces a nedělal si žádné iluze o svém osudu. V posledním dopise v prosinci 1954 rodině napsal: „O mně bude po Vánocích rozhodnuto, kam budu přeložen atd.“⁴⁵

Dne 16. února 1955 byl znovu nemocný Dostálek převezen z Ruzyně do vězeňské nemocnice,⁴⁶ která byla součástí věznice č. 2 MV v Praze-Pankráci. Zde také dne 21. března 1955⁴⁷ v 9:30 ráno ve věku nedožitých 72 let zemřel.⁴⁸

Kremace proběhla tajně v Praze-Motole 25. března 1955⁴⁹ bez účasti rodinných příslušníků. Pohřbu na Vyšehradě se směli zúčastnit pouze nejbližší členové rodiny a celá záležitost musela být držena v tajnosti.⁵⁰ Předčasná smrt uchránila Dostálka před útrapami dlouholetého věznění a celou jeho rodinu před dalšími nepříjemnostmi ze strany komunistického režimu.⁵¹

Proces

Ve dnech 26.–27. ledna 1955 se konalo u Krajského soudu v Praze soudní řízení „s členy ilegální protistátní skupiny KDS – JUDr. Stanislavem Suchánkem a spol.“, tedy pražské skupiny.⁵² Hlavní žaloba⁵³ tohoto procesu byla schválena

44 ABS, sv. V-612 MV, Skupinový spis – Vilém Schaffer a spol., Žaloba, list 93.

45 Osobní archiv autora, pozůstalost Jana Dostálka, Dopis z vazby.

46 V zápise k tehdejšímu Dostálkovu zdravotnímu stavu se mj. uvádí: „Vzhledem k vyličenému stavu doporučuji uspišiti celé řízení.“ ABS, sv. V-612 MV, Operativní podsvazek 5, Zdravotní stav 594/N6, list 201–202.

47 Osobní archiv autora, pozůstalost Jana Dostálka, Usnesení Zvláštního senátu krajského soudu v Praze – 4. 7. 1969 nebo Žádost o přešetření smrti ing. Jana Dostálka 1969.

48 ABS, sv. V-612 MV, Skupinový spis – Vilém Schaffer a spol., Léčebný a ohledací list, list 891a, s. 1.

49 Bezprostřední příčinou smrti byl podle úmrtního i léčebného a ohledacího listu akutní zánět pohrudnice. Osobní archiv autora, pozůstalost Jana Dostálka, Úmrtní list 1955.

50 Obřad musel proběhnout před otevřením hřbitova v brzkých ranních hodinách. Urnu sem přinesl pověřený člen StB. Osobní archiv autora, Marie TILSCHOVÁ-DOSTÁLKOVÁ; Jiří TILSCH, Vzpomínky, rukopis.

51 Tento paradox byl dán tím, že Jan Dostálek oficiálně nebyl odsouzen. Kvůli tomu ale také jeho rehabilitace trvala tak dlouho.

52 ABS, sv. V-392 MV, Skupinový spis – Suchánek a spol., Protokol o hlavním líčení, list 50.

53 „Obvinění, vesměs v únoru 1948 vyakčnění funkcionáři čl. strany lidové, vytvořili ilegální krajský výbor ČSL, aby v případě zvratu lidové demokratického zřízení, zničili veškeré vymoženosti pracujícího lidu a nastolili kapitalistický řád. Zrádcovskou protistátní činností začala organizace vyvíjet na pokyn býv. generálního tajemníka ČSL, zrádce Klimka [...] Dle pís. pokynu Klimka a na výzvu ing. Cuhry a Janděčky vytvořil v r. 1948 obv. Suchánek spolu s Fr. Hofmanem ilegální organizaci tzv. krajský výbor KDS [...] Každý člen krajského výboru vytvořil ve svém okrese z reakčně zaměřených, bývalých členů ČSL ilegální skupinu, která měla za úkol uchopit se po zvratu moci ve svém okrese.“ ABS, sv. V-392 MV, Skupinový spis – Suchánek a spol., Žaloba, list 27–28.

již 22. října 1954.⁵⁴ Obvinění uváděná v tomto procesu, stejně jako v následujícím Dostálkově, přímo navazovala na procesy s KDS z let 1949–1950. Před soudem 26. ledna 1955 nakonec stanulo jedenáct obviněných v čele s JUDr. Suchánkem.⁵⁵

Krátce po skončení tohoto procesu včetně odvolacího kola⁵⁶ následoval hlavní plánovaný politický proces s „vedoucími účastníky podzemní organizace zvané ‚KDS‘ a jejich pomahači“.⁵⁷ Ani Dostálkova smrt nezastavila rozjetou soudní mašinerii, a tak bylo 29. března 1955 ráno v devět hodin před senátem Nejvyššího soudu v Praze oficiálně zahájeno soudní řízení. Líčení bylo veřejné, což svědčilo o důkladné „přípravě“ obviněných referenty StB. Státní orgány si zjevně byly jisty, že nedojde k takovým „komplikacím“ jako v předcházejícím procesu. Před soudem stanulo těchto osm obviněných: Vilém Schaffer, JUDr. Hugo Sakrejda, František Hofman, MUDr. František Pups, PhDr. František Karas, JUDr. Josef Pups, Ludmila Dvořáková a Milada Schafferová. Prokurátor přednesl žalobu, v níž hrál opět hlavní roli § 78 o velezradě. Následovaly výpovědi jednotlivých obviněných. Všichni se cítili „spravedlivě“ vinni.⁵⁸

Poznámka z rehabilitačního spisu z roku 1969 vrhá na průběh tohoto soudního líčení jasnější světlo: „*Předseda senátu* [JUDr. Jar. Novák – pozn. aut.] *před hlavním líčením mu* [MUDr. Fr. Pupsovi – pozn. aut.] *doporučoval, aby setrval na tom, co je v protokolu, chce-li se vyhnouti nejvyššímu trestu.*“⁵⁹

Dne 1. dubna 1955 pronesli obvinění své závěrečné řeči a po nich měl senát vynést rozsudek. Přítomní zástupci veřejnosti měli možnost slyšet sebekritic-

54 ABS, sv. V-392 MV, Skupinový spis – Suchánek a spol., Žaloba, list 40.

55 Byli to: JUDr. Stanislav Suchánek, JUDr. Jiří Piesen, Václav Blümel, František Duška Tomáš Vlasák, František Ludvík, Václav Hůlka, Josef Pobuda, Albert Novotný, Jan Hrubý a František Novák. Jednání bylo vedeno za vyloučení veřejnosti. ABS, sv. V-392 MV, Skupinový spis – Suchánek a spol., Protokol o hlavním líčení, list 50.

56 Odvolací řízení u Nejvyššího soudu v Praze se konalo 11. března 1955 a jeho účastníky byli z obžalovaných JUDr. Stanislav Suchánek, Josef Pobuda, František Novák, Albert Novotný. Také v tomto případě bylo jednání za vyloučení veřejnosti. Odvolání všech zúčastněných byla zamítnuta a potvrzeny předcházející rozsudky. ABS, sv. V-392 MV, Skupinový spis – Suchánek a spol., Protokol o odvolacím líčení, list 76–77.

57 ABS, sv. V-612 MV, Skupinový spis – Vilém Schaffer a spol., Žaloba, list 93.

58 Na základě textu protokolu z hlavního líčení je nutné poznamenat, že obvinění byli skutečně velmi dobře „zpracováni a naučeni“, neboť jednotlivé pasáže výpovědí mezi otázkami prokurátora či předsedy byly nezřídka delší než tři strany. Terminologie, kterou obvinění při výpovědích používali, svědčila také o jejich „důkladné přípravě“ i původu skutečných autorů všech přiznání. Protokol o hlavním líčení má 72 stran. ABS, sv. V-612 MV, Skupinový spis – Vilém Schaffer a spol., Žaloba, listy 116–152.

59 ABS, sv. V-612 MV, Skupinový spis – Vilém Schaffer a spol. Rozhodnutí Krajského soudu ze dne 18. dubna 1969, list 188, s. 5.

ké závěrečné řeči, v nichž obvinění poukazovali na svá pozdní prohlédnutí.⁶⁰ Senát vynesl nad obviněnými tyto rozsudky: Vilém Schaffer – 22 let, JUDr. Hugo Sakrejda – 18 let, František Hofman – 15 let, MUDr. František Pups – 20 let, PhDr. František Karas – 16 let, JUDr. Josef Pups – 12 let, Ludmila Dvořáková – 12 let a Milada Schafferová – 10 let odnětí svobody. Po vyslechnutí rozsudku byli skleslí odsouzení odvedeni zpět do vazby, ale žádný z nich odvolání nepodal.⁶¹

Co se týče výše Dostálkova trestu, lze pouze spekulovat. Pro „vedoucího celostátní protistátní skupiny“ rozhodně nepřipadal v úvahu nižší trest než dvacet let. Vzhledem k jeho věku a zdravotnímu stavu se jakýkoliv trest vyšší deset let rovnal doživotí.

Při prezidentské amnestii 9. května 1960 byla propuštěna většina odsouzených s pětiletou podmínkou. Pouze Vilém Schaffer byl propuštěn až v roce 1962 s desetiletou podmínkou, která mu další amnestií z 9. května 1965 byla zkrácena na pět let.⁶² Jen František Karas a Milada Schafferová byli ze zdravotních důvodů propuštěni v roce 1956, resp. 1959, ale oba v následujícím roce po propuštění zemřeli.⁶³

Resumé

Ing. Jan Dostálek velmi želel pouňorového úpadku ČSL. Té strany, kterou pomáhal zakládat, budovat, kterou po léta zastupoval v řadách magistrátního klubu, poslanecké sněmovny nebo československé vlády a zasvětil jí většinu svého aktivního politického života. Stejně jako jeho přátelé, většinou katolíci a „vyakčnění“ lidovci, se nehodlal smířit s tímto stavem reálné absence křesťanské strany v politickém životě Československa. Společně vedli teoretické úvahy o vzniku nové křesťanské politické platformy, jež by po pádu režimu, který považovali za nevyhnutelný, nahradila zdiskreditovanou ČSL. Tou měla být právě KDS či KDH.⁶⁴

60 Úloha jim přidělených advokátů byla, stejně jako v ostatních politických procesech, formální a naprosto zanedbatelná.

61 ABS, sv. V-612 MV, Skupinový spis – Vilém Schaffer a spol., Žaloba, listy 152.

62 ABS, sv. V-612 MV, Skupinový spis – Vilém Schaffer a spol., Amnestie, list 178.

63 František Karas byl propuštěn v červenci 1956 a zemřel 17. ledna 1957, Milada Schafferová byla propuštěna 1959 a zemřela na rakovinu v prosinci 1960. ABS, sv. V-612 MV, Operativní podsvazek 10, list 249, resp. Operativní podsvazek 6, list 2.

64 Názvy KDS a KDH (dále jen Křesťansko-demokratické hnutí) se vyskytují ve spisech zpočátku paralelně, ale nakonec se ustálují na KDS. U nalezených připravovaných „protistátních“ materiálů je nicméně uváděno jen KDH, stejně jako u některých vyšetřovaných z počátku vyšetřování. ABS, sv. V-612 MV, Mapa 6 – dokumenty, list 2–93.

K reálné „protistátní činnosti“ skupiny se vyjádřil v průběhu vyšetřování asi nejvýstižněji spoluobviněný JUDr. Sakrejda. Jeho agent-spoluvězeň to tlumočil takto: „*Nikdo nemůže dokázat nějakou činnost, jež by pomáhala rozvracet lidově demokratické zřízení. [JUDr. Sakrejda – pozn. aut.] Tvrdí, že skupina nic nedělala, neměla zbraně, nepobuřovala ani nerozšiřovala letáky apod. Byla vytvořena za předpokladu, že u nás dojde k politickému zvratu, nevěděla však jakým způsobem, členové neměli tomuto zvratu nijak napomáhat, měli být pouze připraveni, aby byli k dispozici, až to praskne. Teprve potom měla začít vlastní činnost skupiny.*“⁶⁵ Jedinou výraznější aktivitou bylo vypracování písemného materiálu, zejména tzv. směrnic, které měly posloužit jako podklad stanov při zakládání nové strany. Jednalo se ale spíše o živelně vzniklou aktivitu, než vyloženě o plánovaný akt spojený se vznikem skupiny.⁶⁶

Toto do značné míry naivní politické hnutí, paradoxně nejvíce narostlo až pod taktovkou, resp. diktátem jednotlivých vyšetřovatelů StB, kteří protistátní činnost většiny skupin KDS účelově zveličovali a bez přesvědčivých důkazů, jen hrozbami či fyzickým a psychickým nátlakem vynucenými přiznáními usvědčovali jejich členy.

Proces s vedením protistátní ilegální organizace KDS nemohl být již takovým triumfem procesní mašinérie vzhledem k době, v níž se konal. Ta již nestavěla na efektu monstrprocesů, přestože příslušníci StB se nadále snažili dodat dostatečně reprezentativní obviněné, jimiž zejména Jan Dostálek a Vilém Schaffer bezpochyby byli.⁶⁷

Rok 1956 a události ve střední Evropě s ním spojené (zejména v Maďarsku), přinesly pozvolný útlum i v procesech se skupinami KDS. Přesto v očích StB „hrozba“ vzniku KDS nezmizela a počátkem šedesátých let proběhl ještě nejméně jeden další proces se skupinou KDS, ale to už je zase jiná kapitola z dějin procesů s KDS.

65 ABS, sv. V-612 MV, Podsvazek 7 – Agenturní zprávy, list 215.

66 Jako zkušební stranici znali mechanismy potřebné pro vznik takového subjektu a dát dohromady takový materiál pro ně nebyl takový problém. Jejím iniciátorem byl nepochybně MUDr. František Pups. ABS, sv. V-612 MV, Podsvazek 7 – Agenturní zprávy, list 219.

67 Snahy dostat na lavici obžalovaných vyšší představitele ČSL – tedy Jana Šrámka s Františkem Hálou – narážely na fakt, že Hála již v internaci zemřel a na Jana Šrámka, byť se tehdy ještě těšil docela dobrému zdraví, si nikdo nakonec netroufl. Ostatní vyšší představitelé nad úroveň krajských tajemníků byli v emigraci a mohli být souzeni jen v nepřítomnosti. Jednou z mála výjimek byl pounorový generální tajemník ČSL Eduard Hála. Ten byl také v roce 1955 odsouzen v souvislosti s KDS na šestnáct let. ABS, fond Inspekce ministra vnitra ČSSR (A 8/1) i. j. 513-529, list 142.

Textová příloha

Úryvek ze žaloby proti „vedoucím účastníkům podzemní organizace zvané ‚Křesťansko-demokratická strana‘ a jejich pomahačům“ z 29. 11. 1954.

ABS, sv. 612 MV, Skupinový spis státněbezpečnostního vyšetřování proti – Vilém Schaffer a spol., Žaloba, list 93-7.

[...] *Uprchlí zrádní představitelé býv. ČSL byli před národem již dávno odhaleni jako příslušováci amerického imperialismu a mezinárodní reakce. Úsilím orgánů ministerstva vnitra byla však odkryta i ona část reakčních představitelů býv. ČSL, kteří jako rozsáhlá podzemní organizace – ruku v ruce se svými zrádnými společníky v zahraničí – připravovali zničení lidově demokratického zřízení a obnovu panství buržoazie v ČSR. Mezi tyto odhalené nepřátele patří i žalovaná skupina obviněných.*

Jejich doznáním, výpověďmi svědků a zabaveným doličným materiálem je prokázáno, že obvinění Schaffer, Dostálek, Sakrejda, Pups Fr. a další organizovali z řad reakčních příslušníků býv. ČSL již od druhé poloviny roku 1948 a zejména od roku 1950 až do svého zatčení krajské a okresní ilegální organizace tzv. „Křesťansko-demokratické strany“. Tak byly vytvořeny protistátní organizace KDS v kraji pražském, hradeckém, ústeckém, karlovarském, v Klatovech a jinde. [...]

Vytvořené protistátní organizace KDS, jak je prokázáno, prováděly na území ČSR rozvratnou a špionážní činnost. Ilegální organizace na Ústecku a Klatovsku používaly v boji proti lidově demokratickému Československu i odporných záškodnických metod a to rozšiřování náказы slintavky, kulhavky a mandelinky bramborové.

Schaffer, který měl spojení na vedoucí všech těchto podzemních organizací a byl v přímém styku s agentem Gehlenovy rozvědky Smahou, se stal fakticky jejich organizačním vůdcem. Vedle Dostálka, Sakrejdy, Frant. Pupse, Hofmana, Dvořáka, Karase, Jos. Pupse a dalších se Schaffer stal také jedním z členů celostátního vedení ilegální organizace KDS, k jehož utvoření došlo v bytě u Sakrejdy, po vzájemné dohodě všech členů hradecké protistátní organizace KDS.

Úkolem vytvořeného ilegálního vedení KDS bylo, v době jimi očekávané americké vojenské intervence v ČSR obsadit státní a stranické objekty prostřednictvím bojových oddílů z řad tvořených ilegálních důvěrnických sítí a býv. reakčních členů organizace Orla.

Až do svého zatčení se scházeli obvinění se svými společníky a pomahači ve svých bytech a jinde na tajných schůzkách, kde projednávali úkoly své nepřátelské činnosti, směrnic pro její konkrétní provádění v krajích a okresech a program jimi organizované ilegální KDS, který se měl stát součástí programu budoucí buržoazní vlády.

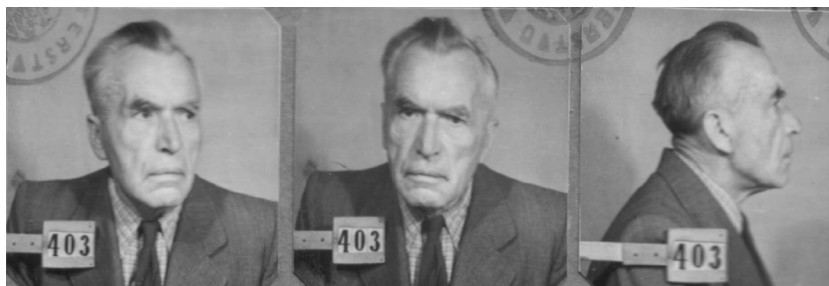
Předním úkolem, který ukládal Schaffer svým společníkům, bylo zapojovat do ilegální organizace pro protistátní činnost další osoby, vhodné též pro převzetí politických a hospodářských funkcí pro činnost KDS po jimi očekávaném a připravovaném zvratu. Dalším úkolem bylo sabotovat výstavbu JZD, družstevních a komunálních podniků a narušovat činnost Národní fronty, volby do národních výborů 1954 rozšiřováním bílých lístků apod.

Na základě původního nepřátelského programu, odeslaného odsouzeným zrádcem Hostičkou, prostřednictvím opata Opaska do Vatikánu, vypracoval Schaffer se svými společníky program ilegální KDS, [...].

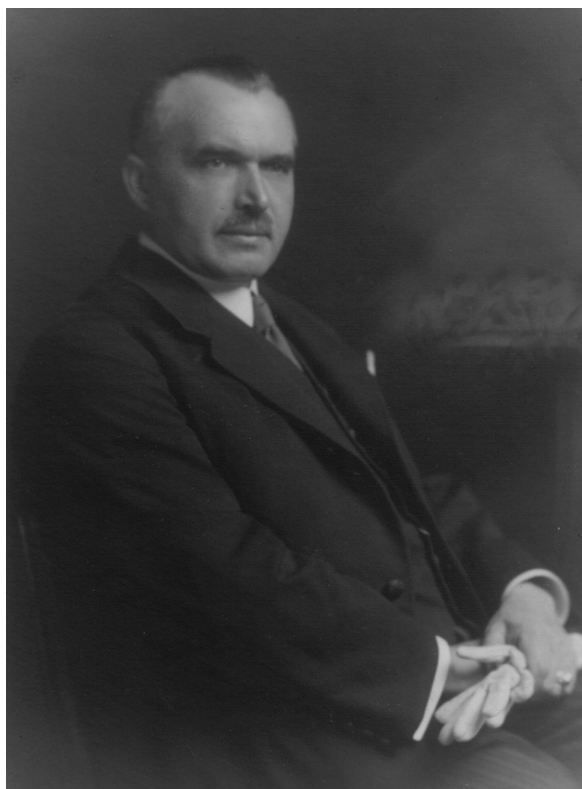
Podstatný obsah tohoto nepřátelského a protinárodního programu shrnuli v tzv. protistátním „provolání“, nadepsaném „Občané, Češi a Slováci“, které mělo být uveřejněno ihned po provedeném převratu v ústředním orgánu KDS, pro který byl určen název „Nová politika“. Jeho hlavním redaktorem měl být zrádce Tigríd. [...]

Po obnovení kapitalismu v ČSR hodlali se obvinění zmocnit významných pozic ve vedení státu. Tak Dostálek jako předseda KDS byl určen na místo předsedy vlády a kandidáta na úřad prezidenta republiky, Sakrejda se měl stát ministrem vnitra, Schaffer prezidentem Zemského úřadu a další měli obsadit významné funkce ve zdravotnictví, peněžnictví apod. [...]

Obrazová příloha

Jan Dostálek ve vazbě (1954, zdroj ABS)

Jan Dostálek jako ministr veřejných prací
(1935, zdroj osobní archiv autora, pozůstalost Jana Dostálka)

Vývoj zaměstnanecké struktury ministerstva vnitra v éře Rudolfa Baráka 1953–1961

Petr ZEMAN

Pro období komunistické totality je mimo jiné charakteristické rozsáhlé uplatňování promyšlené kádrové politiky jako účinného nástroje ovládnutí a následného ovládnutí společnosti. Kádrování ve všech možných i nemožných strukturách nabývalo mnohdy až chorobných poloh a úspěšné plnění kádrové politiky podle zadání nejvyšších orgánů Komunistické strany Československa (dále jen KSČ) bylo jedním ze znaků úspěšnosti řídicích orgánů.

Nejinak tomu bylo i v exponované oblasti bezpečnostních složek. Dostatečné množství vysoce loajálních příslušníků ministerstva vnitra mělo zabezpečovat plnou ochranu státního zřízení proti „vnějšmu“ i „vnitřnímu“ nepříteli, a udržovat tak dosažené výdobytky pracujícího lidu v bezpečí. Následující text by měl ve stručnosti přiblížit proměny zaměstnanecké struktury hlavní součásti represivního aparátu komunistického Československa v době „ministrování“ Rudolfa Baráka v letech 1953–1961. S jeho nástupem skončilo období neustálých převratů, reorganizací a čistek v bezpečnostních složkách. Po prvotní reorganizaci se ministerstvo z vnějšího pohledu proměnilo v dlouhodobě ustálený monolit, který měl tzv. „čas na práci“. Z hlediska zaměstnanecké struktury však v mnoha oblastech nebyla ona stálost tak jednoznačná.

Začněme s celkovým vývojem počtu zaměstnanců ministerstva vnitra,¹ který je zobrazen na grafu v příloze č. 1. Z něj vyplývá, že zatímco do počátku roku 1954 počet zaměstnanců stoupal, pak nastal relativně prudký pokles, který trval až do roku 1957, kdy se situace do jisté míry stabilizovala. V prvních letech byl pokles ovlivněn politikou Ústředního výboru Komunistické strany Československa (dále jen ÚV KSČ), kterému šlo o úsporu finančních prostředků a omezení početních stavů bývalého ministerstva národní bezpečnosti, jež v předchozích letech procesů a masové represe dostávalo, o co si požádalo, takže spokojeně narostlo nad únosnou mez. Politický sekreta-

¹ Archiv bezpečnostních složek Praha (dále jen ABS), fond Kádrová správa MV, přírůstek č. 1237, data ve všech grafech a tabulkách jsou vždy k 1. 1. dotyčného roku a jedná se o stavy příslušníků, popř. příslušníků a civilních zaměstnanců bez složek ministerstva, které byly naplňovány vojáky základní služby – tedy Pohraniční stráž a Vojska ministerstva vnitra. Pro zlepšení představy je tam, kde to bylo možné a prameny to dovolily, přidán i rok předcházející a následující.

riát ÚV KSČ tak 14. listopadu 1953 vydal usnesení snížit skutečné (tedy nikoli tabulkové) stavy ústředního aparátu ministerstva vnitra (dále jen MV) o 15 %, což znamenalo propuštění 1270 osob.² Ústředním aparátem byla míněna tzv. centrála, tedy pražský soubor hlavních operativních správ a organizačních součástí, které zajišťovaly celkový chod ministerstva. Barák bezpečyby využil této příležitosti, aby se zbavil potenciálně nebezpečných nebo kádrově nevyhovujících elementů, přestože náčelníci jednotlivých součástí ministerstva se snižování intenzivně bránili.

Náčelník správy kádrů major Zadrobílek si totiž na schůzi kolegia ministra vnitra 12. ledna následujícího roku postěžoval, že „výsledek usilovného, více jak týdenního projednávání otázky snižování stavů je doposud neuspokojivý. Podařilo se vyjednat snížení o 8,9 %, přičemž čtyři operativní správy snížení vůbec neprovedly a dalších 10 dokonce požadovalo zvýšení.“³ Po delší debatě bylo nakonec kolegiem rozhodnuto snížit stavy o cca 1200 zaměstnanců, tedy o 14,2 %, ovšem nakonec se číslo ještě snížilo na 13,7 %, což politický sekretariát ÚV KSČ 18. ledna 1954 schválil. Podobným způsobem došlo následně k menšímu snížení stavů na krajských a okresních součástech MV.⁴

Stagnace a poklesy ve druhé polovině padesátých let byly způsobeny především neschopností ministerstva získávat či spíše udržet stávající kádry. Fluktuace byla značná a velké množství přijatých příslušníků službu po krátké době zase opouštělo, jak ukazuje tabulka v příloze č. 2.⁵ Během prvních pěti let zkoumaného období odcházelo 40 až 60 % zaměstnanců z přijatého ročníku a tento úbytek bylo čím dál těžší nahradit. Je tedy zřejmé, že práce u Sboru národní bezpečnosti (dále jen SNB) prostě nedokázala přilákat dostatečný počet uchazečů. Když předseda Komise pro politickou a kádrovou práci Veřejné bezpečnosti (dále jen VB) kpt. Ticháček podával v kolegiu ministra vnitra v květnu 1957 hlášení o stavu kádrů ve VB, poznamenal, „že v posledních letech dochází k neustálému snižování počtu nově přijatých pracovníků, ačkoliv je této otázce věnována zvýšená pozornost.“⁶ Ministerstvo prostě nebylo schopno nahrazovat odcházející příslušníky, a tak jeho početní stavy spíše mírně klesaly. Podobné stesky se pak v archivních materiálech objevují celkem pravidelně.

2 ABS, fond Sekretariát ministra vnitra (A2/1), i. j. 590.

3 ABS, fond Sekretariát ministra vnitra (A2/1), i. j. 146.

4 ABS, fond Sekretariát ministra vnitra, (A2/1), i. j. 188.

5 ABS, fond Kádrová správa MV, přírůstek č. 1237.

6 ABS, fond Sekretariát ministra vnitra (A2/1), i. j. 191.

Specifická byla situace příslušníků, kteří nastoupili k bezpečnostním složkám před rokem 1945. Na počátku padesátých let stále tvořili značnou masu běžných pochůzkářů u Veřejné bezpečnosti – bylo jich tam více než 11 000. U této skupiny je ve sledovaném období patrný ještě mnohem prudší propad v počtu zaměstnanců než u ostatních skupin. Hlavní příčinou byl pochopitelně nevyhovující „kádrový profil“. Situaci těchto zaměstnanců SNB vcelku trefně shrnul již zmiňovaný kpt. Ticháček. Prohlásil, že příslušníků bývalých bezpečnostních složek je v roce 1957 sice stále více jak 4000, ale ročně jich cca 1000 odchází, takže problém bude vyřešen během tří až pěti let, „*kdy ve službách zůstanou jen ti, kteří v uplynulých dvanácti letech svojí prací prokázali kladný vztah k lidově-demokratickému zřízení a kteří mimo služby u bývalých bezpečnostních sborů nemají kádrové závady.*“⁷ Služba u prvorepublikových československých či protektorátních bezpečnostních složek opravdu znamenala neseškrábnutelný škrálop, a tak byla tato část příslušníků SNB při snižování stavu vždy jako první na řadě.

Důvody odchodu ostatních zaměstnanců byly různé. Nejběžnějším byl v průběhu padesátých let odchod na vlastní žádost kvůli nalezení lepší práce, stěhování, rodinným poměrům, ale i v důsledku zjištění, že práce u SNB není pro dotyčné prostě to pravé. Např. v roce 1959 z necelých 3200 příslušníků, kteří opustili řady SNB, téměř třetina odešla na vlastní žádost. Dalšími častými důvody byla výslužba (v témže roce téměř 600), pracovní neschopnost (ovšem nikoli v dnešním zdravotním, ale v původním smyslu slova) – přes 500 a propuštění pro nedůstojné chování a soudní potrestání – 457 příslušníků.⁸

Poslední dva údaje dosti vypovídají o pracovních a morálních vlastnostech tehdejších příslušníků. Pojem nedůstojné chování můžeme téměř ztotožnit se slovem opilství, které bylo u tehdejšího sboru značně rozšířené. V případě soudního potrestání se jednalo pouze o nejzávažnější činy, které se nepodařilo ututlat, nebo byly vybrány za exemplární příklady – úplatkářstvím počínaje a defraudacemi konče. Již citovaný kpt. Ticháček v souladu s dobou uvádí, že „*základní příčinu tohoto stavu je nutno hledat v nízké politické uvědomělosti. U příslušníků se projevují maloburžoazní přežitky, sklony k opilství, machinacím a úplatkářství, a vyhledávání milostných pletek. Největší počet poklesků – přes 30 % – bylo spácháno pod vlivem alkoholu.*“ K nápravě mělo podle předsedy komise Ticháčka vést „*projednávání poklesků*

7 ABS, fond Sekretariát ministra vnitra (A2/1), i. j. 250.

8 ABS, fond Kádrová správa MV, přírůstek č. 1237.

v útvarových organizacích, osobní besedy s příslušníky, kolektivní rozhovory s využíváním konkrétních případů a poukazováním na důsledky, prokurátorské pohovory, důstojnické čestné soudy, vedení příslušníků ke kritice a odstranění falešného kamarádství.⁹

Problém alkoholismu mezi příslušníky SNB to však těžko mohlo vyřešit. Situace dokonce zašla tak daleko, že na ni reagoval zvláštním rozkazem samotný ministr. V rozkaze ministra vnitra z 20. února 1958 upozorňuje na mimořádně časté případy výtržností příslušníků SNB pod vlivem alkoholu, z nichž některé dokonce uvádí. Jen tři dny před vydáním tohoto rozkazu byla před desátou hodinou večer požádána hlídka VB o zásah v hotelu Paříž. Po příjezdu narazila na zakrváceného muže, který – zjevně značně posilněn alkoholem – stál u telefonu a tloukl sluchátkem o pult. Personál hotelu stál okolo v uctivé vzdálenosti. Po výzvě k legitimování vytáhl se slovy: „*Máme zde nějaké Švýcary*“ dotyčný opilec služební průkaz, z něhož se zjistilo, že se jedná o zaměstnance správy sledování Státní bezpečnosti. Po předvedení na stanici „*začal opět provádět výtržnosti. Byl hrubý vůči příslušníkům VB, sprostě jim nadával, napadl je a surově je několikrát uhodil. Nakonec mu musela být dána pouta.*“ Ještě téže noci po třetí hodině ráno byla hlášena rvačka na Národní třídě. Po příjezdu hlídky VB se zjistilo, se pral značně opilý příslušník správy kontrarozvědky proti vnějšímu nepříteli Miroslav Fürst s vrátným podniku Lověna, který ho pro značnou podnapilost odmítal pustit dovnitř. Rozkaz poté vyjmenovává ještě další případy včetně nevhodného chování frekventantů jazykového kursu, kteří „*po probdělé noci přišli v podnapilém stavu opožděně do vyučování, jehož průběh narušovali a hrubě se chovali vůči svému nadřízenému.*“ Není divu, že ministr Barák v rozkaze suše konstatuje, že se nejedná o žádné výjimky, ale naopak o stále se šířící jev, který by mohl ohrozit důvěru pracujícího lidu k aparátu MV. Proto mimo jiné ukládá přísně trestat všechny případy opilství a vážné případy ihned předávat prokurátorovi.¹⁰

Výše zmíněný vysoký podíl propuštěných z řad ministerstva vnitra pro neschopnost není příliš udivující, vezmeme-li v úvahu velmi nízkou vzdělanostní úroveň příslušníků, která je všeobecně známa – viz tabulku v příloze č. 3.¹¹ V tabulce stojí za pozornost především procentuální zastoupení zaměstnanců s nižším než základním vzděláním, které se po valnou část

9 ABS, fond Sekretariát ministra vnitra (A2/1), i. j. 250.

10 ABS, fond Organizační a vnitřní správa (A6/4), i. j. 532.

11 ABS, fond Kádrová správa MV, přírůstek č. 1237.

sledovaného období pohybovalo kolem 30 %. Fakt, že každý třetí příslušník, se kterým se v té době obyvatel Československa setkal, neměl dokončené ani ZÁKLADNÍ vzdělání, vypoví o pocitech tehdejších vyšetřovaných mnohé, zvláště pokud si uvědomíme, že tito lidé často stáli na vzdělanostní škále minimálně o stupeň výš. K této skutečnosti je navíc nutné podotknout, že průměr poddůstojnického sboru byl ještě o 6–10 % horší.

Vedení MV se pochopitelně pokoušelo s příšerným vzděláním svých podřízených něco dělat, ale hmatatelné úspěchy se dlouho nedostavovaly. Hlavní pomocí byly v padesátých letech nejrůznější krátkodobé kurzy, které byly ovšem zaměřeny především na odbornější vzdělávání související s výkonem povolání. Vnitro také spolupracovalo s ministerstvem školství, jež pořádalo doškolovací kurzy pro příslušníky, kteří si chtěli doplnit alespoň základní vzdělání. Navíc na učilišti ministerstva vnitra F. E. Dzeržinského mohli v padesátých letech první ze zájemců dosáhnout maturity, pochopitelně za podmínek více než benevolentních. Výsledky na sebe přesto nechaly čekat až do konce padesátých let. Začátkem roku 1959 mohl náčelník kádrové správy plk. Zíka na kolegiu ministra vnitra s mírným uspokojením konstatovat, že *„i když všeobecné vzdělání pracovníků ministerstva vnitra není doposud na potřebné úrovni, bylo v uplynulém roce dosaženo v tomto směru poměrně dobrých výsledků. Počet příslušníků bez základního vzdělání se snížil o více než 2000, tedy o 4,6 %, protože mimořádné formy studia jsou zaměřeny především na doplnění základního vzdělání. Tím bylo dosaženo žádoucího obratu ve zvyšování všeobecného vzdělání pracovníků MV, neboť poprvé po mnoha letech došlo k podstatnému snížení počtu pracovníků, kteří nemají základní všeobecné vzdělání.“*¹² V roce 1958 si vzdělání mimořádnými formami studia doplňovalo 5080 zaměstnanců, z čehož osm dokončilo vysokou školu, 205 odmaturovalo, 57 dokončilo nižší odbornou školu a 1195 slavnostně dosáhlo kýžené mety, která spočívala v dosažení úrovně základní osmileté školy. I ministerstvo si bylo vědomo, že snižování počtu lidí s minimálními vědomostmi nelze pokládat za příliš velký úspěch, aneb jak podotkl pplk. Zíka: *„Je třeba se dívat do budoucnosti, zda budou stačit soudruzi s tímto vzděláním na dané úkoly.“*¹³ A tak se řešením do budoucna stalo budování vlastního resortního školství, které jediné dávalo záruku, že při kvalitě vstupního lidského materiálu dokáže výhledově naplnit požadované kvóty středo- a vysokoškoláků.

12 ABS, fond Sekretariát ministra vnitra (A2/1), i. j. 307..

13 Tamtéž.

Vzhledem k výše uvedenému není žádným překvapením, že se MV od počátku potýkala s jazykovou vybaveností svých příslušníků. Celkové statistiky se zaznamenávají pouze pro roky 1952–1957 a pak 1960. Na grafu v příloze 4¹⁴ je nicméně dobře vidět, že kromě kontinuálního poklesu znalců němčiny, který velmi pravděpodobně souvisí s odchodem starých předválečných kádrů, je vrchol jazykových znalostí dosažen k začátku roku 1954 a pak prudce klesá. Nedovedu si to vysvětlit jinak než snahou ohromit nového ministra schopnostmi příslušníků nebo nulovou kontrolou jazykových znalostí v předcházejících letech. Při проверkách údajní znalci zřejmě propadli, a tak se počet příslušníků znalých cizích řečí rychle snižoval. V roce 1960 je už u statistiky výslovně uvedeno, že se jedná o zaměstnance, kteří jsou schopni v daném jazyce překladu. Pro zvýšení jazykové vybavenosti byl zaveden systém příplatků, ale ukázalo se, že i tak je počet zaměstnanců, kteří by byli ochotni studovat cizí jazyk, velmi malý.¹⁵

Zpráva o stavu studia cizích jazyků předložená do kolegia MV v dubnu 1958 konstatuje, že např. na krajské správě Brno ovládali cizí jazyk, a to němčinu, pouze dva příslušníci. Zpráva si stěžuje na velmi malý zájem o kursy, nízkou docházku a slabé výsledky. Přes usilovnou snahu a nej-různější kurzy se situaci nepodařilo po celé období změnit, spíše naopak. V roce 1958 studovalo cizí jazyk přes 1000 příslušníků, ale výsledky se do reálného stavu příliš nepromítly.

Pokud po vzdělanostní a morální stránce byla situace tristní, pak v jiných sledovaných ukazatelích byla situace lepší. Bohužel však nešlo o ty, které by odrážely kvalitu sboru. Co se týká národnostního složení byl poměr Čechů a Slováků v průběhu doby víceméně stejný (3:1), což zhruba odráželo tehdejší zastoupení obounárodností mírnou převahou Čechů. Ostatních národností bylo minimum s výjimkou Rusů a Ukrajinců, k nimž byli počítáni i Rusíni z Podkarpátí. Teprve v druhé polovině padesátých let se s mírným uvolňováním poměrů objevují mezi příslušníky i první Maďaři a Poláci.¹⁶

Mimořádně důležitým údajem pro vedení ministerstva vnitra i KSČ jako celek byla stranická příslušnost a zde mohli být vedoucí činitelé zcela jistě spokojeni. Počet členů KSČ po celou dobu s mírnými výkyvy stoupal ze 73 % na konci roku 1953 až na 87 % na počátku roku 1960.

14 ABS, fond Kádrová správa MV, přírůstek č. 1237.

15 ABS, fond Sekretariát ministra vnitra (A2/1), i. j. 277.

16 Je nutno upozornit, že statistiky zejména v první části sledovaného období jsou poněkud matoucí a otázka národnostního složení bezpečnostních složek zůstává předmětem dalšího výzkumu.

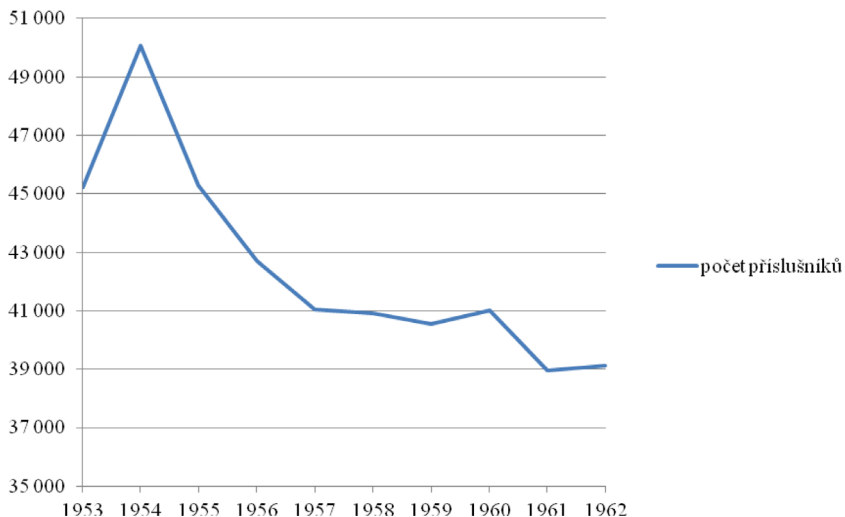
Není divu – vždyť při přijímání nových příslušníků byla organizovanost v KSČ jedním z nejdůležitějších předpokladů. Čísla tak trochu kazí jen nižší organizovanost mezi civilními zaměstnanci, která na konci padesátých let nedosahovala ani 60 %. Civilní zaměstnanci sice nebyli tak kádrově pevní, ale zato byli mnohdy specialisty, jejichž služby Sbor národní bezpečnosti nutně potřeboval, a tak musel občas přimhouřit oko.

Rovněž sociální původ zaměstnanců mohl dělat vedení radost. Při posuzování zájemců o práci ve sboru se na tuto skutečnost bral mimořádný zřetel, a tak není s podivem, že dle původu převažovali dělníci a rolníci. Jako příklad můžeme uvést údaje z roku 1955, kdy z celkového počtu příslušníků a civilních zaměstnanců ministerstva vnitra mělo 78,7 % dělnický původ. Rolnickým původem se mohlo chlubit 12,6 % příslušníků SNB, z živnostnických rodin pocházelo 2,8 %, z úřednických 2,7 % a z ostatních 3,2 %.¹⁷ Obdobná data platila pro celé sledované období.

Celkově lze shrnout, že personální situace ministerstva vnitra po převratech počátku padesátých let rozhodně nebyla natolik stabilizovaná, jak by se z vnějšího pohledu mohlo zdát. Zaměstnanci sice byli dobrého původu a vysoké politické uvědomělosti, ale zato zcela nevzdělaní a nevalných morálních kvalit. Navíc se mnoho z těch schopnějších snažilo řady SNB opustit, jakmile se jim k tomu naskytla příležitost. Barákovo vedení s tím ve druhé polovině padesátých let nebylo schopno nic udělat a zdá se, že samotný ministr na tuto možnost časem částečně rezignoval. Když se na kolegiu v roce 1959 opětovně probírala vysoká fluktuace kádrů, nedostatečné vzdělání a neschopnost ministerstva doplňovat stavy, uzavřel Rudolf Barák dosti neplodnou diskusi takto: „*Materiál je to zajímavý, ukazuje se veliká fluktuace. Vzdělání je malé. Dát do bulletinu. Jinak upotřebit pro práci.*“¹⁸ Od jindy tvrdého a energického ministra slova vskutku odevzdaná.

17 ABS, fond Kádrová správa MV, přírůstek č. 1237.

18 ABS, fond Sekretariát MV, sign. A2/1-307.

Příloha č. 1 – Graf vývoje počtu zaměstnanců ministerstva vnitra¹⁹Příloha č. 2 – Tabulka zobrazující pokles počtu příslušníků SNB podle ročníků, kdy do služeb MV nastoupili²⁰

k MV nastoupili	počet příslušníků k roku							
	1954	1956	1957	1958	1959	1960	1961	1962
před 1945	10118	6263	5136	4813	4386	4018	3446	3007
1945	7164	6222	5823	5714	5545	5436	5296	5251
1946	1830	1523	1478	1426	1369	1344	1283	1268
1947	716	579	556	515	489	469	474	455
1948	1446	1244	1152	942	906	872	843	835
1949	5519	4527	4298	3927	3723	3624	3404	3317
1950	10330	7867	7324	7089	6602	6512	6158	6007
1951	4465	2923	2609	2414	2285	2177	2005	1945
1952	4546	3034	2662	2421	2162	2067	1906	1833
1953	8416	5088	4467	4066	3217	3056	2787	2674
1954		2606	2413	2064	1522	1408	1257	1248
1955		3337	2719	2663	1965	1797	1646	1644
1956			2790	2477	1943	1792	1561	1470
1957				2780	2250	1984	1808	1668
1958					2027	1836	1500	1493
1959						2458	1981	1600

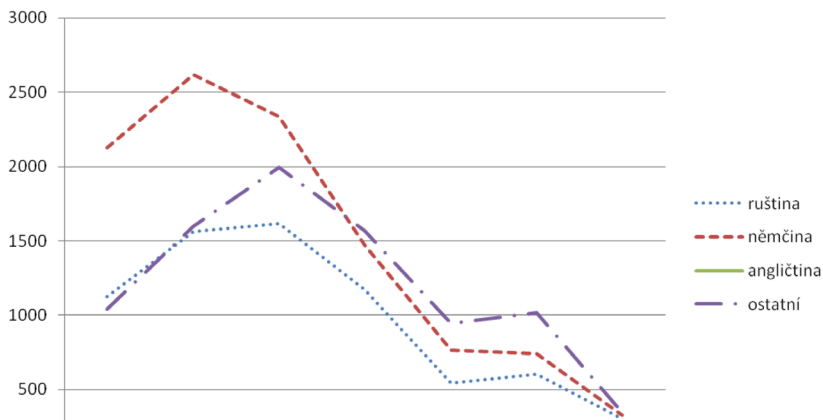
¹⁹ Jedná se pouze o počet příslušníků, bez civilních zaměstnanců.

²⁰ Jedná se o součet příslušníků a civilních zaměstnanců ministerstva.

Příloha č. 3 – Tabulka dosaženého stupně vzdělání v poměru k počtu příslušníků a civilních zaměstnanců MV v %²¹

rok	nejvyšší dosažený stupeň					
	vysoká škola	vyšší odborná s maturitou	jedenáctiletka (gymnázium)	nižší odborná – bez maturity	osmiletka (býv. měšťanka)	nižší
1952	0,2	0,2	1,2	6,9	57,7	33,5
1953	0,3	0,2	1,2	1,1	64,4	32,8
1954	0,8		3,6		63,9	31,7
1955	0,7		1,8		68,6	28,9
1956	1,2	1	1,5	5,8	62,3	28,2
1957	1,5	1,2	1,4	3,4	57	35,5
1958	1,7	1,4	2,4	3,5	56,9	34,1
1959	1,8	1,6	3,3	4,4	59,4	29,5
1960	1,8	1,9	4,4	4,3	66,5	21,1
1961	1,8	1,8	4	5,1	71,5	15,8
1962	1,9	6,1	4,7	2,3	72,9	12,1

Příloha č. 4 – Graf jazykové vybavenosti příslušníků a civilních zaměstnanců MV²²

21 Jedná se o součet příslušníků a civilních zaměstnanců ministerstva.

22 Jedná se o součet příslušníků a civilních zaměstnanců ministerstva.

„Deformace právního vědomí“?

Úplatkářství jako masový fenomén v ČSSR v sedmdesátých a osmdesátých letech

Volker ZIMMERMANN

„Úplatkářství“ představovalo v době státního socialismu v Československu a jiných státech takzvaného východního bloku masový fenomén.¹ Lidé upláceli a byli upláceleni mimo jiné v obchodních vztazích, v souvislosti s veřejnými službami a ve zdravotnictví.² Politické vedení a kriminologie považovaly tuto skutečnost za velmi problematickou a nebezpečnou pro morální stav společnosti. Za účelem zjištění skutečného rozsahu úplatkářství a důvodů pro něj uskutečnil kriminologický ústav v Praze výzkumy právního vědomí obyvatelstva. Základem mého příspěvku je analýza výsledků těchto výzkumů. Vycházím přitom z teze, že právě komplex právního vědomí a úplatkářství představovaly indikátor stavu socialistické společnosti.

Úplatkářství jako trestněprávní delikt

Přesný rozsah kriminality se ve státněsocialistických společnostech dá vzhledem k často problematickým statistikám a pramenům jen těžko určit. Jedno je však jisté: Největší samostatnou oblast trestných činů tvořily – stejně jako na Západě – majetkové delikty. Zvláštním fenoménem byla hospodářská kriminalita. Především rozkrádání socialistického majetku a korupce představovaly oblasti, které se straně, bezpečnostním orgánům a justici nikdy nepodařilo zvládnout.

Zodpovězení otázky, jak takovéto zločiny ve státněsocialistických společnostech vůbec mohou existovat, se stalo úkolem „socialistické kriminologie“. Ta vznikla v průběhu šedesátých let minulého století jako společenská věda se sociálně-tvůrčím nárokem. Základem byla a až do osmdesátých let zůstala myšlenka, že kriminalita je socialistické, respektive komunistické společnosti *per se* cizí. Nastolením socialismu, respektive komunismu přý automaticky dojde k odstranění zločinnosti.³

1 Radomil RESCH – Josef ZAPLETAL, *K některým trestně politickým aspektům úplatkářství*, in: Aktuální problémy kriminologie, Oldřich Suchý (ed.), Praha 1981, sv. 3. s. 35–51; k jiným zemím srov. např. André STEINER, *Bolsche Vita in der DDR? Überlegungen zur Korruption im Staatssozialismus*, in: Geld – Geschenke – Politik. Korruption im neuzeitlichen Europa, Jens Ivo Engels (ed.), München 2009, s. 249–274; Tadeusz CHRUSTOWSKI, *Prawne, kryminologiczne i kryminalistyczne aspekty łapówkarstwa*, Warszawa 1985.

2 Jiří NEZKUSIL, *Veřejné mínění o boji s trestnou činností a cestách zvyšování účinnosti opatření proti kriminalitě a jejím jednotlivým druhům*, in: Kriminologické problémy právního vědomí a veřejného mínění o trestné činnosti. Sborník vědeckých prací (podle sovětských a československých výzkumů), Gustav Přenosil (ed.), Praha – Moskva 1986, s. 124–146, zde s. 132.

3 Pro Československo nejsou zatím k dispozici žádné novější studie o „socialistické kriminologii“. Srov.

Problém spočíval pouze v tom, že ani po delší době jejich trvání nechtěla kriminalita ze socialistických států prostě zmizet. Pro její reálnou existenci tedy bylo třeba nalézt výkladové modely. Ty se sice časem modifikovaly, centrální roli však po celou dobu hrála představa, že zločiny je nutno vnímat jako pozůstatky buržoazní společnosti. I tak se ale samozřejmě musely hledat cesty pro boj s kriminalitou, což vyžadovalo přesnou znalost jejich příčin. Ve všech socialistických státech se proto od šedesátých let zřizovaly při státních zastupitelstvích ústavy s úkolem detailního výzkumu důvodů pro páchaní trestných činů. Kriminologický ústav v Praze vznikl roku 1960 a i v době tak zvané normalizace vyprodukoval celou řadu zajímavých výsledků.⁴ Na studiu mikrosociálních a individuálních faktorů kriminality se podílely také jiné vědní disciplíny jako sociologie či psychologie. A právě z těchto výzkumů se lze dozvědět mnohé o stavu státněsocialistické společnosti. Od sedmdesátých let se totiž datuje zaměření na prevenci, na otázky výchovy a právního vědomí. Aktuálnost právního vědomí přitom vyplývala z teorie přežitku a ze sociálně-tvůrčího přístupu socialistické kriminologie.

Pokud se totiž kriminalita ve státním socialismu dala překonat, pak prý nejlépe prostřednictvím výchovy k socialistickému člověku. Ke zjištění, kde se z pohledu státu nedostává právního vědomí, bylo třeba nejprve shromáždit spolehlivý datový materiál. Pražský ústav proto prováděl řadové výzkumy s již zmíněnou interdisciplinární propojeností. Konkrétně došlo ke spolupráci s Ústavem pro výzkum veřejného mínění při Federálním statistickém úřadě. Především byly vedeny anonymní průzkumy. Ukončená analýza nabízel obraz právního vědomí ve vztahu ke všem oblastem kriminality, přičemž se dále rozlišovalo podle věku, pohlaví a povolání dotazovaných.⁵

K dispozici tak byly i informace o oblasti úplatkářství. Tato skutková podstata představovala z pohledu státního vedení jeden z nejzávažnějších problémů sedmdesátých a osmdesátých let. Přitom je ovšem nejprve třeba vysvětlit některé pojmy a právní otázky. Termín „úplatkářství“ spadl do rozsáhlejší

na Západě publikovanou detailní dobovou analýzu: Josef ZILA, *Crime and Criminal Policy in Czechoslovakia, Development and Contemporary Problems*, Nordic Journal of Soviet and East European Studies 2, 1986, s. 57–84. K přehledovým československým publikacím patří např.: Jiří NEZKUSIL a kol., *Československá kriminologie*. Vysokoškolská učebnice, Praha 1978; Pavel VŮJNA, *Kriminalita – skutečnost a právní vědomí*, Praha 1984 a Gustav PŘENOSIL, *Teoretické základy prevence kriminality*, Praha 1984. K lépe prozkoumané situaci v NDR viz Christian RODE, *Kriminologie in der DDR. Kriminalitätsursachenforschung zwischen Empirie und Ideologie*, Freiburg i. Br. 1996 a Günther KRÄUPL, *Vergleichende Kriminologie: Deutsche Demokratische Republik (1949–1990)*, in: Handwörterbuch der Kriminologie, Band 5: Nachtrags- und Registerband, Rudolf Sieverts – Hans Joachim Schneider (eds.), 2. vydání Berlin – New York 1998, s. 693–703.

4 Jako příklad soudobé sebezprezentace viz Josef ZAPLETAL (ed.), *Dvacet let Výzkumného ústavu kriminologického při Generální prokuratuře ČSSR*, Praha 1981.

5 K metodám výzkumu viz mimo jiné: Jiří KREIPL, *Organizace a metodika zkoumání právního vědomí ve vztahu ke kriminalitě v ČSSR*, in: Kriminologické problémy právního vědomí a veřejného mínění o trestné činnosti, s. 90–100.

skutkové podstaty korupce. V Československu zahrnoval především následující trestné činy: přijímání úplatku (§ 160), podplácení (§ 161), nepřímé úplatkářství (§ 162). V rámci obchodů a služeb se jednalo o přečin, ovšem pouze v případě zaměstnanců.⁶

Podle trestního práva ČSSR bylo ilegální nabízení nebo přijímání peněz či výhod ve všech úředních a hospodářských vztazích trestným činem. Stanovené tresty přitom byly relativně vysoké. Například osoba, která vyžadovala úplatek v souvislosti s obstaráváním věcí obecného zájmu (například zdravotní péče), mohla ztratit svobodu na šest měsíců až na tři roky, veřejný činitel dokonce na jeden rok až pět let. Ten, kdo v souvislosti s obstaráváním věcí obecného zájmu přijal nebo si nechal slíbit úplatek, riskoval odnětí svobody až na dva roky. Jedinec požadující úplatek mohl ztratit svobodu na šest měsíců až tři roky. V případě nepřímého úplatkářství se pak jednalo o moment přijetí úplatku za slib, že dotyčná osoba bude svým vlivem působit na pravomoci veřejného činitele.

Z výše uvedeného vyplývá, že politické vedení mělo největší obavu z šíření úplatkářství v oblasti veřejného zájmu nebo ve spojení s držiteli veřejných funkcí. Ti, kdo úplatek podali, museli zpravidla počítat s nižšími tresty, nebo dokonce vůbec nebyli stíháni. Nelegální získání náhradního dílu k autu bylo méně dramatické než úplatek podaný za účelem lepší či rychlejší zdravotní péče. Samozřejmě to ale byla otázka právního výkladu, zda se něco považovalo za uplácení či nikoliv – a také, zda se jednalo o věc veřejného zájmu. Proto ani není možné uvést přesná čísla dokládající celkový rozsah úplatkářství.

Na první pohled se situace nezdála být tak dramatická: v roce 1979 bylo stíháno 214 osob, obžalováno bylo 177; v roce 1984 bylo stíháno 583 osob, obžalováno bylo 435.⁷ Tato čísla ovšem již přinejmenším ukazují, že jak počet obžalovaných tak i stíhaných osob za krátkou dobu výrazně vzrostl. Kvantitativní i kvalitativní nárůst byl vysvětlován zlepšením společenského povědomí a skutečností, že se prý oznamuje víc případů. V zásadě tedy mohli všichni zůstat klidní, protože podle oficiálních statistik se vlastně nejednalo o žádný velký problém.

Opak byl ale pravdou: vedení státu mělo značné obavy. Důvod spočíval ve vysoké latenci úplatkářství – v žádné jiné oblasti neměli kriminalisté tak mlhavou představu alespoň o *přibližném* rozsahu trestných činů jako právě zde. Podle jejich názoru bylo úplatkářství „snad nejrozšířenější skrytou krimi-

6 Jiří NEZKUSIL, *Veřejné mínění o boji s trestnou činností a cestách zvyšování účinnosti opatření proti kriminalitě a jejím jednotlivým druhům*, in: Kriminologické problémy právního vědomí a veřejného mínění o trestné činnosti, s. 124–146, zde s. 132.

7 Karel PEŠTA, *O činnosti kontroly v oblasti neoprávněného obohacování (korupce a úplatkářství)*, Praha 1988, s. 63.

nalitou vůbec“.⁸ Zároveň bylo také považováno za zvlášť nebezpečný trestný čin. Vážnost, s jakou se k tomuto tématu přistupovalo, vyplývala především z jeho společenského významu. Kriminologové interpretovali – v souladu s mezinárodním výzkumem – korupci a úplatkářství jako výrazné nebezpečí pro morální stav společnosti. Vedle hospodářských ztrát nastupovaly i ztráty společenské, především v podobě poklesu důvěry ve vládu a úřady ze strany obyvatelstva. Pokud byl přístup ke zboží a výkonům závislý na finančním potenciálu, nemohli mnozí občané ve spravedlivé a objektivní zacházení vůbec doufat. Důležité oblasti se navíc vymykaly kontrole státu, což by občané mohli vnímat jako „normální“ subkulturní poměry“.⁹ Co už ale kriminologové nezmnili, je fakt, že k tomuto deliktu jsou zvlášť náchylné represivní společnosti a společnosti s neflexibilními mocenskými strukturami.

Úplatkářství a právní vědomí

Jak již bylo řečeno, pražský ústav toto téma zkoumal a soustředil se přitom na moment právního vědomí. Kladené otázky byly následující: 1) zda se občané sami s tímto deliktem setkali, 2) proč je vůbec tak rozšířený a 3) co by se podle jejich názoru proti němu dalo dělat. Tak vypadaly i dotazy k jiným trestným činům. Analýzu podobného typu pramenů je pochopitelně třeba provádět velmi pozorně a kriticky. Vzhledem k tomu, že výsledky vyzněly pro vedení státu málo příznivě, je ale možné vyvodit z nich závěry s vysokou výpovědní hodnotou.

Pokud se podíváme na studie z osmdesátých let, pak se nejvíc uplácelo ve zdravotnictví, službách, obchodě, školství, státních orgánech a bytovém hospodářství. Zatímco v některých oblastech kriminality se pohled státu a společnosti celkem shodovaly – například v otázce represe vůči mladistvým pachatelům, v případě úplatkářství/korupce tomu tak nebylo. Z odpovědí je spíše možné vyčíst pochopení. Dotazovaní viděli za tímto fenoménem různé příčiny. Na jedné straně nedostatečný dohled a chybějící kontrolní mechanismy státu umožňující takovéto činy. Jinými slovy fakt, že pachatelé se v podstatě neměli čeho obávat. Především prý ale za úplatkářstvím stála špatná zásobovací situace a nedostatečné služby.

Ještě nepřijemnější byla z pohledu státní moci skutečnost vyplývající z jedné studie uveřejněné roku 1984, ve které dvě třetiny respondentů uvedly, že by kvůli úplatkářství na nikoho nepodali trestní oznámení, protože to by se rovnalo „udavačství“. Pokud vůbec, pak prý může být trestán pouze ten, kdo peníze přijal. Z oné třetiny dotazovaných, kteří by byli ochotni jednat, chtěla většina pouze informovat postižený úřad či podnik. V žádném případě neměli dotazovaní v úmyslu zapojovat do věci státní zastupitelství či policii. Šest pro-

8 Pavel VOJNA, *Kriminalita*, s. 256.

9 *Tamtéž*, s. 254–255.

cent uvedlo, že by sami peníze určitě vzali, čtyřicet procent mínilo, že by tak případně udělali. Studie na tomto místě konstatovala „vážnou deformaci právního vědomí“.¹⁰

Pro kriminology byly tyto výsledky na pováženou. Připustili sice problémy v zásobování a službách. Jasně však rozpoznali, že v důsledku toho nehrála u mnoha respondentů odpovědnost jednotlivce – tedy přestupek jako takový – skoro žádnou roli. Studie proto také dospěla k závěru, že právní vědomí je v případech úplatkářství slabší než u kteréhokoli jiného trestného činu.¹¹ Jinými slovy: Toto porušení normy bylo pro mnoho lidí nejen pochopitelné, ale určitým způsobem i legitimní.

Přinejmenším tak dlouho, dokud se jednalo o jediné možné řešení osobního problému – například zajištění lepší zdravotnické péče. Podobně dopadly výsledky ve věci odcizení socialistického majetku. Zde bylo mnoho dotazovaných toho názoru, že v případech, kdy výše škody nepřesahuje tři tisíce korun, není vůbec třeba zapojovat do věci soud.¹² Příčiny podobných trestných činů spatřovali občané i zde v nedostatečném zásobování, respektive nedostatečné produkci zboží. Překvapivá je na těchto výsledcích otevřenost odpovědí, stejně jako rozsah odlišných morálních představ. To zároveň dokládá i masovost těchto deliktů – latence tedy musela být extrémně vysoká. Zde je třeba upozornit na skutečnost, že se nacházím teprve na začátku výzkumu tohoto tématu a řadu věcí budu muset teprve zohlednit.

Úplatkářství a korupce každopádně byly běžnou záležitostí. V jedné studii věnované tématu latence úplatkářství z roku 1980 uvedl každý třetí, že se v uplynulých dvanácti měsících s tímto deliktem setkal.¹³ A zatímco roku 1979 uvedlo 14 procent dotázaných, že úplatky se berou „všude“, roku 1981 to už bylo 25 procent.¹⁴ Tuto dynamiku je třeba zohlednit. V úvodu zmíněná nízká čísla kriminálních statistik tak dokládají, jak malé vůbec bylo riziko dopadení. Československá socialistická kriminologie vyvodila z těchto výsledků na první pohled tradiční závěry. Stávající poměry je prý třeba usměrnit správnou socialistickou výchovou. Zní to skoro jako rezignace, když badatelé dospívají k závěru, že přísnější postihy nemají smysl, protože by prý jen vedly k solidarizaci veřejnosti s pachateli.¹⁵

10 *Tamtéž*, s. 285.

11 *Tamtéž*, s. 287.

12 Jiří NEZKUSIL, *Veřejné mínění*, s. 128–130.

13 Pavel VOJNA – Miloslav MORAVEC – Vladimír ŠVESTKA – Jiří KREIPL, *Rozsah latence úplatkářství ve světle výzkumů veřejného mínění*, in: Aktuální problémy kriminologie, Gustav Přenosil (ed.), sv. 5, Praha 1985, s. 140–146, zde s. 142–143.

14 Pavel VOJNA – Miloslav MORAVEC – Vladimír ŠVESTKA – Jiří KREIPL, *Společenské vztahy s nejrozšířenějším skrytým úplatkářstvím ve světle výzkumu právního vědomí*, in: Aktuální problémy kriminologie, s. 117–139, zde s. 118.

15 Pavel VOJNA, *Kriminalita*, s. 291.

Ústřední výbor KSČ sestavil roku 1983 dopis na toto téma, ve kterém celý problém otevřeně pojmenoval a požadoval vyvození důsledků. Na boji proti úplatkářství by se prý měly podílet všechny společenské složky. Příkladem otevřenosti, s jakou se k problému krátce před rozpadem ČSSR přistupovalo, je brožura „Úplatkářství a jiné negativní jevy“. Poprvé ji vydal „Český svaz žen“ roku 1986. Roku 1988 následovalo další vydání jako účelový „Materiál pro funkcionářský aktiv“ v nákladu více než patnácti tisíc kusů.¹⁶ O tomto fenoménu se mělo mluvit všude. Jako protiopatření byla vedle výchovy navrhována lepší kontrola v podnicích a na úřadech – a v případě nouze přeci jen i tvrdší postihy.

Provedené výzkumy přitom mezitím jasně ukázaly, že k nápravě by mohlo přispět především odstranění nedostatku v zásobování a ve službách. Stejně jako i v jiných podobných oblastech zůstala ovšem i zde prevence kriminality neúčinná, protože pro ni bylo zapotřebí vypořádat se nejprve se systémovými problémy. To by ovšem vyžadovalo přebudování celého hospodářství a byrokracie. Příznačná je v této souvislosti skutečnost, že dopis z roku 1983 nebyl prvním oficiálním stanoviskem k tomuto tématu. Již v sedmdesátých letech vyšlo podobné usnesení KSČ o boji s úplatkářstvím, které ovšem bylo ještě méně účinné.

Závěr

Pokud si položíme otázku, proč se vyplatí zkoumat kriminalitu a kriminologii obecně a moment právního vědomí a fenomén úplatkářství konkrétně, pak odpověď zní, že společenským vývojem se ve státním socialismu vedle strany, státní bezpečnosti a vědeckých disciplín jako sociologie a etnologie zabývala i řada dalších míst. Kriminologie je jednou z nich. Právníci a vědci nacházeli od šedesátých let cesty k získávání velmi zajímavých poznatků. Otázka právního vědomí ve vztahu k úplatkářství nám například ukazuje, jak si občané vykládali fenomény kriminality a odlišného chování.

Vidíme také, do jaké míry byli srozuměni s represivními opatřeními státu a kde naopak vyžadovali diferencovanější přístup. Předložená analýza ukázala, že diferenciaci občané zjevně preferovali tam, kde rozpoznali a trefně interpretovali nedostatky v hospodářském, sociálním a vládním systému. Zde jsou dobové výzkumy extrémně rozšířených hospodářských a korupčních deliktů stejně jako názor obyvatelstva na ně velmi poučné. Rozšířený názor, že mnoho z těchto deliktů lze ospravedlnit nedostatky v systému, byl varovným signálem. To ukazovalo na postupný rozklad norem a společenské soudržnosti – což samozřejmě strana a státní orgány rozpoznaly jako nebezpečí. K trvalé, pro státní aparát nepohodlné prevenci ovšem nedošlo a nebyla ani

16 Štefan MINÁRIK. *Úplatkářství a jiné negativní jevy*, Bratislava 1996 a Praha 1988.

požadována. Zůstalo u povrchních výzev k intenzivnější snaze o výchovu socialistického člověka.

To ale podle mého názoru není příznačné pouze pro přístup státně-socialistických společností ke kriminalitě. I v demokratických státech je toho mnoho známo o příčinách kriminality a o možnostech boje proti ní. Mnoho preventivních, především sociálněpreventivních, opatření však s poukazem na nedostatečné finanční prostředky zůstává jen na papíře. V našem případě by bylo bývalo zapotřebí nejen peněz, ale také reforem v hospodářství a byrokracii – a musela by se pochopitelně přiznat i dosavadní neúspěšnost. Protože podobné kroky nebyly v zájmu vedení státu, pokračoval bez překážek nejen hospodářský, ale i morální rozpad společnosti.

Odborové rekreace v padesátých a šedesátých letech

Alžběta ČORNEJOVÁ

Okamžiky, kdy se lidé mimo pracovní povinnosti věnují svým zájmovým aktivitám, se stále více reflektují v oblastech sociologie, kulturologie, a v neposlední řadě historiografie. Připomenu zde alespoň práce Jiřího Knapíka a Martina France, kteří nejen ve své publikaci *Průvodce kulturním děním a životním stylem v českých zemích 1948–1967* výše zmíněné „okamžiky“ do hloubky zpracovali, či badatelské zaměření Petry Schindler-Wisten, jež se mimo jiné zabývá chalupářskou subkulturou ve druhé polovině 20. století.

Odborové rekreace patřily ve své době k velice oblíbeným možnostem, jak trávit volný čas, avšak počátky organizované dovolené můžeme nalézt již v době Protektorátu Čechy a Morava, kdy u jejího zrodu stál zastupující říšský protektor Reinhard Heydrich. Ač zapřísáhlý odpůrce všeho českého, projevoval jisté sympatie ke zlepšení postavení dělníků. Ve své koncepci sociální politiky se opíral o sjednocené odbory – Národní odborovou ústřednu zaměstnaneckou (dále jen NOÚZ). Tato organizace byla v roce 1941 reformována a podřízena „*orgánu zastupujícího říšského protektora pro kontakt s českými odbory*“.¹ Dělníkům se prostřednictvím NOÚZ mělo dostat odměny – pobytů na zotavenou v hotelích, na které by jinak nemohli ani pomyslet. NOÚZ již tehdy měla své rekreační oddělení, ale nedisponovala žádnými objekty a soustředila se především na organizování zájezdů, kurzů pro učně a funkcionáře.² Změna nastala až z podnětu zastupujícího říšského protektora, který inicioval přeměnu hotelů na rekreační střediska. První ročník pobytů odstartoval nedlouho před atentátem, a tak v následujících letech nesla tato zotavovací akce název: Odkaz Reinharda Heydricha.³

Dělníci se tehdy mohli rekreovat například v luhačovickém hotelu Palace, v kokořínském Zámeckém hotelu, v hotelu Štekl na Hrubé Skále či ve Starých Hamrech v hotelu Ivánek. Seznam všech objektů se dochoval k roku 1944.⁴ Již tehdy se pobyty vyznačovaly poměrně kvalitní organizací, přesná pravidla stanovovala chování rekreatantů, o denní program se starali k tomu určení referenti. Akce začínaly v květnu a končily v září, rekreace se započítávala do řádné dovolené a měla být určena především těm dělníkům a děl-

1 Detlef BRANDES, *Češi pod německým protektorátem. Okupační politika, kolaborace a odboj v letech 1939–1945*, Praha 1999, s. 269–272.

2 Všeodborový archiv Českomoravské konfederace odborových svazů (dále jen VOA ČMKOS), fond Národní odborová ústředna zaměstnanecká (NOÚZ), karton 116, inv. j. 102/1.

3 VOA ČMKOS, fond NOÚZ, karton 207, inv. j. 102/18.

4 VOA ČMKOS, fond NOÚZ, karton 207, inv. j. 102/18.

nicím, „kteří pracují za obzvláště nepříznivých okolností, jakož i těm, kteří se vyznamenali mimořádnými výkony a vzorným chováním.“⁵ Ohlas válečných odborů – NOÚZ – zazníval i z pozdějších vtípů. Jeden údajně pochází z dílny Jana Wericha: „Víte, co je ROH? Z nouze ctnost.“

Počátky kolektivně trávené dovolené pod patronací nových odborů jsou spjaty s obdobím bezprostředně po skončení druhé světové války, přesněji s rokem 1945, kdy se vedoucím odborovým orgánem stala Ústřední rada odborů (dále jen ÚRO). Tehdy ještě nemůžeme hovořit o masově organizované rekreaci; na prázdninové pobyty hlavně odjížděli lidé, kteří potřebovali „načerpání nových sil nejnaléhavěji“, tedy především bývalí vězni z koncentračních táborů a nacistických věznic. V letních měsících roku 1945 využilo nabídku ÚRO asi 4 400 lidí, rekreujících se v prozatím pronajatých objektech.⁶ Vhodné budovy pro zotavenou vyhledávala ÚRO v turisticky zajímavých oblastech, například v Krkonoších, na Šumavě nebo v Jeseníkách. Jednalo se samozřejmě o bývalé německé hotely či objekty po „zrádcích a kolaborantech“, do rukou se mnohým dostaly i chalupy, které po nuceném odsunu německého obyvatelstva zely prázdnotou. Pak je bylo možné koupit za pár stokorun. Záhy po zabrání hotelů docházelo ke změně jejich názvů. Zajímavý je případ z Lázní Jeseník, kde tehdejší národní správce projevil přání přejmenovat hotel Gräfenberger Hof na Pension Zápotocký. Napsal dopis s přáním Antonínovi Zápotockému, který však žádost zamítl se slovy, že pomník se má budovat až mrtvým.⁷

Organizování rekreací se kvalitativně i kvantitativně změnilo po Únoru 1948, kdy zotavovny a další zařízení přešly do správy Revolučního odborového hnutí (dále jen ROH), od této doby můžeme hovořit o organizování rekreací v masovém měřítku. Počet rekreatantů tehdy stoupl na asi 130 500 lidí.⁸ Bylo vybudováno rekreační oddělení ÚRO, později Ústřední správa rekreační péče ROH (dále jen ÚSRP ROH) a vytvořily se tři základní typy rekreační péče – domácí výběrová rekreace, zahraniční rekreace a podniková (závodní) rekreace. Od roku 1955 se ÚRO ve velké míře věnovala organizaci pionýrských táborů, zpravidla třítydenních a u dětí i rodičů velmi oblíbených.

Nyní se alespoň stručně zastavme u jednotlivých typů rekreací. Domácí výběrová rekreace probíhala v letním a zimním období a trvala zpravidla dva týdny. Konala se v tzv. výběrových zotavovnách a byla určena především těm pracovníkům, kteří vykazovali skvělé pracovní výsledky a překračovali o několik desítek procent pracovní plán. Takoví zaměstnanci dostávali

5 VOA ČMKOS, fond NOÚZ, karton 114, inv. j. 102/8.

6 30 let rekreační péče ROH, Praha 1975, s. 5.

7 VOA ČMKOS, fond Antonín Zápotocký, karton 1, inv. j. 23.

8 30 let rekreační péče ROH, s. 5–8.

pobyt za odměnu, tedy zdarma. Striktní výběrovost byla dodržována víceméně po celá padesátá léta. Za celkem snesitelný poplatek za poukaz se pak mohli rekreovat i další svědomití zaměstnanci, všichni bez rozdílu, ale bez přítomnosti rodinných příslušníků.⁹ První rodinná rekreace byla zavedena na zkoušku až v roce 1960, od této doby také můžeme zaznamenat snižování požadavku na „výběrovost“ a určité oslabení ideologické náplně, která byla pevnou součástí odborových rekreací po téměř celá padesátá léta.¹⁰ Samozřejmě, že již před rokem 1960 probíhaly rekreační pobyty, jichž se mohly zúčastnit i děti, ovšem k tomuto účelu bylo vyčleněno pár konkrétních zotavoven. Určitou výjimku také tvořily tzv. rekreace pro zasloužilé matky (tedy matky mající tři a více potomků), pořádané zejména v první polovině padesátých let. Můžeme zde vidět určitou paralelu s Heydrichovou rekreační akcí, ten se však, na rozdíl od odborů, snažil dělníky na dovolené „odpolitizovat“.

Posláním podnikové (závodní) rekreace bylo „poskytovat pracujícím a jejich rodinám krátkodobý i dlouhodobý odpočinek v klimaticky vhodném a zdravém přírodním prostředí.“¹¹ Dovolena probíhala v závodních zotavovnách, které patřily přímo určitým podnikům. Na rozdíl od zotavoven výběrových se vyznačovaly menšími rozměry a nižším počtem lůžek v chatách, stanových táborech nebo ve srubech. Závodní dovolená mohla trvat dva dny (zpravidla víkend), týden i déle. Těšila se velké oblibě, neboť i v přísných padesátých letech nebyla pouze striktně výběrovou akcí a mohli se jí účastnit rodinní příslušníci, a to již před oficiálním zavedením rodinné dovolené. Řada podnikových objektů pocházela také ze záborů po odsunutých Němcích.

Zvláštnímu postavení se za minulého režimu těšilo hornické povolání. Horníci a pracovníci v těžkém průmyslu byli od padesátých let preferováni jako nejpotřebnější zaměstnanci, což se odráželo i na úrovni jejich dovolené. V padesátých letech náleželo Svazu zaměstnanců v hornictví hned devět zotavoven, například Dukla ve Špindlerově Mlýně (dnes Hotel Palace Club), Devět skal v Milovech na Českomoravské vysočině, Na Výsluní v Rožnově pod Radhoštěm či Budovatel ve Starém Smokovci na Slovensku.¹² Všechny formy rekreace se vyznačovaly poměrně kvalitní organizací, ale zejména na počátku padesátých let, kdy ještě některé objekty nebyly v dobrém stavu, zaznamenáváme i poněkud kuriózní stížnosti: „Po stránce hygienické nevyhovují záchody, které jsou umístěny uprostřed obývacích místností.“¹³ Opravdu nevím, co si pod tímto sdělením mám představit. Závodní rekreace kladly,

9 VOA ČMKOS, fond ÚRO – kulturní oddělní, karton 56, inv. j. 57.

10 Tamtéž.

11 Hana VEVERKOVÁ, *Závodní rekreace ROH*, Praha 1964, s. 183.

12 VOA ČMKOS, fond ÚRO – Svaz zaměstnanců v hornictví, karton 57, inv. j. 2.

13 Tamtéž.

v porovnání s rekreací výběrovou, menší důraz na ideologickou náplň. Program rekreatantů byl volnější, lidé odjížděli do známého prostředí a setkávali se vesměs s kolegy.

Komunistický režim umožňoval i cesty za hranice všedních dní, ovšem přísně hlídané a přesně organizované. Zahraniční rekreace trvaly zpravidla dva týdny a směřovaly především do spřátelených socialistických zemí – do Polska, SSSR, NDR, Maďarska, Bulharska, Rumunska, Mongolska a od roku 1956 do nikoliv zcela spřátelené Jugoslávie. Účastníci zahraniční rekreace procházeli velice přísným výběrem, opět se jednalo o nejlepší pracovníky, „*plně oddané lidově demokratickému a socialistickému zřízení.*“ Pokud se zaměstnanec mohl zúčastnit zahraniční rekreace, obdržel pokyny pro zájezd do zahraničí a poukaz na zájezd s úvěrovou stvrzenkou.¹⁴ Příklad cizí měny byl rekreatantovi přesně odpočítán a následně se účastníci v pokynech dočetli, že peníze slouží především k nákupu suvenýrů a že existuje přísný zákaz je jakkoliv měnit. Například pro rekreaci v Maďarsku činila poukazovaná částka 650 Kčs (před měnovou reformou), za které rekreatant obdržel na místě 150 forintů. Za citaci zde, myslím, stojí půvabná pasáž z pokynů na cestu vlakem: „*Pro cestu vezmi s sebou jídlo a nápoje na jeden den, například chléb vcelku, pečivo všeho druhu (vánočku vcelku), vařená vejce, salám, pečené maso, sýr, konzervu (rybí neb paštiku), a v jedné neb dvou lahvích kávu, čaj, vodu. Dále se na cestu hodí tvrdé bonbony, šumicí prášky, citron, sušenky apod. Prázdné lahve nezhazuj, hodí se na zpáteční cestě na kávu, čaj, vodu.*“¹⁵

V roce 1961 bylo rozhodnutím ÚV KSČ povoleno, aby do Československa mohli cestovat zástupci především dělnických profesí z kapitalistického západu. V těchto zájezdech se angažovala cestovní kancelář Čedok, a právě od tohoto roku se datuje spolupráce odborového ústředí s naší nejstarší cestovní kancelář. Od druhé poloviny šedesátých let docházelo k dostavbě velkých zotavoven v Jugoslávii, což byl mimo jiné doklad nesporného politického oteplení.¹⁶

Abych se zde nezabývala pouze výčtem skutečností, jak odborové rekreace probíhaly, zaměřím na způsob, jakým účastníci na dovolené trávili svůj volný čas. Organizovaná zábava byla nedílnou součástí života na rekreaci. Ostatně názorným svědectvím jsou i filmy o Andělovi na dovolené i na horách a poslední díl „homolkovské“ sagy. Pracovníci měli na rekreaci načerpat nové síly tolik potřebné pro další a především ještě výkonnější práci. Volný čas však lidé měli trávit kulturně a při zdravém pohybu. O to se měli starat příslušní referenti: kulturní a sportovní, později označovaní jako programoví. Na vý-

14 Zahraniční zotavená pracujících 1948, nestránkováno.

15 VOA ČMKOS, fond ÚRO – Kulturní oddělení, karton 57, inv. j. 58.

16 VOA ČMKOS, fond ÚRO – Sekretariát, karton 350, inv. j. 1378.

běrových a zahraničních rekreacích to byli vesměs stálí zaměstnanci ROH, v padesátých letech měli být tito referenti uvědoměli především po stránce politické, u „sportáků“ byla podmínkou tělesná zdatnost. Politika se v padesátých letech objevovala i v různých společenských hrách, za všechny uvedme příklad vědomostního kvízu, kdy kulturní referent kladl lidem shromážděným v sálu otázky, týkající se života Antonína Zápotockého.¹⁷ Metodické pomůcky z té doby doporučovaly, jak má správná zábava na rekreaci vypadat: „*Společenská zábava v zotavovných ROH má mezi mnoha úkoly na prvním místě ten nejdůležitější: spojovat lidi, sjednotit je na základě společných zájmů, pobavit je, vyprovokovat jejich aktivitu, ale také, a na to nezapomínejme – přinést zdroj poučení.*“¹⁸

Snad každá výběrová i závodní zotavovna disponovala sportovním náčiním a náradím, které si mohli rekreanti zdarma vypůjčit (velké oblibě se těšil např. ruský kuželník), stejně tak jako různými společenskými hrami (dáma, šachy, karty). Samozřejmostí pak byla knihovna. I na výběr knih byl kladen patriční důraz. Doporučovali se především sovětská autoři a „politicky nezávadní“ spisovatelé českoslovenští. Rekreant si tak mohl listovat v publikacích jako *Plameny nad šachtami*, *Cement*, *Vyprávění o Leninovi* či *Siréna*. Je zřejmé, že se tu ideologické škváry mísily s kvalitní sociálně laděnou literaturou. Nelze zapomínat ani na pravidelný přísun denního tisku. Za pozornost jistě stojí doporučení, aby jednou za čas předčítal ostatním rekreant „s pěkným přednesem“, protože takový člověk „*dokáže plně zaujmout i další posluchače.*“¹⁹

Vhodnou zvukovou kulisu si na rekreaci mohli vytvořit sami účastníci, a to s pomocí hudebního nástroje či poslechem správné desky. I jejich výběr byl stanoven ve směrnících pro kulturní referenty. Vřele doporučované byly písně lidové (*Teč, vodička, teč; Tancujem, tancujem; Ej mamuš moja*), budovatelské (*Armádě zdar, Hej puško*) a sovětské (*Hučí a sténá Dněpr široký*).²⁰ Velice oblíbené bylo sledování filmů (později televize) ve společenských místnostech a podvečerní besedy s odborníky. Populární bylo rozmlouvání se členy Horské služby, místními výtvarníky či znalci hub, které rostly v okolí zotavovny.

Na tomto místě se sluší podotknout, že zejména v prvních letech pořádání odborových rekreací, byli mnozí lidé vděční za personál schopný zajistit jim zábavu i náplň volného času. Ovšem domnívám se, že organizovaná zábava na dovolené se těší oblibě u řady lidí i v současnosti nejen u nás, ale i v zahraničí. Rekreanti si svůj program mohli sestavit do jisté míry sami, v tom případě se mělo dbát, aby se „*nezpívaly odrhovačky*“ a „*nepředváděly se dvoj-*

17 VOA ČMKOS, fond ÚRO – Kulturní oddělení, karton 57, inv. j. 58.

18 *Tamtéž.*

19 Hana VEVERKOVÁ, *Závodní rekreace ROH*, Praha 1964, s. 12–13.

20 VOA ČMKOS, fond ÚRO – Kulturní oddělení, karton 57, inv. j. 58.

smyslné scénky.“ Téměř obligatorní byly na výběrových i zahraničních rekreacích úvodní seznamovací a závěrečné večírky s hudbou a tancem. Oficiální materiály na těchto akcích předpokládaly až stoprocentní účast! Hudebníky musel úvodem referent řádně představit a poté měl působit jako konferenciér (moderátor). Znovu zde připomínám film *Homolka a tobolka*. Kromě ohlašování jednotlivých skladeb měl organizovat v průběhu večera různé zábavné hry, například tanec s nafukovacími balonky, podlézání dlouhého švihadla v tanečním rytmu atd.

Neméně důležitou součástí rekreace byla sportovní činnost, v jejímž rámci se dala využít i soutěživost, na rekreacích velmi podporovaná. Doporučovaly se pravidelné ranní rozcvičky, které měly probíhat před snídaní nejlépe na travnatém okolí zotavovny, přičemž účast rekreatů byla dobrovolná. Ještě v polovině padesátých let ale byla tato dobrovolnost spíše povinná, ten, kdo nehodlal cvičit, byl mnohdy vystaven posměchu kolegů. Do sportovní výchovy se zařazovaly prvky lehké atletiky jako běhy, skoky a koupání, které bylo spojeno s plaveckým výcvikem. Kladně hodnotili kulturní náplň rekreace účastníci dovolené v Milovech na Českomoravské vysočině: „*Pro krásné počasí usnesli se rekreatanti, že většinu času stráví u vody, kde soudružka kulturní vedla kurs plavání, za což jí soudružky děkují.*“²¹

Pro ty, kteří nechtěli nebo nemohli podávat náročnější specializované sportovní výkony, zbývala turistika. Pokud byl rekreat zdatným turistou, mohl získat ocenění v podobě odznaku *Rekreační kilometry*, zdatnost však nebyla nijak enormní, odznak mohli získat ti, kteří za týden ušli dvacet kilometrů.

Je přirozené, že ne všechna doporučení byla dodržována. Obecně lze však říci, že snaha utužovat kolektiv nejen pomocí společenských her byla charakteristická téměř celá padesátá léta. V následujícím desetiletí tyto snahy postupně slábly, stejně jako odeznívala ideologická náplň rekreací.

Odborové rekreace patřily k vyhledávaným způsobům trávení dovolené. Důvodem byla příznivá cena (jen zahraniční rekreace byly finančně náročnější), ale i fakt, že zotavovny byly po roce 1948 velmi početné a nabízené služby byly na vyšší úrovni než ve většině hotelů dostupných běžné klientele. To se týkalo jak ubytování, tak stravování, v obou případech dotovaného státem nebo podniky. Možnost takto trávené dovolené zároveň suplovala nedostatek nabídky cestovních kanceláří. Rekreace byly oblíbené i pro dobrou úroveň organizace, oceňováno bylo i zajištění dopravy na zotavenou, především v dobách, kdy vlastní auto bývalo ještě luxusem.

Odborové rekreace se v Československu staly, dle mého názoru, určitým fenoménem, který vydržel až do pádu komunistického režimu. Svědčí

21 VOA ČMKOS, fond ÚRO – Svaz zaměstnanců v hornictví, karton 57, inv. j. 2.

o tom také skutečnost, že téma kolektivně trávené dovolené bylo, jak už jsem výše naznačila, třikrát zfilmováno (*Dovolená s Andělem*, *Anděl na horách*, *Homolka a tobolka*) a objevilo se i v novele Josefa Škvoreckého *Legenda Emöke*, jejíž příběh se odehrává v blíže neurčeném rekreačním středisku. Ostatně i mezi pamětníky, kteří se někdy na tento typ dovolené vypravili a jichž je ještě valná většina mezi námi, se najdou ti, co s jistou dávkou nostalgie vzpomínají na rekreace jako na příjemně strávené chvíle. Ostatně do „dob nedávno minulých“ se snaží zájemce vrátit jistá cestovní kancelář, která nabízí pobyty v tatranském hotelu Morava a které se odehrávají přesně v duchu socialistických rekreačních pobytů. Vyrážejí na ně především starší lidé, o čemž se mohli přesvědčit i diváci dokumentu *Dovolená ve starých dobrých časech*. Téma rekreací zkrátka rozhodně není skomírajícím příběhem.

První republika a Tomáš Garrigue Masaryk v režimní propagandě a veřejném mínění po roce 1948

Stanislav HOLUBEC

Ve své studii se zaměřím na otázku, jakým způsobem byla zobrazována režimní propagandou padesátých a počátku šedesátých let první republika a osobnost Tomáše Garrigue Masaryka. Prameny použité k mému výzkumu jsou dobová knižní, románová a publicistická produkce, psaní *Rudého práva* a případně sekundární literatura na dané téma.

Po osvobození v roce 1945 byly vzpomínky veřejnosti na první republiku spíše rozporuplné. Obecně panovalo přesvědčení, že nová doba nemá být návratem „před Mnichov“. Bylo stále s úctou vzpomínáno na Tomáše Garrigue Masaryka a negativně na politickou roztříštěnost, protekci, korupčnictví. Jestliže bylo v dobách první republiky kladeno rovnítko mezi tímto státem a osobou jeho zakladatele, po roce 1945 dochází k rozpojení Masaryka a první republiky. Zatímco první republika je hodnocena spíše kriticky, na Masaryka pohlíží všechny politické strany jako na osobnost, jejíž odkaz je třeba zachovávat a dále rozvíjet. Tak sice obsadila první republika ve výzkumu veřejného mínění z roku 1946 až čtvrté místo (8%) mezi jednotlivými historickými obdobími v odpovědi na otázku, která doba byla nejslavnější v českých dějinách. Naopak symbol první republiky, prezident Masaryk, se stal v tom samém výzkumu nejuznávanější českou historickou osobností se ziskem 23% hlasů.¹ Všechny politické strany se hlásily k Masarykovi a zároveň zaujímaly odtažitý postoj k období před rokem 1938.

Ani komunisté nebyli v přihlašování se k Masarykovi výjimkou a tento jejich postoj přetrvával i v letech 1948–1950.² V prvních dvou letech po Únoru nebyly bourány Masarykovy pomníky, slavily se Masarykovy narozeniny, mohly vyjít znovu první dva díly Nejedlého Masarykova životopisu, ovšem vydat třetí se již stihnout nepodařilo. V roce 1950 ke stému výročí Masarykova narození o něm vyšly též brožury z pera Zdeňka Nejedlého nebo Václava Kopeckého snažící se zmínit i jeho zásluhy.³ Výročí 28. října se v těchto letech stále připomínalo, ačkoli je postupně zastíňovaly oslavy Dne znárodnění. Na-

1 Štěpánka PFEIFEROVÁ – Jiří ŠUBRT, *Veřejné mínění o problematice českých dějin*, Naše společnost 2, 2009, s. 16–22.

2 Bradley F. ABRAMS, *The struggle for the soul of the nation: Czech Culture and the Rise of Communism*, Lanham 2004.

3 Zdeněk NEJEDLÝ, *T. G. Masaryk ve vývoji české společnosti a československého státu*, Praha 1950; Václav KOPECKÝ, *T. G. Masaryk a komunisté*, Praha 1950.

příklad 28. října 1950 *Rudé právo* zmiňovalo obě události, ovšem znárodnění bylo věnováno daleko více místa a obě dvě události byly doprovozeny fotografií Klementa Gottwalda. Dne 7. března téhož roku připomnělo *Rudé právo* ještě na první stránce sté narození Tomáše Garrigue Masaryka slovy: „*všechn náš lid vzpomíná dnes památky prvního presidenta*“⁴ a přineslo jeho fotografii. Příštího roku již nebylo v *Rudém právu* zmíněno žádné z provorepublikových výročí. Z 28. října se stal výlučně Den znárodnění, Masarykovo narození již nebylo připomínáno.

Je zřejmé, že postoj režimu k Masarykovi se mění právě během roku 1950. Tehdy se též objevuje vlna románů, pamfletů, filmů a prací historiků líčících první republiku a v menší míře i Masaryka v nejčernějších barvách. Zmíňme alespoň reedice ve stalinském duchu přepracovaných prvorepublikových sociálně kritických románů Karla Nového (*Chceme žít*, 1933) nebo Marie Majerové (*Lidé na křižovatce*, 1937), které se staly kánovem českého literárního stalinismu. Z filmů lze za nejznámější díla považovat *Olověný chléb* (Jiří Sequens, 1953) nebo *Botostroj* (K. M. Walló, 1954). Z historiografické produkce pak nechvalně prosluly sborníky *Dokumenty o protilidové a protinárodní politice T. G. Masaryka* (Orbis, 1953) nebo *Pravda o T. G. Masarykovi* (Jan Pachta, 1953) či *O Masarykově a Benešově protisovětské kontrarevoluční politice* (Václav Král, 1953). Masarykovy sochy byly v této době odstraněny z veřejných prostranství, náměstí a ulice přejmenovány. Z knihoven zmizely Masarykovy, Benešovy nebo Peroutkovy knihy, nicméně vůči Masarykovi komunistický režim spíše zachovával mlčení, neboť si byl vědom, že by bylo velmi nedůvěryhodné učinit z jeho negativního obrazu ústřední motiv anti-prvorepublikového vyprávění. Výjimkou byly jen jednotlivé pamflety výše zmíněných publicistů.

Posun vztahu režimu k Tomáši Garrigue Masarykovi v letech 1950 až 1953 je velmi dobře zřejmý pokud si porovnáme psaní Kopeckého a Nejedlého z roku 1950 s psaním Pachty, Krále nebo Jandery a Míky roku 1953. Tyto změny patrně nesouvisely jen s prohlubováním stalinismu ale možná i se soupeřením různých frakcí v kulturní politice. Nejedlý se v roce 1950 pokoušel o neutrální až obranný tón: „*I my však toto Masarykovo působení, za uvolnění duchovních sil a zvýšení duchovní úrovně v našem národě, připíšeme na jeho účet jako klad, a veliký klad.*“⁵ „[...] Masaryk z vůle národa byl zvolen prvním prezidentem Československé republiky.“⁶ „*A jeho programem bylo vytvořit republiku v duchu pokrokovém, ovšem jak pokrokovosti rozuměl on a jeho předválečná doba.*“⁷ „[...] poučení chybami minulosti, povedeme ji [republiku – pozn.

4 Výročí narození T. G. Masaryka, *Rudé Právo* 56, 7. 3. 1950, s. 1.

5 Zdeněk NEJEDLÝ, *T. G. Masaryk ve vývoji české společnosti a československého státu*, s. 16.

6 *Tamtéž*, s. 32.

7 *Tamtéž*, s. 38.

autora] *tam, kam jí slíbil vést, ale nedovedl Masaryk, stále vpřed a k lepšímu zítřku.*⁸ Podobně psal v témže roce i Václav Kopecký: „*Pro památku T. G. Masaryka nemůže být větší potupy, než když se jí chápou reakční zrádní emigranti Zenklové, Procházkové, Černí[...]*“⁹; „*[...]v době své pokrokové činnosti zatřásl mocně [Masaryk – pozn. autora] vším starým, zpuchřelým a neduživým v životě národa, [...] české vzdělanosti dal nový impuls, nové pokrokové výhledy.*“¹⁰ „*My, komunisté, při hodnocení činnosti T. G. Masaryka nikdy neopomineme vzdání uznání neohroženosti, odvaze a neústupnosti, kterou T. G. Masaryk projevil v době své pokrokové působnosti [...]*“¹¹

O tři roky později psal historik Jan Pachta již oním známým „sekernickým“ způsobem: „*[...] je důležité zbavovat náš lid falešných představ o Masarykovi [...]. Ten, kdo se domnívá, že Masaryk nám přinesl svobodu, nemůže věřit v historickou moc a sílu lidových mas [...]. Vidět osvoboditele v Masarykovi a ne v lidu, znamená nevěřit v dnešní dílo našeho lidu, v lidově demokratickou republiku, [...] znamená mít iluze o západních imperialistech, z jejichž milosti prý nám Masaryk přinesl svobodu, znamená to nakonec podléhat kosmopolitismu a lhostejnosti k národu a k našim slavným tradicím.*“¹² „*[...]Masaryk nemůže být [...] naším partnerem v diskusi, nýbrž jedině tím, kdo má být postaven před soud lidu, aby bylo odhaleno jeho farisejství a vědomé zrazování národních zájmů*“¹³ „*Je nám dnes jasno, že v ideologii masarykismu není nic, co by mohlo náš lid povzbuzovat a posilovat na jeho cestě k socialismu, že je to ideologie svou podstatou protilidová a protinárodní [...]*“¹⁴ „*U Masaryka není dvou období, pokrokového a reakčního, nýbrž Masaryk zůstával vždy, i před válkou, ideologem buržoasie a jeho názory jsou zásadně cizí životu našeho lidu, budujícího socialismus.*“¹⁵ Podobně psali Míka s Janderou: „*[...] je proto v zájmu pravdy třeba dotknout se ještě jedné typické stránky Masarykovy osobnosti – jeho kosmopolitismu. Masaryk byl typickým představitelem tohoto kapitalistického jedu, kterým se popírá národní kultura, národní hrdost, láska k vlasti a konec konců i právo na samostatnou existenci státních celků [...] a vede k jakémusi nadnárodnímu, nadstátnímu souručenství, ve kterém jsou rozhodující silou žoky peněz a fašistická tyranie.*“¹⁶ Proto nemůže tato kniha ostatně končit jinak než téměř doslovnou citací Urválkových slov: „*A každý, kdo by chtěl tuto naši cestu jen*

8 *Tamtéž*, s. 49.

9 Václav KOPECKÝ, *T. G. Masaryk a komunisté*, s. 3.

10 *Tamtéž*, s. 6.

11 *Tamtéž*, s. 7.

12 Jan PACHTA, *Pravda o T. G. Masarykovi*, Praha 1953, s. 4.

13 *Tamtéž*, s. 5.

14 *Tamtéž*, s. 38.

15 *Tamtéž*, s. 39.

16 Alois MÍKA – Alexander JANDERA, *Kapitoly z dějin předmnichovské republiky*, Praha 1953, s. 21.

*narušit, necht' ví: rozdrtíme každý pokus o zvrát našeho lidově demokratického režimu, zničíme každého nepřítele, který se bláhově domnívá, že je možno zastavit kolo dějin a válkou udržet na mapě světa hroutící se kapitalistický řád.*¹⁷

I samotný Václav Kopecký v roce 1952 psal o Masarykovi v podobném, byť ne tak útočném duchu: „Dlužno říci, že při zkoumání vývoje T. G. Masaryka si dnes osvětlujeme mnohé stránky jeho charakteru, dříve jinak líčené. Dnes jsou nám k dispozici mnohé dokumenty, přispívající k tomu, abychom činnost T. G. Masaryka viděli ve správném kritickém světle i z dob jeho působení před prvou světovou válkou. Kdysi se mohlo vydávat např. za pokrokovost to, že T. G. Masaryk se jevil nacionálně vlažný a že se jevil jako šíře, t.zv. evropsky vzdělaný proti úzce omezenému nacionálnímu myšlení druhých představitelů české buržoazie. Avšak dnes je jasno, že v národní vlažnosti T. G. Masaryka mělo základ kosmopolitní smýšlení [...]“¹⁸ Pojem kosmopolitismus přitom ještě v roce 1950 Kopecký ve vztahu k TGM nepoužíval.

Popularita první republiky začala posilovat patrně právě počátkem padesátých let, k čemuž přispěly tehdejší politické procesy, omezování osobní svobody, sterilní oddělení se od západní kultury, směšná rusofilie a všeobecné uskromňování se. Protože bylo otevřené přihlášení se k první republice nebezpečné, lidé tak činili skrytě. Příkladem tajného protestu se stal zvyk dávat čerstvě narozeným dětem mužského pohlaví křestní jméno Tomáš. Nositel tohoto jména vzpomíná, že i cizí lidé v tramvaji, když slyšeli jeho rodiče říkat takto chlápce, na ně spiklenecky pomrkávali.¹⁹ Jiným příkladem bylo slavení 28. října nebo narozenin Tomáše Garrigue Masaryka v rodinném kruhu. Když se demonstrovalo proti režimu, lidé obvykle skandovali Masarykova a Benešova jména. Příkladem jsou plzeňské demonstrace proti měnové reformě roku 1953, kdy vítězná moc využila jejich potlačení k odstranění Masarykova pomníku.²⁰

Noví vládcí si začínali být vědomi rostoucí popularity meziválečných let mezi velkou částí obyvatel, obávali se jí a rozpoutali kampaň proti tomuto období. Součástí této kampaně byla tvorba jakýchsi „anti-mýtů“ proti první republice, které navazovaly na prvorepublikovou komunistickou propagandu. Zmiňme alespoň ty nejznámější z nich. 1) První republika by nevznikla bez říjnové revoluce. 2) Byl to stát buržoazní, v němž byla většina lidu utlačována. 3) V Mnichově česká buržoazie zradila národ. 4) Masaryk dal střílet do dělníků. 5) První republika byla státem plným politického hašteření, korupce a partajnictví. 6) První republika byla dobrá jen pro boháče a chudáci se měli

17 Alois MÍKA – Alexander JANDERA, *Kapitoly z dějin předmnichovské republiky*, Praha 1953, s. 257.

18 Václav KOPECKÝ, *Proti kosmopolitismu jako ideologii amerického imperialismu*, Praha 1952, s. 14.

19 Tomáš HALÍK, *Ptal jsem se cest*, Praha 1997, s. 32.

20 Ivana KRCHOVÁ, *Plzeň otřásla před 55 lety protesty proti měnové reformě*, Radniční listy města Plzně 4, 2008, s. 4.

zvláště za krize špatně. 7) Československá armáda byla nástrojem francouzského imperialismu v jeho tažení proti pokrokovým silám. 8) Zvláště mladí lidé za první republiky trpěli, byli nuceni žít v nouzových koloniích o žebračenkách, zatímco se zlatá mládež rozvalovala po barech. 9) Sociální demokracie systematicky zrazovala lid a táhla s buržoazií za jeden provaz. Úkolem tohoto článku není tyto anti-mýty vyvracet či potvrzovat. Jak víme, každé zobrazování je ve své podstatě neúplné a nemůže říci, jak to bylo ve skutečnosti. Spíše než „podstata skutečnosti“ nás proto v tomto článku zajímá utváření jejího zobrazování.

Základními atributy vyskytujícími se v souvislosti s „předmnichovskou republikou“ se v režimní propagandě staly žebračanky, nouzové kolonie, tlustí milionáři, hubení dělníci, kravály na ulicích, prostitute, bulvární tisk, žebráci, hlad, exekutoři a četnictvo střílející do dělníků. To, jakou důležitost přikládal komunistický režim vytváření negativního obrazu první republiky u mládeže, dokládá kniha nazvaná příznačně *Byla nám macechou* (1953), která je sborníkem úryvků z děl řady předních spisovatelů a básníků vykreslující toho období zcela negativně. Pro tento sborník dokonce napsal předmluvu Klement Gottwald.

Základní rétorickou figurou těchto anti-mýtů z padesátých let byla dichotomizace mezi minulostí (první republika) a současností, přičemž jedno období bylo pojednáno s kladným a druhé se záporným znaménkem. Příkladem je báseň Vítězslava Nezvala *Na pražském hradě* stavící do protikladu ošklivou minulost a krásnou současnost: „*Na pražském hradě tají se ti dech/ pod vlajkou dělnického prezidenta./ Zmizeli diplomati v cylindrech,/ soukromníci a doživotní renta./ Už ani jeden pražský večerník/ si nevymýšlí senzace a vraždy./ Lenocha vystřídal náš úderník/ – a zítra bude úderníkem každý.*“²¹ Do boje s případnou nostalgií vyrazily vedle Vítězslava Nezvala i další čeští literáti. Méně známý veršotepec Zykmond Skyba proslul svými veršovanými satirickými básněmi *Výlet pana Horymíra Broučka do první republiky* (1955)²² a *Ať si kdo chce, co chce, říká. Častuška o první republice* (1954).

Klíčovou součástí tohoto negativního narativu byla též dichotomizace společnosti první republiky, tedy tendence dělat z obyvatel první republiky buď obyvatele přepychových vil nebo nouzových kolonií, buď zazobané kapitalisty, nebo vyhladovělé chudáky. Typická zkušenost prvorepublikové mládeže měla například vypadat takto: „*V době kapitalistické krize i špatně zaměstnání bylo přepychem. Co chvíli se hoch po vyučení octl náhle pod širým nebem. Brzy mu*

21 Vladimír KOVÁŘÍK, *Literární toulky Prahou*, Praha 1988, s. 102.

22 Na tento motiv vznikl již na konci čtyřicátých let film s názvem *Výlet pana Broučka do zlatých časů* s Jaroslavem Marvanem v hlavní roli. Film ale nakonec nebyl nikdy dokončen kvůli sporu mezi scénáristou Karlem Vaňkem a Vítězslavem Nezvalem, který byl toho času vedoucím filmového odboru na ministerstvu informací. (<http://www.csfd.cz/film/229754-vylet-pana-broucka-do-zlatych-casu/zajimavosti/>)

došly peníze na jídlo. Neměl se zač obléci, nebyl s to zaplatit nájem. Čekala ho cihelna, jeskyně a poté pro změnu kriminál, když uzmul něco z hladu.“²³

Kladní hrdinové jsou v románech o první republice vydávaných v padesátých letech nejčastěji mladí lidé dělnického původu. Podle jejich dobových popisů se jednalo například o tyto charakterové typy: „*dva mladí lidé – nezaměstnaný sklář Josef a švadlena Marie, hledající v době hospodářské krize práci,*“²⁴ (Karel Nový, *Chceme žít*) „*nezaměstnaná žena, jež stane v řadách uvědomělých bojovníků,*“ (Jaroslav Rotbauer, *Náměstí Evropy*), „*chudé děvče, které vstoupí do služeb bohatého sedláka,*“ (T. Svatopluk, *Mrtvá země*) „*sedmnáctiletý syn pražského nezaměstnaného dělníka,*“ (Karel Nový, *Na rozcestí*) „*děvečky Róza a Madléna, kterých lakotná hospodyně využívala jako tažných zvířat,*“ (T. Svatopluk, *Mrtvá země*). Vyskytují se ale i kladné postavy ze středních vrstev např. „*pokrokový advokát*“ (Marie Pujmanová, *Hra s ohněm*). Kladné postavy žijí svůj životní úděl obvykle na podobně marginalizovaných místech, jako jsou ony samé. Častými místy jejich pobytu jsou továrny, městské periferie, nouzové kolonie, chudobný venkov, někdy i chudobinec nebo kriminál.

Zlé charaktery v této tvorbě zastupuje „vyřidiušský obchodník“, statkář, továrník, příslušník zlaté mládeže, ale překvapivě méně kněz. Vedle univerzálně pojímaného nepřítel „buržoazie“ ještě často vystupují jako nepřátelé četníci, agrárníci, „zrádní socialisté“ nebo „henleinovci“. Špatné charaktery se překrývají s popisem prostředí, které je též líčeno jako zkažené: svět filmu (A. Jaroslav Urban, *Glycerinové slzy*), prostředí vysoké byrokracie, pražská měšťácká společnost, prostředí venkovských boháčů apod. (Otakar Černoch, *Mladá srdce*).

Oblíbeným syžetem je náprava proletáře z tenat lumpenproletariátu nebo náprava dělníka či inteligence ze sociální naivity. Prvním příkladem je román *Na rozcestí* o sirotkovi z dělnické rodiny „*ocitnuvší se v Praze na scesti lumpenproletariátu*“ autora Karla Nového. Někdy je i dělník původně loajální k zaměstnavateli a teprve pod dojmem hospodářské krize „*nachází cestu k uvědomělému proletariátu*“ (Marie Pujmanová, *Lidé na křižovatce*). Jindy je častou postavou hlavní hrdina intelektuál, lékař či důstojník, který prohlédne třídní panství buržoazie a postaví se na stranu pracujících (Bohumír Polách, *Rozpaky podplukovníka Prokopa*; Marie Pujmanová, *Hra s ohněm*).

Vedle zrání proletářů a některých intelektuálů tyto romány obvykle zachycují úpadek středních vrstev a buržoazie: „*Bývalý bankovní úředník, který ve snaze dostat se opět nahoru a získat peníze bezděky vedle krádeže i zabije a místo, aby užil toužených peněz, klesá pod tíhou své viny,*“ (Karel Nový, *Peníze a krev*). „*Příběh stárnoucího profesora Grigy, intelektuála, zasaženého v rozkvětu*

23 Miroslav ČERVENKA (ed.), *Byla nám macechou, o životě mládeže za první republiky*, Praha 1953, s. 9.

24 Charakteristiky jsou citovány podle databáze národní knihovny vzniklé v padesátých letech (www.nkp.cz) uvádějící vždy na několik řádků obsah těchto děl.

fysických a duševních sil imperialistickou válkou a zahnaného do izolace a samoty, jež byla údělem rozkolísaných jedinců, vzdálených měšťáctví, odtržených však i od dělnické třídy,“ (Jiří Mahen, *Nejlepší dobrodružství*). „*Mladý student Pavel Zuna, synek z bohaté továrnické rodiny, příslušník zlaté mládeže, zhýčkaný a zkažený slabošskou matkou a otcovými penězi. Požívačný sobec a ctižádostivý žvanil, který se honosí dalekosáhlými plány a sní o budoucí slávě, přitom se však vyhýbá jakékoli práci,*“ (Vladimír Neff, *Malý velikán*).

Jako všechny mýty, ani stalinistické vyprávění o první republice nepostrádalo jistý reálný základ. Jejich manipulativní mechanismus spočíval v tom, že za účelem jejich vytváření byla historická paměť těch nejchudších případně členů prvorepublikové Komunistické strany Československa, můžeme odhadnout dolní třetiny či čtvrtiny společnosti, prohlášena za zkušenost většiny společnosti s tímto obdobím, samozřejmě s výjimkou buržoazie, o níž se předpokládalo, že žila luxusním životem. Zároveň byla léta poválečné krize po roce 1918 a léta velké hospodářské krize vyhlášována za univerzální zkušenost s první republikou a byla opomíjena hospodářská prosperita druhé poloviny let dvacátých. Autoři rozhlasového pořadu z počátku padesátých let o první republice například v knize vzniklé na jeho základě uváděli, že na stránkách dopisů posluchačů před nimi „*ožívaly celé dějiny předmnichovské republiky, dny nabitě nekonečnou bídou a strádáním statisíců a miliónů mužů, žen i dětí.*“²⁵ Označení „*předmnichovská republika*“, používané i v dalších textech z té doby, mělo posílit její negativní obraz, neboť *finis coronat opus*. Pokud byla hlavním rysem republiky skutečnost, že existovala před neslavným Mnichovem, ve kterém podle dobové interpretace česká prvorepubliková buržoazie zradila národ, jistě ani ona samotná předmnichovská republika nemohla stát za mnoho. Je zajímavé, že pojem „*předmnichovská republika*“ přežil po roce 1989 ve slovenském diskurzu, veřejném i odborném, zatímco z českého vymizel.²⁶ Až do roku 1989 se též v oficiálním diskurzu často objevoval pojem „*buržoazní republika*“, který implikoval, že nešlo o stát lidu ale úzké a lidu nepřátelské vrstvy.

Režimní propaganda proti první republice ale nebyla, zdá se, příliš účinná: Když režim rozzuřil obyvatelstvo zejména svou měnovou reformou a jak byly postupně odhalovány zločiny „*kultu osobnosti*“, se na dobu první republiky vzpomínalo se stále větší nostalgií. Dobová příručka pro členy Československého svazu mládeže z roku 1960 musela přiznat, že „*o postavení pracujících mládeže v období kapitalistického Československa existuje u části našeho obyvatelstva, především u mladší generace, která neměla možnost okusit »výhody a přednosti« kapitalistického vykořisťování na vlastní kůži, velmi zkreslená představa.*“²⁷

25 Alois MÍKA – Alexander JANDERA, *Kapitoly z dějin předmnichovské republiky*, Praha 1953, s. 7.

26 Viz například slovenská verze wikipedie: <http://sk.wikipedia.org/wiki/>

27 Jiří ŠUBERT, *Fakta o postavení československé mládeže dříve a dnes*, Praha 1960, s. 3.

Ani stalinistické odmítnutí první republiky nebylo v padesátých letech absolutní. V řadě státních tradic komunisté na první republiku navazovali, resp. neodvažovali se odbourávat prvorepublikové instituce. Na rozdíl od ostatních sovětských satelitů nebyl v Československu odstraněn titul prezidenta republiky. Prezidentský úřad si částečně zachoval svou prestiž, usedli do něj tři vůdcové strany Klement Gottwald, Antonín Novotný a Gustáv Husák. Získání tohoto úřadu bylo pocítováno jako potvrzení nezpochybnitelné moci. Zvyk poctit funkcí prezidenta nejmocnějšího muže v zemi se režim pokusil změnit pouze za pražského jara zvolením Ludvíka Svobody. Taktéž přetrvávala kontinuita státní vlajky a hymny.²⁸ Nová moc nezrušila ani prvorepublikovou ústavu a používala až do roku 1960 prvorepublikový „malý“ státní znak.²⁹ Stát se nazýval *Republikou československou* až do roku 1960.³⁰ Klement Gottwald po svém zvolení rovněž položil květiny na hrob Tomáše Garrigue Masaryka a nechával se nazývat „prezident sjednotitel“, ve zřejmé kontinuitě po „prezidentu osvoboditeli“ a „prezidentu budovateli“ (což byl dnes již pozapomenutý titul Edvarda Beneše). Do polohy případného nástupce filozofa na trůně se stylizoval i Zdeněk Nejedlý. Prezident Antonín Novotný zase zval do Lán skupiny intelektuálů a umělců ve zjevné snaze navázat na masarykovskou tradici pátečníků.³¹ Stalinistické úvahy z počátku padesátých let o uzavření Pražského hradu pro veřejnost podle vzoru Kremle, byly odmítány s tím, že by to odporovalo našim tradicím, čímž se opět myslela především tradice prvorepubliková.³²

28 S výjimkou Polska vykazovaly ostatní komunistické státy diskontinuitu vlajek, obvykle tak, že byly na původní vlajku přidány sovětizované státní znaky, případně jí byl nahrazen původní monarchický symbol. Sovětizované státní znaky obohatily (včetně hvězdy a zlatých klasů) vlajky Německé demokratické republiky, Rumunska, Bulharska. Pěticípá hvězda se dostala do státních vlajek Jugoslávie a Albánie. Maďarsko se pokusilo takto doplnit svou vlajku v roce 1949, ale veřejnost ji nepřijala a za povstání roku 1956 se stala vlajka s vystríženým kruhem uprostřed na místě tzv. Rákosiho znaku jedním z jeho symbolů. Po nástupu Kádára byla zvolena kompromisní varianta vlajky ani se znakem Velkých Uher, ani s rudou hvězdou, ale pouze se třemi podélnými pruhy v národních barvách. Taktéž se rumunská vlajka s vytrženým kruhem na místě komunistického znaku symbolem revoluce roku 1989.

29 Československu se v tomto podobalo pouze Polsko, snad ho i předčilo: Nejenže mělo stále stejnou vlajku i hymnu, ale jeho znak nikdy nepozbyl podoby západoevropského erbu a nad bílou orlicí se neobjevila hvězda, ačkoli podobně jako u českého lva zmizela její koruna. Společně se schválením nové ústavy přijalo Československo nový státní znak, který sice nebyl příklonem k oněm sovětským klasům typickým ve všech zemích bloku s výjimkou Polska, ale svou rezignací na erb, sejmutím koruny z hlavy lva a jeho nahrazení hvězdou znamenal odklon od tradic českého království i první republiky.

30 Československo si neobohatilo svůj název o přízvisko „lidová“. Z dalších zemí takto postupovala pouze Polská republika, která se změnila na Polskou lidovou republiku až v roce 1952. Další země bloku sice rychle přijaly název „lidová“ (Bulharsko, Maďarsko, v případě Východního Německa „demokratická“), ale již se neodvažovaly jej přeměnit na „socialistická“, jak učinil československý režim roku 1960, citě se tehdy dostatečně silný k tomuto kroku. Podobně jako Československo se stala socialistickou i Jugoslávie (v roce 1963), ovšem nesla od roku 1945 přídomek federativní, zatímco Československo si při zavedení federalizace v roce 1968 svůj název nezměnilo, což jen dokládalo skutečnost, že československá federace byla centralizovanější než federace jugoslávská. Socialistickou republikou se stalo též Rumunsko (v roce 1966) a Albánie (v roce 1976, kdy se změnila z „lidové“ na „lidově socialistickou“).

31 Zdeněk MLYNÁŘ, *Mráz přichází z Kremle*, Praha 1990, s. 83

32 Pavel KOSATÍK, *Devět žen z hradu*, Praha 1999, s. 175

Stalinistické kampaně proti první republice začínají slábnout od konce padesátých let. *Rudé právo* přineslo ke kulatému výročí založení Československa v roce 1958 po osmi letech mlčení k tomuto svátku dva obsáhlé články, i když tyto dosud jen reprodukovaly stalinistická klišé o první republice a srovnávaly především hospodářské úspěchy dneška s bídou první republiky.³³ Od roku 1963 je již toto výročí připomínáno v *Rudém právu* pravidelně. V roce 1966 píše Jan Fojtík v *Rudém právu* dokonce o „*podstatných rozdílech mezi »Kramářem a Masarykem, jehož autorita byla všeobecně uznávána«*“ a „*že předmnichovská republika byla poměrně výhodnou základnou pro rozvíjení sociálních zápasů dělnické třídy a všech pracujících, jejíž demokracii ne náhodou vzali na svůj štít.*“³⁴ Od konce padesátých let se začíná vyskytovat solidnější vědecká produkce na téma Tomáš Garrigue Masaryk, například studie Radovana Richty a Jána Bodnára o Masarykovi ve sborníku *Filosofie v dějinách českého národa* (1958). V roce 1959 následovaly dokonce tři masarykovské monografie od Theodora Syllaby, Julia Dolanského a Jurije Křížka. V šedesátých letech pak další odborné studie, především z pera Lubomíra Nového.³⁵

Změny se projevují i v beletristické tvorbě: Například Jan Mareš ve své knize *Tři orlí pera* (1959) zachycující vyprávění o *Spartakových skautech práce* již podává poněkud méně schematický obrázek první republiky. Ačkoli i zde se stávkuje a bojuje se stávkokazy, četníci dětem ztrpčují život a lidé mají v době krize existenční problémy, jsou zde zároveň cítit i nostalgické tóny a pochopení pro každodenní klukovské příběhy. Autor také používal poprvé od zákazu junácké organizace slovo skaut. Byť se jednalo o komunistické dětské oddíly, bylo toto považováno za odvážené a mnozí knihu až do osmdesátých let četli, jakoby šlo o skauty zakázané po roce 1948. Také název knihy samotný je odkazem na všeobecně známou skautskou zkoušku odvahy, která v tradici pionýrského hnutí nepřežila.

Ve druhé polovině šedesátých let byl také komunistický anti-mýtus o první republice na veřejnosti poprvé ironizován. Příkladem je povídka Šimka a Grossmana *Jak mě otec posílal stávkovat*: „*Však mi otec často vyprávěl se slzou v oku, jak to bývalo dříve. Země byla vysávána cizáky a jejich domácími nohsledy, na zámcích bouchaly láhve šampaňského, paničky zkracovaly své sukně, po bulvárech se vlnily nevěstky a lahůdkářské obchody se vysmívaly do ulice svými cenami v přeplněných výkladech, Baťa zaplavil republiku nekvalitní obuví – nalákal zákazníka nízkou cenou a za šest let sis mohl jít pro nově.*“³⁶

33 *Za vlády buržoazie a za vlády lidu*, Rudé Právo 298, 28. 10. 1958, s. 2–3.

34 Jan FOJTÍK, 28. říjen, Rudé Právo 298, 28. 10. 1966, s. 1.

35 Blíže viz Piluša Milan (pseudonym Miloslava Petruska), *TGM v našem tisku, úvaha o širších souvislostech*, Sociologický obzor 4, 1987, s. 36–47.

36 Miroslav ŠIMEK – Jiří GROSSMAN, *Povídky aneb Nechci slevu zadarmo*, Praha 1993, s. 63.

Můžeme tedy uzavřít, že komunistická propaganda o první republice a Tomáši Garrigue Masarykovi opsala v letech 1948–1968 jakýsi oblouk od kladných postojů k Masarykovi přes nenávisť k němu až k jeho opětovnému přijetí. V případě první republiky nebyla změna postojů tak silná, neboť v režimní propagandě byla vždy víceméně odsuzována. Doklady, které máme k dispozici, nám neumožňují bohužel rekonstruovat veřejné mínění. Snad můžeme usuzovat na stoupající sympatie veřejnosti k tomuto období narůstající možná skokově ve chvílích, kdy opatření režimu poškodilo velkou část společnosti (například měnová reforma 1953) a přetrvávající popularitu prvního československého prezidenta.

Kulturní dění a životní styl jako cesta k poznání našich soudobých dějin

Martin FRANČ – Jiří KNAPÍK

Hned v úvodu můžeme s potěšením konstatovat, že v současné české historiografii už není výzkum kulturního dění a životního stylu (obojí chápeme jako organicky propojené součásti celistvého kulturního obrazu společnosti)¹ druhé poloviny 20. století žádnou popelkou. Představa, že obraz minulosti může být přesvědčivě načrtnut pouze na základě politických dějin, historie opozice a její represe, se zdá být přinejmenším v akademických kruzích již dávno antikvována.² Přesto u některých historiků stále přežívá představa, že bádání v oblasti kulturních dějin zaměřené *právě na toto dějinné období* představuje jen jakýsi módní výkyv, poznámku pod čarou k politicky konstruovanému obrazu života společnosti uzamčené v komunistickém režimu. Nejraději by problematiku životního stylu přesunuli ze sféry historiografie do oblasti publicistiky nebo přímo literatury. Do určité míry v tom dokonce můžeme vidět i snahu zajistit, aby bylo dopředu zajištěno „ideologicky správné“, částečně možná i společensky žádané a přitom silně emotivní vidění. Cílem takto pojatých prací není snaha historicky probádat nějaký fenomén, ale formování nebo v některých případech přeformování historické paměti.³

Patrně nejvýrazněji se to projevuje u zpracování životního stylu v českých zemích v období tzv. normalizace. Jak upozorňuje Miroslav Vaněk ve své knize *Byl to jenom rock'n'roll*, československý režim v sedmdesátých a osmdesátých letech výrazně preferoval každodennost a vytváření dobrého životního standardu průměrných občanů.⁴ Získával tak mimo jiné podporu veřejnosti pro represí vůči jakýmkoliv okrajovým, alternativním životním stylům. A je třeba říct, že v tomto směru slavil především v sedmdesátých letech nezanedbatelné úspěchy, jejichž ohlas znervózňuje svou přítomností mnoho současných publicistů a historiků. Problém se snaží řešit nikoliv vážně míněnou ana-

1 Jejich sounáležitost blíže vysvětlujeme v úvodu a samozřejmě funkčním pojetím jednotlivých hesel v dvousvazkové práci Jiří KNAPÍK – Martin FRANČ a kol., *Průvodce kulturním děním a životním stylem v českých zemích 1948–1967 (I.–II.)*, Praha 2011.

2 K tomu např. již Martin GROMAN, „*Ten zdravý dělnický fortel*“ – česká historiografie se začíná na komunismus dívat moderně, *Dobrá adresa* 7, 2004, s. 30–33.

3 V této souvislosti srov. především postoje některých historiků a publicistů kolem Ústavu pro studium totalitních režimů a autorů publikací věnovaných období tzv. normalizace vydaných sdružením Člověk v tísni.

4 Miroslav VANĚK, *Byl to jenom rock'n'roll. Hudební alternativa v komunistickém Československu 1956–1989*, Praha 2010.

lýzou kontextu tehdejšího průměrného životního stylu, ale zpochybňováním části historické paměti a obviňováním nositelů této paměti jako nemorálních, hloupých či minimálně naivních individuí.⁵ Tyto snahy svědčí na jedné straně o neschopnosti některých publicistů, kteří se chytají často trapně zjednodušujících klišé, ale na straně druhé také dokládají význam kulturního dění a životního stylu ve vnímání dějin a můžeme je tak pokládat za velkou výzvu pro naši současnou historiografii.

Samozřejmě u dějin dvacetiletí vymezeného roky 1948 a 1968 je situace trochu odlišná, protože jde o éru přece jen již vzdálenější, která tolik neproniká do každodenního vnímání. Nicméně zejména v případě padesátých let nalzáme v dějinné paměti obraz vymodelovaný mimořádně tmavými barvami a zdánlivě zbavený veškerého života. Proto se také často setkáváme s otázkou, jak vůbec mohli lidé v této době žít. Značná část veřejnosti se domnívá, že ideologie naprosto ovládla všechny oblasti všedního života a stala se jakousi alfou a omegou veškerého dění. Výzkum kulturního dění a životního stylu v tomto období se tak jeví spíše jako ilustrace hloubky všudypřítomných ideologických zásahů do jednotlivých oblastí každodenního života stejně jako do jakýchkoliv kulturních projevů. A z tohoto hlediska se jedná skutečně jen o nadstavbu vyššího bádání o politickém, zejména mezinárodněpolitickém vývoji a o dynamice ideologií. Tomuto pojetí nahrává nepochybně i skutečnost, že právě doklady o průniku propagandy do životního stylu i kulturního dění okamžitě upoutávají pozornost a představují výrazné specifikum doby, která si sama libovala v plakátovém stylu, pro současné intelektuály často až komicky zjednodušujícím. Často se v této souvislosti setkáváme s nechápavým zesměšňováním. Otázka, nakolik se dobová propaganda skutečně kryla se všedním životem běžných občanů, však již neposkytuje jednoznačnou odpověď.

Pohrdlivý postoj a celková vyčpělost dobové propagandy padesátých let je ovšem asi také důvodem, proč například promítání filmových snímků z tohoto období nevyvolává takové kontroverze jako seriály či estrádní pořady z let tzv. normalizace. V každém případě ale jednostranné zaměření na ideologické prvky v životním stylu a kulturním dění v první polovině padesátých letech vytváří chybný dojem, že veškeré dění v tehdejší době bylo zcela ovládnáno vědomými rozhodnutími tehdejších politických špiček, které se navíc řídily čistě jen ideologickými úvahami. Právě ale zde výzkum kulturního dění a životního stylu může poodhalit příkrov ideologického nánosu a ukázat, že i v tomto období probíhal život se všemi jeho rozpory a nepravidelnostmi. V kulturní politice na přelomu čtyřicátých a padesátých probíhaly ostré a zásadní spory o podobě socialistického umění a kultury, které jasně ukazují, že

⁵ Srov. např. Adam DRDA – Stanislav ŠKODA – Josef MLEJNEK, *Mýty o socialistických časech*, Praha 2010.

představy o zcela jednotném ideologickém zázemí byly jen zdánlivé;⁶ oficiální stanoviska tak spíše ilustrovala až úzkostlivě budovanou snahu prezentovat realizované změny jako součást předem promyšlené koncepce socialistické kultury. Studium životního stylu pak jasně ukazuje hloubku kontinuálního vývoje, který nedokázal plně zvrátit ani zcela zásadní politický převrat. Především se však při bližším zkoumání jasně ukazuje, že i v této době se představitelé politických špiček ve skutečnosti pouze snažili nějakým způsobem do společenského systému inkorporovat jevy a tendence, které vznikaly zcela mimo jejich vůli a často i proti ní. Navíc se jednalo v některých případech o fenomény, které překvapivě zrcadlily paralely v západoevropských zemích, přestože tyto státy byly odděleny od Československa železnou oponou. Neprodyšnost železné opony byla v některých případech pouze zdánlivá.

Klíčový problém u výzkumu kulturního dění a životního stylu však představuje otázka využívaných pramenů. Jejich primární vrstvu, kterou jsme také v dosavadních výzkumech prioritně využívali i my, představují archivní materiály různých stranických či státních (veřejných) institucí obohacených ještě o dobový tisk a odbornou literaturu. Bezesporu je však obraz zprostředkovaný těmito typy pramenů specifickým způsobem deformovaný. Právě ony zmiňované spodní proudy a tendence, prosazující se mimo vůli politické moci, jsou v něm méně zřetelné, než by odpovídalo realitě. Jako určitý korektiv může sloužit pozorné studium dobového tisku a odborných publikací, ale i tak zůstává nezanedbatelná část jevů z oblasti kulturního dění a životního stylu nereflektovaná nebo nedostatečně zasazená do reálného kontextu. Důvodem nepřítomnosti určitých fenoménů v archivních pramenech, dobovém tisku a odborné literatuře nemusela být jen jejich „ideologická nepřijatelnost“, ale prostě skutečnost, že některé fenomény se ve zřetelnějším světle ukáží až při zpětném pohledu nebo poté, co se rozvinou do větší šíře. To je podle našeho názoru případ třeba tzv. domácího umění respektive kutilství, které začalo být výrazněji přítomné ve veřejném diskurzu až od druhé poloviny šedesátých let a zejména od počátku let sedmdesátých, kdy se zároveň výrazně rozšířil počet publikací této problematice věnovaných. Proto také je někdy stejně jako chataření a chalupaření nepřesně pocítováno jako specifikum období tzv. normalizace.

Výsledný obraz založený především na archivním materiálu samozřejmě může celkově působit poněkud neživotně či „nezalidněně“, a to je podle našeho názoru jeho patrně největší slabinou, na niž ostatně poukázali někteří recenzenti našeho *Průvodce kulturním děním a životním stylem v českých ze-*

6 K této problematice lze citovat řadu odborných prací. S ohledem na politické pozadí tehdejší umělecké tvorby uvedme souhrnné práce Jiří KNAPÍK, *V zajetí moci (Kulturní politika, její systém a aktéři 1948–1956)*, Praha 2006 a starší dílo Alexej KUSÁK, *Kultura a politika v Československu 1945–1956*, Praha 1998, jež ovšem neaspíralo na standardní historický výzkum.

mích či našich dalších studií k některým dílčím tématům životního stylu a kulturního dění v padesátých a šedesátých letech. Alespoň částečně jsme se snažili tento problém vyřešit využitím další vrstvy pramenů, které představují dobová filmová či od šedesátých let i televizní díla a samozřejmě i tehdejší krásná literatura. Specifickým rysem těchto pramenů je ovšem skutečnost, že relevantní informace zde získáváme především z jakéhosi druhého plánu často mimo bezprostřední záměr tvůrce. Jedná se totiž hlavně o podrobnosti, které především zvyšovaly věrohodnost díla a jeho zasazení do reálného života současné české společnosti, ale nebyly nositelem hlavní myšlenky v díle.⁷ Naopak právě tyto prvky měly v některých případech maskovat nevěrohodnost nebo problematickou logičnost hlavní dějové linky. U literárních děl se zase jako zdroj cenných informací spíše než vysoce umělecká a promyšlená díla osvědčuje dobová konzumní četba, často pracující s určitými dobovými dekorativními prvky, modely chování některých sociálních skupin apod. Bohužel tento typ literatury se výrazněji rozšířil až od šedesátých let a naplno se v českém prostředí rozvinul spíše až v dobách tzv. normalizace. Samozřejmě musíme při využívání těchto obrazů z kinematografie a literatury provádět bedlivou kritiku pramene a pečlivě sledovat častá zkreslení v případech, že autor se snaží popsat prostředí, které neznal ani on, ani naprostá většina diváků či čtenářů. Tento přístup plně platí i pro využití textů tehdejší populární hudby, jež často reflektovaly vysoce aktuální (byť třeba i pomíjivé) jevy všedního života.

Mimořádně zajímavý a bezprostřední vhled do každodenního životního stylu nabízejí pochopitelně také ego dokumenty. Bohužel ale v tomto období se okruh pisatelů deníků a pamětí ještě více zužuje i ve srovnání například s koncem devatenáctého století. V existujících případech se většinou jednalo v padesátých a šedesátých letech spíše o protažení deníkových zápisů ze starší epochy a jejich autoři se svými postoji většinou řadí mezi starší lidi těžko se sžívající s novou dobou. To platí například o proslulých denících Čestmíra Jeřábka, editovaných pod názvem *V zajetí stalinismu*,⁸ či o denících lékařských kapacit jako byl Josef Charvát nebo psychiatr Vladimír Vondráček.⁹ Lze samozřejmě doufat, že existují i četné dosud neobjevené deníky, zajímavé konvoluty korespondence či vzpomínky víceméně řadových občanů. Ty však obvykle nenajdeme ve ve-

7 Zmiňme zde alespoň velmi zajímavou analýzu proměny tradičního modelu rodiny a výchovy, kterou na příkladu konkrétního filmového díla nastínil Ivan KLIMEŠ, *Matka a dítě (Čtyřicet pět sekund dialogu v Usměvavé zemi 1952)*, *Iluminace* 4, 1994, s. 47–73.

8 Čestmír JEŘÁBEK, *V zajetí stalinismu. Z deníků 1948–1958*, Brno 2000.

9 Srov. Josef CHARVÁT, *Můj labyrint světa. Vzpomínky, zápisky z deníků*, Praha 2005. Výbor je dotožen do roku 1958, další deníky zůstaly nevydány. Uloženy jsou v Masarykově ústavu a Archivu Akademie věd České republiky (dále jen MÚA), fond Josef Charvát, kartaon 3. V MÚA jsou uloženy i deníky a vzpomínky psychiatra Vladimíra Vondráčka. Editovaná část vzpomínek přitom končí již rokem 1945. Srov. Vladimír VONDŘÁČEK, *Lékař vzpomíná (1895–1920)*, Praha 1973; TÝŽ, *Lékař dále vzpomíná (1920–1938)*, Praha 1978; TÝŽ, *Konec vzpomínání (1938–1945)*, Praha 1988.

řejných archívech a tak se badatel dostane jen k nějakému těžko analyzovatelnému zlomku.¹⁰ Samozřejmě lepší situace panuje v případě kulturního dění, protože aktéři kulturní politiky bývají ve vytváření ego dokumentů výrazně aktivnější než zbytek populace. Na druhou stranu právě u nich musíme počítat s mimořádně vysokou mírou literární stylizace (srov. například deníkové zápisy Jaroslava Putíka).¹¹ Přes všechny tyto výhrady určitě patří výzkum ego dokumentů, zejména těch zachycujících bezprostředně a víceméně mimoděk současnost, mezi směry, které mohou v příštích letech výrazně obohatit naše poznání o životním stylu a kulturním dění v padesátých až osmdesátých letech minulého století. Na druhé straně zde bude třeba provádět pečlivou analýzu a kritiku pramene a co nejpřesněji ho zasazovat do sociálního kontextu života autora. Určitou pochybnost chováme k nyní vydávaným memoárům, protože aktuální motivace k jejich vytváření v řadě případů zcela znehodnocuje výpověď o minulosti. Doslova odstrašujícím příkladem jsou údajné „paměti“ různých herců či zpěváků, často ve skutečnosti téměř řemeslně produkováné specializovanými publicisty, které jsou v řadě případů zcela zbaveny jakéhokoliv dobového koloritu, kontextu a autorské osobitosti. Zajímavý okruh pramenů přitom představují rozličné vzpomínkové texty, uveřejňované na různých internetových stránkách tematizující běžný život v období socialismu; úroveň a výpovědní hodnota těchto textů však opět často výrazně kolísá.

Další problém, který se projevuje i v případě využití metod oral history,¹² je špatná časová ukotvenost vzpomínek. Zejména fakta a dynamické změny v oblasti životního stylu se nezřídka doslova ztrácí v pomyslných mlhách a není neobvyklé, že se vzpomínající pletou i v řádech desítek let. Metoda oral history jako poměrně mladá disciplína představuje vůbec další možný směr, jímž by bylo možné obohatit bádání v oblasti moderních kulturních dějin. Zatímco v případě bádání o oblasti kulturní politiky a kulturního dění lze pracovat s pamětníky při osvětlování často zcela konkrétních jevů a událostí, jež je přitom potřeba ještě verifikovat dalším výzkumem, v případě studia životního stylu se historik musí potýkat s řadou úskalí při aplikaci této metody. Například je třeba si uvědomit, že ani v éře socialismu (v různých jejích etapách) se nezformoval zcela jednotný životní styl, naopak se lišil podle různých sociálních skupin či subkultur; tuto skutečnost ostatně akceptovaly i tehdejší vedoucí složky. Terénní výzkum musí tuto okolnost akceptovat a přizpůsobit jí výběr narátorů. Pakliže již bude tato podmínka zohledněna, neměl by výsledný

10 Uvedme zde například vzpomínky Erich KNAPÍK, *Cestování za obchodem a za poznáním po Evropě a o kousek dál*, Dolní Benešov 2002. Autor v nich komentuje mj. své cesty ve funkci ekonomického náměstka n.p. Sigma Dolní Benešov i turistické zážitky z období sedmdesátých a osmdesátých let.

11 Jaroslav PUTÍK, *Odysea po česku*, Praha 1992.

12 K oral history srov. Miroslav VANĚK – Pavel MŮCKE, *Třetí strana trojúhelníku. Teorie a praxe orální historie*, Praha 2011.

obraz (po složitém plošném průzkumu) nakonec dospět k v podstatě banálním zjištěním. Další problematický moment, jehož by se historik při využívání metody oral history měl podle našeho soudu vyvarovat, spočívá v tom, aby pořádaná životopisná vyprávění v konečném výsledku neplnily pouze funkci jakéhosi stylistického odlehčení odborného textu, na úkor vědeckého poznání. Naprosto nezastupitelnou roli ovšem tato vyprávění mají pro poznání prožitku určité epochy tak, jak ho vnímají pamětníci s příslušným časovým odstupem. Zároveň orální historie přispívá k nutné „demokratizaci“ dějin akcentováním pohledu odzdoła, například v případě dějin konzumu nesmírně důležitému a jinými prameny jen obtížně dostupnému pohledu samotných řadových spotřebitelů.¹³ Právě tato demokratizace dějin je vlastní i našemu pojetí historie kulturního dění a životního stylu.

Závěrem můžeme konstatovat, že výzkum moderních kulturních dějin, a to v užší oblasti kulturního dění i v oblasti životního stylu, představuje perspektivní směr bádání v našich poválečných dějinách, možno dokonce i říci, že jde o další etapu v naší polistopadové historiografii. Lze predikovat, že vývoj poválečné české společnosti se bude jevit jako více nejednoznačný vůči přímočarým politickým tlakům komunistického režimu, který sice usiloval o plánovitou přeměnu společnosti, ve skutečnosti však i jeho možnosti byly omezené nejrůznějšími faktory. Další výzkum by proto měl zejména akcentovat komparaci s celkovými evropskými civilizačními trendy, badatelé by se přitom měli zaměřit nejprve na dílčí výzkum jednotlivých segmentů všedního a společenského života (například volný čas, fenomén módních vln, zájmová činnost, konzumerismus, mezigenerační soužití ad.)¹⁴ než se snažit o ukvapené syntetické celky. Rýsuje se také šance zainteresovat na takto pojatém studiu naši nejmladší badatelskou generaci, která již není zatížena bezprostřední osobní zkušeností s předlistopadovým režimem. Určitě bude nutno využívat širokou škálu přístupů i pramenů spojených s důslednou pramennou kritikou. Svoje místo zde nalezne určitě i oral history, aniž by se ale stala jediným či dominantním východiskem.¹⁵

13 Komplementární pramen v tomto případě představují například stížnosti zasláné jednotlivým institucím, informace o výzkumech spotřebitelů apod.

14 Upozorňujeme zde na naši společnou práci Martin FRANC – Jiří KNAPÍK, *Volný čas v českých zemích 1957–1967*, která vyjde v nakladatelství Academia.

15 Příspěvek vznikl za podpory grantového projektu Grantové agentury České republiky s názvem Česká společnost v období tzv. normalizace a transformace: životopisná vyprávění – pod číslem P410/11/1352 (Martin Franc) a jako součást řešení projektu CZ.1.07/2.3.00/20.0031 Historizace střední Evropy (Jiří Knapík).

České veřejné mínění a „případ Slánský“

Kevin McDERMOTT

Dvacátého sedmého listopadu 1952 byl Rudolf Slánský, bývalý generální tajemník Komunistické strany Československa (KSČ), odsouzen v Praze k trestu smrti. Byl shledán vinným z vedení údajného „protistátního spikleneckého centra“, sestávajícího ze čtrnácti prominentních stranických a státních funkcionářů, z nichž bylo jedenáct „židovského původu“, jak uváděla obžaloba. Jedenáct obviněných dostalo nejvyšší trest, zbývající tři byli odsouzeni na doživotí. Odsouzení byli oběšeni 3. prosince 1952, jejich popel byl rozptýlen na zledovatělé silnici nedaleko Prahy.

Cílem mého příspěvku není hodnotit příčiny, průběh a výsledky procesu ani posuzovat roli Stalina a dalších sovětských a československých politických a bezpečnostních předáků v této nechutné záležitosti. To již bylo mistrně uděláno Karlem Kaplanem a Igorem Lukešem, abych jmenoval pouze dva historiky.¹ Místo toho jsem se zaměřil na zřídkakdy zkoumané téma reakcí veřejnosti na zatčení Slánského a následný proces. Tomuto tématu se historici po desetiletí vyhýbali. Proto svůj článek pojmám jako příspěvek k rozvíjícímu se výzkumu veřejného mínění v „totalitních“ režimech.² Jak Češi, členové KSČ i nestraníci, reagovali? Jak si vyložit skutečnost, že antisemitská nálada byla tak rozšířená, až hraničila s pogromistickou náladou? Jaký význam by měl být přikládán tomu, že se vyskytly skeptické, nekonformní, a dokonce odlišné politické názory? A co různé reakce veřejnosti vypovídají o poválečné „stalinizaci“ KSČ a jaký byl dopad státem podporovaného teroru na českou společnost jako celek? To jsou závažné otázky a nehodlám předstírat, že znám konečné odpovědi, ale to, že jsme si je položili, nám umožní zpochybnit některé z tradičnějších výkladů tohoto období.

Reakce veřejnosti na Slánského aféru

Své poznatky jsem rozdělil do tří částí: Nejprve popíši rozsah a podstatu anti-semitských nálad, poté se budu zabývat projevy skepse a nesouhlasu s procesem, a konečně se budu věnovat projevům nespokojenosti a mírou, jakou strana ovládala veřejné mínění.

1 Karel KAPLAN, *Zpráva o zavraždění generálního tajemníka*, Praha 1992; Igor LUKEŠ, *The Rudolf Slánský Affair: New Evidence*, *Slavic Review* 1, 1999, s. 160–187; Igor LUKEŠ, *Rudolf Slánský: His Trials and Trial*, Cold War International History Project, Working Paper no. 50, Washington D.C. 2006.

2 Pokud je mi známo, jediné články zabývající se přímo reakcemi veřejnosti na procesy padesátých let jsou: Václav BRABEC, *Vztah KSČ a veřejnost k politickým procesům na počátku padesátých let*, *Revue dějin socialismu* 3, 1969, s. 363–387; Stanislav SIKORA, *K reakcii slovenského obyvateľstva na politické procesy v 50. rokoch*, in: *Politické procesy v Československu po roce 1945 a „případ Slánský“*, Jirí Pernes – Jan Foitzik (eds.), Brno 2005, s. 171–178.

Antisemitismus

Interní dokumenty KSČ dokládají, že Slánského zatčení a proces byly doprovázeny široce rozšířenými výlevy antisemitismu do takové míry, že to funkcionáře KSČ mátló a uvádělo do rozpaků. Několik příkladů za všechny ostatní: například na stranické schůzi v okrese Kladno „*se projevila pogromistická nálada proti Židům [a] byly takové názory, že bude nutné vystěhovat všechny židy do Palestiny*“. Dělníci chemických závodů v Kolíně trvali na tom, že „*Židé měli v rukou stranu – tvrdě trestat a nahrazovat dělníckými poctivými kádry*“, zatímco „*většina*“ jejich spolupracovníků z místního elektrického podniku prohlašovala, že „*kluky židovské všechny pověsit*“. V mnoha případech byla schvalována Hitlerova perzekuce židů. Zaměstnanci velké továrny na elektrické přístroje v Modřanech si postěžovali, že „*Hitler jich hodně pobil, ale měl je pobít všechny*“. Měli bychom „*vzít koště a všechny židy vymést z republiky do moře*“. Ostatní souhlasili a dodali „*je škoda, že Hitler je nevyhubil*“.³

Agenti Státní bezpečnosti (dále jen StB) zaznamenali nespočet živých antisemitských prohlášení. Mezi násilnickými výpady se mj. ozvalo: „*Všechny židy postřílet*“; „*přál by si, aby takového Slánského dostal do rukou a pak z něho řezal řemínky od nohou až k hlavě*“; „*měli by ho pověsit hned*“; „*smradlavý Žid by se měl řezat řemeny*“; „*bylo by třeba z nich řezat kousky*“. Široce rozšířené předsudky popisovaly židy jako líné, nepoctivé, zkažené, bohaté a mocné: „*Dříve ani dnes manuálně nepracovali*“; „*my jsme pracovali, zatímco tyhle svině židovské dřely z nás koruny*“; „*Židé se vždy vyhýbali poctivé práci a měli se dobře*“. Židé slouží světovému kapitalismu jako „*pátá kolona*“: „*Co se jiného nechalo čekat od Slánského, žida, který nikdy nepoznal manuální práci a byl vždy zvyklý na blahobyť*“, – měl by být poslán do Jáchymova, aby si alespoň jednou v životě zvykl na tvrdou práci.⁴ Soukromé rozhovory, zachycené StB, také odhalují rozšířené antisemitské nálady. Z 6776 dopisů zachycených StB mezi 20. a 24. listopadem 1952 „*většina [...] ukazuje stoupající nenávisť vůči židům*“; jejímž drobným příkladem byl taxikář odmítající židovské zákazníky.⁵ Takové názory, ať již vyslovené členy KSČ či nestraníky, dělníky, zemědělci, zaměstnanci a intelektuály napříč republikou se objevují velice často. Stranický materiál o ohlasu procesu mezi pražskými dělníky skutečně dochází k závěru,

3 Národní archiv (dále jen NA), fond 014/2, sv. 9, a. j. 71, list 9 a 15; NA, fond 014/12, sv. 8, a. j. 61, list 8, 9 a 24. (Názvy fondů převzaty z původního označení Archivu Ústředního výboru Komunistické strany Československa – dále jen ÚV KSČ.)

4 Archiv bezpečnostních složek (dále jen ABS), fond Velitelství Státní bezpečnosti, 310-114-6 (zprávy z místních oddělení StB, včetně Prahy); fond Velitelství Státní bezpečnosti, 310-114-7 (zprávy z místních oddělení StB, včetně Slovenska); fond Velitelství Státní bezpečnosti, 310-114-9 (Plzeň); fond Velitelství Státní bezpečnosti, 310-114-11 (České Budějovice); fond Velitelství Státní bezpečnosti, 310-114-12 (Liberec); fond Velitelství Státní bezpečnosti, 310-114-13 (Hradec Králové); fond Velitelství Státní bezpečnosti, 310-114-16 (Brno).

5 ABS, fond Velitelství Státní bezpečnosti, 310-111-3, list 13.

že „rasová otázka“ byla tak naléhavá, že vyžadovala okamžitý politický zásah, aby se zabránilo „rasové nenávisti“.⁶

Lze namítnout, že se jedná o slovní výlevy nepatrné menšiny křiklounů či o výtvary nižších stranických funkcionářů. Žádná z těchto hypotéz nemůže být vyloučena. Ale všudypřítomnost a rozmanitost různých protizidovských prohlášení každodenně zaznamenávaných a okamžitě předávaných vyšším orgánům svědčí o tom, že takové reakce skutečně existovaly. Průzkum náboženského přesvědčení Čechů a Moravanů, provedený Československým ústavem pro výzkum veřejného mínění v červenci 1946, ukázal že „antipatii“ vůči židům pocítovalo téměř 16 % dotázaných, zatímco vůči protestantům 1,3 % a vůči katolíkům 7,4 %.⁷ Nehledě na to, že někteří respondenti vážali odhalit své skutečné názory na poloveřejném fóru, zdá se pravděpodobné, že nedlouho po holocaustu každý pátý Čech zastával antisemitské postoje.

Latentní rasismus byl také způsoben vzestupem převládajícího pocitu krize v letech 1951–1952. Těžké materiální strádání v době „budování socialismu“, zpevňování pracovních norem a hluboká nestabilita na počátku studené války podnítily hledání „vnitřního nepřítele“, což bylo využito a zneužito komunistickými vůdci jako záminka vůči cizincům a potenciálně „neloajální“ občanům a poskytovalo jim bezpečnostní ventil pro zvládání sociálního napětí. A proto se zdá, že mezi stranou podporovanými „antisionistickými“ kampaněmi z konce čtyřicátých let a převládající formou lidového antisemitismu existoval vzájemný vztah. Jedno posilovalo druhé. V tomto smyslu existující antisemitské předsudky nebyly neslučitelné s cíly KSČ. A opravdu, antižidovské citění bylo tak rozšířené, že dokonce mohlo vytvořit jakýsi typ „národní jednoty“, a tak představovalo užitečný, i když nebezpečný a nutně skrývaný nástroj propagandy sloužící k upevnění sociální soudržnosti a prorežimních postojů.⁸

Skepse a nesouhlas

Mým druhým tématem jsou skeptické a nesouhlasné postoje k procesu se Slánským. Není pochyb o tom, že drtivá většina archivních dokumentů svědčí o intenzivním zájmu veřejnosti o průběhu procesu. Rezoluce za rezolucí, telegram po telegramu – 8520 celkem – zaplavilo Ústřední výbor a Státní soud mezi 20. listopadem a 2. prosincem 1952.⁹ Trest smrti výslovně požadovala menšina, drtivá většina žádala „nejpřísnější trest“ pro „zrádce“ a „darebáky“.

6 NA, fond 05/1, sv. 391, a. j. 2327, list 167 a 168.

7 Čeněk ADAMEC – Bohuš POSPÍŠIL – Milan TESAŘ, *What's Your Opinion? A Year's Survey of Public Opinion in Czechoslovakia*, Praha 1947, s. 23.

8 Za vnuknutí myšlenky „národní jednoty“ v této souvislosti vděčím Jaroslavu Šabatovi. Viz: Jaroslav ŠABATA, osobní konzultace, Brno 24. 7. 2007.

9 NA, fond 014/2, sv. 9, a. j. 71, list 2.

Tyto rezoluce byly zasílány továrními dělníky, družstevními rolníky, zaměstnanci státních, ale i církevních institucí, učiteli, ba dokonce školáky z celé země. Několik z nich bylo doprovázeno dlouhými seznamy podpisů, některé byly obsáhlejší, jiné naopak stručné. Formulace a struktura těchto rezolucí jsou stereotypní, fráze a témata se opakují, což vzbuzuje podezření na řízení shora.¹⁰ Právě v tom můžeme spatřovat nejjasnější doklad veřejné podpory procesu a jeho pojmání stranou.

Nicméně bližší průzkum archivních pramenů ukazuje širokou škálu skepse a nesouhlasu mezi obyvatelstvem. Tak například brzy po Slánského zatčení bylo hlášeno, že na Kladně menšina členů strany, převážně předváleční veteráni, odmítla připustit, že bývalý generální tajemník, kterého znali jako věrného „spolubojovníka“ Gottwalda, by byl schopen zrady. Jeden komunista z dolu Fierlinger varoval, že „*si musíme dát pozor, aby v ÚV nebyl někdo, kdo by nám chtěl ‚odrovnat‘ dobré soudruhy*“. Dělníci ze závodu Elektro-Praga se domnívali, že Slánský byl „*hromosvodem, na který se dnes veškeré chyby a nedostatky svedou a ostatní viníci zůstanou čistí*“.¹¹ Dr. Žižka z Liberce prohlásil: „*Dělníci tomu nevěří [jeho zatčení – pozn. autora], neboť Slánský [je] u straníků oblíben*“.¹² Samotný průběh procesu přinesl nárůst kousavé kritiky nezávisle myslících občanů, z nichž někteří ho považovali za „*předem připravené divadlo*“. Podle jiných „*proces je prý sehranou komedií*“, ba dokonce „*fraškou*“. Dělník z Plzně poznamenal, že „*všechno jako zfilmovaný cirkus, je to lepší neposlouchat*“, ředitel cukrovaru z Brna si postěžoval, že „*takové kravinny neposlouchá*“, zatímco nějaký Východočech kategoricky prohlásil: „*Tomu nevěřím ani slovo*“. Další dělníci odsoudili proces jako „*absurdní*“ a „*jest bezcenné o tom hovořit*“. Velmi často se tvrdilo, že za žalostný výkon obžalovaných mohou „*drogy, injekce, narkotika a chemikálie*“. Jedna osoba dokonce prohlásila, že „*obvinění [...] byli biti*“, aby se podřídili.¹³

Šířily se různé fámy, některé bizarní, jiné pravděpodobnější. Tvrdilo se, že „*Slánského banda*“ vůbec neměla být souzena, ale měla být poslána do SSSR nebo západního Německa; Slánský byl obviňován z vraždy Jana Masaryka; vypukne mezinárodní konflikt a Československo se stane novou Koreou; prezident Eisenhower povede osvobozující křížácké tažení proti komunismu. Agenti StB hlásili, že někteří jedinci viděli Moskvu jako organizátora celého případu, ačkoli je zajímavé, že nikdo nezmiňoval Stalina jako iniciátora. Studenti medicíny z Prahy „*sesměšňují proces [...] v tom smyslu, že je nakoman-*

10 NA, fond Rudolf Slánský (nezpracováno) a fond rezoluce Slánský (nezpracovaná část).

11 NA, fond 05/1, sv. 416, a. j. 2460, list 2.

12 ABS, fond Velitelství Státní bezpečnosti, 310-114-7.

13 NA, fond 014/12, sv. 8, a. j. 64, list 7; NA, fond 014/12, sv. 8, a. j. 61, list 8–9; ABS, fond Velitelství Státní bezpečnosti, 310-114-6; 310-114-9; 310-114-11; 310-114-13; 310-114-16.

dovaný z SSSR a podle vzoru VKS(b)“. Bývalí příslušník SNB tvrdil, že „Slánský byl žid, a proto propagoval židovskou otázku, [a tak] musel být na pokyn Moskvy [...] odstraněn,“ a jakýsi kovář z Mnichova Hradiště řekl, že „přijdou chlapani z Východa“, aby se ujistili, že v Československu se nedělá „západní politika tak jako za prvé republiky“.¹⁴

Mnozí občané vědomi si, že hospodářské obtíže v obžalobě sehrály důležitou roli, byli velmi kritičtí k špatným materiálním podmínkám v zemi, ale neobviňovali z nich obžalované, spíše vládu. Je pozoruhodné, že i členové KSČ sdíleli tyto negativní názory. Tak například manželka ministerského úředníka rouhavě poznamenala, že ve skutečnosti by „kapitalisti“ řídili hospodářství lépe než tito komunisté, kteří „mohli ukázat, co se dá udělat pro lid, [ale] zatím jen pozorujeme, že nebudeme mít nic k jídlu“. Nedostatky a vysoké ceny byly stálým zdrojem zájmu. Jakýsi železničář soptil: „Dělníci vesměs nadávají, že jest všechno drahé a platy malé.“ Stranická schůze pražských dělníků shrnula převažující nálady: „Máme prý nejdražší potraviny ze zemí lid. dem. – v roce 1948 to bylo lepší, než teď.“¹⁵ Toto reptání ukazuje, že pokusy označit Slánského za viníka špatné hospodářské situace nebyly zcela úspěšné.

Politická nespokojenost a meze hegemonie KSČ

Politické roztrpčení, hraničící někdy až s otevřeným nesouhlasem, dělalo ústředním orgánům největší starosti. Je pravdou, že případy zjevných antikomunistických postojů byly velmi vzácné: Příležitostně se objevily letáky nebo plakáty se slovy: „Ať žije USA! Smrt komunismu!“ „Smrt Stalina znamená smrt komunismu!“ nebo „Do hajzlu s Gottwaldem!“¹⁶ Máme však mnoho dokladů pro tvrzení, že proces se Slánským měl pro režim nechtěné a kontraproduktivní politické důsledky. Znovu a znovu českoslovenští občané, komunisté i nekomunisté, reagovali na proces naprostým zděšením a kladli si nepříjemnou otázku: Jak je možné, že Slánský a další „lumpové“ mohli sedět na nejvyšších místech tak dlouho a škodit republice, zatímco odpovědné osoby nerozpoznali nebezpečí? Jeden „intelektuál“ shrnul tyto pocity a zdůraznil, že kdyby vůdce strany Klement Gottwald nevěděl o Slánského zrádné činnosti, tak je zřejmé, že „svoji funkci jako předseda strany nevykonával správně“. Ve stejném duchu se zaměstnanci odborářského deníku *Práce* ptali: „Jak je to možné, že [...] vedení strany a předseda nic nevědí,“ když se „vyhodily miliony?“ Dokonce i čle-

14 NA, fond 014/12, sv. 8, a. j. 56, list. 8; NA, fond 05/1, sv. 416, a. j. 2460, list 2; NA, fond 100/24, sv. 108, a. j. 1404, list 18; ABS, fond Velitelství Státní bezpečnosti, 310-114-6; 310-114-7; 310-114-11; 310-114-13; 310-114-16.

15 ABS, fond Velitelství Státní bezpečnosti, 310-111-3, list 10; 310-114-13; NA, fond 05/1, sv. 359, a. j. 2176, list 34.

16 NA, fond 014/12, sv. 10, a. j. 103, list 2; NA, fond 014/12, sv. 10, a. j. 104, list 2; ABS, fond Velitelství Státní bezpečnosti, 310-114-16.

nové strany se nebáli ostře kritizovat konkrétní ministry, včetně Gottwalda a předsedy vlády Antonína Zápotockého, kteří byli výslovně obviňováni, že ignorovali varovné signály zespoda. Jak to, že tito potentáti jsou tak vzdáleni od stížností obyčejných lidí? Proč jsou členové strany tak izolováni od dělníků? Proč nejsou vůdci podrobováni přísnému „prověřování kádrů“ jako všichni ostatní? A neměl by Gottwald sám provést „sebekritiku“ a vysvětlit konání, či naopak nečinnost ÚV KSČ?¹⁷

Pro komunistickou stranu usilující o sociální rovnost byly stejně zneklidňující komentáře, které odrážely hněv lidu. Proletáři chápali, že „výše postavení“ musí mít slušné bydlení a další vybavení, pokud mají republiku reprezentovat, ale „*luxus a velké rozdíly*“ by neměly být dovoleny.¹⁸ Důsledkem bylo, že legitimita strany byla viditelně ohrožena nerovnostářskými praktikami. Ještě dále zašli v negativním hodnocení nálad veřejnosti agenti StB, kteří hlásili, že tovární dělníci „*podpisují resoluce, které žádají odstoupení celé vlády*“. Jeden z agentů StB v Praze prohlásil, že je zřejmé, že „*důvěra vládě a ÚV KSČ je mezi některými pracujícími otřesena, i u členů KSČ*.“¹⁹ Sociální pilíře podpory režimu využily vzácnou příležitost znevážit vedení, závažným důsledkem čehož bylo, že vláda byla přinejmenším nedostatečně bdělá, či přinejhorším neschopná vlády.

Tyto postoje a názory neznamenalou pouhou formalitu. Komunistické vůdce hluboce znepokojily, zasáhly především kádry na nižší úrovni a konkrétní kroky strany. Jasně se to projevilo na důležité poradě v lednu 1952, kdy vzhůru stoupající Antonín Novotný varoval své posluchače: „*Objevily se v řadách našich členů také falešné hlasy, které zřejmě byly do strany infikovány třídním nepřitelem podle směrnic západního rozhlasu a které měly vnášet zmatek a nedůvěru ve vedení strany a vlády*.“ Na některých schůzích „nepřátelé“ pomlouvali vůdce jako „*lháře*“, dokonce se vyskytl „otevřený nesouhlas“ s politikou strany. Odpovědní regionální a odboroví funkcionáři skutečně protestovali proti určitým stranou podporovaným kampaním a dokonce se vyskytly „*útoky na stranu a vládu*“.²⁰ O několik týdnů později sám Gottwald připustil, že „*členové strany postrádají důvěru k vedoucím orgánům strany*“, i když pochopitelně obvinil Slánského z tohoto žalostného stavu věcí.²¹ A na konferenci KSČ, konané ještě v prosinci 1952, provedl vůdce KSČ do jisté míry „sebekri-

17 ABS, fond Velitelství Státní bezpečnosti, 310-111-3, list 19; 310-114-6; 310-114-9; 310-114-12; 310-114-13; 310-114-16; NA, fond 05/1, sv. 416, a. j. 2460, list 1; NA, fond 014/12, sv. 8, a. j. 56, list 7; NA, fond 014/12, sv. 8, a. j. 61, list 8 a 24; NA, fond 014/12, sv. 8, a. j. 64, list 3 a 6; NA, fond 014/2, sv. 9, a. j. 71, list 2, 4, 12-13; NA, fond 19/13, a. j. 149, list 31.

18 NA, fond 014/2, sv. 9, a. j. 71, list 4.

19 ABS, fond Velitelství Státní bezpečnosti, 310-114-6.

20 NA, fond 018, sv. 9, a. j. 76, list 1-6.

21 NA, fond 018, sv. 9, a. j. 77, list 2.

tku“, částečně jako reakci na požadavky zespoda.²² Režim v Československu rozhodně nebyl přímo ohrožen, ale prameny napovídají, že nadvláda elity nad názory řadových členů KSČ, ale i širší veřejnosti dosáhla svých hranic: Komunističtí vůdci vždy velice dbali na svou schopnost ovlivňovat a „kontrolovat“ reakce a nálady veřejnosti.

Tedy závěrem, co archivní záznamy vypovídají o českém veřejném mínění v době procesu se Slánským? Za prvé, mezi občany ČSR ze všech společenských, geografických a generačních vrstev najdeme „polyfonii hlasů“. Postoje k procesu se pohybovaly v rozmezí od hlučné, strážlivé či selektivní podpory k pasivní podrízení, apatii, cynismu, opatrnému nesouhlasu až po otevřenou opozici. Při absenci věrohodných statistických údajů je nemožné posoudit relativní váhu těchto postojů. Ale početné známky nonkonformismu naznačují, že veřejná podpora procesu byla přehnaná, a to jak v médiích, tak ve vnitrostranických dokumentech. Současná historiografie inklinuje ke zdůrazňování formální rituální podpory a, jak se obávám, podceňuje nesouhlasné názory. Většina reakcí nicméně spadá někam doprostřed mezi krajní hodnoty, jimiž jsou „kolaborace“ a „rezistence“.

Za druhé, dokumenty naznačují, že lidový antisemitismus byl v československé společnosti rozšířenější, než se dosud soudilo. Zajisté se nejednalo o vražedný fenomén jako v některých částech Polska. Žádné skutečné fyzické násilí vůči židům se tehdy v ČSR nedělo, pokud je mi známo, ale slovní antisemitské výpady byly velmi časté. Převážně zůstaly na impulzivní podpásové rovině, zrcadlící zřetelný nedostatek soucitu či empatie vůči židovským obžalovaným. Snadno však mohly sklouznout až k šokujícím slovním útokům, hraničícím s nacismem. Jejich početnost a různorodost naznačují, že silné antisemitské názory byly v československé společnosti té doby obecně rozšířené, ale jejich všudypřítomnost a trvalost by měla být nadále zkoumána. Je smutnou skutečností, že téměř úplné zničení židovské komunity v Československu v období holocaustu ani zdaleka neznamenalo vymícení antisemitských nálad a že krize v letech 1951–1952 tyto postoje umocnila.

Za třetí, reakce uvnitř KSČ zviditelnily dosud nejasné hranice „stalinizace“. Řadoví členové KSČ a nemálo nižších funkcionářů se odvážilo adresně kritizovat nejvyšší vůdce, zpochybňovat autoritu a odpovědnost vedení, zasévat pochybnosti o míře vnitrostranické demokracie a rozšiřovat propast mezi „my“ a „oni“. A co víc, hluboce zakořeněný rozpor nezůstal na čistě verbální úrovni. Dělničtí členové KSČ byli odhodláni nadřadit společenskou solidaritu stranické disciplíně tím, že se zúčastnili stávek a demonstrací. Jasně tím ukázali, že výzvy k leninskému demokratickému centralismu nemohou být ztotožňovány s přísnou vnitřní jednotou a jednomyslností. Kromě toho,

22 NA, fond 12, a. j. 59, list 54–57.

čistky a monstrprocesy byly v mnoha ohledech pro vedení KSČ kontraproduktivní, neboť vystavily nežádoucí kontrole zdola stranické rovnostářské principy a „demokratické“ pověření k vládnutí. Nelze popírat, že KSČ byla hierarchicky uspořádána, striktně centralizována a sahala k hrůzostrašným stupňům represe. Ale nikdy nebyla monolitem mluvícím jediným hlasem.

A konečně, což je nejdůležitější, existence kritických názorů a opozičních proudů nás nutí přehodnotit dopad stalinského teroru na československou společnost jako celek. Je zajisté pozoruhodné, že v době vrcholícího stalinského teroru, byla kritika nejvyššího vedení KSČ nejen možná, ale poměrně dalekosáhlá. Ani masové zatýkání ani čistky v komunistických elitách nemohly zcela zničit nezávislé myšlení a dohnat obyvatele k úplné podřízenosti. Zřejmě se nejednalo o zcela „totalitní“ systém schopný svévolně formovat veřejné mínění.²³ Československá společnost, dokonce část KSČ, dokázala tomuto tlaku odolávat. To ovšem neznamená, že by komunistická stavba byla odsouzena k zániku od počátku – díky své přizpůsobivosti a s podporou veřejnosti byla KSČ se svým egalitářským přístupem schopna dojít až k pražskému jaru a dále. Zde předložené důkazy však naznačují, že československý komunistický režim, stejně jako jinde ve střední a východní Evropě, selhal ve své snaze zajistit si trvalou podporu širokých vrstev společnosti.

Z angličtiny přeložili Anna Vaněčková a Lubor Václavů

23 Tento závěr je v souladu se současným pohledem na vývoj KSČ v letech 1945–1953. Viz: John CONNELLY, *Captive University: The Sovietization of East German, Czech, and Polish Higher Education, 1945–1956*, Chapel Hill 2000; Peter HEUMOS, *State Socialism, Egalitarianism, Collectivism: On the Social Context of Socialist Work Movements in Czechoslovak Industrial and Mining Enterprises 1945–1965*, *International Labor and Working-Class History*, 2005, s. 54.

Výrobní kultura – mechanismus státem řízené kampaně ke Stalinovým sedmdesátinám

Jan ŠINDELÁŘ

Před samotným výkladem, v němž se pokusím přiblížit jeden z nejrozsáhlejších projektů komunistické propagandy v poválečném Československu, bych rád citoval dvě krátké ukázky, které s danou problematikou souvisí:

„Osvoboditeli naši! Jest den Vašich sedmdesátých narozenin a my děti rády bychom jej oslavily. Jsme však ještě malé, nemůžeme mnoho dělati, ale přislubujeme Vám, že naší radostí bude pracovati, učiti se a že se staneme zdárnými dětmi naší republiky československé...“ (žákyně páté třídy)¹

„Léta běží, běží stále, stáří je tu nenadále. Jak rád byl by člověk mlád! Život si však nedá diktovat. 70 to je krásný věk, přejeme vám ještě dalších mnoho let. Lid náš veďte ještě dlouho pod ochranou dál, s vaším lidem ruku v ruce by se vpřed ubíral.“ (žákyně III. ročníku střední školy)²

První z ukázek byla adresována T. G. Masarykovi v roce 1920 a druhá J. V. Stalinovi v roce 1949. Hledat analogie mezi stalinským a masarykovským kultem není úkolem tohoto pojednání, ale je otázkou, zda v případě Stalina šlo o pouhý import z východu, provázený silným mocenským tlakem, nebo postupnou transformaci kultu dřívějšího. Poslední krátká ukázka z dětských narozeninových gratulací bezděčně ukazuje synkretismus obou kultů v téměř krystalické podobě:

„J. V. Stalinovi. Hodně a hodně zdraví přeji Vám tatíčku pracujícího lidu v celém světě.“ (žákyně čtvrté třídy)³

Bylo by pošetilé vyvozovat z těchto soliterních příkladů dalekosáhlé závěry, ale například na provázanost mýtů spjatých s císařem Františkem Josefem a prezidentem Osvoboditelem poukázali ve svých pracích Jiří Rak, Dagmar Hájková či Ivan Šedivý.⁴ A kontinuita s tradičními vladařskými atributy je u TGM nepochybná, a navíc jím samotným vědomě spoluvytvářena.

1 Citováno dle: Dagmar HÁJKOVÁ, „Dokud člověk jí klobásy, tak neumře.“ *Oslavy narozenin T. G. Masaryka*, in: *Historik nad šachovnicí dějin. K pětasedmdesátinám Jana Galandauera*, Dagmar Hájková – Luboš Vešek a kol. (eds.), Praha 2011, s. 226.

2 Soubor unikátních žákovských kreseb s politickou tematikou, z něhož cituji, je uložen ve Všeodborovém archivu Českomoravské konfederace odborových svazů (dále jen VOA ČMKOS), ve fondu Ústředního výboru odborového svazu školství a osvěty, kartony 6 a 7.

3 *Tamtéž*.

4 Viz např. Jiří RAK, *Staříčský mocnár a tatíček Masaryk*, in: 19. století v nás. Modely, instituce a reprezentace, které přetrvávají, Milan Řepa (ed.), Praha 2008, s. 267–273; Ivan ŠEDIVÝ, *T. G. Masaryk: zrozen k mýtu*, *Dějiny a současnost* 1, 2007, s. 14–16.

Z Čapkových *Hovorů s TGM*: „Musela se vědomě tvořit tradice. [...] *Prál bych si, aby si naši lidé lépe než posud uvědomili nutnost symbolů; nejen život náboženský, také život politický se smyslově a ideově vyjadřuje symboly [...] to patří ke kšeftu.*“⁵

Oslavy Stalinových kulatých výročí představují ve zkoumání komunistických festivit výraznou položku, a to nejen oslavy narozenin sedmdesátých. Už Stalinovy padesátiny v roce 1929 jsou obecně považovány za počátek toho, co dnes nazýváme kultem osobnosti, tento proces tehdy zůstal prozatím spoután především s realitou Sovětského svazu.⁶ Stejně tak v případě šedesátin o desetiletí později. Nadcházející sedmdesáté narozeniny však už měly i mezinárodní rozměr, což můžeme přičíst na vrub výsledku války, stabilizaci režimů podřízených Moskvě a postupné konsolidaci východního bloku. Ne všude probíhal tento „import kultu“ bezproblémově, ale v československém prostředí byl obraz vítězného vojevůdce a osvoboditele všeobecně přijímán, stejně jako „nerozborné“ přátelství a spojenectví se Sovětským svazem. To je podstatné – pokud chápeme kult osobnosti především jako politický a ideologický konstrukt, jsou jeho legitimita a účinky přímo závislé na utvrzování a odezvě obyvatelstva. Krátce řečeno: Kult je budován nejen shora, ale také zdola.

Mezi primární prameny, o které se opírám v tomto pojednání, patří především materiály uložené v Národním archivu (dále jen NA) a částečně i ve Všeodborovém archivu. Klíčovými jsou v NA fondy Úřadu předsednictva vlády, též fond Sekretariátu Ústředního výboru Komunistické strany Československa (dále jen ÚV KSČ) a fond České tiskové kanceláře (dále jen ČTK), ve Všeodborovém archivu pak výše citovaný fond Ústředního výboru odborového svazu školství a osvěty. Další zdrojem informací je dobový tisk (zejména deníky Rudé právo a Práce) a celá řada oslavných publikací, která ke Stalinovu jubileu vyšla.⁷

Po uchopení moci bylo etablojícímu se režimu zřejmé, že celá řada dosavadních ideologických schémat spjatých s minulostí musí být eklekticky přizpůsobena novým potřebám. Již krátce po válce v tomto směru dosáhl zajímavých výsledků například Zdeněk Nejedlý, který mj. napsal, že „*komunismus Jana Žižky je zajiště bližší českému národu než fašismus císaře Zikmunda.*“⁸

5 Karel ČAPEK, *Hovory s T. G. M.*, Praha 1969, s. 153.

6 Přehledně o vývoji stalinského (a hitlerovského) kultu viz Richard OVERY, *Diktátoři. Hitlerovo Německo a Stalinovo Rusko*, Praha – Plzeň 2006, s. 108–132. Nejnověji a nejpodrobněji pak Stalinův kult zpracoval Jan Plamper (Jan PLAMPER, *The Stalin cult. A study in the alchemy of power*. New Haven – London 2012).

7 Jejich soupis se dochoval v agendě Úřadu předsednictva vlády (dále jen ÚPV), Národní archiv, fond ÚPV – tajná spisovna, karton 484 a 485.

8 Zdeněk NEJEDLÝ, *Komunisté dědici velikých tradic českého národa*, Praha 1951, s. 99–100.

Na konci května 1949 se konal zlomový IX. sjezd KSČ, z něhož vzešla tzv. generální linie výstavby socialismu. Strana vykazovala v tomto období 1 788 381 členů a 522 685 kandidátů členství – nejvíce ve své historii. Stalinovo blížící se jubileum poskytlo straně a vládě optimální příležitost, jak masivní propagandou zapůsobit na široké vrstvy obyvatelstva, protože to také „patřilo ke kšeftu,“ navíc adventní termín oslav představoval šanci překrýt a vytěsnit tradiční pojetí Vánoc.⁹ Obdobně postupovali i vládcí okolních „bratrských“ zemí. S prvním komplexním návrhem oslav přišel Jiří Hendrych, toho času člen kulturně-propagačního oddělení ÚV KSČ. Dokument je datován 13. srpna 1949 a sekretariát ÚV KSČ ho projednal na svém zasedání 23. srpna 1949.¹⁰ V krátkém úvodu jsou zachyceny hlavní axiomy, o jejichž vyzdvížení má kampaň především usilovat. Krátce je nyní shrnu:

- a. Stalin je geniální vůdce sovětského lidu a mezinárodního proletariátu
- b. Stalin je strůjce nového světového řádu, v němž už není člověk vykořisťován člověkem
- c. Stalin je vítěz druhé světové války a velký bojovník za mír
- d. Stalin je osvoboditel ČSR
- e. Stalin je geniálním Leninovým žákem, jehož dílo a myšlenky nás dovedou k socialismu

Hendrych dále ve zmíněném materiálu navrhuje vytvořit zvláštní vládní výbor pro koordinaci oslav, s předsedou Viliamem Širokým v čele. Do hlavních plánovaných aktivit zahrnuje předkladatel především podpisovou akci, jejímž cílem je sebrat 8–9 miliónů podpisů pod zdravici určenou Stalinovi, dále pak sbírku darů a socialistické závazky pracujících. V rámci oslav by také mělo dojít k položení základního kamene k budoucímu pražskému Stalinovu pomníku, přičemž soutěž na vítězný návrh vypsal Rada Ústředního národního výboru hlavního města Prahy již 7. dubna 1949. Sekretariát Hendrychův návrh s drobnými úpravami schválil a Širokého nahradil na předsednickém postu Václav Kopecký.

Přes předsednictvo ÚV KSČ doputoval návrh na zřízení příslušného orgánu až do vlády a ta svým usnesením z 27. září 1949 ustavila *vládní komisi pro koordinaci oslav 70. narozenin generalissima J. V. Stalina*, jak zněl plný název tohoto tělesa.¹¹ Složení bylo reprezentativní – v šestnáctičlenném sboru kromě Kopeckého zasedl mj. jeden náměstek předsedy vlády, pět dalších mi-

⁹ Souhrnné pojednání o změnách v pojetí tohoto svátku viz Petr KOURA – Pavlína KOUROVÁ, *České Vánoce. Od vzniku republiky do sametové revoluce*, Praha 2010.

¹⁰ NA, fond KSČ – Ústřední výbor 1945–1989, Praha – sekretariát 1945–1989, archivní jednotka 80, bod 7.

¹¹ Prameny k činnosti komise viz NA, fond ÚPV – tajná spisovna, karton 484 a 485.

nistrů, jeden místopředseda Národního shromáždění, čtyři ministerští náměstci a také Jiří Hendrych. Při komisi vznikl i čtyřčlenný sekretariát spojující do jednoho týmu vysoké úředníky předsednictva vlády, Ústředního akčního výboru Národní fronty (dále jen ÚAV NF), ministerstva informací a Ústřední rady odborů (dále jen ÚRO). Komise se do 21. prosince sešla celkem třináctkrát a hned počátkem října začala vyvíjet intenzivní činnost v několika směrech. Popsat zde dopodrobna celé spektrum mamutích oslav není možné, přehledně to již udělali Pavlína a Petr Kouřovi ve zmiňované knize *České Vánoce*. Proto se nyní zaměřím na dvě položky celostátního charakteru – podpisovou a dárkovou akci.

Již jsem zmínil původní Hendrychův ambiciózní cíl získat až devět miliónů podpisů ke gratulačnímu dopisu, nyní se přikročilo k realizaci tohoto záměru. Času nebylo nazbyt – vše se mělo stihnout do zahájení listopadových Dnů československo-sovětského přátelství, které se v roce 1949 konaly vůbec poprvé a během nichž se měly podpisy sbírat. Jednotný podpisový formulář byl objednan už 8. října v počtu 120 tisíc kusů, z toho 35 tisíc výtisků bylo ve slovenské verzi. Politicky exponovaný text samotné zdravice zabral více času. Dle dochovaných dokumentů se na této práci kromě sekretariátu komise podíleli i Zdeněk Nejedlý a Jan Drda, 14. října vše schválil i prezident Gottwald. Pouze oslovení „Drahý soudruhu Staline“ navrhl zaměnit za „Drahý Josefe Vissarionoviči“. Tento návrh byl však vzápětí odmítnut triumvirátem Hendrych-Kopecký-Nejedlý s odůvodněním, že „*zni v češtině nezvykle*“.¹² Po dalších drobných úpravách tak mohla být 15. října vyhotovena objednávka celkem 300 tisíc plakátů formátu A1 a A3 v pěti jazykových mutacích, k tomu ještě 810 na ručním papíře. Další statisíce plakátů bylo vytištěno se Stalinovým portrétem.

K podpisové akci vydal Ústřední akční výbor Národní fronty podrobnou směrnici, která doplňovala pokyny pro Dny československo-sovětského přátelství, které byly zahájeny 2. listopadu 1949. Mezi prvními podepsal prezident a členové vlády. Závody nad padesát zaměstnanců a školy obdržely podpisové archy od místního národního výboru (dále jen MNV), funkcionáři podepisovali na schůzích a ostatní občané na MNV či je přímo u nich doma navštívila jedna ze zhruba 130 tisíc dvoučlenných úderek. Zároveň spustila tištěná média kolotoč zpravodajství o manifestačním průběhu celé akce. Rudé právo například přineslo 9. listopadu jímavý příběh negramotné stařenky, která se ve svých 88 letech naučila psát, aby svedla vykroužit svůj autogram na arch putující až do Moskvy, a 10. listopadu zase najdeme úsměvnou informaci o tom, že v agitačních dvojicích jsou zastoupeny všechny složky Národní fronty. Pravdou ovšem je, že akce, která měla

12 NA, fond ÚPV – tajná spisovna, karton 484.

původně skončit právě 10. listopadu, byla na Kopeckého návrh prodloužena, protože „v četných místech [...] nebyla organizačně zvládnuta.“¹³

Nakonec tedy probíhalo sbírání podpisů až do 20. listopadu, o čtyři dny později referovali členové koordinační komise o výsledcích přímo Gottwaldovi. Výsledný součet se dle *Rudého práva* k tomuto dni zastavil na čísle 8 859 125, archivní materiály z pozdější doby hovoří o sumě 8 877 565. Hendrychův odhad se tedy naplnil, je však pravděpodobné, že docházelo k několikanásobnému podpisu téže osoby. Tomuto tvrzení napovídá svědectví deníku brněnského spisovatele Čestmíra Jeřábka:

„Já [...] *podpisoval třikrát – v úřadě, doma a ve Svazu spisovatelů*. Na tento způsob bude možno získat podpisy více nežli třiceti milionů Čechoslováků.“¹⁴ V obecní kronice obce Líšný se můžeme dočíst, že zdravotníci podepsalo 75 % obyvatel semilského okresu.¹⁵ Podpisové archy byly svázány do celkem 356 svazků a zaujaly místo mezi ostatními dary J. V. Stalinovi.

Dárková akce se rozbíhala paralelně se sbíráním podpisů a koordinací byla pověřena Ústřední rada odborů, zpočátku organizovaly návrhy a zhotovení jednotlivé zaměstnanecké svazy, později přešla tato role do působnosti krajských odborových rad. Vládní komisí bylo rozhodnuto, že před odesláním do Moskvy proběhne výstava darů v pražském Veletržním paláci, a to v termínu od 4. do 11. prosince (V Bratislavě se souběžně konala menší výstava slovenských darů, které se pak přesunuly do Prahy.) Desítky výrobků proudily na přelomu listopadu a prosince směrem do Holešovic, aby pracující měli možnost na vlastní oči spatřit předměty, které v běžné prodejní síti nebylo možné nalézt. Nutno podotknout, že celá řada z nich byly skutečné unikáty a celkové počty šly do stovek (jen z jednotlivých závodů dorazilo 714 darů). V Národním archivu se dochovaly fotografie většiny z nich i s popisem.¹⁶ Zastavím se jen u těch nejvýraznějších.

Tatra Kopřivnice věnovala elegantní pětisedadlový kabriolet Tatra T87, který byl vyroben v jediném kusu. Stalin v něm však dle všeho nikdy nejel a po řadě peripetií se tento automobil nakonec vrátil zpátky do Československa a je k vidění v kopřivnickém muzeu. Tuzemský automobilový průmysl tak přišel o potenciálně skvělý exportní artikl. Aero Vysocany zkonstruovalo dvoumotorový sportovní dolnoplošník AE 45. Vozový park pokračoval čtyřsedadlovým Mínorem ze závodu Rudý Letov Letňany a Škodou Tudor z Mladé Boleslavi. Nechyběla ani motorka Jawa 250. Stalinovy závody v Záluží

13 Stručný výtah ze 6. schůze vládní komise pro koordinaci oslav 70. narozenin generalissima Stalina, viz NA, fond ÚPV – tajná spisovna, karton 484.

14 Čestmír JEŘÁBEK, *V zajetí stalinismu. Z deníků 1948–1958*, Brno 2000, s. 43.

15 Kronika je dostupná na internetových stránkách obce na adrese <http://www.lisny.cz> [citováno dne 26. 11. 2012].

16 NA, fond ÚPV – tajná spisovna, karton 2341 a 2342.

u Mostu darovaly cisternu benzínu zbarvenou do ruda. Raritou mezi dárky byl nepochybně obří salám, vážící 160 kg. Darem sui generis pak byly údernické „stalinské“ směny.

Expozici navštívilo během jednoho týdne 80 tisíc návštěvníků a otevírací doba musela být prodloužena až do půlnoci. Po skončení výstavy byly dary pečlivě zabaleny a z nádraží Praha-Bubny vlakem vypraveny do Čierné nad Tisou, kde už čekala zmíněná cisterna benzínu a dva kladrubští hřebci, kteří byli také součástí dárkové akce. Celá výprava po přeložení na sovětské vagóny pak ve středu 14. prosince 1949 opustila území Československa a směřovala dále do Moskvy. Celkem měl vlak třináct vagónů plus cisternu. Obdobný vlak vypravili například i Poláci.¹⁷ V sobotu 17. prosince dorazily československé dary do Moskvy na Kyjevské nádraží. O den dříve pak odjela směr Moskva československá delegace vedená Širokým, která měla dary oficiálně předat a zúčastnit se slavnostního shromáždění ve Velkém divadle 21. prosince. Vybrané dary ze SSSR a ostatních zemí pak byly společně vystaveny v Puškinově muzeu.

Oslavy v Praze ve dnech 20. a 21. prosince 1949 byly vyvrcholením celostátní akce. Již v jedenáct hodin dopoledne v úterý 20. prosince se sešlo Národní shromáždění, aby na slavnostním zasedání manifestačně vyjádřilo vděk a úctu sovětskému vůdci. V podvečer téhož dne proběhlo také slavnostní zasedání ÚV KSČ ve Španělském sále Pražského hradu, hlavní projev pronesl generální tajemník ÚV KSČ Rudolf Slánský. Největší oslavné shromáždění proběhlo potom následující den v Průmyslovém paláci za účasti prezidenta republiky (který měl také hlavní projev), členů vlády, diplomatického sboru (včetně sovětského velvyslance Silina) – celkem uvádí prameny na 66 800 přítomných.¹⁸ Přímo v den narozenin pak byly na Letné položeny základní kameny k budoucímu Stalinovu pomníku – paradoxně kvůli zanedbanému geologickému průzkumu na místě, kde nakonec pomník nestál.¹⁹

Závěrem tohoto příspěvku ještě několik shrnujících poznámek. Megalomanské oslavy Stalinových sedmdesátých narozenin jsou prvotřídní ukázkou fungování komunistické propagandistické mašinérie. Prvotní směrnice vzniknuvší uvnitř KSČ byla přes vládní nařízení postupně přetavena v koordinovanou státní akci, do níž se aktivně zapojovaly v podstatě všechny složky „obrozené“ Národní fronty, nejvýznamněji působily především ÚRO, Svaz československo-sovětského přátelství (který zaznamenal mohutný nárůst členů) a Československý svaz mládeže. Pomocí směrnice z ÚAV NF byly instruovány

17 Ukázkou některých polských darů přináší fotografická publikace Lech MAJEWSKI – Michał OGÓREK – Iza WOJCIECHOWSKA, *Nasz Stalin*, Olszanica 2003.

18 Zpráva sekretariátu vládní komise pro koordinaci oslav 70. narozenin generalissima Stalina – NA, fond ÚPV – tajná spisovna, karta 484.

19 O tom podrobněji viz Jan ŠINDELÁŘ, *První máj – kultu čas. Z historie pražského Stalinova pomníku na Letné*, Dějiny a současnost 5, 2010, s. 14–16.

a zapojovány též jednotlivé stupně a složky státní správy – krajské, okresní i místní národní výbory. Například distribuci podpisových archů ke zdravotní péči řídily na místní úrovni především MNV. Vysílání úderů ke sbírání podpisů zajišťoval MNV spolu s místními akčními výbory Národní fronty. Vzhledem k prodloužení podpisové akce oproti plánu můžeme dedukovat, že celé soukolí nefungovalo zcela bezvadně. Samozřejmě je třeba též vážit, kde končily direktivy z centra a začínala iniciativa zdola, případně kdy šlo o vyloženě formální a laxní přístup podřízených orgánů. O tom se ale ve svodkách ústředních orgánů většinou nedočteme.

Příspěvek k problematice zemědělského osidlování Trutnovska po roce 1945 s ohledem na horská pastvinářská družstva

Tamara NOVÁKOVÁ

Následující příspěvek k problematice dějin zemědělského osidlování okresu Trutnov po roce 1945 s ohledem na horská pastvinářská družstva je prvním nahlédnutím do dané problematiky. Pastvinářská družstva a komplexní vyhodnocení jejich politické role a hospodářské efektivity nejen na Trutnovsku čekají stále na své zpracování.

Osidlování českého pohraničí bylo zásadně propojeno s vysídlováním německého obyvatelstva. Jednalo se o migrační pohyb, který v našich dějinách nemá obdoby.¹ Pozemková reforma, osidlování pohraničí a vysídlení Němců byly exilovou vládou plánovány od počátku čtyřicátých let, ale ucelené plány a právní kodifikace vznikaly až v průběhu výše zmíněných dějů od dubna 1945. Mezinárodního souhlasu s vysídlením Němců a tudíž nepřímo i s konfiskací majetku, která byla předpokladem pro osidlování, se Československo dočkalo až na postupimské konferenci 2. srpna 1945. Nicméně všechny politické síly v zemi byly rozhodnuty nepodmiňovat počátky osidlování potvrzením vysídlení,² natož jeho ukončením.³

Zemědělské osidlování bylo provázeno národně sociálními provoláními, která zaznívala ze všech politických stran, objevovala se v tisku a byla obsažena v textech právních dokumentů.⁴ Tento akcent vycházel jednak z válečných událostí, dopadů velké hospodářské krize a kritiky liberalismu a rýsoval se v okruhu londýnské i moskevské emigrace. Aspekt národní obsahoval požadavek na konfiskaci půdy Němců a Maďarů a aspekt sociální na přiděly

1 Adrian von ARBURG – Tomáš STANĚK (eds.), *Vysídlení Němců a proměny českého pohraničí 1945–1951: Dokumenty z českých archivů. Díl I.: Češi a Němci do roku 1945 – Úvod k edici*, Středokluky 2010, s. 10, srov.: Lubomír SLEZÁK, *Osídlování pohraničí českých zemí v letech 1945–1959*, in *Hospodářské dějiny*, 1980, s. 280 a; František ČAPKA – Lubomír SLEZÁK – Jaroslav VACULÍK, *Nové osídlení pohraničí českých zemí po druhé světové válce*, Brno 2005, s. 6.

2 František ČAPKA a kol., *Nové osídlení*, s. 31.

3 Konfiskovaný majetek měl být původně vysídlelcům kompenzován z reparačních nároků Československa vůči Německu, nakonec ale spojenci uznali konfiskovaný majetek za majetek československého státu, který z reparací odečten nebyl. František ČAPKA a kol., *Nové osídlení*, s. 97. Vysídlení ocitnuvší se v pozdější Spolkové republice Německo byli kompenzováni spolkovou vládou, zejména na základě zákona o vyrovnání (*Lastenausgleichsgesetz*) z roku 1952 a dalších právních norem.

4 Např. Košický vládní program, směrnice Ministerstva zemědělství (dále jen MZ) z 10. 5. 1945 o Národních výborech (dále jen NV), dekrety prezidenta republiky atd.

půdy bezzemkům⁵ a malorolníkům a obsahoval i vize socializačních a družstevních projektů.⁶

Pro potřeby osidlování bylo třeba nové definice pohraničí, nakonec zvítězila varianta, kdy základní jednotkou byl politický okres (dále jen p. o.). V Čechách a na Moravě jich k osidlování bylo určeno pětasedesát.⁷

Půda v pohraničí měla různý charakter, obecně se jednalo o hornatější území s lehčími půdami,⁸ v prvním sledu, už v roce 1945, byla osídlena nejkvalitnější půda, která se nacházela v severních Čechách, v tzv. vnitřním pohraničí a na jižní Moravě.⁹ Preferovalo se skupinové osidlování. Osídlenci měli podle generálního zemědělského osidlovacího plánu z července 1946 najít nové působiště nedaleko svého původního – v klimaticky podobných podmínkách.¹⁰ Celkově bylo nutno osídlit 1 500 000 ha zemědělské půdy, k čemuž bylo potřeba cca 120 000–140 000 zemědělských rodin, 150 000 ha bylo vyčleněno na plánované družstevní pastviny a údolní statky a cca 60 000 ha půdy ve výšce nad 750 m n. m. mělo být zalesněno.¹¹ Na rozdíl od zemědělské půdy,

5 Jan RYCHLÍK, *Pozemková reforma v českých zemích v letech 1945–1948*, in: *Zemědělství na rozcestí 1945–1948*, Studie Slovákckého muzea Uherské Hradiště 3, 1998, s. 7.

6 Na jaře a v létě 1945 vznikala celá řada právních norem umožňujících a korigujících zemědělské osidlování. Až devět dní po směrnici pro NV vychází v platnost dekret č. 5/1945 Sb., o národních správách, o osidlování sice vůbec nehovoří, ale rozumělo se samo sebou, že národní správci zůstanou a majetek jim bude, pakliže se osvědčí, nakonec přednostně přidělen. Dne 21. června byl podepsán tzv. zemědělský dekret č. 12/1945 Sb., rámcově definující konfiskaci nepřátelského majetku (v případě Němců kolektivně, v případě zrádců a kolaborantů individuálně) a přidělování, velikost přidělů a to, kdo má na ně nárok, tedy obce, okresy, stát, družstva, deputátníci, zemědělství dělníci, malozemědělci, dělníci, zaměstnanci a živnostníci, ti poslední jmenovaní pro zřizování zahrad. Dekret určoval i kupní cenu zemědělské půdy a hospodářských nemovitostí.

Konfiskační řízení bylo v kompetenci NV, podklady pro přiděly a návrhy na přiděl měly zajišťovat Okresní a Místní rolnické komise při NV. Majetek měl spravovat Národní pozemkový fond (dále jen NPF) zřízený až 3. září 1945 vydáním nařízení č. 70. Posledním klíčovým dekretem je dekret ze dne 20. 7. 1945 č. 28/1945 Sb., o osidlování. V červenci je také finalizován generální plán zemědělského osidlování. Jiří KOŤÁTKO, *Zemědělská osidlovací politika v pohraničí*, Praha 1946, s. 24–25, František ČAPKA a kol., *Nové osídlení*, s. 37–38. Velikost přidělu byla na 5 ha orné, celkem 8 ha zemědělské, resp. 8 ha orné, celkem 10 ha zemědělské, resp. 10 ha orné, celkem 13 ha zemědělské půdy, v pastvinářských oblastech bylo možno rozšířit až do 20 ha, 10–13 ha bylo určeno jako základní výměr zemědělské usedlosti, kterou zvládně obhospodářit jedna rodina, aniž by si musela najímat pomocníky na sezónní práce. (Což je menší výměra, než jak byla chápána seelská usedlost za první republiky, 15–50 ha, jedna rodina, námezdní stále a sezónní síly.) Aby bylo dosaženo této optimální velikosti, bylo potřeba scelovat malá trpasličí hospodářství a rozdělávat velké pozemky. Důležitými nástroji, zejména na regionální úrovni, byly vedle rolnických komisí (dále jen RK) tvořených bezzemky schvalující žadatele o půdu, osidlovací komise MZ, které měly zajistit technické a administrativní práce a tvořily komunikačního prostředníka mezi RK a MZ. František ČAPKA a kol., *Nové osídlení*, s. 43 a Jiří KOŤÁTKO, *Zemědělská osidlovací politika*, s. 29.

7 František ČAPKA a kol., *Nové osídlení*, s. 23.

8 Jiří KOŤÁTKO, *Zemědělská osidlovací politika*, s. 52.

9 Lubomír SLEZÁK, *Zemědělské osidlování pohraničí českých zemí po druhé světové válce*, Brno 1978, s. 59–60. Nejdřív byly osídleny okresy Zatec, Most, Bílina, Litoměřice, Česká Lípa a Znojmo, Moravsky Krumlov, Hustopeče a Mikulov.

10 To znamená podobnou teplotu, četnost srážek, délku vegetačního období s podobným typem půdy. Lubomír SLEZÁK, *Zemědělské osidlování pohraničí*, s. 88.

11 František ČAPKA a kol., *Nové osídlení*, s. 59.

kteřá nemohla být přidělována obcím, okresům a státu, měla být lesní půda výhradně zestátněna.¹²

Problematické se ukázalo osidlování okresů tzv. vnějšího severozápadního pohraničí a některých oblastí jižních a jihozápadních Čech a severní Moravy. Do podzimu 1947 se podařilo osídlit 4/5 pohraničí, situace se lišila okres od okresu, region od regionu.¹³ V pohraničí došlo k zásadní národnostní, kulturní a náboženské proměně. Proměnou prošel i vztah ke krajině. Vysídlení Němců a následné osidlování pohraničí podpořilo proces vylidňování venkova.¹⁴

Okres Trutnov v letech 1945–1949

Okres Trutnov nepatřil ani k těm okresům, které byly osídleny rychle a podle tehdejších kritérií úplně, ale ani k těm, kde byla situace krizová. Horský hraniční okres Trutnov leží v severovýchodních Čechách, na severu a severovýchodě je definován státní hranicí, na západě sousedí s okresem Vrchlabí, na jihu s okresy Dvůr Králové nad Labem a Náchod a na východě s okresem Broumov. V roce 1930 měl politický okres Trutnov 80 000 obyvatel a rozlohu 50 000 ha. Do 30. září 1938 a opětovně pak od května 1945 až do zavedení krajského zřízení (1. ledna 1949) ho tvořily čtyři soudní okresy (dále jen s. o.): Úpice,¹⁵ ve kterém převažuje typ půdy obilnářsko-bramborářské,¹⁶ jako jediný s. o. zůstal po 30. září 1938 součástí okleštěné československé republiky. Trutnov,¹⁷ půdní typ obilnářsko-bramborový,¹⁸ hornický Žacléř¹⁹ s převládajícím půdním typem horským s těžší a hlubší vrstvou půdy²⁰ a nakonec Maršov s téměř výhradně německým obyvatelstvem,²¹ s převládajícím půdním typem horským s lehčí a mělkou vrstvou půdy.²² Polovina území p. o. se rozkládá na úpatí a částečně i na hřebenech Krkonoš.²³ P. o. Trutnov patří k nejhornatějším okresům republiky, kromě východních Krkonoš do něj zasahují Vraní hory (Žacléřsko) a Jestřebí hory (Úpicko).²⁴

12 Jiří KOŤÁTKO, *Zemědělská osidlovací politika*, s. 30.

13 František ČAPKA a kol., *Nové osídlení*, s. 82–92.

14 *Tamtéž*.

15 Podle sčítání lidu z roku 1930 tvořil s. o. Úpice cca 29 % p.o. Trutnov, jednoznačně převládala český živel. *Statistický lexikon obcí v zemi české*, Praha 1934, s. 368–372.

16 *Popis okresu Trutnov*, pro úřední potřebu vydala okresní služba SÚS Trutnov, Trutnov 1956, s. 24–26.

17 Podle sčítání lidu z roku 1930 tvořil s. o. Trutnov 55,2 % obyvatel p.o. Trutnov, převládala zde německý živel (nejvíce Čechů v sídelním městě Trutnově). *Statistický lexikon*, s. 368–372.

18 *Popis okresu Trutnov*, s. 24–26.

19 Podle sčítání lidu z roku 1930 tvořil s.o. Žacléř 12,43 % obyvatel p. o. Trutnov, převládala německý živel. *Statistický lexikon*, s. 368–372.

20 *Popis okresu Trutnov*, s. 24–26.

21 *Statistický lexikon*, s. 368–372.

22 *Popis okresu Trutnov*, s. 24–26.

23 *Tamtéž*.

24 *Tamtéž*.

Okres Trutnov byl relativně bohatý na nerostné suroviny, zejména kamenné uhlí²⁵ a uran. V okrese byl od konce 19. století silně zastoupen papírenský, textilní a dřevozpracující průmysl.²⁶ Půdu původně obdělávali převážně drobní a střední rolníci a početná skupina kvozemědělců. V okrese se nacházelo i několik velkostatků s výměrou nad 100 ha.²⁷ V jižní půlce politického okresu převládal půdní typ obilnářsko-bramborový a v severní hornaté polovině typ horský s extenzivním hospodářstvím, což je půda s malými výnosy na velké ploše. Tradičně se v p. o. pěstoval zejména len, oves, žito a jetel. Jednou z nejužší položených zemědělských obcí jsou Horní a Dolní Albeřice.²⁸ Před válkou se tu nacházela tři hospodářství s výměrou půdy nad 20 ha.²⁹ V padesátých letech se ve vysídleneckém časopise *Aus Rübzahlsh Heimat* objevil článek bývalého albeřického učitele o historii regionu s pasáží věnovanou zemědělství: Mezi nejčastěji a nejuspěšněji pěstované plodiny patřil v celém údolí ječmen, oves, letní a zimní žito, brambory a pro východní Krkonoše typický len. Stávalo se často, že díky drsnému horskému klimatu nestihli sedláci úrodu sklídit před prvním sněhem, který mohl přijít už v polovině října. V pozdních třicátých letech experimentoval sedlák Bruno Rintschwentner s pěstováním letních brambor a letní pšenice.³⁰ Nutno podotknout, že pšenice nebyla pro Trutnovsko vůbec typická.³¹

V nejvyšších polohách okresu, v Krkonoších, se jednalo o oblast pastvinářskou s chovem plemenného skotu³² částečně navázaného na specifický typ krkonošského horského budního hospodářství.³³ Dominujícím skotem byl typ červenostrakaté krávy, která byla zkřížená z původní červinky s býky siemenského typu přivezených v 19. století z Alp.³⁴ Vedle skotu se nejvíce chovaly

25 Zejména začleřské, svatoňovické a radvanické vrstvy. *Popis okresu Trutnov*, s. 6.

26 *Popis okresu Trutnov*, s. 16–23.

27 *Die Gemeinde des Reichsgaues Sudetenland*, Ausführliche amtliche Ergebnisse der Volks-, Berufs-, und Betriebszählung von 17. Mai 1939 für jede einzelne Gemeinde, Warnsdorf, 1941. Mezi nejvýznamnější patřil velkostatek Vlčice. Antonín JUST (ed.), *15 vítězných let na Trutnovsku 1945–1960*, Vlastivědný sborník, Trutnov 1960, s. 77.

28 Tamara NOVÁKOVÁ, *Místo krávy psací stroj*, Rigorózní práce, Pedagogická fakulta Univerzity Karlovy v Praze 2009, s. 33.

29 *Amtliches Gemeindevverzeichnis für das Deutsche Reich auf Grund der Volkszählung 1939*, Berlin 1941, s. 264.

30 Wenzel HOFMANN, *Die Gemeinde Albendorf*, *Aus Rübzahlsh Heimat* 11, 1954, s. 5.

31 *Popis okresu Trutnov*, s. 24–26.

32 V době osvobození v roce 1945 se v p. o. Trutnov nacházelo 21 662 kusů skotu, v roce 1956 už jen polovina; prasat v roce 1945 jen 1640 kusů a v roce 1956 už 6671, ovce a koně prakticky vůbec. *Popis okresu Trutnov*, s. 36–37.

33 Budní hospodářství bylo nejtypičtější pro obce Velká a Malá Úpa, Horní Velká a Malá Úpa a hřebeny Krkonoš.

34 Počet dojených krav na jeden tisíc kusů byl největší v celé republice, ale odchov telat byl na velmi nízké úrovni. Michal HEJCMAN – Alena MLÁDKOVÁ – Stanislav VACEK – Vilém PAVLŮ – Pavla HEJCMANOVÁ – Ivo ĽABOREWICZ, *Zemědělství*, in: Krkonoše: příroda, historie, život, Jiří Floušek –

kozy a prasata, ovce minimálně, pro horské louky byly ovce považovány až do devadesátých let 20. století díky své téměř stoprocentní spásavosti za škodlivé, i když pastvinářská družstva s jejich chovem experimentovala. Tažnou sílu zajišťoval skot, méně pak koně.³⁵

Podle statistických údajů³⁶ bylo v trutnovském okrese 26 352 ha zemědělské půdy (cca 50 % celkové rozlohy okresu), z toho orná půda tvořila 17 660 ha.³⁷ Na nové osídlenec čekalo 13 000 ha zemědělské půdy.³⁸

V roce 1930 žilo v trutnovském okrese cca 56 000 obyvatel hlásících se k německé národnosti a cca 24 000 k české.³⁹ I v trutnovském okrese se osidlování překrývalo s vysídlováním.⁴⁰ Výjimku tvořily horské obce, které se nepodařilo osídlit trvalými obyvateli, popřípadě osidlování nastalo až po vysídlení Němců.⁴¹ V tomto případě je nám k dispozici zajímavý pramen z pera předsedy Místní správní komise v Dolních a Horních Albeřicích a respicienta finanční stráže (dále jen FS) v jedné osobě Bohumila Černého, který měl mimo klíčové vysídlovací agendy zajistit sklizeň chlebového i krmného obilí, lnu a brambor na podzim roku 1945, ale i 1946, neboť na podzim 1946 zůstávala v obcích ještě velká část Němců určených k vysídlení, ale kromě příslušníků FS žádný Čech.⁴² Oboje Albeřice, stejně jako další obce horské části trutnovského okresu, nebyly nakonec osídleny vůbec. Albeřice si v roce 1947 vybral za své rekreační útočiště Syndikát českých spisovatelů.

Na Trutnovsku začal český živel převažovat až na počátku roku 1946. V roce 1947, tedy po skončení hlavní etapy vysídlování, žilo na Trutnovsku

Olga Hartmannová – Jan Štursa – Jacek Potocki (eds.), Praha 2007, s. 768.

35 *Tamtéž*. Rostlinná výroba se zaměřovala na produkci krmiv pro chov skotu, na pěstování obilovin byla vyčleněna menší plocha, což mělo vliv na nižší stavu prasat.

36 Státní oblastní archiv v Zámrsku – Státní okresní archiv Trutnov (dále jen SOkA Trutnov), fond Národní pozemkový fond (dále jen NPF) nezpracovaný fond, záznam ze 4. 4. 1947.

37 Dále bylo určeno 60 ha pro vojenské účely, 860 ha na zalesnění a 1500 ha pro Horská pastvinářská družstva (dále jen HPD). SOkA Trutnov, NPF, záznam ze 4. 4. 1947. Nakonec HPD získala 3968 ha. Výkaz o stavu HPD k 31. 12. 1946, SOkA Trutnov, fond Osídlovací komise Ministerstva zemědělství (Osídlovací komise MZ) nezpracovaný fond. Zalesněno bylo nakonec mezi léty 1945–1955 3499 ha. *Popis okresu Trutnov*, s. 63.

38 *15 vítězných let na Trutnosvku*, s. 77.

39 *Statistický lexikon*, s. 368–372.

40 V rámci mezinárodně neschváleného vysídlování v roce 1945 byly z okresu Trutnov vypraveny tři transporty s 2156 osobami. V rámci mezinárodně schváleného vysídlení bylo vypraveno pětadvacet transportů a v nich cca 30 000 lidí, mimoto bylo několik tisíc lidí vysídleno v rámci antifašistických a dodatečných transportů. Viz Tamara NOVÁKOVÁ, *Místo krávy psací stroj*, s. 130–184. Zajímavé je, že situace v druhém krkonošském politickém okrese Vrchlabí byla diametrálně odlišná, viz Martin BARTOŠ, *Odsun Němců 1945–1946*, Krkonoše a Jizerské hory 4–9, 2005.

41 Sklizeň se odehrála v srpnu 1946 ještě za pomoci 110 Němců, převážně žen mezi patnácti a šedesátí lety, neboť kromě členů finanční stráže nepříbyli do podzimu 1946 do Albeřic žádní noví osídlenec. Viz Tamara NOVÁKOVÁ, *Syndikát českých spisovatelů osídluje Horní Albeřice*, *Marginalia historica* 2, 2010, s. 68–108.

42 K datu 14. 10. 1946 bylo z obou Albeřic odsunuto 170 Němců. Pozemky a dobytek převzalo Horské pastvinářské družstvo. Tamara NOVÁKOVÁ, *Místo krávy psací stroj*, s. 186.

68 % obyvatel z roku 1930. Od počátku padesátých let dochází k opětovnému vylidňování vesnic a koncentraci obyvatelstva do průmyslových částí okresu. Migrací se snížil počet obyvatel zejména v horských obcích, které se přeměnily na rekreační střediska. Úbytek obyvatelstva vyvrcholil koncem padesátých let. Několik obcí zaniklo,⁴³ u jiných dochází ke slučování. Původně smíšený zemědělsko-průmyslový region se mění na průmyslový, dochází ke sblížení zemědělského a průmyslového obyvatelstva.⁴⁴

Horská pastvinářská družstva

Hlavní vlna zemědělského osidlování českých zemí proběhla ještě v roce 1945.⁴⁵ Dvě třetiny původního stavu zemědělského obyvatelstva byly nahrazeny novými osidlenci už na přelomu let 1945/1946.⁴⁶ Neosídlená zůstala cca jedna třetina půdy, částečně se jednalo o extenzivně využívanou půdu v horských oblastech, kde nebyl zájem ze strany nových osidlenců.⁴⁷

Vzhledem k úbytku obyvatelstva (vysídlení Němců) a vzrůstajícím požadavkům na socializaci a družstevnictví byla z konfiskovaného půdního fondu vyčleněna půda určená pro pastvinářská družstva. „*O přeorientování dosavadního nerentabilního typu zemědělské výroby chudých horských pohraničních krajů na nový a racionelní způsob zemědělské výroby – zřízení souvislého pásma pastvin v extenzivních oblastech výroby obilnářsko-bramborářské,*“⁴⁸ se hovoří už v tzv. zemědělském dekretu č. 12/1945 Sb. z 21. června 1945.

První konkrétnější směrnice směřující k pastvinářským družstvům vydávalo MZ už na podzim 1945. Cílem HPD mělo být zvýšení živočišné produkce a zároveň ušetření zemědělské síly až o ¾.⁴⁹ Družstva měla dostat do pachtu státní, národním pozemkovým fondem spravovanou méně kvalitní půdu na svažitéch terénech s roztroušenými zemědělskými usedlostmi. Půda se měla přeměnit na pastviny a sloužit zejména zemědělcům – chovatelům z vnitrozemských okresů, kteří nemají dostatek půdy k pastvě.⁵⁰ Dalším aspektem jejich zřizování byla bezpečnostní opatření na území bezprostředně

43 Jaroslava KADEŘÁBKOVÁ – Jan PARGAČ, *Problematika současných pohraničních vesnic v severovýchodních Čechách (Broumovsko, Trutnovsko)*, in: *Etnické procesy II: Etnické procesy v pohraničí českých zemí po roce 1945 (společnost a kultura)*, Praha 1985, s. 216.

44 *Tamtéž*, s. 221.

45 Jiří KOŤÁTKO, *Zemědělská osidlovací politika*, s. 44.

46 *Tamtéž*, s. 75.

47 *Tamtéž*, s. 77.

48 *Tamtéž*, s. 30.

49 František ČAPKA a kol., *Nové osídlení*, s. 80–82.

50 Jana PŠENIČKOVÁ (ed.), *Zemědělské družstevnictví, kolektivizace zemědělství, podmínky pro vznik JZD 1945*, Praha 2003, s. 216. Dokument ze 7. 11. 1945, informace MZ pro tisk o vývoji družstevního hnutí a zakládání HPD.

při státní hranici,⁵¹ neboť řidší osídlení u hranic bylo v zájmu státu.⁵² Odpůrci koncepce HPD navrhovali nerentabilní půdy u hranic zalesnit. Zastánci HPD považovali zalesňování za příliš nákladné,⁵³ nicméně nakonec došlo v trutnovském okrese jak ke vzniku HPD, tak k zalesňování.⁵⁴

Ještě před koncem roku 1945 začalo MZ vyměřovat půdu a definovat další parametry pro vznik a fungování družstev. Vyměřovací a plánovací práce měly skončit v listopadu roku 1945, aby se na jaře už mohlo zasít a vyhánět dobytek na pastvu.⁵⁵ Hlavním partnerem na úrovni okresů měly být Osídlovací komise MZ a úřadovny Národního pozemkového fondu. Směrnice pro přípravné výbory HPD vydalo MZ ale až 2. ledna 1946. V lednu proběhlo několik porad různých státních zemědělských organizací za účasti zemědělců z okresů, na které bylo s HPD cíleno. Družstva měla v Čechách okresní charakter, členy byly fyzické osoby – chovatelé.⁵⁶ Z konfiskované půdy bylo vyčleněno 130 000–150 000 ha⁵⁷ zemědělské půdy, včetně 50 000 ha půdy orné,⁵⁸ která měla tvořit půdní fond údolních statků – ty měly být zásobárnou pícnin pro dobytek pasený na pastvinách.⁵⁹ HPD měla právní status zapsaných společenstev s ručením omezeným, zřizovateli byly vedle některých vnitrozemských a pohraničních okresů i velká města. Družstva se nestala majiteli půdy a příslušných hospodářských zařízení, nýbrž jen nájemci (pachtovní smlouva) tzv. pastevních objektů.⁶⁰ V čele družstva stálo představenstvo, reprezentované navenek předsedou. Každý z členů družstva, které z valné části tvořili zemědělci z příslušných okresů, byl podílníkem, který svým peněžitým vkladem pomáhal uvádět družstvo do provozu s tím, že mu bude pravidelně připadat příslušná část čistého zisku a že bude

51 František ČAPKA a kol., *Nové osídlení*, s. 80–82.

52 Jiří KOŤÁTKO, *Zemědělská osídlovací politika*, s. 79.

53 František ČAPKA a kol., *Nové osídlení*, s. 80–82.

54 Např. obec Suchý Důl byla zalesněna kompletně, k zalesnění byly určeny i další plochy zejména v katastru soudního okresu Maršov. SOKa Trutnov, Osídlovací komise MZ, dokument MZ z 28. 6. 1946.

55 Jana PŠENÍČKOVÁ (ed.), *Zemědělské družstevnictví, kolektivizace zemědělství, podmínky pro vznik JZD 1945*, s. 199–200. Přípis MZ Jednotnému svazu českých zemědělců týkající se HPD ze dne 25. 10. 1945.

56 Jana PŠENÍČKOVÁ (ed.), *Zemědělské družstevnictví, kolektivizace zemědělství, podmínky pro vznik JZD 1946*, Praha 2004, s. 21. Směrnice z 2. 1. 1946. Stát vydal 9. 2. 1946 i vzor stanov, resp. provozní řád HPD, kde je definováno k čemu HPD slouží, kdo může být členem voleného představenstva atd. Jana PŠENÍČKOVÁ (ed.), *Zemědělské družstevnictví, kolektivizace zemědělství, podmínky pro vznik JZD 1946*, s. 58–67. Provozní řád HPD.

57 František ČAPKA a kol., *Nové osídlení*, s. 80–82, srov. Jiří KOŤÁTKO, *Zemědělská osídlovací politika*, s. 75–85.

58 Josef KMONÍČEK, *Návrat domů*, Hradec Králové 1982, s. 48–59.

59 František ČAPKA a kol., *Nové osídlení*, s. 80–82, srov. Jiří KOŤÁTKO, *Zemědělská osídlovací politika*, s. 75–85.

60 Jana PŠENÍČKOVÁ, *Zemědělské družstevnictví 1946*, směrnice z 2. 1. 1946.

mít užitek z některých materiálních přebytků (např. seno, mladý dobytek).⁶¹ Při zřizování družstev se kladl důraz na to, aby v nich získali většinu drobní chovatelé. Za hospodaření družstva zodpovídal ustanovený správce, jemuž se odpovídali ostatní zaměstnanci. Objekty HPD se dělily na tři skupiny: 1) Pastervní plochy, které byly tvořeny pastvinami včetně remízku (ty měly v létě poskytovat dobytku ochranu před slunečním žářem), budovami určenými pro pastevce, přístřeším pro dobytek a seníky pro uskladnění sklizně. Pastvina neměla obsahovat větší lesní celky. 2) Údolní statek, ten měl zajistit výrobu jaderného krmiva a steliva, produkci hnoje a zabezpečit ustájení kmenového stáda a části chovného dobytka. V ideálním případě zahrnoval prostory pro uskladnění zásob a ubikace pro stálé i sezónní zaměstnance. Údolní statek se měl nacházet v těsném sousedství s pastvinami. 3) Karanténní stanice, to znamená menší stáje pro nemocný dobytek a obydlí pro ošetřovatele. Některá HPD však kompletně vybavena nebyla a disponovala pouze pastvinami.⁶²

Na území českých zemí do září 1946 vzniklo 92 HPD,⁶³ což byl nejvyšší počet, jakého bylo dosaženo,⁶⁴ na jedno HPD bylo průměrně vyčleněno 1500 ha.⁶⁵ Orná půda údolních statků měla tvořit 20–30 % celkové výměry.

Půdní výměra většinou zasahovala do katastru několika obcí. Pastviny měly být do několika let sceleny v souvislý pastevní pás.⁶⁶ Půda měla být družstvům pronajímána na patnáct let, první rok bezplatně. Nájem byl vyměřen velmi nízký, čtyři procenta ceny půdy.⁶⁷ Živý a mrtvý inventář byl družstvům prodán na úvěr, stejně tak zásoby sena, slámy, obilí a krmiva. Družstvům se pronajímaly i malé lesní celky vklíněné do pastevních celků k zásobování družstva dřevem, na výrobu ohradníků apod.⁶⁸ Hned po vyměření pastvin a zájmu konkrétního okresu o půdu byly na místo vyslány strážní oddíly družstva, aby hlídaly propachtované pozemky. Často se jednalo o místa, kde ještě na jaře 1946 setrvalo německé obyvatelstvo – původní majitelé pozemků – čekající na vysídlení. Okresní správní komise zmocňovala členy strážného oddílu jako přísežné polní hlídače, službu mohli vykonávat i se zbraní. V některých případech docházely na strážce stížnosti,

61 Jiří ZÁLOHA, *Vznik a likvidace horských pastevních družstev na Českokrumlovsku*, Vědecké práce zemědělského muzea 17, Praha 1978, s. 184.

62 *Tamtéž*, s. 184–185.

63 Už v lednu se MZ dohodlo s devadesáti okresy. Jiří KOŤÁTKO, *Zemědělská osidlovací politika*, s. 82.

64 Kmoníček uvádí počet HPD 100, Koťátko 90–97 a Slezák 92, což je asi nejpravděpodobnější údaj, viz František ČAPKA a kol., *Nové osídlení*, s. 83.

65 František ČAPKA a kol., *Nové osídlení*, s. 82.

66 Jiří KOŤÁTKO, *Zemědělská osidlovací politika*, s. 83.

67 *Tamtéž*, s. 82.

68 SOkA Trutnov, fond Osidlovací komise MZ, oběžník MZ 193 ze dne 11. 2. 1947.

že si zajišťování pozemků pletou s proháněním se na koni krajinou ve stylu divokého západu.⁶⁹ HPD se během své krátké existence potýkala s celou řadou problémů.

V pohraničí v prvních poválečných letech panoval chaos, vznikala celá řada institucí, jejichž pravomoci se překrývaly, takže HPD nebyla prakticky pod žádnou efektivní kontrolou. Zřizovatelské okresy se mnohdy nacházely několik desítek kilometrů od objektů svého HPD. Mnoho pastevních objektů bylo rozprostřeno na rozsáhlém území, jednotlivé pastviny nebyly propojeny ani mezi sebou, natož s údolním statkem. Některá HPD měla problémy s nedostatkem kvalitních pracovních sil, ty byly částečně doplňovány zůstavšími Němci, jejichž motivace byla problematická, čerstvě přibývšími reemigranty a např. Bulhary,⁷⁰ kteří se sotva stihli zorientovat v novém prostředí. Chyběl zejména schopný administrativní personál, takže většina družstev nebyla schopna vést nejen účetnictví, ale ani jakoukoliv agendu, což mimo jiné zásadně komplikuje pramenný výzkum.

Ministerstvo zemědělství vyhodnotilo situaci HPD v roce 1948 jako neuspokojivou a rozhodlo se pastvinářská družstva zrušit. Důvody byly jak hospodářské, zejména nízká efektivnost, tak politické, obecně se, nejen v zemědělství už směřovalo k zestátnování, a tak byla družstva od druhé poloviny roku 1948 postupně likvidována a jejich majetek měl postupně přebírat národní podnik Československé státní statky, zřízený k 1. lednu 1949.⁷¹ Vzhledem k tomu, že většina družstev existovala cca tři roky, tak nedošlo k zaplacení jejich závazků vůči státu.

Stát investoval do HPD, resp. do oprav a staveb kolem 322 000 000 korun.⁷² V klíčové souhrnné publikaci *Nové osídlení českého pohraničí* z roku 2005 bilancuje Lubomír Slezák výsledky HPD jako velmi neuspokojivé.⁷³

Horská pastvinářská družstva na Trutnovsku

V okrese Trutnov vznikaly už od února 1946 čtyři HPD,⁷⁴ a v létě 1946⁷⁵ další dvě. Mezi prvními čtyřmi bylo založeno Horské pastvinářské družstvo pro zemědělce okresu Trutnov, s údolním statkem a pastvinami v katastru obce. Druhé bylo Horské pastvinářské družstvo chovatelů českých červinek se sídlem v Mladé Boleslavi – se správou v Maršově IV, s údolním statkem v Horním Starém Městě

69 JIŘÍ ZÁLOHA, *Vznik a likvidace horských pastevních družstev*, s. 184.

70 SOKA Trutnov, fond Osídlovací komise MZ, výkazy počtu zaměstnanců a dobytka k 31. 12. 1946.

71 JIŘÍ ZÁLOHA, *Vznik a likvidace horských pastevních družstev*, s. 185.

72 FRANTIŠEK ČAPKA a kol., *Nové osídlení*, s. 82.

73 *Tamtéž*.

74 KMONÍČEK, *Návrat domů*, s. 129.

75 SOKA Trutnov, fond Osídlovací komise MZ, dopis Osídlovací komise MZ adresovaný Okresnímu národnímu výboru (dále jen ONV) v Trutnově ze dne 24. 6. 1946 o počtu HPD na okrese.

a pastvinami v Maršově IV, Horních a Dolních Albeřicích a Horních a Dolních Lysečínách. Pro maršovské družstvo pracovali někteří Němci, kteří nebyli v roce ještě 1946 vysídleni. V Dolních a Horních Albeřicích pečovali zejména o dobytek, který ztratil hospodáře.⁷⁶ Albeřičtí šli až do posledního transportu v okrese Trutnov v listopadu 1946, poté převzalo HPD tamní dobytek a pastviny.⁷⁷

Třetí bylo horské pastvinářské družstvo okresu semilského, mělo údolní státek ve Starých Bukách, pastviny ve Starých Bukách, Bezděkově, Slavětíně, Petříkovicích a Radvancích. V únoru 1946 bylo ještě založené Horské pastvinářské družstvo pro politický okres Chrudim – bez údolního statku⁷⁸ s pastvinami v Bečkově, Bernarticích, Zlaté Olešnici a Libči.⁷⁹

Horské pastvinářské družstvo pro okres Mnichovo Hradiště se sídlem v Mladých Bukách⁸⁰ a Horské pastvinářské družstvo pro zemědělce politického okresu kolínského se sídlem v Kolíně nad Labem, s údolním statkem ve Stržteži a pastvinami v Dolním Žďáru vznikla v druhé polovině roku 1946. Celkem se jednalo o výměru 3968 ha. Největší výměru mělo družstvo mladoboleslavské, ale ani to nedosahovalo plánované výměry předpokládané pro jedno družstvo – ta činila 1500 ha. Kromě okresu trutnovského, který v tomto případě osídloval sám sebe, se jedná o okresy, které se sledovaným okresem přímo nespojují a nacházejí se v poměrně velké vzdálenosti, některé leží i v jiném kraji. Nicméně okres Mnichovo Hradiště, Semily a Mladá Boleslav patřily k okresům, které se podílely na osídlování pohraničí významnou měrou, zhruba 25 % svých obyvatel (k roku 1930).⁸¹

Vzhledem k tomu, že osídlovaných okresů bylo 65, HPD vzniklo 92, hostil trutnovský okres nadprůměrný počet HPD, což souvisí s jeho horským charakterem ideálním k pastevectví, převahou drobných zemědělských usedlostí a polohou bezprostředně u státních hranic. Vývoj počtu chovaného dobytka a zaměstnanců se u jednotlivých HPD měnil v čase,⁸² což mohlo souviset s proměnou družstevních členů, ale i se špatným hospodařením družstva. V největší míře chovala HPD skot typický pro trutnovský region, výrazně stoupal i počet prasat a zaváděl se nově chov ovcí.

Jak již bylo zmíněno, mezi zaměstnanci družstev se vyskytovali Bulhaři, kteří tvořili jednu ze složek obyvatelstva osídlující Trutnovsko,⁸³ ale

76 Několik německých rodin zůstalo v obcích do roku 1948, některé ještě dále. Viz: Tamara NOVÁKOVÁ, *Místo krávy psací stroj*, s. 186–190.

77 SOkA Trutnov, fond ONV Trutnov, karton 92, i. č. 1564, předávací protokol, stav Místní správní komise Dolní a Horní Albeřice k 14. 10. 1946.

78 SOkA Trutnov, fond Osídlovací komise MZ, zápis ze dne 24. 5. 1947.

79 *Tamtéž*, výkazy počtu zaměstnanců a dobytka k 31. 12. 1946.

80 *Tamtéž*, pastviny nejsou ve výkazu specifikovány.

81 Quido KASTNER, *Osídlování českého pohraničí od května 1945*, Praha 1996, s. 15.

82 SOkA Trutnov, fond Osídlovací komise MZ, výkazy počtu zaměstnanců a dobytka k 31. 12. 1946.

83 *Tamtéž*.

také původní německé obyvatelstvo, což platí jak pro rok 1946, tak pro rok 1947, kdy už byla většina vysídlena.⁸⁴ Trutnovská HPD byla postupně rušena, stejně jako všechna ostatní, po 1. lednu 1949.⁸⁵

Na počátku léta 1946, tedy v době, kdy už existovalo kolem devadesáti HPD, navštívila dvanáctičlenná delegace z řad poslanců KSČ s novináři vybraná družstva v severních Čechách a sepsala o tom zprávu, která byla pro družstva málo lichotivá. *„Pastvinářská družstva, ať už pohraniční nebo vnitrozemská, nejsou ve většině případů pod jakoukoliv kontrolou. Své úkoly neplní a stávají se útočištěm šmelinářů a jiných pochybných existencí. Vznikají časté konflikty mezi ONV a vedením družstva...“*⁸⁶

---

84 SOkA Trutnov, fond ONV Trutnov, karton 135, i. č. 1962, Němci zůstávají podle obcí.

85 SOkA Trutnov, fond NPF, úřední dopis ze dne 28. 12. 1948.

86 František ČAPKA a kol., *Nové osídlení*, s. 82.

Rady pracujících v roce 1968

Jiří POKORNÝ

V zázračném roce 1968 se vše zdálo možné a nikdo nepochyboval, že každá dobrá věc se musí prosadit, když se za ni postaví většina poctivých a rozumných lidí. V tomto příspěvku se však nebudu věnovat vrcholné politice ani působení kulturních elit; to, co jsem právě řekl, bych chtěl ukázat z pohledu, který dosud v těchto souvislostech nebyl běžný, totiž z pohledu závodů, dílen, provozů, pracovních kolektivů a odborových organizací.

Šedesátá léta, která si vybavujeme jako „zlatá šedesátá“,¹ zejména díky výsledkům české kultury, byla mj. také dobou dost výrazné hospodářské stagnace a pochopitelně i snah tuto situaci změnit. Ekonomika založená na celospolečenském, vlastně státním vlastnictví byla podřízena rigidnímu plánování a příkazům z centra (tj. Státní plánovací komise, rezortních ministerstev a přirozeně i komunistické strany). Tento direktivní, administrativní systém se vyznačoval tím, že se pokoušel rozkazy přemáhat ekonomickou realitu, fungoval za cenu velkých a stále se zvětšujících se dotací, subvencí, přírážek k zahraničnímu obchodu, celních bariér. Deformoval ceny a nivořil mzdy. Zasahoval i do podniků. Jejich ředitelé se snažili požadavkům shora bránit ve vyjednávání o ukazatele plánu, usilovali o pokud možno stále zvyšování přídělů z centra a moc si nelámali hlavu případnými neadekvátními výstupy. Třebaže toto jednání nepostrádalo racionalitu (a svým způsobem by se možná dalo označit za tržní),² národnímu hospodářství (a zprostředkovaně ani vlastním podnikům a jejich zaměstnancům) neprospívalo. Omezené možnosti používat ekonomických nástrojů doplňovali ředitelé přirozeně také příkazy, skrytými hrozbami a květnatými, neupřímnými frázemi. Se zaměstnanci jednali arogantně a ti jim odpovídali po svém: Chovali se někdy vzpurně, spíše však pasivně, lhostejně, pracovali ledabyly. Nebylo na nich znát, že jsou – jak hlásala propaganda – vlastně oni sami vlastníky továren, že patří k vítězné třídě.

Jejich zájmy měly hájit odbory – a skutečně je hájily daleko více, než se dnes zdá, ale jakmile se pokusily o zásadnější postoj, začaly je stranické orgány okřikovat a obviňovat z tzv. ochrannářství. Jejich hlavním zájmem přece

1 Srov. např. „Zlatá šedesátá.“ *Česká literatura, kultura a společnost v letech táni, kolotáni a ... zklamání*, Radka Denemarková (ed.), Praha 2000 (Materiály z konference pořádané Ústavem pro českou literaturu Akademie věd České republiky 16.–18. června 1999 v Praze; *Pražské jaro 1968. Literatura – film – média* (Materiály z mezinárodní konference pořádané Literární akademii za spolupráce s Městskou knihovnou 20.–22. května 2008), Praha 2009.

2 Otakar TUREK, *Podíl ekonomiky na pádu komunismu v Československu*, Praha 1995, s. 44–50.

mělo být zvyšování produkce bezpodmínečným plněním úkolů a navíc ještě podáváním závazků, soutěžemi, zlepšovatelstvámi akcemi apod.

Na tuto stagnaci reagovala v polovině šedesátých let Šikova reforma.³ Nebudu se o ní dlouze zmiňovat, snad stačí jen říci, že se zjistilo, že ani socialismus se neobejde bez podnikání. Plán – dříve adorovaný – se měl změnit jen v jakousi směrnicí, ukazující budoucí vývoj, ale ztratil svou závaznost. Místo něj se měly proporce mezi jednotlivými segmenty výroby a její efektivitu určovat trhem. Podniky měly dostat samostatnost a podnikat – přirozeně s tím, že se mohly dostat do zisku nebo i do ztráty, v nejhorším případě zkrachovat.

Do odborných diskusí se tyto myšlenky prosazovaly celkem snadno, velké kontraverze však budily úvahy, jak a jak rychle se má postupovat a hlavně kde má oslabení role plánu končit. Novotný myšlenku reformy zpočátku velice přivítal jako záchranu před dalším zhoršováním hospodářské situace, pak se však začal obávat jejích důsledků. On i jeho stoupenci si museli uvědomit, že prosazení tržních principů omezí nadvládu politiky nad hospodářskou sférou, a strana by se tak mohla ocitnout na vedlejší koleji. Na druhé straně reforma znamenala velký příslib zejména pro ředitele podniků a jejich spolupracovníky, před nimiž se zde otevíraly úžasné perspektivy. Na jejich schopnostech opravdu velice záleželo. Proto bylo nutné jejich postavení posílit, zároveň získat nástroj ke korigování jejich postupů, k určité oponentuře. Tento nástroj mohl vyjadřovat různé zájmy a teď šlo jen o to, jak se bude vytvářet, jakými pravomocemi bude vybaven apod. Zpočátku vítězily tendence tzv. manažerského socialismu. Po oslabení centrálního hospodářského řízení a zvýšení samostatnosti podniků by v podstatě automaticky ohromně vzrostla role ředitelů a jejich nejbližších spolupracovníků. V této souvislosti se proto uvažovalo o skloubení moderního manažerského způsobu řízení s určitou formou demokratické správy, jejímž výrazem měla být např. jistá obdoba správních rad, složených ze zástupců pracujících, představitelů odborného řízení a specialistů mimo závod.⁴ Našly svůj zřejmě nejautoritativnější výraz v návrzích Státní komise pro řízení a organizaci, kdy partnerem či v některých případech nadřízeným vedoucích podniků se staly podnikové rady, jejichž úkolem bylo formovat dlouhodobé

3 Václav PRŮCHA a kol., *Hospodářské a sociální dějiny Československa 1918–1992*, II. díl, Brno 2009, s. 654–658; Zdislav ŠULC, *Stručné dějiny ekonomických reforem v Československu (České republice) 1945–1995*, Brno 1998, zejm. s. 30–55, resp. s. 50–55; Jitka VONDROVÁ, *Ekonomická reforma 1965–1969 (edice dokumentů)*, Brno 2011; Ota ŠÍK, *Jarní probuzení – iluze a skutečnost*, Praha 1990 nebo v širších souvislostech Karel KAPLAN, *Kořeny československé reformy 1968, I. Československo a rozpory v sovětském bloku, II. Reforma trvale nemocné ekonomiky*, Brno 2000; TÝŽ, *Kořeny československé reformy. III. Změny ve společnosti. IV. Struktura moci*, Brno 2002; TÝŽ, *Kronika komunistického Československa. Kořeny reformy 1956–1968: společenost a moc*, Brno 2008.

4 *Z projevu předsedy ÚRO s. Karla Poláčka*, Odborář 13, červenec 1968, s. 3–11, zejména 7–9; Miloš BARTA, *Strach před samosprávou*, Odborář 14–15, červenec 1968, s. 29–30.

záměry hospodářského rozvoje, určovat hlavní linii realizace a požadovat od vedení podniku dosahování zisku a rozšiřování kmenového jmění. Tedy měly určovat dlouhodobě finanční, obchodní, technickou, personální a výrobní politiku podniku. Velice ovšem záleželo na jejich složení.⁵

Předpokládalo se, že do těchto rad budou volit své zástupce i zaměstnanci, jejich podíl však neměl přesáhnout třetinu, dále v nich měli figurovat odborníci z vědecké a výzkumné sféry, zástupci Státní banky, dodavatelských a odběratelských organizací apod. a ředitel a jeho náměstci. Pravomoci ředitelů tedy byly tímto návrhem trochu omezeny, zaměstnanci dostali hlas k upozorňování na své zájmy, ale nikoli k tomu, aby je prosadily. Tyto rady se ale dostaly do centra pozornosti. Začal se o ně zajímat Zdeněk Mlynář a další, kteří připravovali Akční program Ústředního výboru Komunistické strany Československa (dále jen ÚV KSČ) – uvědomili si potřebu mít v podnicích demokratické orgány, které by vytvářely určitou protiváhu vedení, resp. jimž by vedení bylo zodpovědné.⁶ Tyto orgány měly být přímou součástí řídicího mechanismu a nikoli součástí společenských organizací. Tyto formulace byly užity speciálně kvůli odborům, které by se jinak na tuto činnost mohly také hodit. V roce 1968 však vznikl odpor proti jakémukoli angažování odborů ve výrobě, běžnému v dřívějších letech. Správně se totiž konstatovalo, že přebírat zodpovědnost za výrobu a zároveň se zastávat zaměstnanců se reálně neslučuje. (V proklamacích to samozřejmě nebyl problém.) Odborům byla vyhrazována proto péče o mzdy, bezpečnost a hygienu práce, případně další oblasti, které s prací souvisely, např. dopravou do zaměstnání. Budiž ještě řečeno, že odbory se považovaly i za zástupce veškerého obyvatelstva, spotřebitelstva, zajímaly se proto o školství, stravování, bytovou otázku. Do řízení výroby se ale opravdu nechtěly nechat zatáhnout, protože to považovaly za již překonané pojetí, které by ohrožovalo jejich vlastní působení.

Myšlenka rad, mj. známá v poněkud jiné podobě z Jugoslávie, se začala šířit. Velmi se o ni zajímaly odbory, zejména jejich „mozkový trust“ – Institut Revolučního odborového hnutí (dále jen ROH). Šéfredaktor Práce Ladislav Velenský – jak mi sdělil v osobním rozhovoru – přemluvil i Šika, aby s ní vystoupil. To pak mělo samozřejmě velkou váhu. Stejně ale ani zdaleka nepanovała shoda, jak by měly být tyto rady konstituovány, jaké by měly mít přesně pravomoci, dokonce ani jak by se jmenovaly. Nejčastěji se mluvilo o radách pracujících. Byly chápány jako – jak již jsem uvedl – jako protiváha stále mocnějším ředitelům, jako projev postupující demokratizace

⁵ Miloslav BEZOUŠKA, *Jde o nové uspořádání sil v socialistickém podniku*, Odborář 7, květen 1968, s. 2–3; Miloš BARTA, *Strach před samosprávou*, Odborář 14–15, červenec 1968, s. 29–30.

⁶ *O politickém systému, radách pracujících a odborové organizaci. Rozhovor s tajemníkem ÚV KSČ doc. Zd. Mlynářem*, Práce 167, 18. června 1968.

i v prostředí, kde byla zatím vzácným hostem, tedy v podnicích. Základní argument, proč by měly být zřizovány, spočíval v tom, že zaměstnanci ponесou důsledky hospodaření, a proto by měli mít možnost ovlivnit vedení a koncepci hospodaření. Vždyť jsou (spolu)vlastníky podniků, tak ať je ten vztah vidět. Tím se zlepší jejich vztah k práci. Budou odpovědnější. Protože jsou vlastníky podniků, nebudou proti sobě stávkovat.⁷ Jugoslávie se samozřejmě připomínala, ale ještě více se upozorňovalo, že i na Západě existuje vlastně velmi moderní trend k participaci zaměstnanců.⁸ Kdo by snad chtěl zpochybňovat socialistický ráz těchto úprav, kdo by si myslel, že to znamená ústupek od uznaných zásad, toho snad přesvědčila energická slova Václava Krause, redaktora odborářského deníku *Práce*: „*Rád bych viděl toho, kdo by chtěl fabriku vzít těm, kdož si v ní budou kolektivně vládnout, kdo si zvolí svou dělnickou radu nebo jakkoli si tento orgán nazvou! Čím dřív to dělníci udělají, tím líp. Sami budou mít největší zájem na tom, aby jejich závod, jejich podnik byl rentabilní, aby se tam pracovalo dobře a účelně, aby tam byli vedoucí, kteří své práci rozumějí.*“⁹

Rady pracujících nepodporovala odborná veřejnost bezvýhradně. Razantně proti nim vystoupil především pracovník Ekonomického ústavu Václav Klaus.¹⁰ Viděl v nich pokus o zavedení pseudodemokracie. Mluvil asi z duše mnoha jiným ekonomům, když se domníval, že o podnik se má starat odborné hospodářské vedení, tzv. manažeři, dále má mít podnik správnou radu, složenou ze zástupců různých institucí, která by rozhodovala o dlouhodobém směřování podniku a měla by zajišťovat splnění požadavků celospolečenského vlastnictví. Konečně uznával kolektiv pracujících podniku, reprezentovaný odborovou organizací. Ti mohli něco poradit, připomínkovat – ale rozhodování může mít přece jen ředitel! Jinak samozřejmě uváděl, že pracující jsou v zásadě nekompetentní a náchylní k preferování okamžitého prospěchu.

Nad úroveň debat a diskusí vyzdvihla myšlenku rad pracujících vláda ČSSR, která 8. června 1968 vydala Předběžné rámcové zásady pro zřizování a ověřování činnosti kolektivních orgánů demokratické správy a podnikatelských orgánů v podnicích. Šlo již o dost propracovaný materiál, který se do značné míry kryl s návrhy odborů.¹¹

7 Ivan HALADA, *Úvahy nad radami pracujících*, Odborář 16, červenec 1968, s. 10–11.

8 Pavel HRUBÝ, *Závodní (dělnické) rady nebo manažeři? K diskusi o socialistickém podniku*, *Práce* 92, 2. dubna 1968; Jar. KOPELANT, *Závodní (dělnické) rady, nebo manažeři? K diskusi s prof. dr. Pavlem Hrubým*, *Práce* 102, 12. dubna 1968; Drahošlav SLEJŠKA, *Samospráva – ano či ne?*, *Práce* 139, 21. května 1968.

9 Václav KRAUS, *Nechť mluví dělníci sami*, *Práce* 25. května 1968, č. 143.

10 Václav KLAUS, *K jednomu pojetí výrobní „demokracie“*, *Práce* 123, 4. května 1968. Klausovy argumenty vzbudily přirozeně nemalý odpor, srov. Ing. Karel DYBA, *Jediné důstojné řešení a Pavel ERNST, „Argumenty“ proti výrobní demokracii?*, *Práce* 146, 28. května 1968.

11 *Rady pracujících. Předběžné rámcové zásady pro zřizování rad pracujících*, *Práce* 157, 8. června 1968.,

Podle těchto Zásad si měly kolektivy pracující volit rady pracujících jako představitele demokratické podnikové správy a jejím prostřednictvím zřizovat ředitelství podniku jako vykonavatele podnikatelské funkce. Rada pracujících dále určí, které zásadní otázky rozvoje podniku a podnikového hospodářství bude projednávat. Zejména by se měla starat o koncepci rozvoje podniku, základní zaměření investiční činnosti a návrhy rozsáhlých investičních akcí, o zásady tvorby a rozdělování hrubého důchodu (včetně zásad pro vytváření podílu na hospodářských výsledcích), o konkretizaci těchto zásad v kolektivních smlouvách, o opatřeních týkajících se systému řízení, organizace a vztahů uvnitř podniku. V neposlední řadě se zabývá roční závodní bilancí, k níž si zpravidla vyžádá expertizu nezávislého kontrolního orgánu. O stanovisku rozhoduje prostá většina hlasů.

Rada pracujících jmenuje a odvolává ředitele podniku a jeho náměstky (na návrh ředitele), schvaluje výši jeho platu a podílu na hospodářských výsledcích, dvoutřetinovou většinou rozhoduje o statutárních otázkách.

Rada pracujících je volena pracujícími, volby organizuje odborová organizace. Zaměstnanci podniku mají v radě pracujících představovat více než 50 %. Zbytek tvoří odborníci, zástupci odběratelů, dodavatelů, banky (v případě úvěru). Každý člen funguje v radě čtyři až šest let, po dvou letech se předpokládá obměna části rady.

Ředitel není zpravidla členem rady pracujících, ale jednání rady pracujících se účastní. Ředitelství je povinno stanovisko rady rozpracovat do konkrétních řešení. Je-li stanovisko rady v rozporu s návrhem ředitelství, ředitelství návrh s odůvodněním předloží znovu k projednání. Nedojde-li ani potom ke shodě, postupuje ředitelství podle svého návrhu. (To byla formulace dost příznačná – ředitel a rada se budou dohadovat, a když to nepůjde, rozhodne ředitel!) V otázkách zahájení velkých investičních akcí může rada při opětovném projednávání podat veto.

Rada může ředitele odvolat předčasně, pokud svou prací porušuje právní předpisy, překračuje svou pravomoc a nerespektuje rozhodnutí rady pracujících tam, kde je oprávněna rozhodovat, dále tehdy, jestliže v důsledku nesprávného řízení podniku došlo k nepříznivému ekonomickému vývoji, k hrubému neplnění kolektivní smlouvy nebo vážnému zanedbání potřeb celkové ekonomiky. Konečně toto ustanovení platí i v případech vážného porušení zásad socialistického podnikání, které mají za následek ztrátu důvěry pracujících.

Ještě než vláda schválila prozatímní rámcové zásady pro činnost, vytvořily si některé podniky své vlastní návrhy na nové uspořádání správy

a řízení podniku. Jedním z prvních byl Kaučuk Kralupy.¹² Závod měl složité technické problémy, které se nedaly řešit dosavadními metodami. S myšlenkou rady pracujících přišla základní organizace KSČ. Její statut schválil 30. května 1968 celopodnikový aktiv pracujících. V Kaučuku chápali radu jako kontrolní orgán podniku, fungující bez výkonné pravomoci. Kdyby však došlo při rozhodování hospodářských pracujících k vážným chybám, měla rada právo z toho vyvodit důsledky. Měla se zabývat především perspektivními otázkami – v oblasti rozvoje výroby, investiční činnosti, obchodní politiky, kádrové politiky, organizace a řízení podniku.

V radě působilo patnáct členů, nejlepší pracující a čtyři zástupci působící mimo podnik, reprezentující vysoké školy a výzkumné ústavy, ředitel jejím členem nebyl. Rada neměla charakter ani dělnický, ani vědecký, s ROH, ani KSČ ji nepojily vztahy podřízenosti a nadřízenosti.

Rady vzbudily překvapivý zájem. Podporovaly je dva významné podniky, v českých zemích plzeňská Škodovka, na Slovensku Slovnaft. Jejich návrhy se studovaly v jiných podnicích, napodobovaly, opisovaly, těšily se vlastně větší popularitě než návrhy vlády a odborů. Odpovídaly asi spíše konkrétním podmínkám. O návrh Škodovky byl prý mezi odboráři takový zájem jako o rok dříve o vystoupení Ludvíka Vaculíka na IV. sjezdu spisovatelů.¹³ Tento stav posilovaly četné články v tisku, hlavně odborářském. Vysvětlovaly ho i různé sociologické studie a výzkumy. V nich se hlavně potvrdovalo, že pracující mají velký vztah ke svým podnikům, odmítají nepořádky. Určitě nejsou tak hloupí, aby chtěli vše hned „projít“. Mezi nimi se najde dost lidí, kteří mají zájem v radách pracovat a k tomu i potřebnou kvalifikaci. Charakteristický byl hlas jednoho dělníka z Českých Budějovic – náš ředitel má akorát obecnou, já jsem vyučený dělník s maturitou.¹⁴ Mnohdy zůstávali v dělnických profesích i ti, kteří by mohli výš – ale to by dostávali nižší plat.

Na osudu rad pracujících se přirozeně podepsala okupace ČSSR. V září sice ještě vláda potvrdila, že hodlá experimentálně ověřovat jejich působení, ale usnesení vlády z 24. října neustavovat další, jen analyzovat staré, se už muselo chápat jako jasný signál, že tudy cesta nevede. Veřejnost se však jen tak nedala. Ve dnech 9.–10. ledna 1969 se v závodním klubu Škodovky v Plzni konala schůze představitelů rad pracujících (zastupovaly 830 000 zaměstnanců) – svolaly je rady Škodovky a Slovnaftu bez schválení z Prahy a Bratislavy. Porady se účastnili ještě zástupci Československé společnosti ekonomické a odborové centrály. Z rozprav bylo jasně vidět, že rady jsou

12 V Kralupech už začali, Odborář 14–15, červenec 1968, s. 32–33.

13 Vlastislav VRKOČ, *Ostře sledovaná slova*, Odborář 16, červenec 1968, s. 7–9.

14 Milan SKŘÍČIL, *Odbory potřebují rady pracujících. A jak dál?*, Odborář 23, listopad 1968, s. 5–7; L. ŠEMBEROVÁ, *Účast na řízení a rady*, Odborář 24, prosinec 1968, s. 8–9.

chápaný jako součást obrodného procesu, že hlasy proti nim jsou hlasy těch, kteří si přejí návrat před leden 1968. Jejich pozice ovšem sílily.¹⁵

Do poslední chvíle za rady pracujících bojovaly odbory. Ještě VII. všeodborový sjezd 4.–7. března 1969 s nimi počítal.¹⁶ Nástup normalizace však znamenal konec. Přestalo se o nich mluvit. Vždyť zpochybňovaly vedoucí roli strany, vždyť znamenaly vytváření jiných mocenských center. Kdo ví ovšem, jak by to s radami pracujících vlastně dopadlo, kdyby nepřijely tanky. Plnily by svou roli nebo by opravdu podlely tlaku okamžiku a postavily se proti prozíravým, ale třeba nepopulárním řídicím pracovníkům? Anebo by představitelé obrodného procesu prostě nedovolili je zřídit?

---

15 Vlastislav VRKOC, *Ve znamení trojúhelníku*, Odborář 2, leden 1969, s. 6–7.

16 *Projev předsedy Ústřední rady odborů soudruha Karla Poláčka*, Odborář 5–6, březen 1969, s. 13–24, zejména s. 18–20.

Stavba přehrad v demokracii a za socialismu

Odlišnosti přístupu a jejich dopad na život lidí v zátopě na příkladu stavby Vranovské přehrady a vodního díla Nové Mlýny

Eva ŠABATKOVÁ

Pokud se bavíme o socialistickém hospodářství, neměli bychom opomenout význam vodohospodářské výstavby, která rozhodujícím způsobem podmiňovala rozvoj ostatních průmyslových odvětví či zemědělství a zvyšovala životní úroveň obyvatel.

Ve svém příspěvku bych se ráda zabývala odlišnostmi v přístupu k výstavbě přehradních nádrží v demokracii a za socialismu. Rovněž bych chtěla poukázat na život lidí v zátopě. K porovnání jsem si vybrala dvě přehrady na Dyji – Vranovskou přehradu postavenou ve třicátých letech 20. stol. a vodní dílo Nové Mlýny, jehož výstavba se datuje do sedmdesátých a osmdesátých let 20. stol.

Než se začnu těmto přehradám věnovat, ráda bych chtěla v krátkosti shrnout význam a vývoj stavby přehradních nádrží na našem území.

Česká republika je mnohdy známa jako „střecha Evropy“, protože zde v naprosté většině případů řeky pramení, ale pak odtékají do jiných zemí. Z vodohospodářského hlediska bylo proto pro nás vždy důležité zde vodu co nejdéle zadržet. První přehradou u nás je zřejmě přehrada Jordán¹ postavená koncem 15. stol. Do 19. století se u nás ovšem stavěly přehradní nádrže pouze ojediněle. K rozvoji v přehradní výstavbě u nás dochází až koncem 19. století, kdy si lidé začali více uvědomovat hospodářský význam těchto vodních děl. V této době byla ochranná funkce přehrad nejvýznamnějším motivem jejich výstavby. Vodní díla měla chránit obce i zemědělskou půdu před častými záplavami a zvyšovat tak kvalitu života obyvatel.

Vlivem nárůstu populace a rozvoje společnosti se stalo zásobování nezávadnou pitnou vodou závažným problémem, bez jehož řešení by nemohlo dojít k dalšímu rozmachu měst, obcí a průmyslu. Řešení bylo nalezeno ve stavbě vodních nádrží jako zásobárny tohoto nezbytného přírodního zdroje. V průběhu 20. století se tak význam přehrad neustále stupňoval. Začaly vznikat víceúčelové nádrže, jejichž součástí byly od třicátých let i vodní elektrárny.

¹ Jordán vznikl přehrazením Košínského potoka roku 1492. Jeho původním účelem bylo zásobování města pitnou vodou, později začal být využíván i k chovu ryb. Viz Ladislav VOTRUBA, *Nejstarší přehrady doby předkřesťanské*, Praha 2002, s. 27; Adolf PATERA – Karel NACHÁZEL – Pavel FOŠUMPAUR, *Nádrže a vodohospodářské soustavy 10*, Praha 2002, s. 25.

Jednou z nejvýznamnějších přehrad, které byly postaveny během první republiky, je vodní dílo (dále jen VD) Vranov. Vranovská přehrada byla postavena v letech 1930–1934.² Již z této datace je patrné, že toto prvorepublikové dílo vzniklo s až neuvěřitelnou rychlostí během pouhých čtyř let. První plány³ na její výstavbu však pocházejí již z přelomu 19. a 20. století. Výstavba přehrady u Vranova v navržené podobě by však znamenala zaplavení a zánik obce Bítov, ležící na řece Želetavce těsně před jejím ústím do Dyje.

Z důvodů vypuknutí první světové války byla stavba Vranovské přehrady odložena. Po válce byla znovu prováděna nejrůznější měření a plán na výstavbu byl podroben revizi. Zkoumala se i otázka, zda je zatopení obce Bítov nevyhnutelné. Ukázalo se ale, že projekt takto navržené přehrady je nejhospodárnější. Na osudu obce Bítov se tak nic nezměnilo.

Domnívám se, že tento dlouhý časový odstup od prvních plánů ke konečné realizaci byl ku prospěchu jak přehrady, tak i místního obyvatelstva z několika důvodů.

Ve třicátých letech bylo již možné použít nové technologie, díky nimž vzniklo moderní vodohospodářské dílo. Vranovská přehrada se stala první přehradou v Československu, která byla postavena z litého betonu za použití všech moderních technických vymožeností. Stavbou 47 metrů vysoké přehradní hráze vznikla 30 kilometrů dlouhá záplava sahající od Vranova nad Dyjí až k Podhradí nad Dyjí. Vranovská přehrada byla ve své době největší přehradou v Československu.

Časový odstup výstavby Vranovské přehrady měl rovněž pozitivní dopad na osud obce Bítov, která byla odsouzena k zániku. Přibližně dvě desetiletí probíhala jednání, která měla za cíl vyřešit budoucnost obce a jejich obyvatel. V Bítově žilo podle sčítání konaného v roce 1930 402 obyvatel.⁴

Za to, že náhradou za starou obec Bítov vznikla nová moderní, vděčíme především iniciativě Bítovských, kteří odmítli náhrady v okolních obcích. Bítovští byli značně nespokojeni s odklady stavby Vranovské přehrady a tím i řešení jejich nového bydlení. Jejich nespokojenost vyústila v roce 1924 v „rezoluci“⁵ pomocí níž se Bítovští snažili získat podporu u vlády, pozemko-

2 Zájem o výstavbu nádrže v údolí řeky Dyje byl nejen regionálního, ale i celostátního významu. Stavba vodního díla Vranov byla součástí generálního programu na výstavbu 37 údolních přehrad, který byl vypracován v roce 1911 na podnět moravského zemského sněmu. Z tohoto plánu byla uskutečněna ale jen velmi malá část. Viz Karel LOSSMANN, *Přehrady vybudované v povodí řeky Moravy do roku 1962*, Praha 1965, s. 7; Antonín SMRČEK, *Vranovská přehrada na Dyji*, Technický obzor 39, 1931, s. 12.

3 Více k vývoji plánů stavby přehrady u Vranova nad Dyjí, in: Willy ANDERLE – Walter SCHMIDT, *Frain – einst die Perle im Thayatal. Ein deutscher Ort in Südmähren. Band II*, Eisenstadt 2002, s. 80; Květoslava POLÁKOVÁ, *Vranovská plavba 1934–1992*, Znojmo 2000, s. 9.

4 Josef BARTOŠ – Jindřich SCHULZ, *Historický místopis Moravy a Slezska v letech 1848–1960 (sv. IX)*, Ostrava 1984, s. 118.

5 Jana STARÁ, *Architektura nového Bítova*, in: Sborník Státního okresního archivu Znojmo 2007 (sv. 22), David Nehyba (ed.), Znojmo 2008, s. 24. Opis rezoluce vložen, in: Moravský zemský archiv v Brně

vého úřadu, ministerstva zemědělství a dalších důležitých institucí. Cílem Bítovských bylo, aby byly zachovány existenční podmínky obce. To znamenalo zachovat v neztenčené míře nutné množství zemědělské půdy, která tvořila základ obživy místních zemědělců. Nové obci se měl rovněž zachovat charakter letního sídla i obvodového centra pro okolní obce.⁶ Zajištění takových podmínek pak znamenalo vybudování školy, obecního úřadu, kostela či pošty. V rezoluci je uvedeno i přání Bítovských, aby nová obec vznikla v místě dvora Vranč. Součástí požadavku bylo i dobré dopravní spojení s okolními obcemi. V naprosté většině případů byly uvedené body splněny.⁷

Stavba Bítova byla od počátku chápána jako ojedinělý úkol. Nový Bítov byl v tehdejší Československu první od základu nově vybudovanou obcí vystavěnou na základě komplexního architektonického plánu. V soutěži o podobu Bítova vyhrál návrh ing. arch. Josefa Karla Říhy,⁸ který Bítovu vtiskl jeho charakteristický vzhled.⁹

Nově vzniklá obec značně převyšovala dosavadní životní úroveň ve staré obci. Starý Bítov se totiž díky své údolní poloze stavebně jen málo vyvinul. Svou roli sehrála i stavební uzávěra, která pro obec platila již od roku 1912 a v obci tak byly povoleny pouze nejnútnejší opravy. Po řadě jednání si ovšem Bítovští vymohli, že do náhrady za zaplavené nemovitosti ve staré obci bude tato skutečnost zohledněna. Ve většině případů tak Bítovští pokryli finanční náklady spojené s výstavbou jejich nových obydlí, do kterých se stěhovali na počátku roku 1933.¹⁰

V průběhu roku 1933 došlo k postupné demolici obce Bítov a napouštění přehrady. Ušetřen byl pouze kostel sv. Václava, jehož věž vyčnívala z vodní hladiny. Kvůli bezpečnosti byl však kostelík v roce 1954¹¹ zničen.

– Státní okresní archiv Znojmo (dále jen SOkA Znojmo), sign. K – I 781, Školní kronika městyse Bítova od r. 1924–1953, .

6 Vysočany, Oslnovice, Zblovce, Chvalatice, Malý a Velký Dešov.

7 Pouze pro poštu nebyla postavena samostatná budova, ale sídlila v jedné budově spolu s obecním úřadem. Rovněž nebyly vybudovány dva domy pro obecnou a měšťanskou školu, ale vystavěna byla jedna velká škola.

8 Josef Karel Říha (1. 6. 1893, Rokycany – 10. 2. 1970, Praha) byl český stavitel a urbanista. Po absolvování techniky pracoval J. K. Říha v letech 1917–1918 v ateliéru profesora Jana Kotěry, poté byl úředníkem Státní památkové péče a od roku 1923 se stal samostatným projektantem. Viz Milan CHURÁŇ, *Kdo byl kdo v našich dějinách ve 20. století (II. díl)*, Praha 1998, s. 115.

9 Charakteristické je především velké moderní náměstí obdélníkového tvaru, jehož centrální plochu tvoří park, který je obklopen velkým množstvím parkovacích míst. Takovéto uspořádání, typické především pro města, je pro vesnici nezvyklé. Na jižní straně náměstí se nachází kostel s fází. Na východ od kostela byla postavena škola. Severní část náměstí uzavíral obecní dům. Zbytek náměstí byl vyhrazen pouze pro domy živnostníků. Viz SOkA Znojmo, i. č. 98, sign. K – II 884, František WEIDENTHALER, *Pamětní kniha městyse Bítova od r. 1923–1972*, s. 99–100; Jana STARÁ, *Architektura nového Bítova*, in: *Sborník Státního okresního archivu Znojmo 2007* (sv. 22), David Nehyba (ed.), Znojmo 2008, s. 30–33.

10 SOkA Znojmo, F. WEIDENTHALER, *Pamětní kniha městyse Bítova*, s. 114.

11 /ušl/, *Před čtyřiceti roky padlo konečné rozhodnutí: Bítov bude zatopen*, *Rovnost*, 30. 10. 1972, s. 2.

V důsledku stavby vodního díla Vranov vznikla nejen nová obec Bítov, ale i nové přípojné silnice a dva mosty. Investorem tohoto náročného projektu¹² se stal československý stát a země Moravskoslezská za příspěví akciové společnosti Západomoravské elektrárny.

Ačkoliv byl přístup k Bítovu výjimečný, nebyl pro první republiku ojedinelý. Podobnou situaci jako Bítov zažila i obec Kníničky v důsledku stavby Brněnské přehrady, jejíž budování probíhalo koncem třicátých let 20. stol.

Blížící se 2. světová válka pak znamenala útlum vodohospodářské výstavby. Na program dne se vodní nádrže znovu pozvolna dostaly až po roce 1945 a největší rozmach zaznamenaly mezi léty 1948–1989, kdy se na výstavbě tehdejší socialistické společnosti podílelo nemalou měrou i odvětví vodního hospodářství. Nebyl to ale pouze „požadavek socialistické éry“.¹³ V souvislosti s potřebami bytové a průmyslové výstavby a s intenzifikací zemědělství se mnohonásobně zvýšily odběry vody. Na jejich krytí měla přispět výstavba desítek vodních nádrží, jejichž návrhy mnohdy spadají do období první republiky.

Koncem čtyřicátých let 20. stol. byl vytvořen tzv. Státní vodohospodářský plán směřující k plánovitému a koordinovanému hospodaření s vodou. Jeho součástí byla i inventarizace míst potencionálně vhodných pro vybudování nádrží.

Na plnění úkolů vodního hospodářství se významně podílel inženýrský podnik Vodohospodářský rozvoj a výstavba, který byl založen v roce 1952.¹⁴ Vodohospodářský rozvoj a výstavba navázala na tradici generace vodohospodářů a převzala úkoly a závazky dřívějších rozptýlených organizací a řídila komplexní vodohospodářskou výstavbu od prvních záměrů až po uvedení do provozu.

Mnohé stavby realizované tímto podnikem se řadí mezi klíčové investice socialismu v ČSSR (Slapy, Kamýk, Orlický náhon, Lipno, Šance, Nechanice ad.). Z tohoto i dalších důvodů se přehrady řadí mezi tzv. stavby socialismu. Přes toto dnes poněkud hanlivé označení nesmíme stavbu přehrad chápat nijak negativně, vždyť právě tyto stavby zásobují naše domovy vodou či elektřinou a svým charakterem nám skýtají ochranu v době záplav a nabízejí četné možnosti k rekreaci.¹⁵

12 Na rozsah celého projektu VD upozorňuje článek v časopisu Technický obzor z roku 1932 na základě finančního nákladu, který měl být asi 130 000 000 Kč, kromě 10 000 000 na vybudování hydrocentrály. V tomto nákladu je započítána i částka za vyvlastnění pozemků a nemovitostí v zatopeném území, výstavba nového Bítova, zřízení přípojných silnic a mostu či pronájem půdy, která byla za poplatek dle bonity půdy pronajata pro potřeby stavby. Z toho je patrné, o jak velkou investici v rámci tehdejšího Československa šlo. Viz Ludvík MIKÁ, *Stavba přehrad ve Vranově nad Dyjí*, Technický obzor 40, 1932, s. 320.

13 Vojtěch BROŽA – Ladislav SATRAPA, *Přehrady Čech, Moravy a Slezska*, Liberec 2005, s. 6.

14 Antonín CHLUM, *Vodohospodářský rozvoj a výstavba v ČSR. 25 let práce podniku Vodohospodářský rozvoj a výstavba, nositel Řádu práce* – Praha, Praha 1979, s. 11.

15 Zajímavá je rovněž skutečnost, že teprve v socialistickém období (1966) se u nás prosadily moderní

I když jsou přehrady postavené v socialistickém období velmi užitečné, tak v některých případech nebyly zohledněny všechny dopady na danou lokalitu. Dodnes se diskutuje především případ vodní nádrže Nové Mlýny, ležící na soutoku tří řek Svratky, Jihlavy a Dyje. V minulosti byla tato oblast známa svými častými záplavami.

V roce 1959¹⁶ vláda rozhodla o vypracování přípravných projektových studií s cílem ochrany tohoto území před povodněmi, zajištění zdroje vody pro závlahu a zvýšení minimálních průtoků v Dyji a likvidaci komářích kalamit. Jedním z hlavních důvodů výstavby byly plány socialistického hospodářství na rozsáhlé systémy zavlažovacích kanálů, které měly umožnit intenzivní rozvoj zemědělské výroby. Na počátku šedesátých let dostala tato studie název „Vodní dílo Nové Mlýny“.

Jednalo se o smělý projekt. Celá tato oblast je totiž ve své podstatě rovinatá. Díky plochosti tohoto území se tak již v úvodních studiích počítalo s omezením zaplavovaného prostoru bočními hrázemi. Vzhledem k tomu, že bylo nutné zachovat silniční spojení Brno–Mikulov a Strachotín – Dolní Věstonice bylo navrženo rozdělit nádrž dvěma hrázemi na tři oddělené nádrže.

Tím se VD Nové Mlýny stalo svým charakterem zcela ojedinělou stavbou v našem státě. Na soutoku tří řek, v jejích dolních a již poměrně znečištěných úsecích, byly vybudovány tři mělké nádrže. „*Otevřená prosluněná krajina, malá hloubka jednotlivých nádrží, vysoký přísun znečištění a živin podporujících rozvoj řas spolu s dalšími nepříznivými faktory byly již v době přípravy projektu často diskutovaným problémem ze strany mnoha odborníků.*“¹⁷ I přes tyto diskuze byla jako první v letech 1974–1978¹⁸ vybudována horní (Mušovská) nádrž, která měla sloužit zejména k rekreačním účelům a dnes je oblíbena sportovními rybáři. Střední (Věstonická) nádrž byla uvedena do provozu v roce 1981.¹⁹ Tato nádrž je koncipována jako klidová s rezervací²⁰ jako náhrada za zatopené lužní lesy.

Hlavní vodohospodářské funkce splňuje dolní (Novomlýnská) nádrž, která byla dokončena v roce 1988²¹ a o rok později uvedena do provozu. Tato

principy správy po ucelených povodích. Státní podniky Povodí Labe, Vltavy, Ohře, Moravy a Odry spravují dodnes VD na tocích a zajišťují náročné úkoly rozvoje a ochrany vod. Viz Vojtěch BROŽA – Ladislav SATRAPA, *Přehrady Čech, Moravy a Slezska*, Liberec 2005, s. 14.

16 Stanislav PAVLÍK – Antonín HRABAL, *Vodohospodářská výstavba jižní Moravy*, Praha 1983, s. 54.

17 Eva KOČKOVÁ – Zdeňka ŽÁKOVÁ, *Vodní dílo Nové Mlýny – Vývoj jakosti ve střední nádrži*, in: Mušov 1276–2000, Emil Kordiovský (ed.), Pasohlávky 2000, s. 100.

18 VD Nové Mlýny – horní. Dostupné na: <<http://www.pmo.cz/cz/uzitecne/vodni-dila/nove-mlyny-horni/>> [citováno dne 12. 5. 2012].

19 VD Nové Mlýny – střední. Dostupné na: <<http://www.pmo.cz/cz/uzitecne/vodni-dila/nove-mlyny-stredni/>> [citováno dne 12. 5. 2012].

20 V roce 1994 zde byla vyhlášena přírodní rezervace Věstonická nádrž.

21 VD Nové Mlýny – dolní. Dostupné na: <<http://www.pmo.cz/cz/uzitecne/vodni-dila/nove-mlyny-dolni/>> [citováno dne 12. 5. 2012].

nádrž měla zajišťovat akumulaci vody pro rozsáhlý systém zavlažovacích kanálů, dále minimální průtok v řece Dyji, nadlepšování přirozených průtoků, výrobu elektrické energie či zvyšovat ochranu před povodněmi. Systém závlah, tak jak byl navržen, ovšem nebyl nikdy dokončen a tím nebyl splněn jeden z hlavních účelů, pro něž byly přehrady budovány.

Zatímco výška sypaných zemních hrází se středním těsnícím jádrem se pohybuje od šesti do deseti metrů, tak délka jednotlivých hrází se pohybuje v kilometrech – horní hráz dosahuje délky 2,5 kilometru, střední hráz je přes 1,3 kilometru a dolní přes 4,6 kilometru dlouhá. Kolem celého vodního díla byla vybudována také řada bočních hrází pro omezení plochy nádrží. Pro porovnání zde uvedu, že délka vranovské přehrady v koruně je pouze 290 m.²²

Stejně jako výstavba vodního díla Vranov s sebou přinesla zánik jedné obce, tak výstavba střední nádrže vodního díla Nové Mlýny znamenala zánik obce Mušov. Na rozdíl od nového Bítova nevznikla ovšem náhradou za Mušov nová obec, ačkoliv si Mušovští přáli, aby „*precedenty výstavby nového Bítova a nových Kníniček z Masarykovy republiky byly realizovány také pro ně.*“²³ Československý socialistický stát ovšem vznik nových obcí, kdy bylo nutné postavit i celé zázemí obce (obecní úřad, škola, pošta), ve většině případů nepodporoval.

V případě Mušova však možná svou roli sehrálo i to, že na rozdíl od Bítova neměli Mušovští ke své obci tak pevné vazby. Mušov byl totiž původně německou obcí, odkud bylo po druhé světové válce německé obyvatelstvo vysídleno a nahrazeno československými občany.²⁴

S občany Mušova byla výstavba jejich náhradního bydlení projednávána individuálně. Těmto jednáním předcházela ještě znalecký odhad ceny jejich staré nemovitosti. Podle výsledné ceny se Mušovští rozhodovali pro výstavbu volně stojícího rodinného domu, dvojdomku či řadového domku, ale také pro zakoupení staršího domu v okolních obcích. Některé rodiny využily ale i možnosti vrátit se do oblastí, odkud do Mušova po roce 1945 přišly.

Výkup nemovitostí probíhal v letech 1968–1973. Cena mušovských domů se pohybovala od nejnižší částky 15 131 Kčs do 165 584 Kčs, nejčastěji však v rozmezí 60–80 tisíc Kčs. Rovněž byly vykupovány také samostatné sklepy, jejichž hodnota byla vyčíslena přibližně na 5 000 Kčs.²⁵

I když myšlenka vzniku nové obce nebyla správními úřady podporo-

22 Vodní díla. Dostupné na: <<http://www.pmo.cz/cz/uzitecne/vodni-dila/>> [citováno dne 12. 5. 2012].

23 Mojmír KYSELKA, *Poslední roky Mušova – Fakta a vzpomínky*, in: Mušov 1276–2000, s. 402.

24 Zatímco před válkou žilo v obci 730 obyvatel, tak podle národnostního sčítání měl k 1. březnu 1950 Mušov celkem 559 obyvatel. Předválečného počtu obyvatel ani rozmachu již nebylo dosaženo. Viz Jaroslav ŠKOLL, *Změny ve skladbě obyvatelstva Mušova v letech 1938–1950 a dosídlení obce*, in: Mušov 1276–2000, s. 355–360.

25 Emil KORDIOVSKÝ, *Vývoj počtu obyvatel Mušova*, in: Mušov 1276–2000, s. 348.

vána, vyjadřovala se valná část obce v tom smyslu, že si přejí i nadále žít pospolitě. Kompromisní řešení bylo nalezeno ve výstavbě celé nové „mušovské“ čtvrti²⁶ v nedaleké obci Pasohlávky, kde se nacházel kostel i základní občanské vybavení.

Zájemci o výstavbu získali v Pasohlávkách do bezplatného užívání parcelu o velikosti 400 m². Se samotnou výstavbou se započalo v říjnu 1974. Na rozdíl od Bítova, kde byla celá výstavba obce zadána jednotlivým firmám, tak na výstavbě nových domků v Pasohlávkách pracovali kromě firem²⁷ i svépomocí jednotliví přesídlenci. Stavěly se zde „domky jednobytové typu R201 v ceně 310 tisíc Kčs a domky dvoubytové R222 v ceně 380 tisíc Kčs.“²⁸

Ačkoliv mušovská kronika se věnuje záležitostem spojenými se stavbou vodní nádrže Nové Mlýny a výstavbou náhradního bydlení v Pasohlávkách jen okrajově, z kusých zpráv vyplývá, že Mušovští byli překvapeni cenou nových domů, protože na dřívější jednání byla cena nových domů nižší.

Mušovští občané se tak museli vypořádat s finančním krytím stavby. „Část nákladů získali za odkoupené domky v Mušově, od státu dostali příspěvek ve výši 35 tisíc Kčs, stejnou výši jim přispěl zaměstnavatel a 4 tisíce poskytl finanční odbor ONV v Břeclavi. Zbývající část si museli Mušovští hradit buď z vlastních prostředků, nebo formou bezúročných půjček.“²⁹ Z toho vyplývá, že na rozdíl od Bítovských museli Mušovští na své nové domy značně doplácet.

Výstavba nového Mušova byla započata v roce 1975 a již od roku 1977 se první mušovské rodiny začaly do Pasohlávek stěhovat.³⁰

Dnes starou obec Mušov připomíná jenom kostel sv. Linharta stojící na jednom z mušovských ostrůvků. Tento kostel měl být původně spolu s obcí srovnán se zemí. Památkáři ale včas před jeho zbouráním odhalili jeho románský portál a zdivo, na vnitřní straně s freskami z 12. stol.³¹ Památka tak nabyla ještě většího významu. Kostel sv. Linharta dodnes stojí na jednom z ostrovů střední nádrže a je mementem již zaniklé obce.

Stavba každého vodního díla notně znamená velký zásah do krajiny, kdy je jedna krajina nahrazena jinou. Nová zákoutí nad těmito nádržemi spolu s účelem přehrady pak ve většině případů nahrazují ztracené území. Je otáz-

26 Jednalo se přibližně o sedmdesát domů. Viz Mojmir KYSELKA, *Poslední roky Mušova – Fakta a vzpomínky*, in: Mušov 1276–2000, s. 400–404.

27 Projektovou dokumentaci montážních domků ze siporexových panelů provedl Agroprojekt Brno, hrubou stavbu zajišťovalo výrobní družstvo Trend Brno společně se svépomocí stavebníků, technickým dozorem byl pověřen Drupos Břeclav. Viz František ČAPKA, *Poslední dějství Mušova*, in: Mušov 1276–2000, s. 384.

28 František ČAPKA, *Poslední dějství Mušova*, s. 384.

29 *Tamtéž*, s. 384–385.

30 V roce 1970 měly Pasohlávky 351 obyvatel. Přistěhováním občanů ze zatopeného starého Mušova se zvýšil počet obyvatel Pasohlávek již v roce 1980 na 595 a v roce 1990 dokonce na 647 osob. Viz Jaroslav ŠKOLL, *Změny ve skladbě obyvatelstva Mušova v letech 1938–1950 a dosídlení obce*, in: Mušov 1276–2000, s. 359.

31 Mojmir KYSELKA, *Poslední roky Mušova – Fakta a vzpomínky*, in: Mušov 1276–2000 s. 404.

kou, zda je toto i případ Nových Mlýnů, zda cena za jejich výstavbu nebyla příliš vysoká. Na dně nádrže totiž skončila nejen obec Mušov, ale i velmi cenné lužní lesy a archeologicky zajímavá oblast. Ve své době existoval i opoziční návrh Ing. Rastislava Šuly,³² který navrhoval nádrž o 10 km² menší, ale hlubší a který měl důsledky stavby této nádrže zmírnit. Tento návrh ale nakonec bohužel propadl.

V průběhu výstavby vodního díla Nové Mlýny zmizelo pod hladinou tří přehradních nádrží přes 1100 ha³³ lužních lesů. Ne všechny stromy byly před záplavou pokáceny, ještě dnes tak zatopené lužní lesy připomínají mrtvé pahýly stromů trčící z hladiny novomlýnských nádrží. K významným oblastem patřila Mariánská jezera u Dolních Věstonic, Strachotínský a Pavlovský luh, močál u Strachotína a Šakvic. Toto téma je o to diskutovanější, že nebyly splněny všechny důvody, pro něž byly nádrže budovány.

Po roce 1990, kdy se situace v Československu uvolnila, se objevily požadavky na vypuštění dolní a střední nádrže s cílem obnovy původního stavu. Výsledkem těchto aktivit bylo, že „od roku 1995 jsou provozní hladiny střední a dolní nádrže drženy na kótě 169,5 m. n. m., tj. o 80 až 85 cm nižší, než byla hladina, na kterou byly původně napuštěny, a se kterou bylo původně počítáno.“³⁴

Jako jistá náhrada byl vybudován náhradní biokoridor lužního charakteru, který propojuje zachovalý komplex lužních lesů pod VD se zbytky lužního lesa v oblasti vyústění řek Jihlavy a Svratky do střední nádrže. Proto se ve střední nádrži koncem devadesátých let 20. stol. začaly stavět umělé ostrovy, které by měly zvětšit plochy s vegetací ve střední klidové nádrži.

Stavba přehrad je velmi komplikovaný proces. Po vzniku samostatného československého státu, tedy od roku 1918 do roku 1989 zde bylo postaveno 89 přehrad. Přičemž pouze šestnáct z nich se datuje před rok 1948. Je otázkou, zda by v demokratickém režimu bylo možné postavit během 41 let neuvěřitelných 73 přehrad.³⁵

Období od osmdesátých let 20. století bylo ve znamení útlumu přehradní výstavby, zejména proto, že centrálně řízená ekonomika neposkytovala potřebné finanční zdroje. Po roce 1989 vznikla pouze následující vodní díla: Dlouhé Stráně, Hněvkovice a Slezská Harta. Ve všech případech se však jedná pouze o dostavby děl započatých již před rokem 1989.

Dnes se proti stavbě nových přehradních nádrží staví četná ekologická

32 Mojmír KYSELKA, *Poslední roky Mušova – Fakta a vzpomínky*, in: Mušov 1276–2000, s. 401.

33 Michal HRIB, *Lesy, lesní hospodářství a myslivost v okolí obce Mušov*, in: Mušov 1276–2000, s. 125.

34 Stanislav LUSK, *Ryby a rybářství v oblasti soutoku řek Dyje, Jihlavy a Svratky pod Pálavou*, in: Mušov 1276–2000, s. 55–56.

35 Soupis přehrad je uveden na webových stránkách vzniklých pod patronací Katedry hydrotechniky na Fakultě stavební ČVUT v Praze. Jedná se o soupis přehrad registrovaných v ICOLD. Soupis přehrad ČR. Dostupné na: <<http://www.prehrady.cz/dams/index1.htm>> [citováno dne 12. 5. 2012].

hnutí či obyvatelé lokalit, kterých by se případná výstavba týkala. Odrazujícím prvkem jsou i nemalé finanční náklady, jež by taková stavba stála. Výstavba přehrad může podstatně ovlivnit nejen krajinné prostředí, ale i sociální vazby. Proto je dnes, vedle povinného posouzení dopadů výstavby vodního díla na prostředí, nutno do povolovacích jednání zapojit i veřejnost. Zákony, které upravují budování nových nádrží a přehrad, jsou náročné a v demokratickém systému není jednoduché jejich požadavky splnit. Proto se také výstavbě VD více dařilo v autoritativních režimech.

Z výše zmíněných důvodů nebyly i přes silné povodně v letech 1997 a 2002 realizovány další projekty přehrad. Uvažuje se pouze o výstavbě přehrad Nové Heřmínovy na řece Opavě. V současnosti tak dochází pouze k rekonstrukcím již stávajících nádrží, jež jsou mnohdy technologicky velmi pozoruhodné.

Osobně se ale domnívám, že tento přístup není také zcela správný. V dnešní moderní společnosti se totiž spotřeba vody neustále zvyšuje. Kromě toho nás každoroční záplavy přesvědčují o tom, jak jsou mnohá protipovodňová opatření nedostatečná. Je tedy nutno s rozvahou stále vylepšovat a chránit vodohospodářské požadavky našeho území.

Obrazová příloha

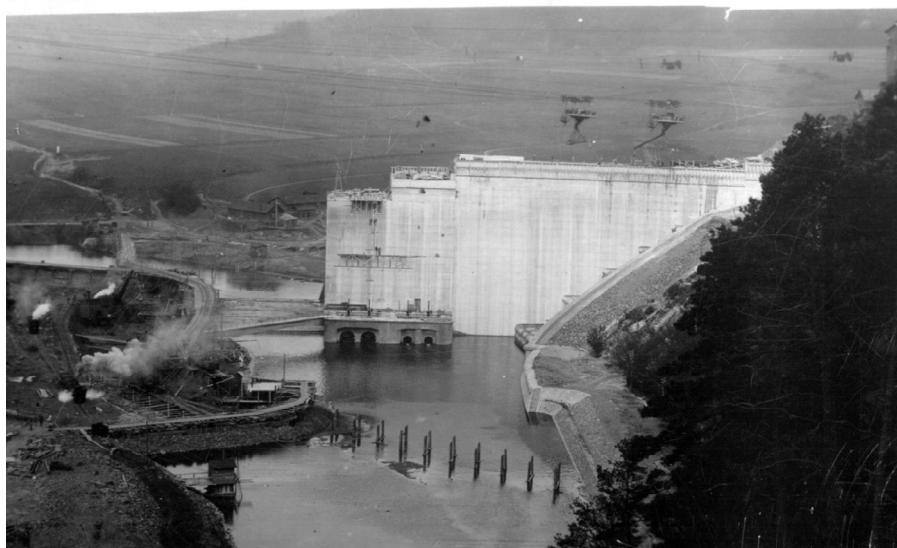

Demolice obce Mušov, pohled na kostel sv. Linharta.

Dostupné na:

<<http://www.kvh.estranky.cz/fotoalbum/historicke-pohlednice-a-fotografie/musov---demolice/>>

[citováno dne 12. 5. 2012].

Stavba přehradní hráze u Vranova nad Dyjí (Foto: archiv autorky)

Role Ústřední rady družstev při reorganizaci československého spotřebního družstevnictví v letech 1951–1954

Jan SLAVÍČEK

Úvodem

V první polovině padesátých let 20. století vrcholil proces sovětizace československé ekonomiky. Promítl se ve zcela zásadních proměnách majetkoprávních vztahů, v podřízení československé ekonomiky sovětskému vlivu a zájmům, stejně jako změnou její struktury a úkolů. Tento složitý a vynucený proces se pochopitelně nevyhnul ani obchodu a v jeho rámci spotřebnímu družstevnictví.

Předkládaná studie se zabývá procesem reorganizace spotřebního družstevnictví v letech 1951–1954 a analyzuje úlohu, kterou při procesu vyjednávání a následné implementace změn sehrála Ústřední rada družstev (dále jen ŮRD) jakožto nejvyšší orgán československého družstevnictví.

Cílem studie je zodpovědět tři skupiny otázek. První z nich je snaha o periodizaci jednání a samotného provádění reorganizace spotřebního družstevnictví. Jednalo se o kontinuální a lineárně se vyvíjející proces? Nebo je naopak možné provést periodizaci, definovat jednotlivé etapy a zlomové body, které je oddělují?

Druhou skupinu otázek vyvolává pokus o analýzu vyjednávacích pozic a manévrovacích možností ŮRD v první polovině padesátých let. Nejsilnější pozici mělo při vyjednáváních samozřejmě vedení Komunistické strany Československa (dále jen KSČ) a jelikož bývá toto období označováno za nejtěžší období totalitárního režimu v Československu, lze předpokládat, že veškeré změny se děly na základě mocenského diktátu KSČ a podle jejích požadavků. Navzdory tomu je však možné předpokládat, že tento proces nebyl zcela lineární. Měnila se během něj síla a pozice jednotlivých aktérů? Probíhalo jednání pouze ve znamení aktivity a převahy Ústředního výboru Komunistické strany Československa (dále jen ŮV KSČ), nebo existovaly okamžiky, ve kterých dokázali družstevníci převzít iniciativu a přicházet s vlastními návrhy vycházejícími z jejich plánů a zájmů? Existovala v letech 1951–1954 v Československu vůbec možnost, aby se některé procesy probíhající na centrální úrovni prosadily navzdory přáním a záměrům komunistické strany?

V neposlední řadě chce být tato studie příspěvkem k poznání reálného fungování rozhodovacích procesů v totalitárním Československu uvedeného období. Autor si je přitom plně vědom toho, že při svém omezeném rozsahu

může být jen dílčím příspěvkem a že některé otázky zřejmě nebude možné při současném stavu výzkumu zodpovědět.

Československé a sovětské spotřební družstevnictví před rokem 1952

Spotřební družstva představovala na území Československa tradiční ekonomický subjekt, který se dynamicky rozvíjel od druhé poloviny 19. století. Po skončení druhé světové války následovalo ve vývoji spotřebního družstevnictví období rychlého rozmachu, družstva vykázala rapidní růst všech kvantitativních ukazatelů, došlo k obnově prodejní sítě v pohraničí.

Po uchopení moci komunistickou stranou v únoru 1948 se struktura i úkoly spotřebního družstevnictví změnily. Síť spotřebních družstev byla přizpůsobena okresní struktuře státu (jedno spotřební družstvo připadalo na jeden okres, jen výjimečně na více). Družstva si mezi sebou již nekonkurovala a původní primárně hospodářské úkoly byly vystřídány úkoly politickými, mezi něž patřilo především zajištění zásobování obyvatelstva a spoluúčast na likvidaci soukromého obchodu. V důsledku rapidně probíhajících změn ve struktuře hospodářství, kde došlo k totální preferenci těžkého průmyslu, se znatelně zhoršila i zásobovací situace obyvatelstva. Množící se nedostatky a hospodářské obtíže (nedostatek zboží, špatná kvalita potravin, neplnění rozvozních plánů atd.) výsledky spotřebních družstev nadále zhoršovaly. Další velké komplikace způsobila účast spotřebních družstev na socializaci soukromého obchodu. V rámci tohoto procesu získala do správy několik desítek tisíc provozoven,¹ ke kterým však neměla dostatek kvalifikovaného personálu. Tuto situaci byla nucena řešit zaměstnáváním nekvalifikovaných sil (většinou žen z domácností), což vedlo logicky k poklesu kvality služeb, ztrátám a mankům.

Navzdory uvedeným nedostatkům však spotřební družstevnictví představovalo fungující systém, opírající se o mnohaleté zkušenosti a tradici. Jakkoli byl tento model deformován komunistickými zásahy, představoval stále životaschopnou a tradiční československou cestu. V čele Ústřední rady družstev stála řada kompetentních odborníků v čele s Antonínem Zmrhalem, který byl sice přesvědčeným až fanatickým komunistou, ale současně dlouholetým a velmi schopným družstevníkem (před válkou byl dlouholetým předsedou Včely, největšího československého spotřebního družstva) a jako takový si uvědomoval, že spotřební družstva musí při plnění politických úkolů stále respektovat hospodářské ohledy (vykazovat zisk nebo se alespoň vyhnout ztrátě).

Vývoj spotřebního družstevnictví v Sovětském svazu se ubíral jinou cestou. Pro špičky komunistické strany v čele se Stalinem představovalo spo-

¹ Bylo to více než 25 000 prodejen. K podílu spotřebních družstev na socializaci soukromého obchodu srov. např. Václav PRŮCHA a kol., *Hospodářské a sociální dějiny Československa 1918–1992. Díl 2*, Brno 2009, s. 334; Ladislav SMRČKA a kol., *Vývoj družstevnictví na území ČSFR*, Praha 1992, s. 41–43.

třební družstevnictví jeden ze základních nástrojů propagace družstevních myšlenek na vesnici, což mělo napomoci procesu kolektivizace.² Sovětský systém tak začal dosud živelně se rozvíjející družstevnictví regulovat velmi záhy. Dekret o spotřebních komunách z roku 1918 upravil působnost družstev v okresech (jeden okres = jedno družstvo).³ K zásadní změně došlo v roce 1935, kdy bylo nařízeno, že spotřební družstva smí působit pouze na venkově, zatímco státní obchod měl fungovat ve městech. Dosavadní okresní spotřební družstva byla rozbita a nahrazena systémem malých vesnických spotřebních družstev zásobujících cca 3000 obyvatel (tzv. SELPA⁴).⁵ Hlavním politickým úkolem SELP byla podpora kolchozů a sovchozů. Ačkoli byl družstvům v roce 1947 povolen částečný návrat do měst, těžiště jejich činnosti zůstávalo i nadále na vesnici (poměr měst a venkova na maloobchodním obratu v roce 1955 byl přibližně 1:3).⁶

První fáze – iniciativa ÚRD (rok 1951)

Vůbec první vážnější úvahy o změnách působnosti spotřebního družstevnictví podle sovětského vzoru zazněly na IX. sjezdu KSČ v květnu 1949.⁷ Ministerstvo vnitřního obchodu přišlo následně s plánem vzniku SELP v Československu, který však předsednictvo ÚRD v červenci 1949 zcela odmítlo.⁸ Jednání o změnách pak dočasně ustalo, pravděpodobně i pod vlivem vrcholící socializace živností. Likvidace soukromého obchodu, v níž sehrála spotřební družstva zásadní roli, dostala zjevně přednost před družstevní reorganizací.

O změnách se začalo opět vážněji jednat teprve v polovině roku 1951. Když vedení ÚRD se Zmrhalem v čele pochopilo, že změnám se nelze vyhnout, chopilo se iniciativy a na začátku prosince 1951 předložilo svůj návrh změny družstevní organizace. Podle tohoto návrhu měla být velmi výrazně posílena politická práce v družstvech, která měla cíleně spolupůsobit při propagaci jednotných zemědělských družstev (dále jen JZD). Měla se také v mnohem větší míře než dosud zaměřit na venkov a intenzivně zde rozšiřovat svou síť prodejen. Tento chytře vypracovaný plán, reflektující dva zásadní požadavky KSČ (zlepšení zásobování venkova a propagace JZD), byl však přesto zamítnut, protože zachovával jak dosavadní strukturu okresních spotřebních družstev, tak

2 K tomu srov. např. Josef Vissarionovič STALIN, *K otázkám leninismu*, Praha 1927, s. 28.

3 Srov. Jakov Andrejevič KISTANOV, *Sovětské spotřební družstevnictví. Díl II*, Praha 1952, s. 62.

4 SELPO je ruský název pro venkovské spotřební družstvo, který se používal jako varianta označení těchto družstev i v ČSR. V originálu сельское потребительское общество (selsкое potrebitelskoje občestvo).

5 Srov. Jakov Andrejevič KISTANOV, *Sovětské spotřební družstevnictví*, s. 168.

6 Srov. Jakov Andrejevič KISTANOV, *Spotřební družstevnictví za socialismu*, Praha 1957, s. 8.

7 Národní archiv (dále jen NA), fond archivu ÚV KSČ, fond 1479/0/2 – IX. sjezd KSČ, aj. 0-5-156. *Rozsah a organizace našeho družstevnictví*, s. 6.

8 Archiv Družstevní asociace České republiky v Praze (dále jen DA ČR), fond Schůze předsednictva ÚRD, Zápis ze schůze předsednictva ÚRD, 1. 7. 1949. s. 536.

i jejich působení ve městech.⁹ Komunistická strana totiž hodlala systém plně přizpůsobit sovětskému vzoru.

Navzdory neúspěchu, který předznamenával, že změny se budou realizovat plně v režii KSČ, vypracovala ÚRD ještě několik dalších podobných návrhů, které byly všechny rovněž zamítnuty.¹⁰ Antonín Zmrhal se však dosud nevzdával naděje, že se mu podaří zachovat alespoň základní body, tedy existenci okresních družstev a jejich působení ve městech. K prosazení svých návrhů využíval i osobní jednání s generálním tajemníkem KSČ Rudolfem Slánským.¹¹

Zatčení Rudolfa Slánského jen o pár dní později znamenalo pro plány ÚRD zásadní ránu. Zmrhal a jeho kolegové byli sice 14. prosince 1951 přijati Antonínem Zápotockým a urgovali u něj co nejrychlejší rozhodnutí o dalším průběhu reorganizace, žádného konkrétního výsledku se jim však dosáhnout nepodařilo. Rozhodnutí o zastavení projednávání návrhů ÚRD v meziministerském řízení na konci prosince 1951¹² pak ukončilo naděje družstevníků a předznamenávalo zásadní změnu jejich vyjednávací pozice. V následujícím období mělo jít rozhodování již mimo ÚRD, která tak byla zatlačena do výrazně pasivní role.

Druhá fáze – snaha ÚRD o zastavení reorganizace (první polovina roku 1952)

Po dočasném zastavení projednávání reorganizace na konci roku 1951 se KSČ a vláda rozhodly pověřit vypracováním dalších návrhů jinou institucí. Když pochopily, že od ÚRD se „vhodného“ návrhu nedočkají, rozhodly se vytvořit k tomuto účelu speciální komisi, ve které již družstevní zástupci neměli hrát rozhodující roli. Tato komise byla jmenována na jaře 1952 a tvořili ji zástupci ÚV KSČ, prezidentské kanceláře, ÚRD a několika ministerstev (vnitřního obchodu, potravinářského průmyslu, vnitra a zemědělství).¹³

Tato komise předložila na konci roku 1952 návrh družstevní reorganizace, který se stal podkladem pozdějšího rozhodnutí politického sekretariátu (dále jen PS) ÚV KSČ v červenci 1952. Návrh jmenoval explicitně nové úkoly spotřebních družstev: podporu budování JZD politickou prací na vesnici, prodej průmyslového zboží na vesnici, rozšíření venkovské prodejní sítě, výlučnou kompetenci družstev v obchodě na venkově, zvýšení výkupu volných zemědělských produktů.¹⁴ K plnění těchto úkolů měl být československý obchod přizpůsoben sovětskému vzoru. Jeho státní složka (Pramen) měla

9 NA, fond Úřad předsednictva vlády – tajná spisovna (dále jen ÚPV-T), karton 523, Návrh na novou organizační výstavbu družstevního hnutí, 4. 12. 1951.

10 Tamtéž, Návrh na novou organizační výstavbu družstevního hnutí, nedat., březen 1952.

11 Archiv DA ČR v Praze, fond Schůze předsednictva ÚRD, Zápis ze schůze předsednictva ÚRD, 16. 11. 1951, s. 1136-1139.

12 Tamtéž, Zápis ze schůze předsednictva ÚRD, 28. 12. 1951, s. 1167-1170.

13 NA, fond ÚPV-T, karton 523, Reorganizace družstevního hnutí, 27. 3. 1952.

14 Tamtéž.

tedy působit pouze ve městech a průmyslových obcích, případně v čistě průmyslových okresech, zatímco spotřební družstva měla monopolně zásobovat pouze venkov (zcela výjimečně celé okresy čistě zemědělského charakteru). Dosavadní spotřební družstva měla být rozdělena do několika menších venkovských spotřebních družstev (VSD, tedy SELP).¹⁵

Důvodová zpráva komise se vedle nutnosti přizpůsobení sovětskému vzoru opírala o velmi ostrou kritiku dosavadního působení spotřebních družstev. Kritizován byl podle komise zcela nedostatečný rozvoj politické a masové práce, stejně jako přílišné zaměření spotřebních družstev na působení ve městech nebo duplicita prodejen družstevních s prodejny státního obchodu. Zásadní byl rovněž argument rozpočtový: Družstva podle komise odváděla na výdělkové dani ze stejného obrátu jen zhruba polovinu toho, co státní obchod. V případě prostředků alokovaných na akumulaci byl tento poměr ještě horší. Hlavními příčinami byly podle komise především restituce vyplácené členům¹⁶ a nižší výnosnost družstevních prodejen.¹⁷ Byly to argumenty minimálně částečně nepravdivé a neférové: Nižší výnosnost družstevních prodejen vyplývala především z faktu, že procentuální podíl venkovských (a tedy mnohem méně výnosných, leckdy i ztrátových) prodejen byl u spotřebních družstev mnohem vyšší než u státního obchodu. Restituce pak byly jedním z hlavních lákadel pro nové i stávající členy a základním nástrojem rozšiřování členské základny, což byl prvotní předpoklad zamýšlené propagace družstevních myšlenek a podpory JZD. Navzdory tomu to však byl argument, který se při kritice ÚRD v tu chvíli hodil. Podle odhadů komise činil rozdíl v daňových odvodech ročně až tři miliardy, což by byl nepochybně výrazný příspěvek státnímu rozpočtu. Celkově dospěla komise k závěru, že „za současného stavu není družstevnictví s to splnit nové úkoly při výstavbě socialismu.“¹⁸

Předsednictvo ÚRD se návrhem komise zabývalo v druhé polovině května 1952. Ačkoli bylo jejím vrcholným představitelům jasné, že „reorganizace bude zcela jiná,¹⁹ rozhodli se situaci zdržovat a uvádět co možná nejvíce protiargumentů. Stanovisko k návrhu sice začínalo tím, že „jestliže ÚV strany uznává situaci za vhodnou provést navrhovaná opatření, že s tím souhlasíme a že veškeré své síly dáme k jejímu provedení,²⁰ následně však uvádělo řadu ná-

15 NA, fond ÚPV-T, karton 523, Reorganizace družstevního hnutí, 27. 3. 1952.

16 Restituce jsou tradičním nástrojem spotřebních družstev. Ta se jejich prostřednictvím dělila se svými členy o čistý zisk. V ČSR byly restituce vypláceny členům tradičně jednou ročně (zpravidla před Vánocemi), tvořily většinou cca 2 % výše zákazníkova ročního nákupu a realizovaly se odběrem zboží v této hodnotě zdarma.

17 NA, fond ÚPV-T, karton 523, Reorganizace družstevního hnutí, 27. 3. 1952.

18 *Tamtéž.*

19 Archiv DA ČR v Praze, fond Schůze předsednictva ÚRD, Zápis ze schůze předsednictva ÚRD, 26. 5. 1952, s. 1264.

20 *Tamtéž.*

mítek: do městských prodejen investovala družstva velké prostředky, většina malých družstev by byla ekonomicky hluboce pasivní, bude třeba administrativních změn atd.²¹ Návrh komise projednal 23. července 1952 PS ÚV KSČ. Všechny základní body a principy byly schváleny, došlo pouze k drobným změnám (bylo například rozhodnuto, že družstevní obchod bude zásobovat zhruba dvacet až třicet zemědělských okresů). K projednání delimitace prodejní sítě mezi Pramenem a družstvy byla určena speciální komise.²²

Třetí fáze – vyjednávání o podmínkách delimitace (léto a podzim roku 1952)

Usnesení PS ÚV KSČ z 23. července 1952 znamenalo výrazný přelom v jednáních o provedení družstevní reorganizace. Od tohoto okamžiku bylo definitivně jasné, k jakým změnám dojde. Zhruba o měsíc později o nich byla také detailně informována veřejnost v časopisu *Družstevník*.²³ Postoje a taktika ÚRD nyní zaznamenaly významný kvalitativní posun. Nejvyšší družstevní orgán přestal proti reorganizaci protestovat a zaměřil se na získání dílčích úspěchů především na jednáních delimitační komise.

Již první zkušenosti však ukázaly, že vyjednávací pozice ÚRD v komisi bude velmi obtížná. Zástupci Prameni vznášeli maximalistické požadavky a námítky družstevníků ministerstvo vnitřního obchodu (dále jen MVO) v drtivé většině případů zamítalo. Zástupci ÚRD v komisi soudili, že „*soudruzi z MVO kladou takové požadavky, které by v podstatě znamenaly likvidaci potřebního družstevnictví.*“²⁴

Klíčová fáze jednání nastala v období od poloviny srpna do poloviny října. ÚRD se v této době soustředila především na tři cíle: udržení co největšího počtu družstevních výroben, uznání co největšího počtu okresů za výlučně zemědělské (a tedy zásobované monopolně družstvy) a dosažení co nejlepších výsledků při delimitaci na Slovensku, kde tento proces probíhal v předstihu oproti českým zemím již na konci léta 1952. V žádné z těchto oblastí však nedosáhla prakticky žádných výsledků.

Snaha o udržení prodejen pod správou družstev byla komplikována faktem, že součástí zmiňovaného usnesení PS ÚV KSČ bylo rozhodnutí, že družstva mají předat státnímu průmyslu všechny výroby kromě pekáren a cukráren a výroben zpracovávajících volně vykoupené zemědělské přebytky.²⁵ Avšak i jednání o zachování těchto jmenovitě určených výroben bylo

21 *Tamtéž*, s. 1264–1266.

22 NA, fond archivu ÚV KSČ (1261/0/22) – PS ÚV KSČ, sv. 33, aj. 106/8, Usnesení politického sekretariátu ÚV KSČ z 23. 7. 1952.

23 *Družstevník* 35, 1952.

24 Archiv DA ČR v Praze, fond Schůze předsednictva ÚRD, Zápis ze schůze předsednictva ÚRD, 15. 8. 1952, s. 1320–1321.

25 NA, fond archivu KSČ (1261/0/22) – PS ÚV KSČ, sv. 33, aj. 106/8, Usnesení politického sekretariátu ÚV KSČ z 23. 7. 1952.

velmi obtížné a tlak Pramenu i zástupců potravinářského průmyslu směřoval k jejich převzetí. Situaci ÚRD komplikoval také fakt, že většina prodejen byla logicky umístěna u center a skladů dosavadních spotřebních družstev – a ty se nacházely ve městech. Bylo tedy logické, že budou družstvům odebrány stejně jako městské prodejny. Protesty družstevníků proti těmto postupům ministerstvo až na nepatrné výjimky zamítalo.²⁶

Co se týče Slovenska, měl zde být rozsah delimitace podle představ ÚRD výrazně nižší. Vycházelo se přitom hlavně z předpokladu, že na Slovensku byl podstatně vyšší poměr zemědělských okresů a ÚRD počítala zjevně s tím, že jejich zásobování bude dle usnesení PS ÚV KSČ svěřeno monopolně spotřebnímu družstevnictví. Tento předpoklad se však vůbec nenaplnil. Na konci října se musela ÚRD smířit s tím, že na celém Slovensku nezůstalo ani jediné okresní město pod kompetencí družstev.²⁷

Téměř totožně dopadla i snaha vybojovat co největší počet zemědělských okresů v českých zemích. ÚRD se zde chopila iniciativy a v polovině září poslala ÚV KSČ návrh, aby celkem 26 okresů v Čechách a na Moravě bylo prohlášeno za čistě zemědělské, s tím, že by zde družstva zásobovala i samotná okresní města.²⁸ Tato snaha skončila během čtrnácti dní naprostým fiaskem, když bylo rozhodnuto, že těchto okresů bude jen devět a i u nich bude samotné okresní město zásobováno Pramenem.²⁹ Ačkoli se později podařilo vyjednat drobné dílčí ústupky, celkový trend byl jasně nastolen.

Celá řada neúspěchů vyvolala několikrát ostrou kritiku Antonína Zmrhala jak na adresu družstevních zástupců v komisích (české i slovenské),³⁰ tak i na adresu institucí podílejících se na jednání těchto komisí. Prohlásil dokonce doslovně, že mezi lidmi, kteří o delimitaci rozhodují, je „mnoho těch, kteří o družstevnictví ví velmi málo.“³¹ I další zástupci ÚRD vyjadřovali své rozhořčení: „V komisi je vlastně prováděn diktát spotřebním družstvům“³² a i na regionální úrovni jsou příslušné referáty okresních národních výborů „vlastně výkonným orgánem státního obchodu“.³³ Tato ostrá vystoupení však již nemohla výsledek jakkoli výrazněji změnit. Faktem zůstávalo, že v jednáních na podzim 1952 utrpělo spotřební družstevnictví další výrazný debakl.

26 Archiv DA ČR v Praze, fond Schůze předsednictva ÚRD, Zápis ze schůze předsednictva ÚRD, 15. 8. 1952, s. 1319–1321.

27 *Tamtéž*, Zápis ze schůze předsednictva ÚRD, 17. 10. 1952, s. 1381.

28 *Tamtéž*, Zápis ze schůze předsednictva ÚRD, 16. 9. 1952, s. 1340.

29 *Tamtéž*, Zápis ze schůze předsednictva ÚRD, 7. 10. 1952, s. 1368.

30 *Tamtéž*, Zápis ze schůze předsednictva ÚRD, 30. 9. 1952 a 28. 10. 1952, s. 1355 a 1390–1391.

31 *Tamtéž*, Zápis ze schůze představenstva ÚRD, 17. 10. 1952, s. 35.

32 *Tamtéž*, Zápis ze schůze předsednictva ÚRD, 28. 10. 1952, s. 1387–1390.

33 *Tamtéž*, Zápis ze schůze představenstva ÚRD, 17. 10. 1952, s. 17.

Závěrečná fáze – snaha ÚRD o zpomalení reformy (podzim 1952 a rok 1953)

Po porážce při delimitačních jednáních se taktika ÚRD opět změnila a vrcholní družstevní představitelé napjali své úsilí k tomu, aby co nejvíce zpomalili (případně zcela zastavili) vznikání SELP. Zásadní roli v tom podle pamětníků hrál osobně Antonín Zmrhal, který tento proces doslova „sabotoval“, posuzoval osobně každé jednotlivé SELPO a zamítal jeho vznik, pokud k tomu našel jakoukoli záminku.³⁴

V zásadě opírala ÚRD v tomto období své námítky především o veličnost a hospodárnost nově vznikajících družstev. Počet zásobovaných obyvatel byl skutečně problematický, mnohde byla navrhována i SELPA přesahující 5000 i více lidí a často bylo nutné tyto návrhy zamítat a předělávat.³⁵ Druhou oblastí námitek byla celá řada argumentů proti ustanovování ztrátových družstev. Podle výpočtů ÚRD měl přechod na SELPA přinést jen obchodní ztráty přibližně 650 milionů Kčs, nepočítaje v to náklady na nové zaměstnance a provozní ztráty při reorganizaci. Rovněž produktivita práce by poklesla o cca 20 %.³⁶ Argumenty představitelů ÚRD však nebyly vzaty v úvahu a ÚV KSČ vše odbylo konstatováním, že družstevníci „nepochopili zpočátku politický význam reorganizace družstevnictví“.³⁷ ÚRD se tak snažila alespoň dosáhnout záruky, že tyto ztráty, za které spotřební družstva nemohla, budou kryty ze státního rozpočtu. Na konci prosince však ministr financí rozhodl, že ztráty budou primárně kryty z družstevních zdrojů.³⁸ Následně odeslaný ostrý protest již (jako obvykle) nic nezměnil.

V průběhu roku 1953 tak vznikla síť venkovských spotřebních družstev. Jednalo se o model, který byl zcela cizí československému prostředí a jeho tradicím. Výzkum, který by mohl zjistit jeho efektivitu a úspěšnost, je zatím na začátku. Podle poznatků autora, opírajících se o výzkum, provedený zatím však pouze pro Ústecký kraj, znamenala SELPA hluboký propad družstevního obchodu, skončila výrazným neúspěchem a musela být také v roce 1956 odvolána.

Shrnutí úlohy ÚRD při jednání o reorganizaci spotřebního družstevnictví

V jednání ÚRD během celého procesu družstevní reorganizace je možné odlišit celkem čtyři etapy. V první z nich se chopila iniciativy a pokusila se podřídit provádění změn své režii. Tato snaha vyvrcholila představením několika vlastních

34 Jan SLABÝ, osobní konzultace, Praha 24. 2. 2011.

35 Archiv DA ČR v Praze, fond Schůze předsednictva ÚRD, Zápis ze schůze předsednictva ÚRD, 14. 1. 1953, s. 1462.

36 *Tamtéž*, Zápis ze schůze předsednictva ÚRD, 21. 11. 1952, s. 1428–1429.

37 NA, fond archivu ÚV KSČ, fond 1261/0/22 – PS ÚV KSČ, sv. 75, aj. 197/27, Usnesení politického sekretariátu ÚV KSČ, 13. 1. 1954.

38 Archiv DA ČR v Praze, fond Schůze předsednictva ÚRD, Zápis ze schůze předsednictva ÚRD, 23. 12. 1952, s. 1459.

návrhů, které však vždy počítaly se zachováním okresních spotřebních družstev a jejich působení ve městech i na vesnici. Především pro Zmrhala to byl požadavek zásadní. Předseda ÚRD byl totiž, navzdory svému až fanatickému komunistickému přesvědčení, velice zkušeným družstevníkem a byl si stále vědom toho, že družstvo je především organizací hospodářskou a má primárně ekonomické úkoly, které nemohou být zcela potlačeny ve prospěch politických. Zmrhalovy představy však byly nepřijatelné pro KSČ, a byly proto zamítnuty. Toto první období skončilo zastavením projednávání návrhů ÚRD na konci roku 1951.

Druhé období jara a léta 1952 bylo charakterizováno snahou ÚRD zastavit jednání o delimitaci a zvrátit rozhodnutí komise, která navrhovala přizpůsobit československé spotřební družstevnictví sovětskému vzoru. Ve svých snahách ÚRD neuspěla a tato fáze byla ukončena rozhodnutím PS ÚV KSČ z 23. července 1952. V následujícím třetím období se tedy ÚRD zaměřila na dosažení co nejlepších výsledků při delimitačních jednáních: zachování výroben a co největšího počtu zemědělských okresů. Její úsilí však skončilo naprostou porážkou v polovině října 1952. Poslední fází procesu pak byla snaha ÚRD co nejvíce minimalizovat škody, které spotřebnímu družstevnictví vzniknou, a zdržet co nejvíce ustanovování jednotlivých SELP. Ani v tomto případě však nejvyšší družstevní orgán neuspěl.

Projednávání reorganizace spotřebního družstevnictví v roce 1952 tak zcela jasně odhalilo pozici a roli, kterou v něm ÚRD mohla hrát. Byla to role slabšího, na kterém si silnější protivník vynucoval své požadavky a neustále měnil podmínky, a to včetně dohod, které již byly uzavřeny dříve (například omezení počtu čistě zemědělských okresů). V podmínkách totalitárního státu, kde má státostrana absolutní mocenský, rozhodovací a informační monopol, tomu ovšem ani nemohlo být jinak. ÚRD hrála od počátku se slabými kartami a zvítězit rozhodně nemohla. Částečně překvapující je ovšem míra její porážky, protože se jí nepodařilo prosadit prakticky vůbec nic ze svých vizí. Tento fakt lze přičíst politickým a společenským okolnostem, protože právě rok 1952 je považován za nejužší období komunistického režimu. Je možné se navíc domnívat, že ÚRD si uškodila i svým počátečním silným odporem proti reorganizaci a také tím, že v první fázi vyjednávání se její taktika opírala mj. o osobní jednání Zmrhala se Slánským. Po zatčení generálního tajemníka se pozice ÚRD extrémně oslabil – kdykoli hrozilo nebezpečí, že kontakty se Slánským budou využity proti ní. Poté, co byl její odpor následně definitivně zlomen, musela už jen stále více a více ustupovat a její protivníci si byli své výhody jasně vědomi. Studie tak vlastně končí možná až banálním konstatováním, že celá záležitost s reformou spotřebního družstevnictví nakonec dopadla tak, jak vlastně od samého počátku musela.

Už jsme vším – taky ochránci přírody. Vodní hospodářství na Slovensku a ochrana přírody od padesátých do sedmdesátých let v Československu

Arnost STANZEL

Úvod

Jako jeden z důvodů selhání komunistického režimu v Československu a sametové revoluce v roce 1989 se uvádí neschopnost tehdejšího režimu chránit životní prostředí. Miroslav Vaněk tento fakt podrobně popsal pro severočeský hnědouhelný kotol v knize *Nedalo se tady dýchat*.¹ Dokazuje, že vážná ekologická situace v devastovaném regionu vedla k protestům proti komunistickému režimu. Na Slovensku se odehrála podobná situace, když různé ekologické skupiny, především z Bratislavy, bojovaly proti výstavbě vodního díla Gabčíkovo-Nagymaros na Dunaji.²

Lehce by z toho šla vytvořit představa, že se za celých čtyřicet let vlády Komunistická strana Československa (dále jen KSČ) o ekologii nezajímala a že se toto téma v oficiální doktríně Československé socialistické republiky (dále jen ČSSR) téměř nevyskytovalo. Chtěl bych v tomto článku ukázat, že si naopak komunisté byli už poměrně brzy vědomi existence velkých ekologických problémů v Československu. Na základě diskusí v médiích na Slovensku mohu konstatovat, že se o potížích mluvilo docela otevřeně.

Analyzoval jsem články k tématům ochrany přírody a životního prostředí ze stranických novin *Pravda*, z odborného žurnálu *Vodohospodářský časopis* a z turistického periodika *Krásy Slovenska*. Tímto výběrem chci poukázat na téma ochrany přírody a životního prostředí z perspektivy Komunistické strany Slovenska (dále jen KSS), odborné veřejnosti a v turistice angažujících se občanů. Všechny vybrané články obsahují pasáže buď o vodě a její ochraně či problémech s její čistotou, jakož i o ochraně přírody ve spojení s vodou. V tabulce 1 najdete čísla analyzovaných článků.

	<i>Pravda</i>	<i>Vodohospodářský časopis</i>	<i>Krásy Slovenska</i>	Celkem
1950–1959	2	4	1	7
1960–1969	20	6	4	30
1970–1979	14	5	3	22

1 Miroslav VANĚK, *Nedalo se tady dýchat. Ekologie v českých zemích v letech 1968 až 1989*, Praha 1996.

2 Edward SNAJDR, *Nature protests: The end of ecology in Slovakia*, Seattle 2008.

Vodní hospodářství a ochrana přírody v *Pravdě*

V padesátých letech příroda a její ochrana ještě nepředstavují velké téma. Ze stránek *Pravdy* se dozvíme o velké přestavbě přírody v Sovětském svazu a přečteme si úvahy o tom, jak by se zkušenosti z těchto prací daly využít na Slovensku. Například v roce 1952 se psalo, že „*stojíme pred problémom zvýšiť produktivitu poľnohospodárskej výroby, zasahovať do prírody a ju premeniť, hospodariť vlahou po vzoru SSSR vo forme zadržania vody v priehradách a vodných nadržiacich*“ a dále: „*Na ceste k socializmu už nebudeme vykorisťovať naše prírodné bohatstvá a žiť pod jarmom prírodných síl, ale za pomoci SSSR a po jeho boku budeme aj my zasahovať do prírody.*“³ Životní prostředí je vnímáno ještě úplně podle stalinistických pojmů přestavby přírody, aniž by existoval nějaký zájem o její ochranu.

V dalším desetiletí se obsah článků už podstatně změnil: Našlo se dvacet příspěvků, v nichž už není přestavba přírody hlavní téma, ale řeší se i problémy životního prostředí. Již roku 1962 se pod nadpisem *Za čistotu našich tokov* přiznává, že stav řek se zhoršuje poměrně drasticky: „...*keď niektorý závod hrubo poruší príslušné zákoné ustanovenia tým, že riekou priemení na odpadový kanál.*“⁴ Viníkem problému ale není komunistický režim, nýbrž se jedná o důsledek kapitalistických předchůdců: „*Je samozrejmé, že veľke množstvá zdrojov znečisťovania sme prevzali z minulosti.*“⁵ Nicméně i ve stranických novinách se přiznává, že rovněž u komunistických novostaveb se často nedodrží ochrana životního prostředí, například se nerespektuje nařízení o stavbě čističek: „...*rapidne stúpa aj množstvá znečisťovacích zdrojov, ktorých v ČSSR máme dnes asi 6000. Z nich len nepatrné množstvá má dokonalé čistiacie stanice. Väčšina čistiacie stanice buď vôbec nemá, alebo ich stav nie je schopný vyčistiť odpadovou vodu na prípustnú normu.*“⁶ Roku 1964 už zřejmě nebylo možné problémy zakrývat a svalovat vinu na kapitalisty, protože se již úplně otevřeně hovoří o znečištění řek: „*Doterajší stav čistoty vod v tokoch a rozloženia hlavných zdrojov znečisťovania ukazuje, ako vzrastá hustota znečisťovania. Z celkovej dĺžky u nás sledovaných tokov 4860 km je neprípustne znečistených asi 24 perc., počas cukrovarníckej kampane až 30 perc.*“⁷ A to hlavně na jejich horních tocích: „*Hlavné zdroje znečistenia vod u nás sú skoro pravidelne v horných častiach povodí Moravy, Váhu, Popradu, Nitry, Horna, Hornádu.*“⁸ Zmiňují se tedy zrovna místa slovenských pohoří, na nichž komunistický režim silně podporoval in-

3 *Premena prírody v SSSR a u nás*, Pravda 179, 30. 7. 1952, s. 6.

4 *Za čistotu našich tokov*, Pravda 155, 7. 6. 1962, s. 2.

5 *Tamtéž.*

6 *Tamtéž.*

7 *Voda – neodmysliteľná súčasť života*, Pravda 194, 13. 7. 1964, s. 3.

8 *Tamtéž.*

dustrializaci. Ve stejném roce a i v následujících letech se opakují podobné články, Slovenská národní rada (dále jen SNR) projednávala stav řek poprvé v roce 1965, vedle katastrofálních vlivů na přírodu se ale za daleko zásadnější problém považuje znečištění jako brzda pro další rozvoj: „*Ide, pravda, nielen o zdravú pitnú vodu, ale aj o vodu pre potreby priemyslu a poľnohospodárstva.*“⁹ Bez čisté vody by prostě určité podniky nemohly pracovat. V některých článcích se dokonce píše o tom, že situace je už horší než za kapitalismu a že převažuje vykořisťování přírody a ekonomická eficeience jednotlivých podniků, aniž by se dbalo na celospolečenskou prospěšnost: „*Veľka časť závodov však hladá ekonomické ‚úspory‘ akosi len pre seba.*“¹⁰ A „*Toto ‚samoničenie‘ modernej civilizácie, ktoré by sme radšej pripisovali kapitalistom než socialistickému riadenie, môžeme v grandióznom meradle sledovať v severných Čechách.*“¹¹

V sedmdesátých letech dále přetrvávaly problémy s kvalitou vody, což se v člancích mimo jiné odráží ve zprávách o mrtvých rybách v řekách: „*Pribúdajú úseky bez rýb.*“¹² SNR nastiňuje jako řešení problému dvě možnosti: za prvé vyšší investice a stavbu čistíren, za druhé důraznější prosazení pokut a zákonu. Jenomže i sám ministr přiznal, že nové čističky nemohou vše vyřešit: „*Minister lesného a vodného hospodárstva SSR V. Margetin i viacerí poslanci na zasadaní SNR však zdôraznili myšlienku, že výstavbu a existenciu čističiacích staníc – i keď ma prvoradú dôležitosť – nemožno pokladať za čarovný prútilk, za jediné východisko k zvýšeniu čistoty našich vodných zdrojov. Čoraz väčší význam v tejto súvislosti majú cielovedomé, aktívne opatrenia vo výrobe, najmä progresívne zmeny produkcie znečisťovania, a prechod na technológie, pri ktorých možno likvidáciu znečistenia ľahšie riešiť.*“¹³ Ministrovi a poslancům bylo zřejmě jasné, že se ochrana životního prostředí nedá dosáhnout jen technickými řešeními ve vodohospodářství, ale že by byla potřeba přestavba celé socialistické ekonomiky. To se ale, jak víme dnes, komunistům nepodařilo. Nicméně to považují za doklad toho, že existovaly představy o ochraně přírody, dokonce na úrovni ministrů, ale nepodařilo se je prosadit vůči ekonomickým argumentům.

Vodní hospodářství a ochrana přírody v *Krásách Slovenska*

Časopis *Krásky Slovenska* se věnoval především propagaci přírodního bohatství a zajímavostí Slovenska, cestovnímu ruchu, turistice, horolezectví, speleologii, ochraně přírody a národopisu. Už z názvu je jasné, že se toto periodikum za-

9 *Problém vody na programe pléna SNR*, Pravda 61, 3. 3. 1965, s. 1.

10 *Príroda, životné prostredie a riadenie*, Pravda 342, 10. 12. 1965, s. 2.

11 *Životné prostredie dneška*, Pravda 78, 21. 3. 1967, s. 3.

12 *Indikátory našich riek*, Pravda 138, 11. 6. 1976, s. 3.

13 *Čista voda nad zlato*, Pravda 154, 2. 7. 1977, s. 2.

bývalo jinými otázkami než *Pravda* a posuzovalo události více z turistického hlediska. Zajímavá je hlavně skutečnost, že do časopisu přispívali také amatéři a psali o věcech, které jim ležely na srdci jako právě znečištěné životní prostředí. Na druhou stranu je ale nutné připomenout fakt, že ve sledovaném období vyšlo jen sedm článků, které se týkají ochrany životního prostředí v souvislosti s vodou. Stejně jako u *Pravdy* se v padesátých letech ani zde nevyskytují alarmující články. Píše se o zákonech na ochranu přírody, ale především v souvislosti s turistickým ruchem, a o pokutách za poškození národních památek.

První poznámka o znečištění řeky se vyskytla v roce 1967 v souvislosti s katastrofálním stavem řeky Váh. Pod otázkou *Ožije mrtvy Váh?* se píše: „*Odpadovými vodami najviac je zamorený Váh, naša najdôležitejšia a najdlhšia rieka. Dvestotridsať kilometrový úsek Váhu od Liptovského Mikuláša po Piešťany, resp. až po Hlohovec je doslova v dezolátnom stave. [...] na niektorých úsekoch pri nízkych prietokoch takmer zaniká všetoko organický život.*“¹⁴ Totéž roku 1979: „*Intenzívnou premyselnou výrobou znečistené na najdlhšie riek Váh a Hron, najmä v niektorých úsekoch koncentracie vypúšťaných škodlivín, rozhodlo o zaradení stredného Považia a Pohronia medzi oblasti, ktorým treba venovať osobitnú pozornosť.*“¹⁵ Znamená to, že za deset let se stav Váhu moc k lepšímu nezměnil, i když v *Krásách Slovenska* se vícekrát psalo o připravených investicích do nových čistíren.

Organizovaným turistům tak zřejmě bylo jasné, že existuje velký problém v ochraně přírody a že se stav zlepšuje (jestli vůbec) jen pomalu. V časopise se prezentovaly i poměrně progresivní návrhy na zlepšení životního prostředí – například v roce 1962 se psalo, že by mnohem výhodnější než platit peníze na regeneraci a sanaci poškozených regionů bylo dbát v plánovacím stadiu na to, aby výstavba neničila životní prostředí. V roce 1976 se ptá jeden autor, jestli „*je účelné práve v najkrajších údoliach budovať taký druh priemyslu, ktorý vyslovene znehodnotí tieto krásy?*“ a dodává: „*Nebolo by správne takto klást otázky iba z čisto racionalistického aspektu, či by neprenieslo národnému dôchodku viac, keby sa tieto oblasti využívali iba pre komerčný cudzenecký ruch a pre akumuláciu zo zahraničnej turistiky, aj keď tento faktor v žiadnom prípade nemôže byť zanedbateľný.*“¹⁶ V pitoreskních a přírodně zajímavých údolích slovenských hor se totiž bohužel taky nacházely nadprůměrně chudé regiony Slovenska – což z pohledu komunistického režimu znamenalo, že se musejí vyvíjet, nejlépe výstavbou těžkého průmyslu.

Organizovaní turisté byli samozřejmě proti zastavování nejhezčích údolí továrnami, argumentovali ale ne ochranou přírody a obavou z devastace

14 Vincent BALÁŽ, *Ožije mrtvy Váh?*, *Krásy Slovenska* 44, 1967, s. 273.

15 Július HANUS, *Zdravé životné prostredie, cieľ nášho úsilia*, *Krásy Slovenska* 56, 1979, s. 241.

16 Vlado KRIŽAN, *Dodržujeme predsavzatie chrániť životné prostredie pred znečistením?* *Krásy Slovenska* 53, 1976, s. 481–482, zde 481.

životního prostředí, ale čistě ekonomickými důvody. Tyto argumenty použili ale asi spíše kvůli ztroskotání předchozí taktiky a uvědomili si, že když zlepšení nepřichází po poukázání na problém a upozornění na nedodržování zákonů, tak se pokusí dosáhnout svých cílů za použití „stejných zbraní“ jako komunisté, tj. čistě ekonomickou argumentací. Snažili se tak přesvědčit, že hospodářství by profitovalo z většího turistického ruchu v půvabných údolích více než z továren postavených na těchto místech. Autor článku apeloval i na obraz životní úrovně obyvatelstva: *„Stupeň životnej úrovne nemožno posudzovať iba podľa množstva a sortimentu spotrebných hodnôt na jedného obyvateľa alebo podľa množstva premávajúcich automobilov. Životnú úroveň obyvateľstva treba hodnotiť aj z aspektu nákladov, ktoré priemerný občan musí vynaložiť, aby si mohl dovoliť aktívny odpočinok v prírodných krásach, aby dýchal čistý, zdravý vzduch, pil pramenistú vodu, mohol sa bez obáv infekcie alebo alergického ochorenia okúpať v jazere alebo rieke.“*¹⁷ Autor se pokusil navrhnout alternativy k čistě materialistickému vypočítávání hrubého domácího produktu (dále jen HDP) a zdůraznil, že také příroda má vlastní hodnotu. Postoupil tedy v argumentaci o další krok, když dal přírodě nejenom ekonomickou hodnotu jako zdroj deviz, ale poukázal na to, že je to víc než pouhý zdroj přepočítatelný na HDP. Naopak ukázal, že je to zdroj nezaplatitelný a velmi důležitý. Podobné diskuse se od krize roku 2008 objevily i v tradičních kapitalistických státech jako Anglie nebo Francie. Uvažuje se o tom, že se životní úroveň nedá měřit jen v číslech jako je HDP, ale že by se především nemělo zapomínat na ochranu životního prostředí.

Vodní hospodářství a ochrana přírody ve *Vodohospodářském časopisu*

Přejdeme k poslednímu periodiku, *Vodohospodářskému časopisu*, vydávanému Vodohospodářským institutem v Praze. Jak se v odborném časopise jeví zprávy o stavu vody a přírodě? Už ve vodohospodářském plánu z roku 1952 byla čistota toku zakotvena, poprvé bylo toto téma pro veřejnost otevřeno v roce 1955 při vyhlášení měsíce čistoty vody. *„Je to poprvé, kdy ústřední místa, spravující vodní hospodářství a veřejnou hygienu se obracejí k široké veřejnosti, aby jí podala obraz o čistotě našich vod, informovala jí o nebezpečí, které hrozí ze stoupajícího znečišťování vod, [...] aby široká veřejnost byla informována o péči, kterou věnuje naše vláda této pro rozvoj hospodářského a kulturního života nesmírně důležité otázce a která nesmí zůstat bez ohlasu.“*¹⁸ Důvodem bylo stoupající znečištění vod v řekách, měsíc čistoty měl o tomto problému především informovat. Hlavním důvodem tohoto kroku však opět byla starost o ekonomiku, až potom o kulturu a společnost, o ochraně přírody se ještě nepsalo vůbec. *„Pro-*

17 Tamtéž.

18 Josef JIROUŠEK, Říjen – měsíc čistoty vod, *Vodní hospodářství* 11, 1955, s. 378–379, zde 378.

jedete-li podél řady našich toků od pramene až k ústí, máte dokonalou příležitost prověřit si smutnou skutečnost, že se řada z nich stálým přítokem z drobnějších zdrojů znečištění mění zvolna v odpadní stoku.¹⁹ Problém byl řazen do sféry hospodářství, ještě ne do ochrany životního prostředí. Vinu sice viděl autor v předchozím kapitalistickém zřízení, ale sám uznával, že to pod komunistickou stranou není lepší. Problémy se prohlubovaly a pomalu už nastávaly potíže i na poli mezinárodních vztahů: „*Tento stav nám působí i potíže ve styku se sousedními státy, kam řeky odvádějí velmi znečištěnou vodu z našeho území na území sousedního státu; jde zejména o Labe, Odru, Nisu a řeku Slanou.*“²⁰ Na zhoršování kvality vody upozorňovaly i další články, za hlavního viníka v nich byly označovány domácí odpadové vody. Autoři varovali před nebezpečím ohrožení zdraví lidí, aspekt ohrožení stavu přírody nijak nevyzvedávali.

V šedesátých letech se stav vody postupně zhoršoval, za což se v člancích vina kladla rozvíjející se výstavbě průmyslu: „*Situace je vážnější, než se mnohdy na první pohled zdá. Se vzrůstem průmyslové výroby se téměř úměrně zvyšuje množství odpadních vod a nečistot, které v nich odtékají,*“²¹ a „*/z/nečištění hraničních vod je stále předmětem mezistátních jednání a špinavé řeky, odtékající z našeho území, poškozují dobré jméno naší republiky téměř ve všech sousedních státech.*“²² Stav byl už tak neudržitelný, že se množily obavy o další růst ekonomiky: „*Nesmíme připustit, aby se tento úsek vodního hospodářství stal brzdou rozvoje výstavby průmyslu a zvyšování zemědělské produkce.*“²³

V sedmdesátých letech nebylo zlepšení situace stále na obzoru, ale čím dál tím více autorů řešilo důvody tohoto stavu – proč nepomáhají ochraně vody existující zákony a předpisy? Usoudili, že i přes platnost zákonů je v Československu, především ve sféře národního hospodářství, preferován technický pokrok a růst hospodářství se považuje za mnohem důležitější než ochrana přírody: „*Nevyhovující jakost vody v převážné většině našich toků je v podstatě důsledkem určité hierarchie priorit v našem národním hospodářství.*“²⁴ Stávající zákony se moc nedodržovaly, protože v opačném případě by to bylo pro národní hospodářství neúnosné zatížení a zpomalení rozvoje. „*Kromě lidské ziskuchtivosti a nepředvídaných omylů páchaných z nevědomosti je nejtěžším problémem při zvládnání techniky ve vztahu k přírodnímu prostředí, jak vnést rovnováhu mezi krátkodobé zisky a dlouhodobá rizika a jak dostat na společnou*

19 Jaroslav BULÍČEK, *Boj o čistotu našich toků*, Vodní hospodářství 12, 1955, s. 449–451, zde 449.

20 Josef JIROUŠEK, *Za čistotu našich toků*, Vodní hospodářství 11, 1955, s. 378–379, zde 379.

21 Jan MÁLEK, *Vodohospodáři společně s chemiky v boji za čistotu vod*, Vodní hospodářství 4, 1960, s. 129–130, zde 130.

22 Miloslav BOHÁČ, *K problémům čistoty toků v ČSSR*, Vodní hospodářství 1, 1964, s. 1–2, zde 1.

23 František ŠEDIVÝ, *Červen – měsíc čistoty vod*, Vodní hospodářství 5, 1963, s. 161.

24 Jiří ŠEMBERA, *Vodní toky a životní prostředí*, Vodní hospodářství 8, 1974, s. 197–200, zde 197.

*základnu různorodé zájmy, často krajně protichůdné.*²⁵ Krátkozraký prospěch se tak stavěl před dlouhodobá rizika.

Resumé

Je tedy možné stručně konstatovat, že komunisti byli ochránci přírody? Přínejmenším se toto tvrzení vyskytovalo nejpозději od raných šedesátých let v různých publikacích a periodikách a znečištění přírody se stalo skutečností, o níž se docela otevřeně mluvilo. V padesátých letech kvůli nízkému stavu industrializace na Slovensku pravděpodobně nebyly ještě problémy tak velké jako v následujících desetiletích. Když rozvoji průmyslu již nešlo v šedesátých letech zabránit, pokoušeli se tehdejší představitelé svalit vinu za znečištění přírody na kapitalisty, což byl ovšem neudržitelný argument, už jenom z toho důvodu, že se životní prostředí dále zhoršovalo. Lze tak usuzovat, že i když se vyskytovaly zprávy o špatném stavu přírody, nemělo to velký vliv na konkrétní jednání komunistického režimu v oblasti ochrany přírody. Na tomto případu se tak rozpadá představa komunismu jako monolitického bloku. I v čase normalizace se ozývaly docela kritické myšlenky (jak ve vědě, tak u občanů), které se publikovaly i v oficiálních časopisech a stranických novinách. Nutno ale podotknout, že neměly velký vliv na konkrétní politiku komunistické strany.

Překvapivé je, že autoři vícekrát pomlouvali hospodaření státních podniků za použití slovníku, který by se očekával spíše v propagandě proti kapitalistickým státům: vykořisťování přírody, krátkodobý profit oproti dlouhodobým rizikům atd. Na druhou stranu bychom ovšem neměli zapomínat, že čistota řek na Západě, například Porúří v Německu, nebyla o nic lepší.

V tomto bodu také vidím přínos přístupu environmentálních dějin, protože umožňuje pohled na společnost z jiného úhlu. Připadá mi, že hospodaření s vodou probíhalo spíše ve znamení modernizace a ve víře v pokrok než pod nějakou speciální komunistickou ideologií, která by úplně opomíjela životní prostředí. Musíme přiznat, že se vyskytovaly podobné problémy i na Západě, rozdíl však byl v tom, že tam demokratický systém umožnil ke konci sedmdesátých let životní prostředí opravdu chránit. Státní socialismus to nepřipustil, protože nebyl tak flexibilní jako demokracie a stavěl růst národního hospodářství nade vše.

²⁵ Jiří ŠILAR – J. LEDEN, *Problematika komplexní ochrany a tvorby přírodního prostředí v ČSR a nástin jejího řešení*, Vodní hospodářství 1, 1970, s. 1–6, zde 2.

Internace biskupa Josefa Hloucha

František KOLOUCH

Jednou z osobností, která se nekompromisně postavila proticírkevní politice Komunistické strany Československa (dále jen KSČ) po Únoru 1948, byl devátý českobudějovický biskup prof. ThDr. Josef Hlouch. V roce 2012 jsme si připomněli 110. výročí jeho narození a 40. výročí úmrtí. Za své „protistátní postoje vůči lidovědemokratickému zřízení“ byl doslova unesen příslušníky Státní bezpečnosti (dále jen StB) ze své rezidence a internován dlouhých šestnáct let na utajených místech naší vlasti.

Snaha státu o národní církvev

Po Únoru 1948 se římskokatolická církev stala novému režimu značně nepohodlnou. KSČ se ji nejdříve snažila oddělit od Říma, ovládnout ji a vytvořit z ní národní církev, řízenou státem. Veškeré tyto snahy však vyzněly naprázdno. Biskupové v čele s pražským arcibiskupem Josefem Beranem odmítli podřídit církev státu a komunisté se rozhodli pro jejich izolaci. Nejdříve byl internován 19. června po svátku Božího těla ve své rezidenci arcibiskup Josef Beran. Druhý den, 20. června, následovali olomoucký arcibiskup Josef Matocha, litoměřický biskup Štěpán Trochta a královéhradecký biskup Mořic Pícha. Pod dohled StB se dostali i českobudějovický biskup Josef Hlouch a brněnský biskup Karel Skoupý. Začalo tažení proti církvi. V říjnu 1949 byl zřízen Státní úřad pro věci církevní (dále jen SÚC), který měl působnost ministerstva, rozhodoval o všech církevních otázkách v republice a uděloval státní souhlas k duchovní činnosti. Také vyšel zákon o hospodářském zabezpečení církví. Stát zkonfiskoval církvi veškerý majetek a kněží začali být vypláceni jako státní zaměstnanci. O důležitých záležitostech na konzistořích nově rozhodovali státní zmocněnci a krajsí církevní tajemníci.

Tajná diecéze

Jedním z internovaných biskupů byl i českobudějovický ThDr. Josef Hlouch. Dne 19. června 1949 se na Boží tělo sešlo na náměstí před kostelem sv. Mikuláše v Českých Budějovicích velké množství lidí. Biskup zde veřejně odsoudil postup státu vůči církvi. Od toho dne se dostal pod dohled StB a do konzistoře byl 29. listopadu dosazen zmocněnec ministerstva školství. Josef Hlouch proti tomu ostře protestoval. V dopise ministerstvu školství uvedl: „*Protestuji proti neoprávněnému a v dějinách neslýchanému zásahu do samostatné, ústavou zaručené správy diecéze. Povaha úřadu je taková, že nepřipouští zásah laika do věcí, které spadají do kompetence osob duchovních. Nemohu dál nést zodpo-*

*vědnost za stav úřadu. Tímto opatřením zmocněnec prakticky zrušil biskupskou konzistoř jakožto úřad církevní. Protestuji a žádám nápravu.*¹

Zároveň se snažil po diecézi rozšiřovat zakázané pastýřské listy. S distribucí pomáhal až do svého zatčení kancléř Karel Tomšů. I v této situaci se mu dne 18. prosince 1949 podařilo předčasně vysvětit několik nových kněží (Alois Haase, František Honsa, Karel Menhart, František Paroubek, Miroslav Pavlů, Tomáš Pirný, Josef Šimsa, Zdeněk Vodička a Jan Zborovský).²

Jeho postoje byly nekompromisní. Dne 7. listopadu 1949 navštívil již hlídaného biskupa předseda Jednotného národního výboru František Mládek a požádal ho, aby se připojil k podpisové akci na počest narozenin Stalina. Biskup mu odpověděl: „*Kdyby tato akce byla státnickou, podepsal bych. Je to však akce politická a spojená s ideologií, která je mi nepřátelská, a proto podepsat nemohu. Navíc nejsem člověk svobodný, jsem vlastně vězněm a projevy nesvobodného člověka nemohou mít přeci cenu. Nemohu s tím, co se dnes nazývá socialismus, souhlasit, když uvážím, kolik spolubratří je dnes zavřeno, aniž by se provinili.*“³

V roce 1950, když byli kněží nuceni složit slib věrnosti státu, biskup Josef Hlouch to odmítl a rozeslal po diecézi vlastní text slibu, který odpovídal Modu vivendi. Dne 20. dubna 1950 zemřel generální vikář ThDr. Jan Cais. Biskup navrhl do této funkce děkana z Třeboně P. Antonína Jarolímka, ale SÚC jeho návrh zamítl a jmenoval prorežimního „pokrokového“ P. Josefa Buchtu. Biskup Hlouch tedy jmenoval děkana P. Antonína Jarolímka tajným generálním vikářem. Naopak Buchtovi odmítl udělit církevní jurisdikci. Spojení mezi biskupem a P. Jarolímekem zajišťovala hospodyně děkana Kateřina Spálenková, která také rozvázela zakázané pastýřské listy.

Od 24. dubna 1950 byl biskup úplně izolován. Neustále ho střežili dva příslušníci StB a další dva hlídali ve vratnici. Dvě řádové sestry se staraly o domácnost. Z nařízení SÚC měl zakázané návštěvy a nemohl rezidenci opustit. I při procházkách po zahradě ho doprovázel člen StB. I přes izolaci a špatný zdravotní stav se biskupovi podařilo vybudovat prostřednictvím svého zpovědníka ThDr. P. Kašpara Štojdla a řeholní sestry Evaristy (Marie Soukupové) kurýrní síť a kontakt s diecézí. Důležitým spolupracovníkem a prostředníkem byl administrátor z Nepomuku P. Václav Říha, který se s ním setkal, když strážci museli pro zhoršený zdravotní stav přeci jen odvézt nemocného biskupa na vyšetření do nemocnice v Českých Budějovicích. Strážce oklamal tak, že se převlékl za doktora. Setkání pomohla vždy zprostředkovat řádová

1 Národní archiv (dále jen NA), fond SÚC (1949–1956), konzistoř České Budějovice, SÚC 195.

2 Václav KULHÁNEK, dopis 30. 8. 2012, osobní archiv autora; Václav KULHÁNEK, osobní konzultace, České Budějovice 2011.

3 NA, fond SÚC (1949–1956), konzistoř České Budějovice, SÚC 195.

sestra Evarista z chirurgického oddělení. Ta také předávala zprávy biskupovi při jeho návštěvách v nemocnici a v rezidenci, kam mu chodila podávat injekce. Ke konci návštěvy si vždy šla umýt ruce do koupelny a zprávu vložila do schránky u umyvadla. P. Václav Říha také zajišťoval kontakt biskupa Hloucha s konzistory v Brně, Olomouci, Hradci Králové a Litoměřicích. S doručováním zpráv mu pomáhal ThDr. Josef Šídlo, bývalý rektor biskupského semináře v Českých Budějovicích a ThDr. P. Augustin Malý, profesor ze zrušeného semináře. Toho biskup Hlouch jmenoval tajným biskupem a svým nástupcem (episkopus klamdestimus). Spojení s pražským arcibiskupstvím zajišťoval pracovník knihkupectví Klas v Českých Budějovicích František Flídr, který vozil zprávy do Ruppova knihkupectví v Jindřišské ulici, kde si je osobně vyzvedával až do svého zatčení tajemník pražského arcibiskupa ThDr. Jan Boukal. Flídr také pašoval zprávy zatčeným kněžím do věznice v Českých Budějovicích. Zprávy z Olomouce od biskupa Matochy vozila do Českých Budějovic biskupova sestra Anežka Cejpková.⁴

Ilegální síť bezpečnostní složky odhalily na jaře roku 1952 v akci Tajná diecéze. Zatčení a za velezradu odsouzeni byli v procesu ve dnech 17.–19. září 1953 děkan P. Antonín Jarolímek (třináct let), ThDr. P. Augustin Malý (deset let), P. Václav Říha (dvanáct let), ThDr. Josef Šídlo (jedenáct let), sestry boromejky Marie Soukupová (pět let), Antonie Hasmandová (osm let), Terezie Bílková (šest let), Marie Janáková (tři a půl roku), Marie Motáčková (čtyři roky), Alžběta Vondrášková (tři roky), Marie Houšřová (tři roky), Ludmila Gabrielová (tři roky), hospodyně děkana Jarolímka Kateřina Spálenková (tři a půl roku) a františkán P. Rudolf Janča (devět let). ThDr. Kašpar Štojdil před procesem zemřel.⁵

Akce H a internace

Na počátku roku 1952 začala státní moc uvažovat o odstranění biskupa Hloucha z diecéze. Zrodila se Akce H. Státní moc mu tak chtěla zabránit v další „protistátní“ činnosti. Akce byla pečlivě naplánována. Dne 29. března vydala trestní komise národního výboru v Českých Budějovicích trestní oznámení, které bylo biskupovi odpoledne předáno. Za výkon duchovenské činnosti bez složení předepsané slibu, maření opatření SÚC a za nepřátelský postoj vůči lidové demokratickému zřízení mu byla uložena pokuta padesát tisíc korun a určen pobyt mimo konzistoř. Místo k pobytu mu vybralo ministerstvo vnitř. Po setmění byl ThDr. Josef Hlouch v doprovodu dvou řadových sester odvezen z Českých Budějovic do františkánského kláštera v Kadani. Na cestu si mohl sbalit jen to

⁴ Archiv bezpečnostních složek (dále jen ABS), fond Historický fond ministerstva vnitř, H-373, spis Revanš, II. díl, vyšetřovací spis P. Václav Říha.

⁵ ABS, fond Historický fond ministerstva vnitř, H-373, spis Revanš, I. díl, skupinový svazek operace Tajná diecéze.

nejnutnější. Druhý den, 30. března, podal přesně dle instrukcí SÚC generální vikář Buchta rezignaci, aby mohl z pozice kapitulního vikáře řídit diecézi. SÚC mu obratem udělil státní souhlas a blahopřání k této funkci. Biskup Hlouch se proti trestnímu nálezu odvolal, ale KNV odvolání zamítl.⁶

V září 1952 převezli Josefa Hloucha do Růžodolu u Liberce. Zde se setkal s arcibiskupem Beranem, který tu byl zadržován od 2. dubna 1951. V Růžodole se o biskupy staraly sestry z kongregace dominikánek. Vězni bydleli v osamocené vile se zahradou. Hlíдали je příslušníci StB Liberec. Sledovali každý jejich pohyb a odposlouchávali veškeré místnosti. Na vycházky do zahrady mohli biskupové pouze na hodinu. Dopisování probíhalo přes poštovní schránku na hlavní poště v Praze, kterou obsluhovali příslušníci StB. Návštěvy se uskutečnily vždy v budově ministerstva vnitra v Praze. Místa pobytu byla přísně utajována a při převozech je v autě přikrývali dekou.

Biskup Hlouch v těchto těžkých podmínkách strávil přes sedm měsíců a dne 17. dubna 1953 byl přemístěn i s arcibiskupem Beranem do zámečku v Myštěvsi u Nového Bydžova. Zatímco StB dělalo maximum pro utajení, řádové sestry i biskupové se snažili odhalit místo internace. Zajímavým způsobem byla zjištěna právě Myštěves. Zámek neměl vlastní studnu, a tak byl u plotu přistavěn neustále valník s cisternou. Na valníku byla cedulka *Vašina-Myštěves* a arcibiskup Beran dírou po suku v plotě nápis zahlédl.⁷

Josefu Hlouchovi se zhoršil zdravotní stav. Začal trpět srdečními záchvaty. V září 1954 byl odvezen na léčení do Prahy, kde ho mohla navštěvovat jeho sestra Anežka. V té době SÚC již rozhodl o jeho dalším internačním místě. V roce 1955 byl umístěn do budovy zámku v Šebetově na Moravě, kde působil Ústav sociální péče pro hluchoněmé ženy. Staraly se o ně sestry z kongregace Školské sestry de Notre Dame. Josef Hlouch dostal vlastní pokoj a v místní kapli mohl sloužit soukromě mše svaté. Režim zde měl volnější, úřady mu povolily i procházky kolem zámku a v samotné obci. Se sestrami a některými obyvatelkami ústavu se účastnil i šebetovské poutě, kde si rád zahrál na harmoniku. Byla mu povolena i rozsáhlejší korespondence. V Šebetově se vrátil ke své literární činnosti. V roce 1957 dokončil životopis *Anna Marie Zelíková*, který věnoval své duchovnížačce z Napajedel na Moravě. Zlepšil se mu zde i jeho zdravotní stav a mohl pravidelně navštěvovat svého kardiologa v Brně.⁸

Díky povoleným návštěvám brzy navázal kontakty se svou diecézí. Navštěvovali ho pravidelně duchovní, kteří mu pomáhali šířit náboženské tiskoviny a předávat rady a instrukce pro kněze v českobudějovické diecézi. Krajský

6 NA, fond SÚC (1949–1956), konzistoř České Budějovice, SÚC 195.

7 Osobní archiv Marie Bláhové, nahrávka rozhovoru s biskupy Karlem Skoupým a Josefem Beranem, Mukařov 1963.

8 Eva ŠRAJEROVÁ, *Českobudějovický biskup ThDr. Josef Hlouch*, České Budějovice 1997, s. 20–21.

církevní tajemník to však nahlásil SÚC a StB rozjela pátrání. Pro šíření nepovolených tiskovin byli v roce 1957 zatčeni P. Josef Hejl z Lašovic na Milevsku a Josef Mošnička z Jarošova nad Nežárkou. Byli obviněni z podvracení republiky a v červenci 1957 odsouzeni – P. Hejl na dva a půl roku a P. Mošnička na dva roky.⁹

Biskupa Josefa Hloucha čekal z těchto důvodů dne 6. listopadu 1958 další převoz a to do přísnější izolace ve Viktorově vile v Paběnicích u Kutné Hory. Zde již byli od roku 1957 internováni pražský arcibiskup Josef Beran a brněnský biskup Karel Skoupý. Před jejich příjezdem prodělala vila určité změny. Všechna okna vedoucí k příjezdové cestě byla zabílena. Ve vstupní hale vpravo vznikla strážnice a v prvním patře byly připraveny pokoje pro biskupy. Z koupelny v přízemí zřídili kapli, této nevětrané místnosti se později říkalo katakomby. Před domem měli vězni „výběh“ pro vycházky. Podél plotu stál koridor pro tři psy. Místní kronikářka obce dodnes vzpomíná: „Z vily se odvezlo všechno, příbory, peřiny, nábytek. Bylo to těsně před tím než sem, jak jsme se dozvěděli o hodně později, přivezli biskupy. Také se kolem vily postavil vysoký plot a objevili se zde muži v šedých kožených kabátech a se psy. Z vily a její blízkosti šel nyní strach. Správcem a velitelem zdejšího objektu byl Alois Vyšianski a pocházel z Boskovic na jižní Moravě. Vše potřebné jezdil nakupovat mimo obec. I maso pro psy. Jen mléko kupovali ve vsi, a jelikož brali více konví, všichni jsme soudili, že je ve vile více lidí. Příslušníci StB se vůbec nemíchali do místních záležitostí a lidé si nevěšovali.“¹⁰

Pražský Josef Beran ve svých vzpomínkách často uvádí, jaké měli problémy s identifikací místa, kde byli zadržováni: „Vždy když nás převáželi, neměli jsme tušení, kde jsme. Přesto jsme to vždy nějakým způsobem zjistili, tak například jako v Paběnicích. Jedna ze sester našla v kuchyni účet a na něm bylo razítko Politická škola Paběnice. A potom taky místní rozhlas jednou hlásil: »Místní národní výbor v Paběnicích ohlašuje, že škola začne tehdy a tehdy a že přeje dětem mnoho úspěchů v Novém roce.« Když se strážce našťavaně ptal, jak je to možné, že víme, kde jsme, biskup Karel Skoupý mu řekl, že zapomněli »zarýglovat« rozhlas.“¹¹

Biskupové mohli dostávat přes poštovní schránku v Praze balíky. Na vlnu solidarity později vzpomínal biskup Karel Skoupý: „Strážě to pěkně štválo. Vadilo jim, jaký je o nás zájem. Přesto ti, co nám pomáhali, nevěděli, kdo zde je. Po amnestii jsme poděkovali panu faráři z Dolních Bučic, který nám posílal ovoce. Vůbec nevěděl, kdo zde je, jen tušil, že někteří církevní hodnostáři.“¹²

9 ABS, fond Vyšetřovací spisy – České Budějovice, V-619 ČB, vyšetřovací spis P. Josef Hejl a P. Josef Mošnička.

10 Marie ZDENKOVÁ, osobní konzultace, Paběnice 2007.

11 *Kardinál Beran vzpomíná – archivní záznam rozhovoru*, 20. pokračování, vzpomínky arcibiskupa Josefa Berana pro Radio Vaticana z roku 1966, dostupné z: <http://www.radiovaticana.cz/clanek.php4?id=9290> [citováno dne 30. 8. 2012].

12 Osobní archiv Marie Bláhové, nahrávka rozhovoru s biskupy Karlem Skoupým a Josefem Beranem,

Návrat do diecéze

Biskup Josef Hlouch prožíval internaci po psychické stránce velmi těžce. Z hlášení příslušníků StB vyplývá, že mezi ním a biskupy Beranem a Skoupým vzrůstalo napětí a přibývalo rozporů. I jeho nemocné srdce se opět ozvalo. V roce 1963 začala z iniciativy papeže Jana XXIII. jednání mezi Vatikánem a ČSSR o propuštění biskupů z internace. Biskupové dostali milost od prezidenta Novotného. Karel Skoupý a Josef Beran byli převezeni do Mukařova u Prahy. Biskupa Josefa Hloucha převezli pro zhoršený zdravotní stav již na konci dubna 1963 na léčení do Františkových Lázní, kde zůstal do 23. května. Věnoval se léčbě srdce i své sestře Anežce. Amnestie však neznamenala úplnou svobodu. Nemohl se vrátit do diecéze a na doporučení úřadů si měl vybrat nějaký charitní dům na dožití, nakonec byl odvezen do Koclířova u Svitav. Věnoval se zde literární činnosti a dokončil soubor duchovních úvah *Minutěnka*.¹³

Na jaře v roce 1968 se někteří internovaní biskupové mohli vrátit do svých diecézí. Stát již neměl zájem na jejich izolaci. Dne 24. května složil biskup Josef Hlouch slib věrnosti ČSSR a byl mu udělen státní souhlas k výkonu biskupské funkce. Dne 9. června 1968 byl slavnostně přivítán zpět v Českých Budějovicích. Po srpnové invazi však vešla opět v platnost různá proticírkevní opatření a neomezená moc církevních tajemníků. V Českých Budějovicích se jím stal Leo Drozdek, který na starého a nemocného biskupa býval hrubý a vulgární. Dne 9. června 1972 proběhla mezi nimi prudká výměna názorů, po níž biskup Josef Hlouch druhý den zemřel na srdeční selhání.

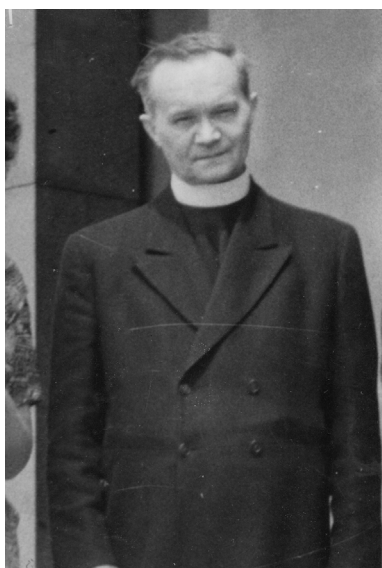
Mukařov 1963.

13 Státní oblastní archiv v Třeboni – Státní okresní archiv České Budějovice, fond Josef Hlouch, korespondence z internace 1959–1963.

Obrazová příloha

Biskup Josef Hlouch v roce 1947

Josef Hlouch v Šebetově

Josef Hlouch ve své pracovně

V odloučení v Koclířově

V Šebetově před zimní zahradou

Šebetovská pouť, Josef Hlouch s harmonikou

Vila v Paběnicích dnes

Proměna muzejní sítě v dnešním Moravskoslezském kraji po roce 1945

David VÁHALA

Dnešní Moravskoslezský kraj lze chápat z pohledu dějin muzejnictví v českých zemích jako specifickou oblast. Je to charakterizováno jednak tím, že se zde utvářelo Slezské zemské muzeum, které považujeme za nejstarší kontinuálně působící instituci tohoto druhu v České republice. Řada stávajících institucí se zformovala již v 19. století, ve 20. století byla síť muzeí dotvořena, přičemž dnes tvoří jednu z nejhustších v republice. Tuto oblast můžeme tudíž chápat jako tradiční centrum muzejní a později i muzeologické práce. Předkládaný příspěvek se snaží postihnout proměny severomoravsko-slezské muzejní sítě po roce 1945. Sledovanou problematiku nelze zjednodušit a vytýčit jednostranně uzavírající periodizační milník – poválečný vývoj de facto kontinuálně pokračuje do dnešních dní, přičemž od poloviny šedesátých let 20. století dochází již k minimálním změnám.¹

Léta 1945–1948 byla spjata s obnovou muzeí, rychlé překonání poválečného provizoria lze doložit bleskovou aktivizací všech muzejních činností včetně prezentace. Na konci čtyřicátých let 20. století pak došlo k převzetí nejvýznamnějších institucí do správy státu, přičemž celá padesátá 20. století byla charakterizována snahou o konsolidaci muzejnictví jako přímé a důležité součásti státní kulturní politiky. Postavení muzejnictví bylo na konci padesátých potvrzeno přijetím zákona č. 54/1959 Sb., o muzeích a galeriích, a postupně od šedesátých let na základě nového administrativního členění státu byla centrálně řízená síť muzeí postupně dotvořena. Muzejnictví zažívalo nebývalý rozvoj, který byl podpořen i postupnou profesionalizací oboru, což mimo jiné dokládá i rozvoj muzeologie od padesátých let, který postupně gradoval zejména od následujícího desetiletí. Regionální centrálně řízená muzejní síť zažila v sedmdesátých a osmdesátých letech 20. století již minimální změny – ovlivnila ji až sametová revoluce v roce 1989 a následný vývoj českého muzejnictví potvrzený zejména přijetím nového muzejního zákona č. 122/2000 Sb. a také územní reorganizací.

Pramenná základna k problematice vývoje muzejnictví v Moravskoslezském kraji je relativně široká – prameny se nacházejí jak v archivech, tak v muzeích. Determinujícím faktem se může zdát, že některé archivní fondy,

¹ Tento příspěvek vznikl na základě projektu SGS/18/2012 „Výstavní a osvětová činnost v muzeích severní Moravy a českého Slezska v letech 1945–1970“ řešeného na Slezské univerzitě v Opavě.

případně jejich části nejsou dosud zpracovány a tudíž zpřístupněny.² Nicméně řadu pramenů lze nalézt ve spisovnách muzeí. Na tomto místě stojí za zmínku především spisovna bývalého muzeologického oddělení Slezského muzea v Opavě a spisovna Slezského ústavu Československé akademie věd a Slezského zemského muzea, které obsahují řadu jinak nepřístupných pramenů k problematice vývoje muzejnictví v regionu.³

Proměnou severomoravsko-slezského muzejnictví se podrobněji zabýval zejména bývalý ředitel Slezského muzea v Opavě Vilém Plaček. Výhodou dr. Plačka bylo, že měl jednak možnost nahlížet do dnes nepřístupných archivních materiálů uložených tehdy v archivu Slezského muzea v Opavě, jednak transformaci muzejnictví v kraji sám zažil. Kolektiv autorů Jaromír Kalus, Jiří Pernes a Vladimír Tkáč zpracoval a vydal ve druhé polovině osmdesátých let přehledovou publikaci *Muzea na Moravě a ve Slezsku*,⁴ což vlastně navazuje na dílo Václava Pubala a rozšiřuje ho.⁵ V regionálním odborném tisku vydávaném jednotlivými muzei byly taktéž publikovány studie dotýkající se jednotlivých institucí. K činnosti Slezského muzea jsou využitelné zejména příspěvky publikované v *Časopisu Slezského muzea – série B* a *Metodickém zpravodaji pro vlastivědu v Severomoravském kraji*.⁶

Po konci druhé světové války se ocitlo severomoravsko-slezské muzejnictví v troskách. Region byl výrazně poškozen průchodem fronty, přičemž nedlouho po osvobození došlo k postupnému odsunu německého obyvatelstva, čímž byl zcela přetvořen původní kulturní ráz regionu. Ač v tomto období zanikla zejména v pohraničí celá řada muzeí, tak již záhy začala být

2 Zemský archiv v Opavě, fond Slezské zemské muzeum Opava, t. č. nepřístupný; Zemský archiv v Opavě, fond Muzeum revolučních bojů a osvobození Ostrava, t. č. nepřístupný; Státní okresní archiv v Bruntále, fond Okresní vlastivědné muzeum Bruntál, t. č. nepřístupný; Státní okresní archiv ve Frýdku-Místku, fond Muzeum Beskyd Frýdek-Místek, t. č. nepřístupný; Státní okresní archiv v Karviné, fond Muzeum Těšínska Český Těšín, t. č. nepřístupný; Státní okresní archiv v Opavě, fond Městské muzeum Opava, t. č. nepřístupný; Státní okresní archiv v Opavě, fond Okresní a městské muzeum Hlučín, t. č. nepřístupný; Státní okresní archiv v Olomouci, fond Vlastivědné muzeum Olomouc, t. č. částečně přístupný, atd.

3 Muzeologické pracoviště Slezského zemského muzea, spisovna Muzeologického oddělení Slezského muzea v Opavě, spisovna Slezského ústavu Československé akademie věd a Slezského zemského muzea. Fotodokumentace viz Muzeologické pracoviště Slezského zemského muzea, Kniha přírůstků nesbírkové dokumentace – audiovizuální materiály. Blíže viz Simona MEDKOVÁ, *Muzeologické pracoviště Slezského zemského muzea*, Bakalářská práce, Slezská univerzita v Opavě 2012, s. 31–38, 43.

4 Jaromír KALUS – Jiří PERNES – Vladimír TKÁČ, *Muzea na Moravě a ve Slezsku*, Ostrava 1988.

5 Václav PUBAL a kol., *Muzea a galerie v ČR*, Praha 1970.

6 Vilém PLAČEK, *Slezské muzeum v Opavě v prvních letech po osvobození*, Časopis Slezského muzea – série B, 1979, s. 6–24; Vilém PLAČEK, *Slezské muzeum na cestě k překonání poválečného provizoria (1949–1955)*, Časopis Slezského muzea, s. 36–69; Vilém PLAČEK, *Slezské muzeum na cestě k plnému rozvinutí své činnosti (1956–1960)*, Časopis Slezského muzea – série B, 1983, s. 97–123; Vilém PLAČEK, *Slezské muzeum na cestě k podstatnému rozšíření své prestiže (1961–1965)*, Časopis Slezského muzea – série B, 1983, s. 195–225; Vilém PLAČEK, *Slezské muzeum ve 2. polovině 60. let (1966–1970)*, Časopis Slezského muzea – série B, 1984, s. 45–77; Vilém PLAČEK, *Slezské muzeum na cestě konsolidace a dalšího rozvoje (1971–1975)*, Časopis Slezského muzea – série B, 1984, s. 193–220; Vilém PLAČEK, *Slezské muzeum na cestě plánovitého rozvoje (1976–1980)*, Časopis Slezského muzea – série B, 1986, s. 1–29; Metodický zpravodaj viz Simona MEDKOVÁ, *Muzeologické pracoviště Slezského zemského muzea*, s. 58–84.

zakládána nová muzea a to i v místech, kde dřív nebyla, což nadále pokračovalo i v padesátých letech 20. století.⁷

K výrazným osobnostem spjatým s vývojem a obnovou moravsko-slezského muzejnictví patřil dr. Karel Černohorský, který postupně působil jak v Moravském, tak Slezském zemském muzeu a znal jak místní poměry, tak se dobře orientoval v nepřehledné poválečné situaci. Dr. Černohorský působil ve válkou zničené Opavě již od května 1945, přičemž v srpnu 1945 byl jmenován inspektorem slezských muzeí. Vzhledem k tomu, že se v pohraničí nacházelo velké množství nezabezpečených depozitářů a řada sbírkových souborů byla před průchodem fronty evakuována, byl úkol inspektora zcela jasný – zajistit regionální kulturní dědictví.⁸

Institucionálně byl dozor nad muzei v pohraničí zajištěn od dubna 1946 Moravským zemským muzeem. K tomuto účelu byla této instituci přiznána finanční podpora Ministerstva školství a osvěty. Nedlouho poté, na konci roku 1946, byla dozorová funkce Moravského zemského muzea nakonec rozšířena na všechna muzea na Moravě a ve Slezsku. Tím tato instituce získala de facto ústřední postavení mezi muzejními institucemi na Moravě a ve Slezsku, což bylo potvrzeno i zřízením muzejního referátu Zemského národního výboru. Ten řešil veškeré otázky a potřeby moravského a slezského muzejnictví, byl sice orgánem národního výboru, avšak jeho činnost a agendu zajišťovalo Moravské zemské muzeum. Sbor byl personálně tvořen především odborníky z praxe. Členy muzejního referátu Zemského národního výboru byli muzejní referent Zemského národního výboru, který byl současně jeho předsedou, ředitelé Moravského a Slezského zemského muzea, přednostové odborných referátů Moravského zemského muzea, zástupci Uměleckoprůmyslového muzea v Brně a také vybraní zástupci regionálních muzeí.⁹

Vývoj probíhající od roku 1945 byl přerušen událostmi roku 1948. Změnou politického zřízení získala muzea zcela nové společenské postavení. Muzea jako paměťové instituce mohla efektivně skrze kulturně-výchovnou činnost ovlivňovat, a tudíž formovat „nového socialistického člověka“. Cesta

7 Aleš SEIFERT, *Říšské župní muzeum v Opavě (1938–1945)*, Diplomová práce, Slezská univerzita v Opavě 2001, s. 93–96; Martina VRBOVÁ, *Osvětová činnost na Opavsku v letech 1945–1960*, Diplomová práce, Slezská univerzita v Opavě 2005, s. 27; Pavel DOUŠA, *Organizace českého muzejnictví (1945–1989)*, Dizertační práce, Slezská univerzita v Opavě 2005, s. 34; Kol. autorů, *Opavsko 1945–1965*, Ostrava 1965, s. 28; Jaromír KALUS – Jiří PERNES – Vladimír TKÁČ, *Muzea na Moravě a ve Slezsku*, s. 23; Dan GAWRECKI a kol., *Dějiny českého Slezska 1740–2000 (II. díl)*, Opava 2003, s. 405–408; Karel MÜLLER – Rudolf ŽÁČEK a kol.: *Opava*, Praha 2006, s. 302.

8 Jiří MOTĚŠICKÝ, *Přínos PhDr. Karla Černohorského pro Slezské zemské muzeum v Opavě*, Bakalářská práce, Slezská univerzita v Opavě 2001, s. 15; Kol. autorů, *Lexikon českých i polských muzealníkův Gorného Šlaska*, Katowice 2007, s. 35–36; Pavel ŠOPÁK (ed.), *Výtvarná kultura ve Slezsku a na Ostravsku do roku 1970. Texty a dokumentace*, Opava 2010, s. 433; Jaromír KALUS – Jiří PERNES – Vladimír TKÁČ, *Muzea na Moravě a ve Slezsku*, s. 25; Kol. autorů, *Opavsko 1945–1965*, Ostrava 1965, s. 28.

9 Pavel DOUŠA, *Organizace českého muzejnictví (1945–1989)*, s. 34–36; Jaromír KALUS – Jiří PERNES – Vladimír TKÁČ, *Muzea na Moravě a ve Slezsku*, s. 25–26.

k tomuto cíli byla ovšem velmi problematická a trvala více méně celá padesátá léta. Situace muzejnictví v ostravském regionu byla navíc dosti komplikovaná, působily zde jednak centralizační, později i decentralizační tlaky, přičemž orgány státní správy musely mnohdy donutit k činnosti až stranické orgány.¹⁰

Rok 1949 byl pro muzejnictví podstatný jednak tím, že nejdůležitější muzejní instituce byly dány do správy státu, jednak tím, že došlo k nové administrativní organizaci státu, které se postupně přizpůsobovala muzejní síť. V tomto roce bylo Slezské zemské muzeum, stejně jako moravské, postátněno usnesením vlády z 10. května 1949 se zpětnou platností k 1. lednu 1949 a převzato do správy Ministerstvem školství, věd a umění. Převzetím těchto institucí došlo také k úpravě jejich názvů, z nichž zmizely výrazy „zemské“ – nově se tedy opavská instituce nazývala Slezské muzeum v Opavě.¹¹ Dne 25. května 1949 ministr prof. Zdeněk Nejedlý při slavnostním aktu převzetí Slezského muzea státem mimo jiné pronesl: „*Tato muzea [moravské a slezské – pozn. autora] jsou pokládány za ústavy, které mají širší význam. A to je právě vyjádřeno také postátněním [...] Jistě i toto muzeum [...] bude se hlásit ke svému kraji, bude částí tohoto kraje, ale má také ještě svůj zvláštní úkol, a jak jsem řekl širší. Má to být slezské muzeum, muzeum Slezska, muzeum starého historického útvaru. Tak já se dívám na Slezské muzeum. Slezsko je starý historický útvar. Velmi starý, ctihodný historický útvar, na který nebudeme zapomínat ani dnes.*“¹² Náplň činnosti Slezského muzea byla stanovena vládou a postihovala základní muzejní činnosti, tzn. soustřeďovat, uchovávat, vědecky zpracovávat a veřejnosti zpřístupňovat přírodní a kulturní dědictví, zejména ty, které se týkají dějinného vývoje Slezska, resp. tzv. širšího Ostravska.¹³

To, že v roce 1949 bylo zavedeno nové krajské členění, mělo za následek reorganizaci muzejní sítě, což vedlo k zakládání nových muzeí jak v nových krajských centrech, tak v okresních městech. Jako příklady nových krajských muzeí lze jmenovat Krajské muzeum Olomouc utvořené z původních olomouckých muzeí (z Městského muzea a Muzea Vlasteneckého spolku muzejního v Olomouci) v roce 1951 a také zcela nové Krajské muzeum Gottwaldov

10 Jiří KNAPÍK – Martin FRANC a kol., *Průvodce kulturním děním a životním stylem v českých zemích 1948–1967 (I. díl)*, Praha 2011, s. 578–579; Martina VRBOVÁ, *Osvětová činnost na Opavsku v letech 1945–1960*, s. 46–57; Vilém PLÁČEK, *K otázce sítě, pracovních náplní a činnosti muzeí v Ostravském a Severomoravském kraji v letech 1949–1963*, Časopis Slezského muzea – série B, 1980, s. 14–28, 137–155, 193–206; Jaromír KALUS – Jiří PERNES – Vladimír TKÁČ, *Muzea na Moravě a ve Slezsku*, s. 26.

11 Pavel DOUŠA, *Organizace českého muzejnictví (1945–1989)*, s. 62–63; Vilém PLÁČEK, *K 30. výročí zestátnění Slezského muzea v Opavě*, Vlastivědné listy, 1979, č. 2, s. 7–9; Vilém PLÁČEK, *Slezské muzeum na cestě k překonání poválečného provizoria (1949–1955)*, Časopis Slezského muzea – série B, 1983, s. 39–40; Jaromír KALUS – Jiří PERNES – Vladimír TKÁČ, *Muzea na Moravě a ve Slezsku*, s. 26.

12 Jaromír KALUS – Jiří PERNES – Vladimír TKÁČ, *Muzea na Moravě a ve Slezsku*, s. 26.

13 Vilém PLÁČEK, *K 30. výročí zestátnění Slezského muzea v Opavě*, Vlastivědné listy 2, 1979, s. 7–9; Vilém PLÁČEK, *Slezské muzeum na cestě k překonání poválečného provizoria (1949–1955)*, s. 39–40; Jaromír KALUS – Jiří PERNES – Vladimír TKÁČ, *Muzea na Moravě a ve Slezsku*, s. 26.

založené v roce 1953. Některá okresní muzea vznikla tak, že byla rozšířena působností původních místních muzeí – např. v roce 1954 to byla muzea v Novém Jičíně, Frenštátě pod Radhoštěm a Bílovci. Zcela nová okresní muzea byla založena v roce 1954 v Hlučíně a v roce 1955 ve Vítkově. Nicméně muzea v Hlučíně a Vítkově nepřežila zrušení okresů a v roce 1962 byla zlikvidována, přičemž jejich sbírky byly předány do správy Slezského muzea v Opavě. Postupně také došlo ke vzniku nových specializovaných a podnikových muzeí, která se taktéž stala specifikem kraje. Mezi příklady lze uvést Kloboučnické muzeum v Novém Jičíně, založené již v roce 1949. Zcela novou institucí v kraji specializující se na přírodní vědy bylo Krajské arboretum v Novém Dvoře vybudované v roce 1958 jako součást Slezského muzea. Z podnikových muzeí bylo v roce 1956 založeno Vagonářské muzeum ve Studénce, v roce 1969 Muzeum revolučních tradic a úspěchů Třineckých železáren Velké říjnové socialistické revoluce a v roce 1971 Muzeum Vítkovických železáren Klementa Gottwalda.¹⁴

Ve dnech 16. –17. června 1951 byl v Opavě uskutečněn I. sjezd muzejních pracovníků Ostravského kraje, jehož se zúčastnilo 21 muzejních pracovníků a čtyři zástupci samosprávy. Jednatel Svazu českých muzeí dr. Karel Tuček přednesl hlavní referát dotýkající se tehdejšího stavu muzejnictví. Na závěr jednání byla účastníky sjezdu přijata rezoluce „*Muzea Ostravského kraje nemohou řádně plnit své kulturně osvětové poslání a přispívat k budování socialismu*“, která byla odeslána na odbor školství a osvěty Krajského národního výboru v Ostravě. Na sjezdu se probíral také návrh krajské muzejní sítě, který ještě před konáním sjezdu připravilo Slezské muzeum ve spolupráci s odborem školství a osvěty Krajského národního výboru v Ostravě. Návrh vycházel z předpokladu „*jeden okres – jedno okresní muzeum*“ s adekvátním počtem poboček. Tím se mělo dosáhnout vhodné koncentrace muzejních institucí, což mělo odstranit roztržitost muzejní sítě Ostravského kraje. Tento návrh jednotné krajské muzejní sítě se ovšem v tomto období nedočkal jak výraznější podpory, tak realizace.¹⁵

Nedlouho po sjezdu ostravských muzejníků se konala ve dnech 7.–8. září 1951 pracovní poradna zástupců krajských muzeí a referentů krajských národních výborů z celého Československa v Olomouci. Na tomto setkání bylo za základní článek československého muzejnictví prohlášeno krajské muzeum, které mělo plnit funkci vědeckého vlastivědného ústavu. Na rozdíl od krajského muzea se u okresního muzea předpokládala mimo vlastní muzejní činnost na úrovni okresu především osvětově-výchovná a vědecko-popularizační práce.¹⁶

14 Pavel DOUŠA, *Organizace českého muzejnictví (1945–1989)*, s. 69–72, 143, 178–179; Jaromír KALUS – Jiří PERNES – Vladimír TKÁČ, *Muzea na Moravě a ve Slezsku*, s. 26–28.

15 Vilém PLAČEK, *K otázce sítě, pracovních náplní a činnosti muzeí v Ostravském a Severomoravském kraji v letech 1949–1963 (část I.)*, *Časopis Slezského muzea – série B*, 1980, s. 17–19.

16 Pavel DOUŠA, *Organizace českého muzejnictví (1945–1989)*, s. 69–72; Vilém PLAČEK, *K otázce sítě, pracovních náplní a činnosti muzeí*, s. 19.

Od roku 1952 se postupně začíná stupňovat tlak státních a stranických orgánů, aby se muzea stala „*prostředkem socialistické výstavby v oblasti kulturní politiky*“. V tomto duchu se také nesl II. sjezd muzejních pracovníků Ostravského kraje, který se uskutečnil dne 24. června 1952. Hlavní referát přednesla pracovnice Slezského muzea Zdena Vachová, která formulovala požadavky kladené na muzea. Dr. Vachová shrnula požadavky do deseti bodů, ve kterých požadovala: 1) postavení muzeí na správný ideologický základ, vyjasnění vlastivědných a osvětových úkolů, 2) vymezení sběrných oblastí a programů, 3) zabezpečení revizí a vytrídění sbírek, aby odpovídaly tehdejší situaci, 4) oddělení výstavních a studijních sbírek, 5) vybavení instalací řádným slovním a grafickým doprovodem, 6) aktualizaci muzejní práce se zřetelem ke kraji i státu, 7) finanční a právní zabezpečení vnějších i vnitřních muzejních činností, 8) rozvinutí součinnosti s masovými organizacemi, školami apod., 9) organizování přednášek a výkladů ve sbírkách, 10) ustanovení muzejních kroužků v rámci osvětových besed a ve spolupráci s kulturními a osvětovými institucemi. Zástupce Krajského národního výboru v Ostravě J. Blahut ve svém projevu zdůraznil potřebu koncentrace práce v muzeích a připustil likvidaci neperspektivních a nefungujících institucí. Mimo jiné opakoval i požadavek, aby muzea adekvátně sloužila k osvětě pracujících. Dle postoje zástupce krajského národního výboru na jednání bylo možné vyvodit, že reorganizace krajské muzejní sítě se opět stává aktuální.¹⁷

Rok 1952 byl důležitý ještě v jednom ohledu – Slezské muzeum sice do té doby vykonávalo podpůrnou činnost pro ostatní muzea kraje již od roku 1945. Nicméně až 12. srpna 1952 bylo Slezské muzeum oficiálně pověřeno Krajským národním výborem v Ostravě odborným dohledem a dozorem nad muzei v kraji. Slezské muzeum tímto de facto získalo funkci ústředního muzea pro Ostravský kraj.¹⁸

V roce 1953 proběhlo několik důležitých jednání krajských a celostátních stranických orgánů dotýkajících se kulturní politiky. Co se týká vlastního Ostravského kraje, tak zde byla silně pociťována nedostatečná činnost na poli kultury a osvěty. Jako příklad „*kulturní zaostalosti*“ regionu lze uvést, že v tomto období ani samotné krajské centrum Ostrava nemělo vlastní kulturní dům, přičemž obdobná situace panovala ve většině okresů kraje. Z tohoto důvodu vyvinul Krajský výbor Komunistické strany Československa tlak na Krajský národní výbor v Ostravě, který se opět začal zabývat původním návrhem jednotné krajské muzejní sítě z roku 1951, který mezitím projednaly všechny okresní národní výbory v kraji. Je zcela zřejmé, že oproti původnímu návrhu došlo k jistým změnám, a tak pracovníci Slezského muzea dne 22. října 1953 odeslali aktualizovaný návrh na reorganizaci muzejní sítě s ohledem na přípo-

17 Vilém PLÁČEK, *K otázce sítě, pracovních náplní a činnosti muzeí*, s. 19–20.

18 *Tamtéž*, s. 28.

mínky z jednotlivých okresů, měst a obcí. Upřesněný návrh vycházel z usnesení vládní muzejní komise, která se konstitovala téhož roku. Náplň činnosti této komise byl zcela jasný – jednotná úprava československého muzejnictví. V Ostravském kraji se proto v roce 1954 konečně přistoupilo k úpravě sítě muzeí. Byla vytvořena okresní muzea s pobočkami, přičemž byla rozpracována jejich pracovní náplň a zaměření. Transformace muzeí v širším Ostravsku nebyla ovšem záležitostí krátkodobou – trvala po celý zbytek padesátých let.¹⁹

Ve dnech 12.–13. listopadu 1954 proběhla v Hradci nad Moravicí krajská konference osvětových pracovníků. Muzejní pracovníci zde mimo jiné požadovali, aby muzea měla jasný program činnosti s přesným zaměřením a aby byl zřízen krajský poradní sbor při Slezském muzeu. Dále byl přijat harmonogram přebudování jednotlivých okresních muzeí.²⁰

Dne 7. února 1955 byl jako první v republice zformován Krajský poradní sbor muzejních pracovníků při odboru kultury Krajského národního výboru v Ostravě, jehož předsedou se stal pracovník Slezského muzea Dr. Josef Duda. Je třeba zdůraznit, že významnou oporou nejen poradního sboru, ale i Slezského muzea v Opavě se stal Kabinet muzejní a vlastivědné práce při Národním muzeu, který byl vytvořen téhož roku.²¹

Od poloviny padesátých let docházelo rovněž k plánování na úseku muzejních činností, a proto byly zpracovány výhledové plány činnosti muzeí v kraji do roku 1960. Projednání a připomínkování plánů trvalo téměř rok, přičemž celkový krajský plán zaslala krajská muzejní komise ministerstvu kultury, jehož kolegium jej v roce 1955 schválilo. Je potřeba zmínit, že tento plán se poté stal závaznou směrnicí určující transformaci severomoravsko-slezského muzejnictví.²²

I přes všechny snahy samosprávných a stranických orgánů měla stále neuspokojivá situace muzejnictví v republice za následek, že v roce 1956 byla ministerstvem kultury přijata rezoluce s názvem „*Dočasné uzavření některých vlastivědných muzeí*“. Touto rezolucí ministerstvo vyvinulo tlak na příslušné odbory kultury krajských národních výborů, aby optimalizovaly jednotlivé krajské muzejní sítě. Krajský poradní muzejní sbor okamžitě začal jednat a předložil odboru kultury Krajského národního výboru v Ostravě návrh, který byl posléze přijat.²³

19 Tamtéž, s. 20–26.

20 Tamtéž, s. 26–27.

21 Slezské zemské muzeum, Muzeologické pracoviště, Spisovna bývalého Muzeologického oddělení, poř. č. 36 - Metodická činnost (sign. 5), poř. č. 37 - Krajské poradní orgány (sign. 6), poř. č. 39 - Krajské odborné sekce (sign. 8). Pavel DOUŠA, *Organizace českého muzejnictví (1945–1989)*, s. 94–98; Vilém PLÁČEK, *K otázce sítě, pracovních náplní a činnosti muzeí v Ostravském a Severomoravském kraji v letech 1949–1963 (část II.)*, Časopis Slezského muzea – série B, 1980, s. 137–138.

22 Vilém PLÁČEK, *K otázce sítě, pracovních náplní a činnosti muzeí... (část II.)*, s. 139.

23 Tamtéž, s. 140.

Rok 1956 byl pro opavské, resp. severomoravsko-slezské, muzejnictví důležitý tím, že ve dnech 2.–9. července 1956 byla v Opavě uspořádána II. pracovní konference Svazu českých muzeí a Svazu slovenských múzeí. Volba Opavy byla záměrná, neboť na příkladu válkou zničené a nově zrekonstruované Historické výstavní budovy Slezského muzea, ve které byla instalována první poválečná stálá přírodovědná a společenskovědní expozice, mělo proběhnout jednání muzejních pracovníků nad metodickými otázkami moderní odborné a osvětové práce v československých muzeích.²⁴

Sílící decentralizační tendence po polovině padesátých let měly za následek, že v roce 1957 se Slezské muzeum v Opavě stalo rozhodnutím kolegia Ministerstva školství a kultury krajským zařízením. Decentralizace muzejnictví nepokračovala v letech 1958–1959 v Ostravském kraji jako v jiných regionech, neboť systém přenesení odpovědnosti za řízení kultury a osvěty na krajský národní výbor, okresní a městské národní výbory zde již byl de facto proveden a nebyl tudíž aktuální.²⁵

Dne 24. října 1958 proběhl krajský aktiv muzejních pracovníků v Ostravě, který vycházel jak z usnesení Ústředního výboru Komunistické strany Československa z dubna 1958, tak z výsledků 3. celostátního sjezdu muzejníků v Banské Bystrici. Nejdůležitějšími závěry jednání bylo jednak zaměření na budování expozic výstavby socialismu, jednak žádost o pomoc rady krajského národního výboru a rad okresních národních výborů, aby zajistily dostatečné prostory pro muzea v kraji.²⁶

Rok 1959 přinesl československému muzejnictví dlouho očekávaný legislativní základ, o který usilovaly předchozí generace muzejních pracovníků. Muzejnictví se dotýkaly hned dva důležité zákony přijaté ve stejný den – osvětový zákon (č. 52/1959 Sb.) a především muzejní zákon (č. 54/1959 Sb.). Na základě muzejního zákona došlo ještě téhož roku k transformaci Krajského poradního muzejního sboru na Krajskou muzejní radu. Krajská muzejní rada měla řešit aktuální problémy muzejnictví v Ostravském kraji, a proto byly při ní vytvořeny jako pomocné orgány oborové pracovní komise.²⁷

24 Zdena VACHOVÁ, *II. celostátní pracovní konference ČSM a SSM v Opavě*, Časopis Slezského muzea – série B, 1956, s. 59–60; Zdena VACHOVÁ, *Úvod*, in: Sborník materiálů z II. celostátní pracovní konference Svazu českých muzeí a Svazu slovenských múzeí, Zdena VACHOVÁ (ed.), Opava 1957, s. 5–9; Vilém PLAČEK, *K otázce sítě, pracovních náplní a činnosti muzeí... (část II.)*, s. 142.

25 Vilém PLAČEK, *K otázce sítě, pracovních náplní a činnosti... (část II.)*, s. 145.

26 *Tamtéž*, s. 144.

27 Slezské zemské muzeum, Muzeologické pracoviště, Spisovna bývalého Muzeologického oddělení, poř. č. 36 – Metodická činnost (sign. 5), poř. č. 37 – Krajské poradní orgány (sign. 6), poř. č. 39 – Krajské odborné sekce (sign. 8); Pavel DOUŠA, *Organizace českého muzejnictví (1945–1989)*, s. 119–122; Jiří KNAPÍK – Martin FRANC a kol., *Průvodce kulturním děním a životním stylem v českých zemích 1948–1967 (II. díl)*, Praha 2011, s. 1058–1059; Vilém PLAČEK, *K otázce sítě, pracovních náplní a činnosti muzeí... (část II.)*, s. 145–146.

V roce 1960 byla provedena územní reorganizace státu. Z důvodu změněné situace připravilo Slezské muzeum ve spolupráci s Krajskou muzejní radou návrh nové muzejní sítě v Severomoravském kraji. Tento návrh byl postupně projednáván jak na Krajském národním výboru v Ostravě, tak na jednotlivých okresních a městských národních výborech. Návrh byl nakonec přijat a postupně byla budována nová krajská muzejní síť. Na konci roku 1960 fungovaly v Severomoravském kraji dvě oblastní muzea (tj. Slezské muzeum v Opavě a Vlastivědné muzeum v Olomouci), osm okresních muzeí (v Bruntále, Českém Těšíně, Frýdku-Místku, Novém Jičíně, Ostravě, Přerově, Šumperku a Vsetíně), 23 místních muzeí a pět památníků. V rámci úpravy sítě ještě došlo k tomu, že oblastní muzea byla dána do správy příslušným okresním národním výborům, ostatní instituce měly připadnout jednotlivým městským národním výborům. Slezské muzeum bylo sice předáno do správy Okresnímu národnímu výboru v Opavě na základě rozhodnutí rady Krajského národního výboru v Ostravě z 1. června 1960, avšak již 30. června 1963 přešlo opět pod přímé řízení Krajského národního výboru v Ostravě. V roce 1960 došlo také ke zpřesnění poslání Krajské muzejní rady – stala se iniciativním a poradním orgánem odboru školství a kultury rady krajského národního výboru a stále krajské komise pro kulturu. Rada se tudíž transformovala v koordinační a řídicí centrum muzejní činnosti v Severomoravském kraji. Metodická a podpůrná činnost byla stejně jako v dřívějším období nadále vykonávána opavským a olomouckým muzeem.²⁸

Snaha o reorganizaci muzejnictví nicméně narazila na klasický problém muzejnictví, čímž bylo nedostatečné materiální a personální zajištění jednotlivých institucí. Od roku 1961 se pracovalo na novém návrhu krajské muzejní sítě. Jako příklad a inspirace zde posloužily zkušenosti s budováním muzejní sítě v bývalém Olomouckém kraji, zejména případ olomouckého krajského muzea. Krajské muzeum v Olomouci se formovalo postupně – k nově vzniklému Krajskému muzeu Olomouc, které vzniklo sloučením Městského muzea v Olomouci a Muzea Vlasteneckého spolku muzejního v Olomouci, byly v roce 1952 připojeny další instituce – galerie, zámky s expozicemi, botanická zahrada a lidová hvězdárna, čímž vznikl Studijní a lidovochovný ústav kraje Olomouckého, který byl v roce 1956 přejmenován na Krajské vlastivědné muzeum. V roce 1958 byly k muzeu přičleněny další památkové objekty a muzeum se začalo specializovat i na památkovou péči a ochranu přírody – instituce byla proto opět přejmenována a to na Krajské vlastivědné středisko.

28 Pavel DOUŠA, *Organizace českého muzejnictví (1945–1989)*, s. 105–106, 140–142; Pavel ŠOPÁK (ed.), *Výtvarná kultura ve Slezsku a na Ostravsku do roku 1970. Texty a dokumentace*, s. 559–562, 574–578, 583–584; Vilém PLÁČEK, *Ke vzniku Vlastivědných ústavů v Severomoravském kraji*, *Vlastivědné listy* 1, 1981, s. 5–7; Jaromír KALUS – Jiří PERNES – Vladimír TKÁČ, *Muzea na Moravě a ve Slezsku*, s. 29–30; Vilém PLÁČEK, *K otázce sítě, pracovních náplní a činnosti muzeí... (část II.)*, s. 152, 154–155.

Po krajské reorganizaci instituce nakonec přijala název Vlastivědný ústav Olomouc. Jak bylo naznačeno výše, olomoucké muzeum procházelo transformací po celá padesátá léta, přičemž se postupně vyprofilovalo v ústav s širokým spektrem činností. Právě tento vzor sloužil při přípravě návrhu muzejní sítě v Severomoravském kraji, kde se počítalo se vznikem celookresních vlastivědných ústavů. Dne 3. května 1963 dochází k přijetí usnesení Školské a kulturní komise Severomoravského Krajského národního výboru v Ostravě o ustavení sítě muzeí v Severomoravském kraji. V každém okrese kraje (mimo opavský a ostravský) byl vytvořen vlastivědný ústav – náplní činnosti okresních vlastivědných ústavů byla muzejní a galerijní činnost, památková péče, ochrana přírody a poradenská činnost pro kronikáře. Organizací muzejní sítě také došlo ke zpřesnění specializace jednotlivých institucí včetně jejich sběrných oblastí. Vznikem těchto institucí dle zásady „jeden okres – jeden vlastivědný ústav“ byla dotvořena krajská muzejní síť, integrační trend byl ovšem opuštěn u krajských institucí, které v první polovině 60. let 20. století byly dvě (Slezské muzeum a Vlastivědný ústav v Olomouci). V roce 1979 došlo u vlastivědných ústavů k jednotné úpravě názvu na „Okresní vlastivědné muzeum“.²⁹

Na tomto místě stojí za zmínění, že v krajské muzejní síti už chyběla pouze instituce, která by se zaměřila na výzkum a dokumentaci dějin dělnického hnutí, komunistické strany, antifašistického odboje a v neposlední řadě budování socialismu. Z tohoto důvodu bylo v roce 1962 dle vzoru Muzea Klementa Gottwalda a Muzea V. I. Lenina v Praze vytvořeno Muzeum revolučních bojů a budování socialismu v Ostravě jako přímá součást Slezského muzea v Opavě. V roce 1979 dochází k osamostatnění této instituce, která se pod názvem Muzeum revolučních bojů a osvobození stala dalším krajským muzeem. Jako součást tohoto muzea byl vybudován v Severomoravském kraji monumentální Památník Ostravské operace v Hrabyni. Jednalo se ve své době o velmi náročný projekt, k jehož dokončení od položení základního kamene prezidentem republiky generálem Ludvíkem Svobodou bylo potřeba celé desetiletí, přičemž památník měl být trvalým symbolem společného československo-sovětského boje proti nacismu.

Na svou dobu velkolepě pojatá stavba obsahovala mimo jiné čestnou dvoranu doplněnou monumentálním reliéfem a symbolický hřbitov vojáků padlých v ostravsko-opavské operaci doplněný věčným ohněm. V suterénu objektu byl vybudován velký kinosál sloužící k promítání dokumentů. Tento kinosál byl specifický tím, že se film promítal z několika promítaček na vel-

29 Pavel DOUŠA, *Organizace českého muzejnictví (1945–1989)*, s. 140–142; Vilém PLAČEK, *Ke vzniku Vlastivědných ústavů v Severomoravském kraji*, č. 1, s. 5–7; Vilém PLAČEK, *K otázce sítě, pracovních náplní a činnosti muzeí ... (část II.)*, s. 151; Vilém PLAČEK, *K otázce sítě, pracovních náplní a činnosti muzeí v Ostravském a Severomoravském kraji v letech 1949–1963 (část III.)*, *Časopis Slezského muzea – série B*, 1980, s. 193–198, 202; Jaromír KALUŠ – Jiří PERNES – Vladimír TKÁČ, *Muzea na Moravě a ve Slezsku*, s. 26, 29–30.

koformátové plátno složené z několika mobilních segmentů, které v určitých částech filmu vyjížděly nebo zajížděly, a tím navozovaly větší pocit plasticity obrazu. Původní podoba památníku byla pozměněna jeho rekonstrukcí skončenou v roce 2009, kdy z něj byl vytvořen čistě muzejní objekt sloužící k prezentaci.³⁰

Od provedených změn v muzejní síti Severomoravského kraje v 60. letech 20. století došlo do konce 80. let 20. století v této síti již k minimálním změnám. Lze konstatovat, že právě tato síť vytvořila základ moderní muzejní sítě v dnešním Moravskoslezském kraji.

Na konci 80. let 20. století působily v kraji celkem čtyři instituce ve správě Krajského národního výboru v Ostravě (tj. Slezské muzeum v Opavě, Krajské vlastivědné muzeum v Olomouci, Valašské muzeum v přírodě v Rožnově pod Radhoštěm a Muzeum revolučních bojů a osvobození v Ostravě). Okresních institucí s pobočkami bylo celkem sedm (v Bruntále, Českém Těšíně, Frýdku-Místku, Novém Jičíně, Přerově, Šumperku, Vsetíně). Opava a Ostrava neměly okresní instituci, neboť na Opavsku působilo Slezské muzeum a v Ostravě a užším Ostravsku působilo jediné městské muzeum v kraji, tj. Ostravské muzeum. Mimo to se nesmí zapomínat na podniková muzea, která v té době působila v rámci svých závodů. Podniková muzea byla specifikem Severomoravského kraje, neboť jich zde působilo nejvíce ze všech krajů v republice.³¹

30 Slezské zemské muzeum, Muzeologické pracoviště, Spisovna bývalého Muzeologického oddělení, poř. č. 27 – Plány a hodnocení činnosti Muzea revolučních bojů a osvobození v Ostravě z let 1981–1989; Pavel DOUŠA, *Organizace českého muzejnictví (1945–1989)*, s. 142–143; Václav HÁJEK, *Hrabyňský památník (Od komunistické propagandy až k modernímu muzeu)*, Bakalářská práce, Slezská univerzita v Opavě 2002, s. 8, 20; Viktor BĚDRNÍČEK, *Vojensko-historické muzeum v objektech předválečného opevnění v Hlučíně-Darkovičkách*, Bakalářská práce, Slezská univerzita v Opavě 2006, s. 17–18; Jaromír MATYSEK, *Úloha Muzea revolučních bojů a budování socialismu v Ostravě a její realizace v letech 1962–1977*, Časopis Slezského muzea – série B, 1978, s. 15–35; Jaromír KALUS – Jiří PERNES – Vladimír TKÁČ, *Muzea na Moravě a ve Slezsku*, s. 28–29.

31 Pavel ŠOPÁK (ed.), *Výtvarná kultura ve Slezsku a na Ostravsku do roku 1970. Texty a dokumentace*, s. 561–562, 574–578, 583–584; Vladimír TKÁČ, *Muzea Severomoravského kraje*, Opava 1987, nestr.; Pavel DOUŠA, *Organizace českého muzejnictví (1945–1989)*, s. 178–179; Jaromír KALUS – Jiří PERNES – Vladimír TKÁČ, *Muzea na Moravě a ve Slezsku*, s. 30. Blíže k činnosti uvedených institucí viz Slezské zemské muzeum, Muzeologické pracoviště, Spisovna bývalého Muzeologického oddělení, poř. č. 19 – Plány a hodnocení činnosti muzeí v ČSSR, poř. č. 20 – Plány a hodnocení činnosti Okresního vlastivědného muzea Bruntál z let 1980–1988, poř. č. 21 – Plány a hodnocení činnosti Okresního vlastivědného muzea Český Těšín z let 1980–1988, poř. č. 22 – Plány a hodnocení činnosti Okresního vlastivědného muzea Frýdek-Místek z let 1980–1988, poř. č. 23 – Plány a hodnocení činnosti Okresního vlastivědného muzea Nový Jičín z let 1976–1979 a 1980–1988, 2005, poř. č. 24 – Plány a hodnocení činnosti Okresního vlastivědného muzea Olomouc z let 1975–1977 a 1981–1989, poř. č. 25 – Plány a hodnocení činnosti Okresního vlastivědného muzea Olomouc z let 1980–1990, poř. č. 26 – Plány a hodnocení činnosti Slezského muzea v Opavě z let 1982–1989, poř. č. 27 – Plány a hodnocení činnosti Muzea revolučních bojů a osvobození v Ostravě z let 1981–1989, poř. č. 28 – Plány a hodnocení činnosti Valašského muzea v přírodě v Rožnově pod Radhoštěm z let 1981–1989, poř. č. 29 – Plány a hodnocení činnosti Okresního vlastivědného muzea Šumperk z let 1979–1981, poř. č. 30 – Plány a hodnocení činnosti Okresního vlastivědného muzea Vsetín z let 1975–1976 a 1978–1991, poř. č. 34 – Statistika muzeí v Severomoravském kraji (sign. 4), poř. č. 35 – Statistika muzeí v Severomoravském kraji – Bruntál, Český Těšín, Frýdek-Místek, Nový Jičín a Olomouc (sign. č. 4).

Lze konstatovat, že od přelomu let 1948/1949, kdy muzea získala novou společenskou úlohu a počaly sílit tlaky na integraci a konsolidaci muzejnictví, do roku 1989 se podařilo vybudovat centrálně řízenou krajskou muzejní síť postavenou na soustavě okresních muzeí. Okresní muzea navíc v sobě integrovala většinu místních muzeí a památníků. Specifikem Severomoravského kraje jako jediného v Československu bylo to, že okresní vlastivědná muzea vedle muzejní, galerijní a kronikářské práce aktivně vykonávala i ochranu přírody a památkovou péči. Analogický vývoj se svými specifiky probíhal taktéž v Jihomoravském kraji, přičemž bylo záměrem, aby vzor těchto dvou krajů posloužil k úpravě muzejní sítě v ostatních krajích republiky. Tento záměr se ovšem už nepodařilo realizovat, neboť do tohoto vývoje zasáhly události roku 1989.³²

Co se týká Slezského muzea v Opavě, tak to postupně získalo dominantní postavení v regionu. Je třeba podotknout, že bez pomoci pracovníků Slezského muzea by se nepodařilo napravit neutěšený stav některých muzeí, který přetrvával od konce války až do konce padesátých let 20. století. Opavské muzeum, které zajišťovalo i prověřkovou činnost muzeí v kraji, se postupně stalo významným metodickým centrem muzejní, muzeologické, vlastivědné a kronikářské práce. Po stabilizaci poměrů muzeum taktéž realizovalo vědecký výzkum směřovaný k aktuálním problémům nejen krajského muzejnictví a muzeologie. V rámci této činnosti byla od konce šedesátých let 20. století budována specializovaná muzeologická sbírka, pravidelně byly organizovány konference a vydáván Metodický zpravodaj pro vlastivědu v Severomoravském kraji. Na krajské úrovni docházelo ke koordinaci aktivit ostatních muzeí nejprve přes muzejní poradní sbor, který se posléze transformoval v Krajskou muzejní radu. Lze tvrdit, že i díky činnosti tohoto poradního orgánu ve spolupráci se Slezským muzeem se podařila realizace jednotné muzejní sítě v regionu, která dodnes tvoří základní muzejní síť Moravskoslezského kraje.³³

32 Pavel DOUŠA, *Organizace českého muzejnictví (1945–1989)*, s. 174–175; Jaromír KALUS – Jiří PERNES – Vladimír TKÁČ, *Muzea na Moravě a ve Slezsku*, s. 30, 35.

33 Slezské zemské muzeum, Muzeologické pracoviště, Spisovna bývalého Muzeologického oddělení, poř. č. 2 – Činnost kronikářů v Severomoravském kraji, poř. č. 8 – Činnost krajských muzeí ČSSR v 6. a 7. pětiletce, poř. č. 15 – Prověrky expozic v letech 1972–1980, poř. č. 16 – Prověrky expozic v letech 1987–1989, poř. č. 18 – Prověrky péče o sbírky v letech 1978–1980, poř. č. 36 – Metodická činnost (sign. 5), poř. č. 37 – Krajské poradní orgány (sign. 6), poř. č. 39 – Krajské odborné sekce (sign. 8); Simona MEDKOVÁ, *Muzeologické pracoviště Slezského zemského muzea*, s. 8–15, 44–88; Vilém PLÁČEK, *Slezské muzeum v Opavě v letech 1945–1983*, *Vlastivědné listy*, 1984, č. 1, s. 4–7; Jaromír KALUS – Jiří PERNES – Vladimír TKÁČ, *Muzea na Moravě a ve Slezsku*, s. 30, 35; David VÁHALA, *Muzeologické pracoviště Slezského zemského muzea – tradice a perspektivy*, in: *Vliv muzeologie na rozvoj muzeí v ČR a SR – 20 let muzeologie na Slezské univerzitě v Opavě*, David Váhala (ed.), Opava 2010, s. 58–61; Pavel ŠOPÁK (ed.), *Výtvarná kultura ve Slezsku a na Ostravsku do roku 1970. Texty a dokumentace*, s. 583–584. Blíže k prověřkové činnosti muzeí viz Pavel DOUŠA, *Organizace českého muzejnictví (1945–1989)*, s. 193–195.

Abstrakty/Abstracts

BAŠTA, Jiří

Antipatie vůči milicionářům

Lidové milice patřily mezi významné preventivně represivní a současně ideologické opory komunistického aparátu v Československu. Příspěvek přibližuje několik konkrétních případů veřejně projevených antipatií vůči příslušníkům Lidových milicí od vzniku této „stranické armády“ do počátku 60. let. Projevy nesouhlasu s činností těchto nelegálně zformovaných jednotek se odrážely především ve slovních útocích, výjimečně však i ve fyzickém napadení ze strany prostých občanů. Zejména situace ve venkovských oblastech Slovenska pod silným vlivem církve nebyla pro státní orgány a komunistickou stranu, zastoupenou ozbrojenými Lidovými milicemi, nijak příznivá.

Klíčová slova: Lidové milice – milicionář – ozbrojená složka – příslušník – excessy, incidenty – antipatie – averze – Slovensko

Antipathy towards Members of People's Militia

People's Militia ('Lidove milice') were armed bodies that gave major preventative and repressive and also ideological support to the Communist Party apparatus in the former Czechoslovakia. This paper presents several specific examples of public manifestations of antipathy towards members of the People's Militia from the time this "Party's army" was established to the beginning of the 1960's. Dissent with the activities of these illegally established troops was mainly in the form of verbal invectives; cases of physical assault by ordinary citizens were rare. The situation for the state authorities and the Communist Party, represented by the armed People's Militia, was not particularly favourable, especially in the rural districts of Slovakia where the clergy had a strong influence.

Keywords: People's Militia – member of People's Militia – armed forces – excesses, incidents – antipathy – aversion – Slovakia

BÍLKOVÁ, Jitka

Konec spolkového života v Jičíně po roce 1948

Jednou z nejviditelnějších změn ve společnosti po Únoru 1948 byla likvidace tradičních spolků. Spolková činnost hrála od 60. let 19. století zásadní roli při formování českého národa, význam si tento fenomén udržel rovněž za první republiky a přežil i období protektorátu. Komunistický režim však v občanské společnosti, kterou nemohl přímo řídit, viděl velkou hrozbu. Spolky, které „ne-

vyvíjely činnost ve shodě se zájmy pracujícího lidu,“ zanikaly již od roku 1948, definitivní tečku pak pro většinu z nich znamenalo vydání nového zákona o dobrovolných organizacích a shromážděních v roce 1951.

Příspěvek přibližuje likvidaci tradiční spolkové činnosti na konkrétním příkladu města se slavnou kulturní i sportovní minulostí – východočeského Jičína. Zaměřuje se také na vybrané nerovné souboje vlastivědných pracovníků s komunistickými orgány o udržení spolků.

Klíčová slova: Spolky – město Jičín – kultura s port v padesátých letech – masové organizace – zákon o dobrovolných organizacích a shromážděních (zákon 68/1951 Sb.) – jičínské muzeum

The End of Community Life in Jicin after 1948

One of the most apparent changes in society after the February 1948 coup was the abolishment of traditional civic associations. Their activities, emerging in the 1860's and later playing a crucial role in building Czech national awareness, survived even the Protectorate; however, the Communist regime perceived civic societies as a major threat. Associations whose activities “were not in accordance with the interests of the working class” were forced to disband after 1948, and the new act on voluntary organisations and gatherings, passed in 1951, brought a definitive end to the existence of most of the remaining ones.

The paper describes the demise of traditional social life among civic associations, taking a specific town as an example, one with a rich history of cultural and sports events – Jicin, Eastern Bohemia. It also describes selected uneven struggles between the local museum of ethnography's staff and the Communist officials over keeping civic associations alive.

Keywords: civic association – the town of Jicin – culture and sport in the 1950's – mass organisations – act on voluntary organisations and gatherings (Act 68/1951 Coll.) – Jicin museum

BRENNER, Christiane

Život na úkor společnosti: Příživnictví jako nástroj disciplinace mladých v socialistickém Československu sedmdesátých a osmdesátých let

Článek se zabývá fenoménem takzvaného příživnictví – tj. porušením pracovní povinnosti – mezi mladými lidmi a zacházením s nimi v pozdním socialistickém státě.

Představím právní rámec, argumentace soudů v procesech s nepracujícími mladými lidmi a prezentaci problému „nepodařené mládeže“ v soudo-

bém tisku, a to s cílem diskutovat charakteristické rysy normalizační politiky: za prvé měnící se význam práce pro disciplinaci společnosti, za druhé přístup režimu k „problematické mládeži“ všeobecně a zejména k dívkám a mladým ženám. Na konkrétním příkladu poukazují na to, že se „nepracování“ u mladých žen chápalo a sankcionovalo jinak než u jejich mužských vrstevníků. Podstatou článku je tvrzení, že normalizační režim byl díky intenzivnímu výzkumu sice dobře informován o dezintegrační tendenci mládeže, nesnažil se ale tyto fenomény řešit, naopak je svou represivní politikou zhoršoval a silně politizoval. Byl to pokus o stabilizaci systému pomocí paktu s majoritní společností. Tento pakt byl založen na společném sdílení představ a hodnot jako jsou „řádná práce“ a – u žen – rigidní sexuální morálka.

Klíčová slova: Práce – sociální disciplinace – „nepodařená mládež“ – genderové role – stabilita systému

Life at the Expense of Society: Parasitism as a Means of Enforcing Discipline amongst Young People in Socialist Czechoslovakia in the 1970's–1980's

This paper describes the phenomenon of so-called parasitism, i.e. violation of the duty to work, among young people and the way they were treated in the late socialist state.

The paper introduces the legal framework, arguments used by the courts in trials with young people who did not work, and the presentation of the issue of “failing youth” in the contemporary press, in order to stir up discussion over the typical features of the normalisation politics: first, there was a change in the meaning of work with respect to the enforcement of discipline on society; second, the approach taken by the regime towards “problematic youth” in general, especially girls and young women. Using a particular example the author shows that “failure to work” was assessed and penalised amongst young women differently than amongst their male peers.

The rudimentary statement in this paper is that the normalisation regime was well informed, thanks to large-scale research, about the disintegrating trends among young people. However, it did not try to resolve the phenomena; on the contrary it made them worse and gave them a strong political aspect with its repressive policy. This was an attempt to stabilise the system through a bargain with the majority society. This bargain was based on shared ideas and values such as “due work” and, with women, rigid sexual morals.

Keywords: work – enforcement of social discipline – “failing youth” – gender roles – system stability

CIGÁNEK, Radim

Legalizace umělých potratů v roce 1957

Příspěvek o legalizaci umělých potratů v Československu v roce 1957 naznačuje historické a částečně právní pozadí této události. Nejprve je to nástin populační situace a právního stavu před rokem 1957, který obsahuje také popis vývoje v sovětském Rusku, resp. v SSSR. Centrální část příspěvku osvětluje předchozí diskuse a samotné uvedení zákona do praxe. Na konci příspěvek naznačuje, jaký byl další vývoj této problematiky, a pokouší se o analýzu, jaký dopad mělo přijetí zákona č. 68/1957 Sb. o umělém přerušení těhotenství na společnost v Československu. K příspěvku je v ediční příloze připojen výběr důležitých pasáží z materiálu, který sepsal Dr. František Fejfar jako vlastní poznámku k celé diskusi.

Klíčová slova: Potrat – potrat v SSSR – legalizace – Československo 1957 – zákon – populace – populační komise

Legalisation of Abortions in 1957

This paper concerns the legalisation of abortion in Czechoslovakia in 1957. It highlights the historical and legal background leading up to this event. First, it outlines the demographic situation and legal state before 1957. It also contains a description of developments in Soviet Russia and the USSR. The core text of the paper explains previous discussions and the actual implementation of the new law. The paper concludes by explaining the further development of this particular piece of legislation and endeavours to analyse its impact with regard to the adoption of Act No. 68/1957 Coll. – the Abortion Act on Czechoslovak society. Selections of relevant passages from material written by Dr. Frantisek Fejfar as a basis for the debate are attached to the editorial annex at the end of this paper.

Keywords: abortion – abortion in the USSR – legalisation – Czechoslovakia 1957 – law – population – Population Commission

ČORNEJOVÁ, Alžběta

Odborové rekreace v padesátých a šedesátých letech

Rekreace organizované odbory po roce 1948 nepřímou navazovaly na projekty uvedené do života po 2. světové válce, do jisté míry lze analogie hledat ve válečné Heydrichově zotavovací akci. Revoluční odborové hnutí (ROH) zavedlo tři typy rekreace – výběrovou, závodní a zahraniční, v neposlední řadě se od 50. let velkou měrou podílelo na přípravě pionýrských táborů.

Odborově organizovaná forma kolektivního trávení volného času se stala velmi oblíbenou, rekreace byly většinou dobře připraveny, a především byly cenově dostupné. Přirozenou součástí této dovolené byla, zejména v 50. letech, politická školení, tlak na ideové „využití“ rekreace však postupem let slábl.

Fenomén odborových rekreací se odrazil i v umělecké tvorbě, především ve filmu. K těm stěžejním patří *Dovolená s Andělem*, *Anděl na horách* a *Homolka a tobolka*.

Klíčová slova: rekreace – NOÚZ – odbory – volný čas

Recreation by Trade Unions in the 1950's and 1960's

Recreation organised by trade unions after 1948 indirectly followed the projects launched after World War Two where comparisons can be drawn, to some extent, with Heydrich's wartime recuperation actions. The Czechoslovak trade unions, known under the abbreviation ROH ("Revolutionary Trade Union Movement"), introduced three types of recreational stays – special choice, company and foreign stays, and from the 1950's played a major role in organising children's scout camps, referred to as "pioneer camps".

Joint leisure time activities organised by the trade unions became a very favourite undertaking, with recreational stays usually quite well prepared and reasonably priced. An obvious part of such a holiday included political education, which culminated especially in the 1950's while insistence on the "use" of recreation for ideological purposes diminished over time.

The phenomenon of trade union recreational stays is reflected in the artwork of that time, mostly in film. Some of the most important movies in this aspect are *Dovolená s Andělem* ('Holiday with Mr Angel', 1952), *Anděl na horách* ('Mr Angel at the Mountains', 1955) and *Homolka a tobolka* ('Mr Homolka and the Notecase', 1972).

Keywords: recreational stays – National Trade Union Headquarters – trade unions – leisure time

ČURDA, Vojtěch

Myšlení Roberta Kalivody

Tento příspěvek by měl počátku zasadit osobnost Roberta Kalivody do historického kontextu a představit zdroje a inspirační podněty jeho myšlení a seznámení s principy jeho pojetí dějin. Zároveň by měl stručně seznámit posluchače s Kalivodovým životem během. Jádrem příspěvku bude pojednání o

Kalivodových studiích v knize *Moderní duchovní skutečnost a marxismus a její srovnání s ostatními dobovými texty*.

Klíčová slova: Robert Kalivoda – československý marxismus – západní marxismus – 60. léta – reformní socialismus – československá historiografie

Robert Kalivoda's Philosophy

The contribution should first present Robert Kalivoda, a Czech philosopher and historian, as a character in the relevant historical context, introduce the sources and inspiration for his philosophy and present the principles of his concept of history. It should also briefly describe his life story. The core of the contribution lies in the essay on Kalivoda's papers published in 'Modern Spiritual Reality and Marxism' and comparison of the book with other contemporary texts.

Keywords: Robert Kalivoda – Czechoslovak Marxism – Western Marxism – the 1960's – Reformism – Czechoslovak historiography

DEVÁTÁ, Markéta

Socialismus a vysoké školy 1945–1960

Příspěvek se zabývá koncepčními proměnami, které provázely vývoj vysokých škol v období 1945–1960. Cílem příspěvku je postihnout hlavní ideové podněty, které uvedly do pohybu poválečnou transformaci vysokých škol, jež měla naplňovat cíle tzv. demokratizace vzdělání a v kontextu kulturně-společenského a politického vývoje sledovat úsilí KSČ o široce pojatou „kulturní revoluci“, resp. „ideologický přerod“ společnosti uskutečňované výchovou k marxisticko-leninskému světovému názoru. Dále chce analyzovat hlavní ideologické formy programu výchovy socialistické inteligence a zachytit vnitřní diferenciaci sledovaného období ve vztahu k částečným reformulačním cílů vysokoškolského vzdělávání, jež reagovaly na probíhající politické a společenské změny.

Klíčová slova: socialismus – vysoké školy – politické vzdělávání – marxismus-leninismus

Socialism and University Education in 1945–1960

This paper deals with conceptual changes which accompanied the development of Czechoslovak universities in the period of 1945–1960. It aims at capturing the key ideological impulses that gave rise to the post-war transformation of universities. It was launched in order to fulfil the objectives of the so-called democratisation of education and, in the context of the cultural, social and poli-

tical events, to support the Czechoslovak Communist Party's efforts towards a broad "cultural revolution" or "ideological transformation" of society through education in Marxist-Leninist philosophy. The paper also seeks to analyse the key ideological forms of the educational programme for the socialist intelligentsia and to describe the internal differentiation of the relevant period in respect of the partial re-formulation of university education objectives that reacted to the ongoing political and social changes.

Keywords: socialism – universities – political education – Marxism-Leninism

DVOŘÁČEK, Petr

Ústav zahraničního studia Vysoké školy SNB a jeho role ve vzdělávacím systému ministerstva vnitra

Ústav zahraničního studia Vysoké školy Sboru národní bezpečnosti se sídlem v Zastávce u Brna byl zřízen v roce 1982 jako instituce, která měla zajišťovat právní, kriminalistická a bezpečnostní studia pro příslušníky bezpečnostních sborů ze spřátelených socialistických zemí převážně třetího světa. Jeho vznik byl na jedné straně produktem mezinárodních smluv o vzájemné pomoci mezi federálním ministerstvem vnitra a obdobnými silovými ministerstvy dotčených zemí, na druhé straně logickým krokem usilujícím o sjednocení a vytvoření systému poskytování bezpečnostního vzdělání zahraničním studentům. Samotné studium mělo několik forem, od krátkodobých tematických kurzů až po standardní vysokoškolské studium s možností jeho zakončení rigorózní zkouškou v oboru trestní právo. Za necelých devět let existence Ústavu jej ve všech poskytovaných formách studia absolvovalo 1114 studentů z 15 zemí Afriky, Asie i Střední Ameriky, včetně zástupců Organizace pro osvobození Palestiny.

Klíčová slova: Vysoká škola SNB – studium – Sbor národní bezpečnosti – Ústav zahraničního studia

Institute of Foreign Studies at the National Security Corps University and Its Role in the Education System of the Ministry of the Interior

The Institute of Foreign Studies at the National Security Corps University, with its headquarters in Zastavka u Brna, was established in 1982 as an institution to provide education in law, criminology and security for members of the security corps from allied socialist countries mostly in the "Third World". The establishment of the Institute was, on the one hand, a result of international treaties of mutual assistance concluded between the Federal Ministry of the

Interior and similar ministries in the relevant countries, while on the other hand it was a logical step in the efforts to establish and unify a system that would provide security education for foreign students. The study programme itself consisted of several forms, from short-term specialised courses to standard university education with a final examination in the branch of penal law. During less than 9 years of its existence, the Institute produced 1114 graduates from fifteen countries in Africa, Asia and Central America, including those representing the Palestine Liberation Organisation.

Key words: National Security Corps University – education system – National Security Corps – Institute for Foreign Studies

HEUMOS, Peter

Pracovní prostředí, životní situace, mocenské struktury v průmyslu. Interpretací potenciál sociálněvědeckého funkcionalismu na příkladu Československa v období 1945–1968

Při aplikaci sociálněvědeckého funkcionalismu (tj. systémové teorie) na sociální jednání českých a slovenských dělníků, na vytyčení jejich rovnostářských společensko-politických cílů a jejich pokusy o odstranění tradičních mocenských struktur v průmyslu se stává zřejmým, že tato výzkumná koncepce považuje sociální komplexy, jež sice nebyly v souladu s komunistickou politikou, ale přesto obsahovaly její prvky (např. postulát sociální spravedlnosti) za teoreticky nevhodné. A tak alternativy ke komunistickému uspořádání společnosti nepřicházejí pro sociálněvědecký funkcionalismus v úvahu a příčiny zhroucení systému jsou hledány jen v absenci strukturálních příznaků typických pro moderní západní společnosti.

Klíčová slova: státní socialismus – Československo – dělníci – egalitarismus – funkcionální diferenciacie – mzdová politika – odbory – produktivita práce – rady pracujících – socialistická soutěž – stávka – systémová teorie – závodní rady – závodní výbory ROH

Work Environment, Life Situations and Power Structures in Industry. Interpretation Potential of Social Functionalism as Seen in Czechoslovakia in 1945–1968.

In applying social functionalism as a systems theory on the social conduct of Czech and Slovak workers, on laying out their egalitarianist social and political objectives and their attempts to remove the traditional power structures in industry, it becomes apparent that this research concept treats social complexes which

were not in line with the Communist policy but still contained elements of it (such as the postulate of social justice) as inappropriate in theoretical terms. Thus the alternatives to the Communist order of society cannot be taken into account for the purposes of social functionalism, and the causes behind the collapse of the system are only found in the absence of structural symptoms typical for modern western societies.

Keywords: state socialism – Czechoslovakia – workers – egalitarianism – functional differentiation – wage policy – trade unions – productivity – worker councils – socialist competition – strike – systems theory – company councils – trade union company committees

HNILICA, Jiří

Budování socialistické školy a „imperialistické“ jazyky

Od konce druhé světové války byla velmi bouřlivě debatována otázka postavení české kultury mezi Východem a Západem. Se stále větším důrazem se rozhořel i zápas o „nový“ charakter školy v „novém“ Československu. V dubnu 1948 – jen pár týdnů po Únoru – byl schválen nový školský zákon o jednotné škole, další úpravy postupně následovaly a vládnoucí ideologie začala pronikat do školních tříd. V takto charakterizovaném rámci příspěvek soustředí svou pozornost na postavení „západních“ jazyků (francouzštiny a angličtiny) v poválečném Československu, jejich poměr k ruštině. Právě studium rozšířenosti cizích jazyků (a historie cizojazyčných školských institucí) jejich dostupnost, obliba, oficiální podpora jsou jedním z nosných pohledů, jak pohlížet na otázky kulturní politiky a mezinárodních vztahů.

Klíčová slova: kulturní politika, školství – střední škola – ruština – němčina – francouzština – angličtina

Development of the Socialist School and So-called “Imperialist” Languages

After the end of World War Two, a very vivid debate started regarding the position of Czech culture between the East and the West. The struggle for the “new” character of school in the “new” Czechoslovakia intensified. In April 1948, only a few weeks after the February coup, a new act on schools was passed, introducing a unified educational system. Other laws soon followed and the ruling party’s ideology began to permeate through every class. In this framework, the paper focuses on the position of “western” languages, namely French and English, in post-war Czechoslovakia and their relation to Russian. Knowledge of foreign languages, together with the history of foreign language educational instituti-

ons, the availability of these languages, their popularity and official support are among the key ways of perceiving the issues of cultural politics and international relationships.

Keywords: cultural politics – educational system – grammar school – Russian – German – French – English

HOLUBEC, Stanislav

První republika a TGM v režimní propagandě a veřejném mínění po roce 1948

Negativní zobrazování první republiky se stalo jedním z hlavních cílů propagandy komunistického režimu, který si byl vědom přetrvávající a též rostoucí popularity tohoto období. K tomuto účelu vznikala beletristická díla, dějepisné práce i populární filmy. První republika byla zjinačována, její pozitivní aspekty byly zamlčovány a její problémy zveličovány. Socialistická přítomnost byla zobrazována jako radikální protiklad k první republice. Hlavním cílem této propagandy se stala mládež. Byla vytvořena celá řada narativů zobrazujících v negativním světle různé aspekty „buržoazní republiky“. Vztah režimu k této minulosti procházel též určitou dynamikou: od radikální kampaně proti ní počátkem padesátých let přes mlčení až po přijetí tradic první republiky během pražského jara.

Klíčová slova: první republika – zobrazování – stalinismus – propaganda

The So-called First Republic and President Masaryk in the Communist Regime's Propaganda and in Public Opinion after 1948

The negative depiction of the First Republic became one of the key objectives of the Czechoslovak Communist regime's propaganda, as the regime was well aware of the continuing and also growing popularity of that period. Novels, historical papers and popular films were created for this purpose. The First Republic was misinterpreted, its positive aspects were denied and its problems overstated. The present socialist times were described as being quite the opposite to the First Republic. Young people became the key target of this propaganda. Quite a few narratives were made which gave a negative description of various aspects of the "bourgeois republic". The relationship of the Communist regime to the historical period also underwent certain changes, from the radical anti-First-Republic campaign at the beginning of the 1950's, through a period of silence, to the acceptance of the First Republic traditions during the 1968 Prague Spring period.

Keywords: The First Republic – depiction – Stalinism – propaganda

FRANC, Martin – KNAPÍK, Jiří

Kulturní dění a životní styl jako cesta k poznání našich soudobých dějin

Představy, že obraz minulosti může být přesvědčivě načrtnut pouze na základě politických dějin, historie opozice a její represe je snad již dávno antikvován, i když stále přežívá u některých historiků představa, že kulturní dění a životní styl představují jakousi „třešničku na dortu“. Je však třeba si klást otázku, co výzkum těchto oblastí může přinést. Často se objevuje pojetí kulturního dění a životního stylu jen jako ilustrace vsudypřítomných ideologických zásahů. Příspěvek se pokusí ukázat, že právě výzkum kulturního dění a životního stylu může odhalit také působení tendencí zcela mimo vůli vládnoucí politické moci, které přitom silně ovlivnily život společnosti.

Klíčová slova: kulturní historie – historie 1948–1989 – životní styl – orální historie

Cultural Life and Lifestyle as the Way to Understanding Our Contemporary History

The idea that a picture of the past can be convincingly drawn only on the basis of political history, the history of the opposition and its repression is perhaps long gone, even though some historians still maintain that cultural life and lifestyle are the “icing on the cake”. But it must be asked what research into these areas may bring. The concepts of cultural life and lifestyle often appear merely as an illustration of the ever-present ideological intervention. This paper seeks to demonstrate that it is only research into cultural life and lifestyle that can reveal the effects of trends that were quite beyond the will of the powers that be, yet strongly influenced the life of society.

Keywords: cultural history – history 1948–1989 – lifestyle – oral history

KOLOUCH, František

Internace biskupa Josefa Hloucha

Tématem studie je internace českobudějovického biskupa Josefa Hloucha v letech 1949–1968. Na základě převážně archivních materiálů a svědectví pamětníků se studie zabývá vývojem vztahů mezi státem a katolickou církví, které způsobily internaci biskupa Hloucha. Popisuje vzdor biskupa Hloucha při jeho izolaci na biskupské konzistoři a vybudování tajné kurýrní sítě. Studie objasňuje průběh akce H a jeho internaci mimo diecézi. Objasňuje systém a řízení internace a představuje jednotlivá internační místa. Studie je doplněna poměrně vzácnými fotografiemi biskupa Hloucha v internaci.

Klíčová slova: pronásledování římskokatolické církve – internace - biskup Josef Hlouch

Internment of Bishop Josef Hlouch

This paper describes the internment of Bishop Josef Hlouch of Ceske Budejovice in 1949–1968. Based on the study of archival materials and witness accounts, the paper portrays the development of relationships between the state and the Catholic church which led to Bishop Hlouch's internment. It describes his resistance during his isolation in the Consistory and the building-up of the secret courier network. The paper explains the course of events in so-called Action H and his internment outside the dioceses. It also clarifies the system and control of the internment and shows the locations where it took place. It is accompanied with quite rare photographs of Bishop Hlouch during his internment.

Keywords: persecution of Roman-Catholic Church in Czechoslovakia – internment – Bishop Josef Hlouch

KOURA, Petr

„Byli to fašističtí vrazi podporovaní mezinárodním kapitalismem!“ Lidice ve vzpomínkové politice a propagandě padesátých a šedesátých let.

Lidice patří bezesporu k jednomu ze symbolů nacistické represivní politiky v protektorátu. Zároveň byly Lidice, zejména po roce 1989, vnímány jako jeden ze symbolů komunistického režimu, což téměř způsobilo zánik některých částí Památníku v devadesátých letech. Příspěvek popisuje, jakým způsobem byly Lidice prezentovány ve vzpomínkové kultuře již těsně po druhé světové válce a posléze v období komunistické diktatury. Je zde analyzováno, jak byly v padesátých letech za viníky lidické tragédie označeni „američtí imperialisté“ a jak byly Lidice využívány v oficiální propagandě. V textu jsou též popsány smuteční rituály, jež se na místě Lidic ve sledovaném období odehrávaly.

Klíčová slova: Lidice – vzpomínková kultura – Památník Lidice – propaganda – smuteční rituály

“They Were Fascist Murderers Supported by International Capitalism!” Lidice in the Memorial Culture and in the Propaganda of the 1950's and 1960's.

There is no doubt that the village of Lidice is considered one of the symbols of the repressive policy of the Protectorate. Furthermore, Lidice was perceived,

especially after the year 1989, as one of the symbols of the Communist regime. This almost led to the loss of some of the parts of the Memorial in the 1990's. The paper describes how Lidice was presented in the memorial culture shortly after the end of the Second World War and during the Communist era. The fact that the "American Imperialists" were marked as the perpetrators of the tragedy of Lidice in the 1950's is analysed in the paper, together with the way in which Lidice was used in the official propaganda. The paper also gives a description of the mourning ceremonies performed on the site of Lidice at that time.

Keywords: Lidice – Memorial culture – Lidice Memorial – mourning ceremonies

KOUROVÁ, Pavlína

Dětská kniha a „výchova nového člověka“

Příspěvek se zabývá produkcí Státního nakladatelství dětské knihy (SNDK) v prvních pěti letech jeho existence (1949–1954), v období, které zároveň představuje stalinistickou fázi komunistického režimu v Československu. Tehdy bylo deklarováno, že dětská kniha se stává jedním z nejdůležitějších pomocníků při „výchově nového člověka“ a je „cílevědomě postavena do služeb socialistické výchovy“. Autorka se zaměřuje na pronikání komunistické ideologie do dětské literatury a na některá nová témata dětských knih (např. obraz komunistických vůdců, uhlí a hornictví, kolektiv a údernictví, rozdělení světa na Západ a Východ).

Klíčová slova: dětská literatura – Státní nakladatelství dětské knihy – výchova – komunistická ideologie – Československo – 50. léta 20. století

Children's Literature and the "Upbringing of the New Man"

This paper describes the production of the State Publishing Company of Children's Literature (SNDK) during the first five years after its establishment (1949–1954) in the period which was characterised as the Stalinist stage of the Communist regime in Czechoslovakia. At that time children's literature was declared to be one of the crucial instruments in the "upbringing of the new man" which is "purposefully enlisted into the service of socialist education". The author focuses on the permeation of the Communist ideology through children's literature and on some newly introduced topics for children's books, such as the image of Communist leaders, coal and mining, the collective, record-breaking work or the division of the world into the East and the West.

Keywords: children's literature – State Publishing Company of Children's Literature – upbringing – Communist ideology – Czechoslovakia – 1950's

LEHR, Stefan

„Pište nám!": Dopisy diváků a posluchačů Československé televizi a rozhlasu

Občané Československa měli od padesátých let 20. století zákonné právo se obracet se stížnostmi na státní a stranické instituce. Televize i rozhlas vysílaly pořady jako „Nad dopisy diváků“, které se zabývaly diváckými dopisy. Média v tomto případě fungovala jako kanál pro komunikaci občanů se státem, resp. KSČ, přičemž tyto instituce přímo žádaly občany, aby jim psali. Co psalo československé obyvatelstvo svým médiím a jak tato komunikace vypadala? Dají se z dopisů vyvodit obecné závěry o názorech a náladách diváků a posluchačů a mohou nám něco říci o všedním životě? Záměrem příspěvku je podat obecný přehled o těchto pramenech: Jaké byly druhy psaní? Co se s nimi stalo a jaký měly význam pro režim? Jako příklad zkoumám, jak vypadala kritika politiky a programu Československé televize v roce 1977 a jaký ohlas měla v dopisech diváků Charta 77 a Anticharta.

Klíčová slova: veřejné mínění – komunikace – dopisy diváků a posluchačů – stížnosti – Československá televize – Československý rozhlas – Charta 77

“Send Us Your Letters!” Letters from Viewers and Listeners of the Czechoslovak Television and Radio.

Czechoslovak citizens were granted the right by the law to address state and party institutions with their complaints in the 1950's. Both television and radio broadcast features such as “Letters from Our Viewers” which dealt with correspondence from the public. The media were actually used as the channel by which the citizens communicated with the state or the Czechoslovak Communist Party, while the state and the party openly called upon citizens to send in their letters. What did Czechoslovak citizens write to their media and what did the communication look like? Can these letters be used to draw general conclusions regarding the opinions and mood of viewers and listeners, and can they tell us something about everyday life? This paper aims at providing a general overview of these resources: What types of letters there were, what happened to them and what they meant to the regime. As an example, the author researched the ways used to criticise politics and the programme of the Czechoslovak Television in 1977 and the reflection of Charter 77 and the Anti-charter in viewers' letters.

Keywords: public opinion – communication – viewers' and listeners' letters – complaints – Czechoslovak Television – Czechoslovak Radio – Charter 77

McDERMOTT, Kevin

České veřejné mínění a „případ Slánský“

Tento příspěvek je věnován klíčovému, avšak nedostatečně prozkoumanému aspektu “případu Slánský”: reakci široké veřejnosti na jeho zatčení a celý soudní proces. S použitím spisů ÚV KSČ a tajných policejních protokolů zde dokazují, že veřejné mínění bylo velmi rozpolčené, od důrazné podpory oficiální verze soudního řízení k pasivní poddanosti, apatii, obezřetnému nesouhlasu a otevřené opozici. Domnívám se, že archivní záznamy ukazují relativně značné rozšíření antisemitismu v české společnosti, meze procesu stalinizace v československé straně a zmařené snahy stalinského teroru vymýtiti nezávislé myšlení a zastrašit lid k naprosté poslušnosti.

Klíčová slova: případ Slánský – český stalinismus – český antisemitismus – české veřejné mínění v 50. letech 20. století – Komunistická strana Československa

Czech Popular Opinion and the Slansky Affair

In this paper I examine a crucial, but under-researched, aspect of the Slánský affair: Czech popular reactions to his arrest and trial. Using documents from the Central Committee of the KSČ and secret police reports, I demonstrate that popular opinion was extremely diverse, ranging from strident support of the official version of the court proceedings to passive compliance, apathy, guarded dissent and overt opposition. In conclusion, I propose that the archival record reveals the relatively broad diffusion of anti-Semitism in Czech society, the muted limits of the ‘Stalinisation’ process in the Czechoslovak party and the failure of Stalinist terror to eradicate independent thinking and intimidate the population into total submission.

Keywords: Slánský Affair – Czech Stalinism; Czech Anti-Semitism – Czech Popular Opinion in 1950s – Communist Party of Czechoslovakia

NÁJEMNÍK, Václav

Zdeněk Nejedlý a léta šedesátá

Příspěvek se zaměřuje zejména na posun ve vnímání osobnosti a díla Zdeňka Nejedlého v kontextu šedesátých let. Na základě rozboru pramenů literární

povahy, tisku, ale i vědeckých pojednání se ukazuje, že pojmání osobnosti historika, muzikologa a politika Zdeňka Nejedlého prošlo v šedesátých letech značným vývojem. Zatímco ještě v okamžiku Nejedlého úmrtí v roce 1962 jsou jeho ideje stále brány jako následováníhodný vzor, v dalších letech přicházejí první kritická hodnocení zapadající na příklad do oblasti hudební vědy nebo literatury. Na konci šedesátých let pak tento posun vyústí skoro až ke karikatuře, aby se s příchodem normalizace reflexe Nejedlého osobnosti a děl vrátila do svého výchozího bodu.

Klíčová slova: Zdeněk Nejedlý – šedesátá léta 20. století – reflexe – proměna – historie – muzikologie – kultura – totalita – komunismus

Zdeněk Nejedlý and the 1960's

This contribution focuses especially on how perception of the personality and work of Zdeněk Nejedlý changed in the context of the 1960's. Based on the analysis of resources of literary nature, press and scientific papers, it becomes apparent that the way in which the historian, musical scientist and politician Zdeněk Nejedlý's personality was seen underwent major changes in the 1960's. While at the time of his death in 1962 his philosophy was still treated as an example worth following, the first critical assessments occurred shortly afterwards, namely in musical science or literature. At the end of the 1960's this shift ended in what was almost a caricature, only for the reflection of Nejedlý's personality to return to the starting point with the emergence of the normalisation period.

Keywords: Zdeněk Nejedlý – the 1960's – reflection – change – history – musical science – culture – totality – Communism

NOVÁKOVÁ, Tamara

Příspěvek k problematice zemědělského osidlování Trutnovska po roce 1945 s ohledem na horská pastvinářská družstva

Příspěvek je zaměřen na zemědělské osidlování politického okresu Trutnov v letech 1946–1949 s ohledem na zakládání horských pastvinářských družstev zejména v kontextu vysídlování Němců a zemědělské politiky poválečného Československa. Horská pastvinářská družstva (HPD) vznikala na konfiskované půdě podle dekretu 12/1945 Sb., která z různých důvodů nebyla přidělena jednotlivým žadatelům o přiděl půdy. HPD byla svého druhu lidově-demokratickým družstevním experimentem, jak využít půdu s extenzivním zemědělstvím jako pastvin a ušetřit tak pracovní síly, a tím vyřešit zemědělské osídlení

v horských částech pohraničních okresů.

Klíčová slova: Horská pastvinářská družstva – okres Trutnov – zemědělské osídlování po roce 1945 – osídlovací legislativa – zalesňování – pastvinářství – krajinný ráz – půda – konfiskace tzv. nepřátelského majetku – vysídlování německy mluvících obyvatel

The issue of agricultural settlement of the Trutnov region after 1945 with regards to the mountain pasture cooperatives

This paper deals with the agricultural colonisation of the political district of Trutnov, Czechoslovakia in 1946–1949 with respect to the establishment of mountain pasture cooperatives, especially in the context of the displacement of the Germans and the agricultural policy of post-war Czechoslovakia. Mountain pasture cooperatives (“HPD”) were established on land confiscated pursuant to Decree 12/1945 Coll. which, for various reasons, was not allotted to individuals who had applied to be allocated land. The HPD’s were a sort of people’s democratic farming experiment on the usage of land from extensive farming industry for pastures, thus saving on labour and resolving the agricultural colonisation of the mountainous parts of districts lying along state borders.

Keywords: mountain pasture cooperatives – Trutnov district – agricultural colonisation after 1945 – colonisation laws – afforestation – pasturing – landscape character – land – confiscation of so-called enemy property – displacement of German-speaking population

POKORNÝ, Jiří

Rady pracujících v roce 1968

Příspěvek analyzuje představy o náležitém fungování podniku a jeho řízení v nových podmínkách. Diskuse, zda podnik mají řídit manažeři či dělnické rady, zda existence dělnických rad vylučuje efektivitu, jaký má být vztah mezi těmito radami a odbory, jak formulovat „novou dělnickou politiku“ apod., vyprávějí hodně o stavu demokracie a naší společnosti v roce 1968.

Klíčová slova: Pražské jaro 1968 – rady pracujících – odbory

Worker Boards in Enterprises in 1968

This paper offers an analysis of the ideas concerning how an enterprise should be operated and run in the new conditions in 1968. Discussions over whether an enterprise should be managed by managers or worker boards, whether the

existence of worker boards rules out efficiency, what relations should exist between these boards and the trade unions, how to define the “new worker politics”, etc., provide a good indication of the state of democracy and Czechoslovak society in 1968.

Keywords: the Prague Spring 1968 – worker boards – trade unions

SLAVÍČEK, Jan

Role Ústřední rady družstev při reorganizaci československého spotřebního družstevnictví v letech 1951–1954

Předkládaná studie analyzuje úlohu Ústřední rady družstev (ÚRD) při projednávání a realizaci reorganizace spotřebního družstevnictví v letech 1951–1954, při které došlo ke kompletní změně systému podle sovětských vzorů. Při analýze byly využity především materiály archivu ÚV KSČ a archivu družstev, které umožňují nahlédnout do celého procesu zejména ze strany ÚRD. Studie zhodnotí roli, kterou ÚRD v procesu reorganizace sehrála, zmapuje vývoj jejích postojů a aktivit, jimiž se snažila přeměny družstevnictví odvrátit a brzdit. Dále popisuje principy a provádění družstevní reorganizace, ale ukazuje také reálnou roli Ústřední rady družstev v této fázi totalitárního režimu v Československu.

Klíčová slova: spotřební družstevnictví – Ústřední rada družstev – hospodářské a sociální dějiny ČSR – sovětizace

The Role of the Central Cooperative Council in Reorganising the Czechoslovak Consumer Cooperatives System in 1951–1954

This paper analyses the role of the Central Cooperative Council (“ÚRD”) in discussing and implementing the reorganisation of the consumer cooperatives system in 1951–1954, as a result of which the system was completely changed, fully adopting the Soviet models. The analysis was based especially on archival materials created by the Central Committee of the Czechoslovak Communist Party and by cooperatives, which today provide us with an insight into the whole process, especially from the viewpoint of the ÚRD. The paper assesses the role the ÚRD played in the reorganisation process and gives a detailed history of their standpoints and activities through which they tried to avert or slow the cooperative transformation process. It also describes the principles and performance of the cooperative reorganisation and also shows the real role of the Central Cooperative Council at this stage of the totalitarian regime in Czechoslovakia.

Keywords: consumer cooperatives system – Central Cooperative Council – economic and social history of the Czech Socialist Republic – Sovietisation

STANZEL, Arnost

Už jsme vším – taky ochránci přírody. Přehrady na Slovensku a ochrana přírody od padesátých do sedmdesátých let v Československu

Na příkladu stavby přehrad na Slovensku v 50. až 70. letech si klade toto pojednání otázku, jakou roli hrála ochrana přírody v představách komunistického režimu. Jako prameny pro referát slouží články z novin a odborných časopisů. Tímto způsobem chce studie přispět k diskusi o hodnotě přírody v komunistickém režimu a problematizovat převládající představu o devastaci životního prostředí režimem. To se určitě stalo a konsekvence jsou ještě dnes očividné, ale příspěvek chce dát k diskusi tezi, že také existovaly opačné, ačkoliv převážně neúspěšné, diskuse a představy o ochraně přírody a že životní prostředí nebylo jen zdrojem k vykořisťování, ale také něčím hodným ochrany.

Klíčová slova: Slovensko – státní socialismus – vodohospodářství – environmentální dějiny

We Are Everything – Nature Conservation Officers Too. Slovak Dams and Czechoslovak Nature Conservation from the 1950's to 1970's.

Taking dam development works in Slovakia in the 1950's–1970's as an example, this paper asks the question of what role the Communist regime assumed for nature conservation. The resources used are articles published in newspapers and in professional magazines. This paper aims to contribute to the discussion regarding the value of nature in the Communist regime and also to question the prevailing image of the devastation of environment by the regime. This did occur, and its consequences are still clearly apparent today; however, this contribution intends to propose that there were discussions and ideas on nature conservation in the opposite sense, although largely unsuccessful, and that the environment was not only a source to exploit but also something worth protecting.

Keywords: Slovakia – state socialism – water management – environmental history

SVOBODA, Petr

Případ „Karel Strmiska a spol.“ – příspěvek k dějinám protikomunistického odboje

Tématem příspěvku je vznik a činnost odbojové skupiny příslušníků SNB od-

souzených v procesu „Karel Strmiska a spol.“ Státním soudem v Praze v prosinci 1951. Činnost skupiny dokumentuje v odborné literatuře dosud opomíjený fakt, že se na protikomunistickém odboji v poúnorovém Československu aktivně podíleli též příslušníci ozbrojených sil v činné službě, v tomto případě příslušníci SNB. Skupina byla zorganizována a připravena pro případ očekávaného politického zvratu v souvislosti s vývojem mezinárodní situace. Jednalo se o jednu z dílčích skupin napojených na Josefa Vlasatého („kpt. Hrdý“), bývalého tajemníka krajského sekretariátu národně socialistické strany v Praze. Skupina byla kontrolována a postupně rozpracována agenturními pracovníky a důstojníky StB v rámci rozsáhlé provokační „akce Skaut“.

Klíčová slova: akce Skaut – Československá strana národně socialistická – Československá strana práce – exil – ilegální činnost – kpt. Hrdý – mjr. Král – politické procesy – provokace StB – skupina příslušníků SNB – skupina Za svobodu – Sokol – třetí (protikomunistický) odboj – zpravodajská činnost

The Case of ‘Karel Strmiska and Co.’ A Contribution on the History of the Anti-Communist Resistance

This contribution describes the origins and activities of the resistance group of former Police officers convicted as part of the trial of ‘Karel Strmiska and company’ by the State Court in Prague in December 1951. The activities of the group are evidence that the anti-Communist resistance in post-February Czechoslovakia also actively involved on-duty officers of the armed forces, here Police officers, a fact which is still neglected in the research literature. The group was organised and ready for the anticipated political change connected with the upheaval in international politics. It was one of the groups linked to Josef Vlasatý (codenamed Captain Hrdý), a former secretary of the Regional Committee of the National Socialist Party in Prague. The group was controlled and spied on by informers and officers of the State Police in a large-scale provocation action codenamed “Action Scout”.

Keywords: Action Scout – Czechoslovak National Socialist Party – Czechoslovak Labour Party – exile – illegal activities – Captain Hrdý – Major Král – political processes – provocation by the Secret Police – group of Police officers – Za svobodu group – Sokol union – third (anti-Communist) resistance – intelligence activities

ŠABATKOVÁ, Eva

Stavba přehrad v demokracii a za socialismu, odlišnosti přístupu a jejich dopad na život lidí v zátopě

V úvodu příspěvku je popsán vývoj důvodů vedoucích k výstavbě vodních děl. Hlavním cílem referátu je však porovnat, jak odlišně se přistupovalo ke stavbě přehrad v demokratickém Československu a za socialismu. K porovnání byly vybrány dvě přehrady na Dyji, Vranovská přehrada postavená ve třicátých letech minulého století, a přehrada Nové Mlýny, jejíž výstavba se datuje do sedmdesátých a osmdesátých let dvacátého století. Na těchto příkladech je rovněž ukázáno, jak se lišil přístup úřadů k obyvatelům zaplavovaných obcí.

Klíčová slova: vodohospodářství – stavba vodních děl – Vranovská přehrada – VD Nové Mlýny – důsledky stavby vodních děl

Development of Dams in Democracy and in Socialism. A Different Approach and Its Impact on the Life of People in the Flooded Area

The paper first describes the history of the reasons that led to the building of dams. However, it focuses on the comparison of the different approach to the building of dams in democratic Czechoslovakia and during the socialist period. Two dams on the river Dyje were selected for comparison: Vranovska dam, built in the 1930's, and Nove Mlyny dam, built in the 1970's and 1980's. It also shows the different approach of the authorities to the inhabitants of the villages before flooding by the dam.

Keywords: water management – building of dams – Vranovska dam – Nove Mlyny dam – impact of the building of dams

ŠINDELÁŘ, Jan

Výrobní kultura – mechanismus státem řízené kampaně k Stalinovým sedmdesátinám

Příspěvek zkoumá dění roku 1949 z hlediska příprav i provedení mohutné propagandistické akce, která vyvrcholila v prosinci a zasáhla široké spektrum československé společnosti. Případ oslav Stalinových sedmdesátin je zde pro svou komplexnost a dobu trvání pojímán jako unikátní počin v historii režimních festivit, který přímo dirigovaly stranické a vládní špičky. Především s využitím materiálů centrálních koordinačních orgánů sleduje tato práce postupný rozvoj masivní kampaně, na níž se podílely prakticky všechny složky Národní fronty a jejímž společným průsečíkem bylo jméno Velkého kormidelníka.

Klíčová slova: Kult osobnosti – Stalin – festivity – prosinec 1949

Manufacture of Cult – Mechanisms of the State-controlled Campaign on Stalin's 70th Birthday

The paper analyses the relevant events of 1949 in terms of both the preparation and the launch of a massive propaganda campaign which culminated in December and affected a large part of Czechoslovak society. The case of the celebration of Stalin's 70th birthday, so lengthy and on such a grand scale, is assumed to be a unique event in the history of the regime's festivities, directly controlled by party and government top officials. The use of materials created by the central coordination bodies in particular allows this paper to follow the gradual build-up of a massive campaign involving virtually all the parties that made up the National Front and whose joint sharing point was the name of the Great Leader.

Key words: personality cult – Stalin – festivities – December 1949

TILSCH, Jan

Ing. Jan Dostálek a proces s vedením „ilegální protistátní organizace KDS“

Ing. Jan Dostálek (1883–1955) byl významnou postavou ČSL za první republiky, kterou reprezentoval jako její dlouholetý poslanec (1925–1938) i ministr (1929–1938). Po konci války již významněji do vysoké politiky nezasáhl.

Komunisty řízená StB Dostálka sledovala již před r. 1948 a nakonec jej nechala 2. července 1954 zatknout doma v Kostelci nad Orlicí v rámci plánovaných zajišťovacích akcí v souvislosti s likvidací „ilegální protistátní organizace KDS“. Byl vězněn nejprve v Hradci Králové a posléze v Praze. Díky nevybíravým metodám vyšetřovatelů v průběhu věznění zemřel Jan Dostálek devět dní před připravovaným procesem, konaným ve dnech 29. března – 1. dubna 1955 u Nejvyššího soudu v Praze.

Klíčová slova: Jan Dostálek – ČSL (Československá strana lidová) – KDS (Křesťansko-demokratická strana) – Vilém Schaffer – Bedřich Hostička – Jan Šrámek – Politický proces – KDH (Křesťansko-demokratické hnutí)

Ing. Jan Dostalek and the Trial of the Command of the “Illegal Anti-state Organisation KDS”

Ing. Jan Dostalek (1883–1955) was an important character in the Czechoslovak People's Party during the period of the First Republic. He was for many years an MP for the party (1925–1938) and a minister (1929–1938). After the end of the war his influence in high politics declined.

The State Police, controlled by the Communist Party, put Dostalek under surveillance as early as before 1948 and eventually had him arrested on 2 July 1954 at his home in Kostelec nad Orlicí as part of the planned arrests

in connection with the liquidation of the “Illegal Anti-state Organisation of KDS”. He was held in Hradec Kralove and later in Prague. As a result of harsh interrogation methods during his detention, Jan Dostalek died nine days before the planned trial, which was eventually carried out at the Supreme Court in Prague on 29 March – 1 April 1955.

Keywords: Jan Dostalek – CSL (Czechoslovak People’s Party) – KDS (Christian Democratic Party) – Vilem Schaffer – Bedrich Hosticka – Jan Sramek – political trial – KDH (Christian Democratic Movement)

VÁHALA, David

Proměna muzejní sítě v dnešním Moravskoslezském kraji po roce 1945

Příspěvek se zabývá proměnou muzejní sítě na území dnešního Moravskoslezského kraje od konce druhé světové války do konce 80. let 20. stol., kdy byla dotvořena centrálně řízená krajská muzejní síť. Sledována je zejména činnost nejdůležitější instituce regionu, tj. Slezského zemského muzea, jehož pracovníci ve spolupráci s pracovníky jednotlivých odborů Krajského národního výboru v Ostravě společně pracovali na konsolidaci muzejnictví v kraji. V příspěvku je reflektována poválečná obnova muzeí, dále zestátnění nejdůležitějších institucí, organizační a metodická činnost opavského muzea a krajského národního výboru. Mimo to jsou přiblíženy osudy jednotlivých muzejních institucí na krajské, okresní a městské úrovni včetně budování institucí zcela nových.

Klíčová slova: muzeum – muzejnictví – severní Morava – Slezsko – zestátnění – integrace – muzejní síť

Development of the Museums Network in Northern Moravia after 1945

The paper describes the development of the network of museums in today’s Moravskoslezsky Region (Northern Moravia) from the end of World War Two to the end of the 1980’s when the regional network of centrally managed museums was completed. It particularly explores the activities of the region’s most important institution, Slezske zemske muzeum (“Silesian Museum”), whose staff worked on the consolidation of museums in the region together with officials from the relevant departments of the Regional Office in Ostrava. The paper outlines the post-war revival of museums, the nationalisation of the most important institutions, and the organisational and methodological support of the museum in Opava and the Regional Office. Besides this, the paper presents the fates of individual regional, district and municipal museums and

the creation of brand new institutions.

Keywords: museum – museum management – Northern Moravia – Silesia – nationalisation – integration – museums network

ZEMAN, Petr

Vývoj zaměstnanecké struktury ministerstva vnitra v éře Rudolfa Baráka 1953–1961

Príspevok má za cieľ zachytiť proměny zaměstnanecké struktury ministerstva vnitra v období ministra vnitra Rudolfa Baráka (ministrem vnitra 1953–1961). Srovnávací časová analýza postihuje především změny v personální skladbě příslušníků a občanských zaměstnanců ministerstva dle věkového rozvrstvení, délky služby, sociálního původu, národnosti, politické příslušnosti a všeobecného vzdělání včetně jazykové vybavenosti v období „stabilizace kádru“ a „klidu na práci“ po ukončení čistek na počátku padesátých let. Zohledněn bude také vývoj přístupů vedení ministerstva vnitra k personální politice včetně popisu hlavních nedostatků, které tehdejší špičky ministerstva v „práci s kádry“ viděly a nastínění pokusů, jimiž se je snažily řešit.

Klíčová slova: Sbor národní bezpečnosti - ministerstvo vnitra – organizace - Rudolf Barák – systemizace – personální vývoj

Development of the Staff Structure of the Ministry of the Interior under Minister Rudolf Barák (1953–1961)

This contribution seeks to describe the changes in the staff structure as they occurred at the Czechoslovak Ministry of the Interior during the time of Minister Rudolf Barák (1953–1961). The comparative time analysis focuses primarily on the changes in the structure of the officers and civil employees of the Ministry by age, length of service, social background, nationality, political membership and general education including language skills during the period referred to as “personal stabilisation” and “silence for work”, i.e. after the purges at the beginning of the 1950’s. The paper also reflects the changes in the approach of the Ministry of the Interior’s leaders toward personal policies, including a description of the key issues top Ministry officials saw as priorities with regard to “personal work”, and outlining how they attempted to resolve the issues.

Keywords: National Security Forces – Ministry of the Interior – organisation – Rudolf Barák – systemisation – staff development

ZIMMERMANN, Volker

„Deformace právního vědomí“? Úplatkářství jako masový fenomén v ČSSR v sedmdesátých a osmdesátých letech

„Úplatkářství“ bylo v době státního socialismu (nejen) v Československu masovým fenoménem. Především od konce sedmdesátých let ukazovala kriminální statistika na silné rozšíření tohoto deliktu. Lidé podpláceli a byli podpláceni mj. v obchodech, ve zdravotnictví nebo v souvislosti s veřejnými službami. Politické vedení a kriminologie považovali tento fenomén za velmi problematický a nebezpečný pro morální stav společnosti. Za účelem prozkoumání jeho skutečného rozšíření a jeho příčin uskutečnil kriminologický ústav při státním zastupitelství výzkumy právního vědomí obyvatelstva. V příspěvku vychází autor z toho, že úplatkářství bylo skutečně indikátorem stavu společnosti státního socialismu a analyzuje na základě výsledků výzkumů kriminologického ústavu specifické jevy tohoto deliktu.

Klíčová slova: Československo 1948–1989 – ČSSR – kriminalita – úplatkářství – společnost

Distortion of Legal Awareness? Bribery as a Mass Phenomenon of Czechoslovakia in the 1970's and 1980's

“Bribery” was a widespread phenomenon in the period of state socialism, not only in Czechoslovakia. Especially after the end of the 1970's the widespread occurrence of this offence was clearly reflected in the criminal statistics. People bribed, and were bribed, in shops, healthcare institutions or in connection with public services, amongst others. The political leaders and criminology saw this as a very problematic phenomenon and which posed a threat to society's morals. In order to examine its actual occurrence and its causes, the Institute of Criminology at the Supreme Prosecuting Attorney's Office launched a survey into the legal awareness of the population. The author of this paper maintains that bribery was the real indicator of the state of society during state socialism, and based on the results of the research conducted by the Institute of Criminology gives an analysis of the specific features of this offence.

Keywords: Czechoslovakia 1948–1989 – Czechoslovak Socialist Republic – crime – bribery – society

Do angličtiny přeložil Hynek Zlatník